Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2011

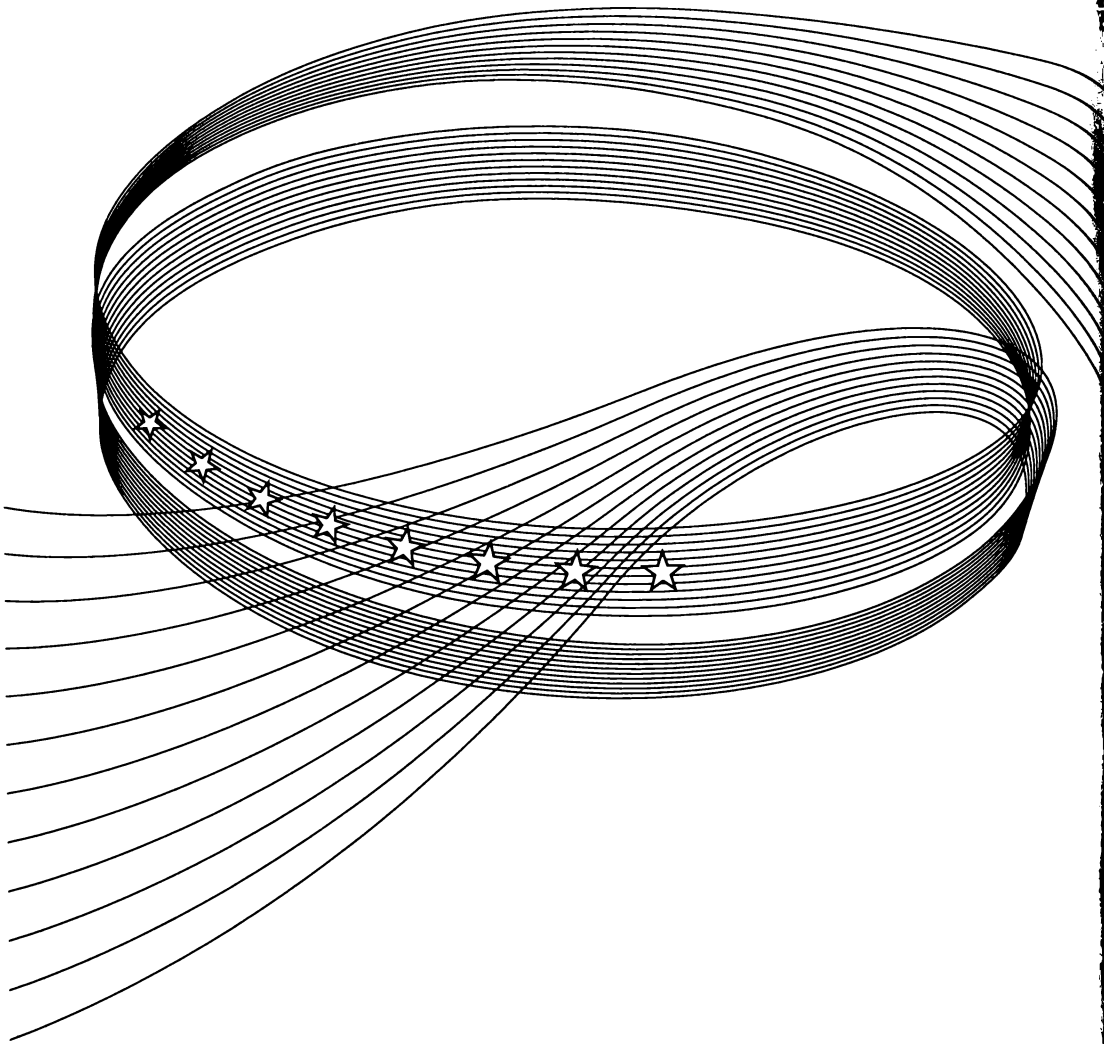

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.

ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА: ВІД МРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ

Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу

Видання друге, доповнене і перероблене

УДК 327.39:061.1ЄС](092)
ББК 66.4(4)
В42

У книзі подані політичні біографії сімнадцяти політичних діячів, котрі відіграли суттєву роль в історії європейської інтеграції: німців, французів, британців, чехів, австрійця, італійця, поляка, росіянина. Своїми ідеями, поглядами та діяльністю у XX – на початку XXI століть вони помітно вплинули на розвиток та формування сучасної моделі об'єднаної демократичної Європи. Багатий і оригінальний конкретно-історичний матеріал, який проаналізовано й узагальнено у книзі, дає змогу читачеві глибше зрозуміти основні передумови, етапи, характер, проблеми й перспективи європейського інтеграційного процесу. Неупереджена оцінка внеску історичних особистостей у складний процес кристалізації європейської ідеї та її реального втілення, подана на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи впродовж новітньої історії, дає змогу дістати адекватне уявлення про складність європейських процесів і, водночас, відчути їх людський вимір, їх живий творчий зміст.
Книга розрахована на політиків, істориків, журналістів, студентів, усіх, хто цікавиться історією та сучасним станом розбудови єдиного «європейського дому».

Рецензенти:
М. М. Варварцев,
доктор історичних наук, професор
Б. І. Гуменюк,
доктор історичних наук, професор
Л. О. Зашкільняк,
доктор історичних наук, професор

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
WITHIN FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

© Віднянський С. В., Мартинов А. Ю., 2011
© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2011
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011

ISBN 978-966-518-566-6

«Європа – це мрія про єдність»

(замість вступу)

Ідея об'єднаної Європи має багатовікові традиції. Вона існувала в найрізноманітніших формах – починаючи від монархічного, дворянсько-аристократичного пан'європейства до марксистської тези «Об'єднаних Штатів Європи» та демократичної ідеї створення «Сполучених Штатів Європи» як федерації народів Західної Європи. Але перші практичні кроки до реалізації ідеї загальноєвропейського об'єднання були зроблені у другій половині 40-х років XX століття. Вже наприкінці Другої світової війни, з наближенням перемоги над гітлерівським блоком, постало питання про майбутній устрій Європи. Тоді бурхливо дискутувалися різні концепції, що, зокрема, передбачали: нова Європа базуватиметься на вільних зв'язках, насамперед в економічній сфері; буде створене співтовариство європейських держав, яке випускатиме єдині гроші, відмінить митні бар'єри, формуватиме єдину зовнішню політику і матиме об'єднані збройні сили. Водночас лунали і абсолютно протилежні думки, наприклад такі, що об'єднана Європа включатиме і СРСР, і, контрідея – єдина Європа обмежиться тільки Францією та сусідніми з нею державами тощо [1, с. 51]. Втім, у тогочасному європейському суспільстві панувала думка, яку визначний французький історик, один із засновників загальновідомого наукового журналу «Аннали» і відповідної історичної школи Люсьєн Февр у переможний і багато в чому рубіжний для людства 1945 рік сформулював відомим висловом – «Європа – це мрія про єдність».

І справді, поняття «Європа» може сприйматись як своєрідна система загальних для всіх європейців цінностей, понять, норм, які склалися історично. При цьому європейська історія часто цілком справедливо розглядається як перманентна зміна ритмів інтеграції та дезінтеграції, які стали наслідком реалізації ідей та діяльності масштабних політиків Європи. Отже, історія Європи, а тим більше історія європейського інтеграційного процесу, є дуже непростим об'єктом наукового аналізу. Зокрема європейська інтеграція – явище

настільки складне, багатоаспектне, комплексне й, відповідно, з методологічного погляду міждисциплінарне, що потребує застосування особливих підходів та наукового інструментарію. Це є необхідним для з'ясування суті будь-якої з європейських проблем, але стає просто неуникним під час спроби осмислення поліваріантного європейського буття через призму життя, мислення й практичної діяльності конкретної, а тим більше публічної людини.

На початку нашої розповіді згадаємо видатних історичних осіб, які визначили напрямок руху європейської історії на тисячоліття. Так, Юлій Цезар дав Європі нову географію. Завоювавши Галлію та Британію, він зсунув кордони Римської імперії на північ. Без Цезаря Європі у географічному сенсі ніде було б народитись. Імператор Константин дав Європі її душу. Всі наступні європейські правителі намагались об'єднати християнський світ, а отже, і Європу. Послідовники пророка Магомета відіграли роль своєрідних скульпторів історії, які відрубали «зайві» куски мармуру, що в VII–VIII ст. становили залишки Римської імперії, тим самим вони сформували культурно-цивілізаційні контури Європи. Карл Великий дав Європі її геополітичний вимір, який проіснував фактично до розширення 1 травня 2004 р. Європейського Союзу, коли до нього вступили країни Східної Європи та Середземномор'я. Проте за часів Карла Великого в Європі народжувались нації, тому відновити Римську імперію, принаймні на цьому етапі історичного розвитку, було неможливо.

Велика французька революція 1789 р. надала Європі історичну значущість. По-новому, зокрема, почали розглядати природу і походження Європи, такі її основоположні складові, як християнство, прогрес, свобода. Отже, Французьку революцію можна вважати утіленням ідеї Європи (Societe des Nations), що ототожнювалась із цивілізованою політичною формою держав-націй [13, с. 34]. Одночасно висунуті французькими мислителями революційні ідеї торжества права та справедливості в міжнародних відносинах були підтримані відомим англійським ученим І. Бентамом, великим німецьким філософом І. Кантом та іншими європейськими мислителями. Ідеї універсального об'єднання держав Старого континенту для забезпечення їх «миру та процвітання» намагалися втілити в життя і видатні державні діячі Європи тих часів. Зокрема, саме породжені революцією універсальні ідеали – права людини, громадянство, політична рівність і свобода, наприклад, зумовили поразку спроби Наполеона І об'єднати захоплені території під безпосередньою владою або під контролем Французької імперії.

Водночас варто зауважити, що в період між Вестфальським миром 1648 р. та війнами епохи Французької революції, які почались у 1792 р., принаймні представники еліт європейських держав сприймали себе як єдину європейську еліту, не маючи конкретної уяви про державні кордони або паспорти. По суті, космополітизм правлячої європейської еліти був своєрідним стилем життя у XVIII ст. Наприклад, видатний полководець Євген Савойський був французом, так би мовити, італійського походження, воював за Австрію, його особистий підпис складався з елементів трьох мов, а пам'ятник на честь його перемог встановлено у Будапешті. Прусський король Фрідріх II з німецькими панами розмовляв французькою, і лише

з кіньми, як він сам жартував, німецькою. Натомість Георг I зі своїми британськими підданими спілкувався німецькою. Національність для цих монархів взагалі не мала значення. Війська тоді ще не знали ні прапорів, ні уніформи. Тільки починала складатися нова структура війська з її атрибутами національної символіки та суверенітету.

Аристократи вільно подорожували Європою, розмовляли однією шляхетною мовою – французькою, дотримувались одного політесу. Космополітизм був частиною цього соціального кодексу поведінки. Д. Дідро вважав космополітом людину, яка ніде не відчуває себе ніби в гостях. Символами епохи стали Казанова, Каліостро, які, правда, існували переважно на гроші своїх жертв. З огляду на це Ж.-Ж. Руссо зазначав, що космополіти присвоїли собі право не любити нікого. Натомість Вольтер, як своєрідний «корчмар» Європи, уособлював позитивний варіант тодішнього європейського космополіта. Нарешті, в кінці XVIII ст. з'являється вражаючий проект кенігсберзького філософа І. Канта, який у відомому трактаті «До вічного миру» та інших творах передбачив і філософськи обґрунтував «космополітичну» ідею майбутнього тісного «союзу держав».

Втім, у XIX столітті, в епоху розвитку націоналізму та національних воєн і революцій у Європі, ідеї міжнародних союзів та міждержавних об'єднань не могли знайти благодатного ґрунту. Щоправда, бурхливий розвиток економіки, ріст світового господарського обігу та зміцнення економічних зв'язків між державами привели до виникнення цілої низки різних союзів та міжнародних організацій технічного характеру (Всесвітній поштовий союз, Телеграфний союз та ін.). А перша спроба створення саме політичної організації була зроблена на Гаазьких мирних конференціях 1899 та 1907 років, де була заснована Міжнародна Палата Третейського Суду. «Запізнілий бунт інтелектуальної дворянської еліти наприкінці XIX ст. – це свідчення неспроможності пристосуватися до нових умов і неприйняття майбутнього приходу мас у велику політику» [9, с. 25]. Так європейська історія, за словами В. Парето, стала «кладовищем еліт». Причому в конкретні епохи європейської історії тривала конкуренція між концепціями європейського єднання шляхом переконання в доцільності цього або силовими засобами. Тож створення європейської конфедерації, на думку І. Канта, залежало від доброї волі державців. А отже, адекватно зрозуміти цю історію неможливо без детального врахування особистісних аспектів соціальної діяльності.

Останні 200 років європейської історії були часом переважного дроблення. Серед іманентних причин цього виділимо промислову революцію та класові бої, які стали символом запеклої суперечки між різними національними інтересами. Народження буржуазних націй, починаючи з часів французького імператора Наполеона Бонапарта, супроводжувалось постійними війнами. Втім, саме Перша та Друга світові війни в сукупності з іншими факторами (науково-технічний прогрес, зростання ролі міжнародних відносин у світовій політиці та ін.) стали тим поштовхом, що підніс ідею міжнародного політичного об'єднання на якісно новий рівень.

Європу намагалися об'єднати силовими засобами насамперед відомі завойовники: Цезар, Карл Великий, Наполеон і, нарешті, Ленін, Гітлер, Сталін. Але їхні імперії закономірно розпадались. Там, де зазнала фіаско

мрія Наполеона, нині розташована столиця об'єднаної Європи, адже Ватерлоо – це сьогодні один із районів Брюсселя, поблизу якого міститься штаб-квартира Європейського Союзу.

Віддаючи належне великим історичним особистостям, слід пам'ятати, що вони не можуть творити історію за своїм уподобанням. Навпаки, вони переважно репрезентують певні політичні ідеали, стратегічні концепції, різноманітні інтереси соціальних груп. Звичайно, політичний геній може здійснити диво навіть «проти» домінуючого духу свого часу, але врешті історія все розставляє по своїх місцях, перетворюючі великі справи на велику трагедію. Адже у конкретній історичній дійсності справжнім державним діячем є той, хто не розглядає навколишній світ як матерію, з якої можна виліпити все, що завгодно, а той, хто глибоко розуміє устремління свого суспільства, розуміє потреби певної ситуації.

Тому ми не зводимо складну й суперечливу історію процесу європейської інтеграції лише до політичних біографій помітних європейських діячів. Навпаки, за їхніми ідеями ми намагаємось виявити і дослідити об'єктивні потреби історичного часу, які врешті сприяють розвитку ідеї та практичній реалізації проекту європейського єднання. Адже колективна ментальність європейської цивілізації народилася завдяки спільному досвіду життя з римським правом, християнством та світською культурою. Розквіт усього цього припав на добу Просвітництва.

Сутінки просвітницького спільного простору культури настали в XIX ст., коли Європа, здавалось, назавжди розпалась на національні держави. Але високі принципи європейської єдності продовжували жити, зокрема в творчості І. Канта, який необхідною передумовою об'єднання Європи вважав запровадження, принаймні в більшості країн, республіканської форми правління. Кантівське просвітництво, яке розвивало ідеал єдиної Європи, було альтернативою націоналізмові.

Минуле XX століття принесло Європі дві криваві світові війни, було часом жорсткого ідеологічного розколу Старого континенту під час фактично третьої, т. зв. холодної війни. Проте був і час, коли у політичну практику національних держав, спочатку Західної Європи, увійшли проекти європейської інтеграції як запобіжного заходу від повторення трагічних сторінок європейської історії.

Водночас різні народи мають власних політичних діячів, які свого часу сприяли становленню та початку реалізації ідеї створення демократичної єдиної Європи, що вступила в новий етап історичного розвитку після масштабного розширення Європейського Союзу у 2004–2007 рр. дванадцятьма новими країнами-членами, зокрема десятьма колишніми соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи. Сам цей процес посилює інтерес до аналізу історії європейської інтеграції як складного та суперечливого соціально-історичного явища.

У цьому контексті значний науковий та практичний інтерес становить вивчення політичних біографій будівничих єдиної, саме демократичної Європи. Принаймні ці особистості заслуговують на повагу та духовну присутність у Пантеоні героїв європейської справи.

Перший досвід написання порівняльних політичних біографій в європейській історичній думці належить Плутарху. З того часу розвиток істо-

ричної науки впродовж XX ст. створив критерії об'єктивного висвітлення «суб'єктивного» чинника в історії. Певна історична епоха не повинна переважати над історичною особистістю. Проте без Людини з її внутрішнім світом, характером, цінностями та мотивами дій історія як складний творчий процес навряд чи можлива. Апологети ролі особистості в історії навіть наголошують, що історія, зрештою, складається з різних біографій. Так, на думку американського просвітника Емерсона, «немає історії, є лише біографії». Але історію без людських біографій, як і конкретні особистісні біографії без показу широкого історичного фону епохи, коли діяло покоління, що є об'єктом аналізу, діалектично адекватно зрозуміти неможливо. У цьому сенсі певний інтерес становить створення психологічного портрета різних політичних діячів [11, с. 264].

Зрештою, історики різної суспільно-політичної орієнтації у багатьох редакційних варіантах погоджуються з твердженням, що в конкретній історичній дійсності державним діячем, який заслуговує на це звання, є не той, хто бачить себе, любимого, над світом плебеїв і розглядає останній як матерію, яку можна формувати як завгодно. Навпаки, справжнім державним діячем є лише той політик, який розуміє глибинні інтереси соціального світу, його потреби, що виникають у певній історичній ситуації. Він має бути спроможним враховувати та використовувати конструктивні ідеї та дії опонентів, які не відкидаються історичною епохою.

Інша велика група істориків дотримується погляду, що історію роблять не інертні народні маси або олігархічні групи, а великі історичні особистості, що користуються послугами творчої, свідомої і активної меншості, що, долаючи інертність мас, веде їх до нового життя, часом усупереч тому, до чого вони безпосередньо спрямовані. Однак, якщо історія не виробила ще об'єктивних передумов для реалізації енергійних зусиль великих історичних особистостей, їхня діяльність не знайде резонансу у народних масах та матиме шанс перетворитися лише на «Сизіфову працю».

Слід зазначити, що у всесвітній історії вже давно утвердилось поняття «батьків-засновників США». По мірі конституювання Європейського Союзу все більш поширеним, на нашу думку, ставатиме термін «батьки-засновники єдиної демократичної Європи». Формування саме такої Європи відбувалось дуже складно, у протиборстві волюнтаристських тоталітарних і поступових, еволюційних демократичних моделей об'єднання Старого континенту. При цьому біографії історичних особистостей, які з різним ступенем успішності намагались реалізувати силовий, імперський варіант об'єднання Європи, досить добре відомі широкому загалові: існують великі історіографічні масиви літератури, присвяченої діяльності Наполеона Бонапарта, Володимира Леніна, Адольфа Гітлера, Йосипа Сталіна. Натомість біографії політичних діячів, які намагалися впроваджувати в історичну та політичну практику ідеї мирного демократичного єднання європейських народів, на жаль, менш відомі, хоча вони заслуговують на більшу увагу. Зрештою, цьому слугує жанр історичної біографії.

Біографічний метод показує значення суб'єктивних життєво-історичних дій. Саме з цього погляду доцільно дослідити та показати основні концептуальні ідеї та спроби їх реалізації у діяльності впливових історичних особистостей XIX–XX століть, які послідовно й наполегливо

пропагували і втілювали ідею створення Європейського Союзу на його нинішніх демократичних засадах.

Видатний французький письменник XIX ст. Віктор Гюго зазначав, що він належить до партії, яка поки що не існує, але цій партії належатиме XX ст. і вона приведе до народження Сполучених Штатів Європи. Відповідно, еліта ЄС є переважно демократично-ліберальною, завдяки чому історична тенденція європейської інтеграції реалізується не сама по собі, а через діяльність широких соціальних верств, які періодично обирають своїх лідерів. Британський філософ історії Р. Колінгвуд, своєю чергою, наголошував, що політики можуть дати народові лише те, що вони самі прийняли [6, с. 145]. Врешті, як писав Гегель, кожна історична особистість у кожній історичній ситуації міркує і діє настільки розумно, наскільки саме вона в тій ситуації може міркувати й діяти, і ніхто інший не зможе зробити більше [6, с. 178].

З цього погляду слушними видаються і слова В. Леніна, який у 1915 р., хоча й заперечував можливість виникнення «Сполучених Штатів Європи», проте щодо ролі історичної особистості висловився досить влучно: «Історичні заслуги судяться не за тим, чого не дали історичні діячі порівняно з сучасними вимогами, а за тим, що вони дали нового порівняно зі своїми попередниками» [8, с. 178]. А Р. Колінгвуд дає історикам, які займаються жанром історичних політичних біографій, на нашу думку, дуже корисну методологічну пораду. Зокрема, він зазначає, що «політики, пишучи свої автобіографії, дуже добре пам'ятають сутички та емоції якої-небудь кризи, але бувають схильними, описуючи політику, яку вони тоді проводили, доповнювати її ідеями, що фактично належали пізнішому періоду їхньої кар'єри. І це природно, адже думка не повністю вся виноситься потоком досвіду, так що ми постійно перетлумачуємо наші колишні думки, уподібнюючи їх до тих, які ми плекаємо зараз» [6, с. 380]. Тому слід постійно мати на увазі документальний доказ їхньої позиції на кожному з етапів власної політичної біографії.

У 1929 р., на самому початку великої депресії світової економіки, відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет наголошував, що у своїх господарських, політичних та інтелектуальних проектах європеєць вперше впирається в межі своєї країни, і відчуває, що ці проекти несумірні з розміром колективного тіла, в якому він замкнувся. Далі він ставив риторичне запитання: чи Європа зуміє позбутися пережитків минулого, чи вона назавжди залишиться в їх полоні? Бо вже траплялося в історії, що велика цивілізація гинула лише тому, що не могла замінити своєї традиційної ідеї держави. Тепер для європейців наближається час, коли Європа може стати їхньою національною ідеєю. Чим вірнішою буде національна держава Заходу своїй справжній ідеї, тим скоріше вона вдосконалиться як могутня континентальна держава [10, с. 110]. Інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя європейців передусім вимагала формування наднаціональних координаційних органів влади. «Історичний суверенітет розпорошився. В Європі все вже надмірно сконсолідоване, – зазначав Х. Ортега-і-Гасет, – і націоналізм є тільки манією, приводом, щоб ухилитися від обов'язку, від нового великого завдання» [10, с. 111]. Проте сприятливий час для цього настав не відразу. Розвиток європейської інтеграції є одним із найважливіших

історичних процесів, який досяг свого апогею в другій половині XX ст. Водночас витоки ідеї єднання європейських народів мають тривалу передісторію.

Найближче до практичної реалізації ідеї союзу національних держав Європи народи Старого континенту підійшли на початку XIX століття. Тоді внаслідок наполеонівських війн революційні ідеї поширились по всьому континенту. Аби протистояти їм, створювались союзи. Наприклад, у 1815 р. – «Священний союз», або «Союз трьох імператорів», який об'єднував Російську імперію, Австрійську монархію та Пруссію і проіснував майже сто років – до Першої світової війни. Його головним завданням було збереження європейських кордонів, запобігання революційним виступам і недопущення знищення традиційних монархічних режимів у Європі. Натомість за часів «ста днів» повернення Наполеона до влади перед його остаточною поразкою у 1815 р., в Парижі було опубліковано «Додатковий акт до Конституції імперії», в преамбулі якого проголошувалася мета створення «європейської федеративної системи» [2, с. 64].

Отже, перша ідея європейського єднання була пов'язана з союзом королівських династій, які намагалися зберегти статус-кво перед загрозою, яку репрезентували ідеї Великої французької революції – Свобода, Рівність, Братерство. Саме тоді вперше було сформульовано саму ідею демократичного союзу європейських народів. Але перша спроба реалізації зазначеної ідеї була пов'язана з наполеонівськими війнами та намірами силового встановлення французької гегемонії в Європі. Після поразки Наполеона Бонапарта на Віденському конгресі 1814–1815 рр. у середовищі переможців європейська ідея домінувала у вигляді ствердження уявлень про «європейську рівновагу». З того часу в історії європейської інтеграції можна спостерігати взаємовплив та боротьбу двох великих проектів – силового імперського та мирного демократичного єднання Європи. Поступово наставала доба не політики насильства, а політики переконань.

21 серпня 1849 р. В. Гюго прогнозував, що «прийде день, коли ми побачимо два великі союзи – Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, які скріплять дружбу рукостисканням через океан» [2, с. 68]. Тож альтернативою монархічному європеїзму стала ідея створення Сполучених Штатів Європи, яка була породжена демократією Північної Америки.

Про загальну тенденцію до посилення демократичних процесів у європейській історії в середині XIX ст. писав англійський соціолог-позитивіст Герберт Спенсер. Зокрема, він так визначав причинність у появі великих історичних особистостей: походження великої людини є природне, її слід ставити в одній шерензі з усіма іншими явищами в громаді, яка дала їй життя, і вважати її за продукт всього попереднього життя цієї громади. Вкупі з цілою генерацією, тільки лише мізерну частку якої вона становить, у купі з її інституціями, мовою, знаннями, звичаями, вкупі з безліччю її витворів мистецтва і ремесел, вона (тобто велика історична особистість) є результат величезної агрегації сил, що діяли спільно впродовж цілих століть [12, с. 110].

На руїнах Європи часів Другої світової війни в думках багатьох політиків знову відроджується ідея створення об'єднаної Європи. Проте лише в умовах так званої радянської загрози доби «холодної війни» зазначена

ідея матеріалізувалась на практиці. Відмова Сталіна від «плану Маршалла» для підконтрольних радянським військам країн Центрально-Східної Європи заморозила процес післявоєнного політичного єднання Європи.

Щоправда, ще до 1939 р. було висунуто, за деякими підрахунками, близько 200 різноманітних проектів, які передбачали заміну національних європейських держав, так би мовити, Сполученими Штатами Європи. Наприклад, під час і після Першої світової війни чимало відомих інтелектуалів і державних діячів цілеспрямовано працювали над планами демократичного устрою нової післявоєнної Європи. Зокрема, нереалізованими залишилися ідеї Т. Г. Масарика про світову революцію, демократизацію і гуманізацію європейського континенту, так само, до речі, як і ленінські прожекти світової пролетарської революції, кінцевою метою яких було б створення Об'єднаних штатів Європи. Гіпотетично, якби в 1923 р. було реалізовано пропозицію Ріхарда Куденхова-Калергі про об'єднання вугільних та металургійних галузей Франції та Німеччини, можливо, Другої світової війни і не було б. Через двадцять років, у алжирський період своєї діяльності, Ш. де Голль планував створення Європейської Федерації у складі Франції та країн Бенілюксу, правда, з можливим розширенням у бік Південної Європи, Рейн-Вестфальської промислової зони та Великої Британії. У вересні 1944 р. було висунуто пропозицію створення бельгійсько-нідерландсько-люксембурзького митного союзу (Бенілюкс), який став реальним праобразом майбутнього Спільного ринку. А британський екс-прем'єр-міністр В. Черчілль у цюріхській промові 1946 р. пропонував створити «Сполучені Штати Європи з рівними правами для малих та великих країн». Він, навіть, у січні 1947 р. заснував «Тимчасовий комітет Об'єднаної Європи», трансформований згодом у «Європейський рух», який разом з іншими спорідненими громадськими організаціями («Європейський парламентський союз», «Європейський союз федералістів» та ін.) провів у травні 1948 р. в Гаазі конгрес, що закликав західноєвропейські держави до створення «Європейського союзу». Першим реальним кроком до цієї мети стало підписання у 1948 р. Великою Британією, Францією та країнами Бенілюксу Брюссельського договору (Договір економічного, соціального і культурного співробітництва та колективної безпеки), покликаного забезпечити умови для розвитку широкої співпраці між країнами, насамперед безпечне середовище як «міцну основу для європейського економічного оновлення». Так було створено Західний союз, або Організацію Брюссельського договору. А формування власне Західноєвропейського союзу відбулося з підписанням у 1954 р. Паризької угоди, яка оформила приєднання до організації ФРН та Італії. Важливим кроком на шляху об'єднання європейських країн було створення 5 травня 1949 р. Ради Європи.

Нарешті, 25 травня 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Біля його витоків стояли неординарні особистості, такі як італієць Альчід де Гаспері, який розпочав свою політичну кар'єру 1911 р. у віденському парламенті та продовжив її 1921 р. вже як італійський парламентарій, який провів чотири роки у в'язниці за Муссоліні, або кельнський бургомістр Конрад Аденауер, якого нацисти першим позбавили його муніципальної посади, а 1944 р. ув'язнили. Згадаємо також Робера Шумана – син батька-лотарингця та

матері-люксембуржки, який Першу світову війну прослужив резервістом німецької армії, а потім став французьким парламентарем, котрий залишив уряд Віші та брав участь у Русі спротиву і врешті дав своє ім'я відомому плану створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Серед цих батьків-засновників відомий також бельгієць Поль-Анрі Спаак, який був волонтером Першої світової війни, пережив німецький полон, а напередодні Другої світової війни виступав як переконаний захисник бельгійського нейтралітету.

Можна цілком погодитись із думкою російської дослідниці Тетяни Валової, яка зазначає, що «*шукати якусь одну фігуру, яка втілювала б у собі нову єдність Європи, немає сенсу*» [3, с. 397]. Об'єднана Європа створюється, насамперед, звичайними європейцями, жителями Європи, які у своїй повсякденній діяльності розбудовують нову демократичну європейську єдність.

Спроби об'єднання Європи, які робились упродовж принаймні одинадцяти з половиною віків, були неефективними не тому, що недосконалими були відповідні плани, а тому, що для цього не було необхідних передумов, які склались до кінця 40-х рр. XX ст. [14, с. 26]. По-перше, межі національних ринків виявились надто локальними для нової якості розвитку виробничих сил, по-друге, стабілізувались демократичні політичні системи, отримала імпульс до розвитку ідея громадянського суспільства, добровільних суспільних асоціацій, які відіграли суттєву роль у пошуку прийнятних компромісів, що породжували взаємну довіру до рішень, які приймались на різних рівнях влади. Нарешті, досить могутнім фактором консолідації європейських народів став страх перед радянською воєнною загрозою. Тож одним із батьків єдиної Європи дехто досить слушно вважає і Й. Сталіна [14, с. 27].

Вирішуючи долю Європи, батьки-засновники європейських співтовариств, а потім і Європейського Союзу, хоча й були дітьми свого часу, насправді визначали свої дії із світовідчуттям справжніх європейців, зачарованих великою ідеєю європейської єдності. Значною мірою ця ідея просунулась до своєї реалізації після 1 травня 2004 р., коли до ЄС одразу вступили 10 нових країн-членів. Звичайно, це створило багато нових проблем. Зокрема, їхній сукупний ВНП щодо старих членів ЄС на той час складав 5 %. Наприклад, щоби Польща досягла середнього рівня добробуту, за цих обставин їй знадобиться до 20 років. До того ж нові й старі члени ЄС мають різні пріоритети. І знайти спільну мову їм важко хоч би тому, що новий ЄС говорить більш ніж 20 мовами.

Аналітиків, близьких до структур давоського «Світового економічного форуму», турбує стратегічна перспектива Європейського Союзу. Наприклад, президент-організатор цього бізнес-форуму Клаус Шваб пише, що, за прогнозами, до 2050 р. економічний потенціал ЄС може скоротитись із 22 % від світового валового продукту до 12 %. Внаслідок демографічної кризи очікується скорочення кількості робочої сили з 331 млн до 243 млн осіб. Тому без припливу іммігрантів на ЄС очікує економічна криза. За таких обставин Євросоюз у майбутньому навряд чи зможе виконувати глобальну роль [15, с. 2]. Аби уникнути цього негативного прогнозу, мабуть, доведеться продовжувати процес розширення Європейського Союзу.

За прогнозом брюссельського дослідницького центру політики, до 2009–2010 рр. членами Євросоюзу можуть стати Болгарія і Румунія (у 2007 р. вони приєдналися до ЄС), Норвегія, Хорватія та Ісландія (яка активно наполягає на цьому після свого фінансового банкрутства восени 2008 р.); до 2012 р. – Швейцарія, Македонія, Туреччина; до 2020 р. - Албанія, Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина; лише 2025 р. – Україна, Білорусь, Молдова. Натомість для Росії та країн Закавказзя двері ЄС навіть у віддаленій стратегічній перспективі поки що залишаться зачиненими [5, с. 4]. Таким чином, «інтеграція розвивається шляхом емпіричного пошуку оптимальної рівноваги між дезінтеграційними процесами, які базуються на суто прагматичних інтересах учасників, та максималістськими інтеграційними проектами європейської інтеграції» [7, с. 48].

Зрештою, без України проект формування єдиної Європи не може вважатися завершеним. Проте формування вітчизняної еліти з європейським менталітетом, за сприятливих обставин, ймовірно, триватиме якраз впродовж найближчих 15–20 років. Однак це не означає, що не лише еліті, а й широкій українській громадськості можна не вивчати основні соціально-психологічні риси й поведінкові стереотипи провідних європейських політиків. Адже ствердження раціоналістичних способів вирішення різних політичних, економічних і соціокультурних проблем, чого нині особливо потребує Україна, можливе лише за умов адекватного розуміння мотивів та основних способів функціонування не тільки політичного життя Великої Європи, а й її основних дійових осіб.

Висвітлення основних віх життя провідних батьків-засновників єдиної Європи автори здійснювали з точки зору створення та спроб здійснення різних концептуальних підходів до ідеї європейської інтеграції, що дало змогу показати спадковість та еволюцію їхніх демократичних ідей. А висвітлення альтернативних концепцій європейського єднання здійснювалось у загальному контексті основного сюжету праці.

Звичайно, можна репрезентувати велику галерею видатних особистостей – діячів культури, мистецтва, журналістів, представників бізнесових кіл, але насамперед політиків, наділених владою внаслідок народного волевиявлення, які зробили посильний внесок у розбудову об'єднаної демократичної Європи. Але, пам'ятаючи про застереження щодо неможливості охопити те, що є занадто великим, ця книга біографій (передбачається продовження цієї проблематики в наступних виданнях) наразі зосереджує увагу на 17 постатях батьків-засновників єдиної демократичної Європи.

З погляду соціології досягти репрезентативності будь-якої вибірки завжди важко. Врешті, достовірність наукового результату забезпечується точністю критеріїв вибірки. Отже, у пропонованій читачам книзі автори висвітлили погляди на європейську інтеграцію німців, які на різних історичних етапах забезпечували сталість просування ідеї єдиної Європи (*К. Аденауера, В. Брандта, Г.-Д. Геншера, Г. Коля, Г. Шмідта, А. Меркель*), австрійця – засновника пан'європейського руху *Р. Куденхова-Калергі*, французів (*Ш. де Голля, Ж. Монне, Ж. Делора*), британців *В. Черчілля*, який за життя став легендою, та «залізної леді» *М. Тетчер* – найнепохитнішої із всіх європейських політиків, росіянина *М. Горбачова*, без політичної діяльності якого неможливо уявити трансформацію Центрально-Східної Європи в кінці

80-х років XX ст., чехів *Т. Г. Масарика* та *В. Гавела*, які є символами найважливіших періодів не лише національної, а й центральноєвропейської історії, італійця *Р. Проді*, який у 1999–2004 рр. очолював Європейську комісію та доклав чимало зусиль для рекордного розширення ЄС і прийняття єдиної Конституції ЄС, нарешті, останній за цим переліком, але не за місцем у історії – поляк Папа Римський *Іоанн Павло II*, чия пасторська діяльність протягом найтривалішого понтифікату минулого століття і третього за тривалістю в історії католицької церкви стала вагомим внеском у відновлення європейської християнської ідентичності. Справді, «без цих особистостей, без їхнього розуму, волі, спільної діяльності була б неможливою нова фаза європейської історії» [7, с. 63].

Ми бачимо, що всі названі діячі є різного походження, різних особистих доль, але всіх їх об'єднує те, що вони належать до європейської мерітократичної еліти, яка сформувалася за реальними заслугами. Цікаво зазначити, що абсолютна більшість «батьків Європи» походили з прикордонних територій, де не було регіональних коренів для формування націоналістичних почуттів. Усі ці видатні особистості були знайомі з різноманітними культурами, що забезпечувало їм всебічно розвинутий світогляд. Погляди «батьків» об'єднували католицький універсалізм, латинська культура, технократизм і прагматизм [7, с. 62]. Тому, мабуть, не випадково за своїм характером «батьки» єдиної демократичної Європи продукували атмосферу толерантності, взаємної поваги та взаємовигідного рівноправного співробітництва, яке, незважаючи на всі розбіжності національних характерів, давало можливість послідовно продовжувати процес європейської інтеграції.

У книзі зроблено спробу описати менталітет європейської політичної еліти, яка творила історію європейської інтеграції впродовж XX та на початку XXI століть. Адже всіх «батьків» об'єднують спільні цінності та соціальні норми, які визначають зміст історії європейської цивілізації. Саме тому ці «батьки-засновники», незважаючи на суттєві розбіжності у своєму баченні минулого, сучасного та майбутнього єдиної демократичної мирної Європи, завжди спроможні прийти до пошуку ефективних компромісних рішень, які на кожному з етапів історії розвитку європейської інтеграції забезпечували її поступ.

Колишній французький президент Валері Жискар д'Естен, який, очолюючи європейський конвент, доклав титанічних зусиль для розробки проекту першої спільної Конституції ЄС, слушно зазначає, що «...репутація людей минулого залежить більшою мірою від зусиль біографів, ніж від власних чеснот або недоліків» [4, с. 9]. Тож по суті політичні нариси можна розглядати як суб'єктивні оцінки «суб'єктивного фактора» європейської інтеграції. Однак без подібної персоналізації історія ніколи не буде населена реальними особистостями з усіма їхніми рисами. Врешті, так би мовити, «якість» особистих та професійних рис європейської еліти, яка є продуктом свого часу і певних суспільних відносин, а також ефективність їхньої взаємодії з громадянськими суспільствами визначають історичну долю Європи.

Автори висловлюють надію, що ці історичні нариси політичних біографій провідних діячів європейської інтеграції сприятимуть підвищенню

в Україні європейської культурної ідентичності та формуванню позитивної суспільної думки щодо європейського вибору, який не заперечує міжнародної активності нашої держави на інших зовнішньополітичних напрямах, а навпаки підтримує їхню найбільш ефективну та доцільну реалізацію. Адже за даними Інституту соціології НАН України на 2009 р. лише кожен другий з тих, хто вважає Україну своєю Батьківщиною, і третина, яка не вважає Україну своєю Батьківщиною, позитивно ставиться до вступу України до ЄС. Ми сподіваємось, що ця книга зробить свій внесок у підвищення рівня знань українського суспільства про характер і сутність європейської інтеграції, розширить його уявлення про специфіку функціонування наднаціональних установ Європейського Союзу та висвітлить особливості взаємодії з ними національних урядів країн – членів ЄС, сприятиме подоланню міфологізованого психологічного бар'єру в адаптації масової свідомості до системи європейських цінностей і вихованню у громадян України почуття причетності до розвитку європейської цивілізації. Це дасть можливість максимально наблизити нашу країну до її провідних західних партнерів, але, звичайно, без територіального розколу й занепаду у ролі буферної зони між розширеним Європейським Союзом та Росією.

Автори плекають надію, що в наступних книгах цієї серії буде можливість ознайомити читачів не лише з великими політиками нинішніх країн – членів ЄС, а й з українськими політичними діячами, які торували шлях нашої держави до європейських цінностей та Європейського Союзу.

1. *Арах М.* Европейский союз: видение политического объединения. – М., 1998.
2. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
3. *Валовая Т. Д.* Искушение Европы. Исторические профили. – М., 1998.
4. *Жискар д'Эстен.* Власть и жизнь / Пер. с фр. – М., 1990.
5. Известия. – 2004. – 29 апреля.
6. *Колінгвуд Р.* Ідея історії. – К., 1996.
7. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
8. К характеристике экономического романтизма // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – М., 1971. – Т. 2.
9. *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. – Львів, 1996.
10. *Ортега-і-Гасет.* Вибрані твори. – К., 1994.
11. *Ракитянский Н. М.* Портретология власти: теория и методология психологического портретирования личности политика. – М., 2004.
12. *Спенсер Г.* Вивчення соціології // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1.
13. *Фуше М.* Европейская республика. Исторические и географические контуры / Пер. с фр. – М., 1999.
14. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.
15. Süddeutsche Zeitung. – 2004. – 26 April.

Життя особи в долі Європи: від Пан'європейського союзу до європейської конфедерації

Ріхард Куденхов-Калергі

У галереї видатних діячів, які заклали фундамент величної будівлі спільного європейського дому, чільне місце належить австрійському політику, науковцю, публіцисту Ріхарду Куденхову-Калергі. Мабуть, немає такої історичної енциклопедії, де не згадувалось би його ім'я як одного з головних ініціаторів створення «пан'європейського руху». Справді, в 1926 р. у Відні за його інтенсивних зусиль вперше було скликано Пан'європейський конгрес. Наступні його сесії відбувались 1930 р. у Берліні, 1932 р. у Базелі, 1935 р. у Відні, нарешті 1943 р. у Нью-Йорку. Проте російський історик А. Чубар'ян цілком слушно визнає, що «праці самого Р. Куденхова-Калергі були майже невідомі в СРСР» [6, с. 111]. Становище по-суті не змінилось й досі.

Син австрійського дипломата та японки, Ріхард Куденхов-Калергі з дитячих років був громадянином світу. Але найбільше на його особистісну ідентичність вплинула батьківщина батька – Австрія. Розпад Австро-Угорської імперії став приводом для того, аби замислитися над долею «маленької» Австрії у великому світі. Своєю публіцистичною та громадсько-політичною діяльністю Ріхард Куденхов-Калергі сприяв пошуку оптимальної моделі розвитку не

лише Австрії, а й Європи загалом. Так космополітичне мислення допомогло сформувати модерну європейську інтеграційну ідею.

Після Другої світової війни проєвропейська політична діяльність Куденхова-Калергі стала особливо інтенсивною. У 1947 р. в місті Гштадт Куденхов-Калергі заснував Європейський парламентський союз та став його головою. У 1952–1956 рр. був почесним головою Європейського Руху [1, с. 84]. Звичайно, за цими рядками офіційної біографії важко побачити насичене життя людини, головною метою діяльності якої була пропаганда ідеї європейського єднання.

Слід сказати, що навіть факт народження Ріхарда Куденхова-Калергі, на нашу думку, безпосередньо пов'язаний із так званим процесом інтернаціоналізації, яка, до речі, є однією з об'єктивних причин, що стимулювала потребу в європейському єднанні.

Отже, Ріхард Куденхов-Калергі народився 17 (за іншими даними 16) листопада 1894 р. у Токіо. Він був сином австро-угорського дипломата Хайнріха Куденхова-Калергі та, за однією з версій, японської гейші Мітсу Аояма [18, с. 19].

Його батько належав до вельми знатної родини. Родинне генеалогічне древо виростало зі справжніх загальноєвропейських коренів. Куденхови були родом із фламандського Брабанту, а Калергі – уродженці грецького Криту. Дворянство вони отримали за участь у хрестовому поході 1099 р. Їхній нащадок граф Ріхард Куденхов-Калергі у своєму історичному часі також вирушив у хрестовий похід за єдину Європу. Часом марнославно, але віддамо належне, завжди пристрасно він боровся за свою ідею «Пан'європейського союзу», яка була викладена в однойменній книзі, що вийшла друком 1923 р. та відіграла важливу роль у пропаганді ідей об'єднаної Європи після Версальського мирного договору, який поклав край Першій світовій війні.

Взагалі, мало хто з дослідників біографії Куденхова-Калергі звертає увагу на певний зв'язок між його одержимістю європейськими проектами єднання та дитячим досвідом. На нашу думку, це досить промовистий факт. Адже ще до десяти років маленький Ріхард вивчив рідну мову матері – японську, батька – німецьку та міжнародну англійську мову. Як дитина європейця широких поглядів та азіатки, він був позбавлений комплексів національних забобонів, які напередодні та відразу після Першої світової війни інтенсивно поширювались Європою. Отже, Ріхард Куденхов-Калергі був справжнім «дитям інтернаціоналізації». Фотографії свідчать, що він навіть зовні нагадував людину, так би мовити, азійського походження. Проте вузькі очі не заважали йому широко дивитися на європейські проблеми. Такий «глобальний» кругозір та світогляд він здобув, отримавши досить непогану освіту.

У 1899 р. завершилась дипломатична місія Хайнріха Куденхова-Калергі у Японії, і він із сином повернувся до Відня. За імперських часів родина досить часто відвідувала Прагу. Ріхард навчався в Терезіанінській академії, вивчав філософію та історію у Віденському університеті, де 1917 р. здобув ступінь доктора філософських наук. З розпадом Австро-Угорської імперії Ріхард отримав чехословацьке громадянство,

але відчував себе справжнім космополітом. До речі, і більшість еліти Австро-Угорської імперії обстоювала ідею наднаціональної імперії, яку під час Першої світової війни намагались захистити від національно-державницьких тенденцій.

Цікаво, але, так би мовити, інтернаціоналісти за визначенням, тобто австрійські соціал-демократи, ще напередодні Першої світової війни зайняли альтернативну позицію. Прихильники так званого австромарксизму, виступаючи за визнання національного самовизначення, наполягали на відмові від ідеї Габсбурзької імперії та приєднанні до Німеччини. Врешті, один із відомих «14 пунктів» американського президента В. Вільсона, виголошених ним 8 січня 1918 р., вимагав встановлення в Європі кордонів за національним принципом та вільний автономний розвиток для народів Дунайської імперії.

Зупинимось на історичних перипетіях, пов'язаних зі становищем Австрії після листопада 1918 р. Це буде більше доречно і в контексті нашої теми, зважаючи, що Ріхард Куденхов-Калергі у жовтні 1916 р. оселився у Відні. До речі, до березня 1939 р. він зберігав чехословацький паспорт, що давало йому можливість почуватися досить комфортно у космополітичному Відні [18, с. 19]. Крім того, Куденхов-Калергі завжди високо оцінював той факт, що Чехословаччина за часів правління Т. Масарика та Е. Бенеша докладала чимало зусиль для реалізації ідеї формування Пан'Європи.

Зберігалися зв'язки із суспільними колами австрійської політичної, економічної та інтелектуальної еліт. Саме в цьому середовищі стверджувались його погляди щодо потреби розроблення своєрідної «європейської доктрини Монро», тобто перетворення Європи на єдиного гравця, спроможного захищати інтереси Старого континенту в глобальній конкуренції [8, с. 87].

Взагалі Перша світова війна стала справжнім шоком для покоління, до якого належав Куденхов-Калергі. Сподівання на мирне об'єднання народів Європи, яке мало майже «автоматично» настати внаслідок дії чинників економічної інтернаціоналізації, виявилися марними. Більше того, саме майбутнє Європи в умовах загального хаосу, соціальної напруги та втрати багатьох мільйонів здорових чоловіків в окопах війни видавалося неоднозначним. Куденхов-Калергі вбачав одну з головних причин Першої світової війни у загостренні суперечностей між застарілими європейськими кордонами, які формували три імперії: Другий рейх, Австро-Угорська та Російська імперії, та бажанням молодих націй домогтися самовизначення. Спроба розв'язати цю теоретичну й практичну дилему врешті привела Калергі до ідеї формування нових структур міжнародної співпраці, що мало зробити національні проблеми не такими актуальними для європейського політичного процесу. Врешті, ідея цивілізаційної інтеграції Європи мала збігтися з ліберально-демократичними ідеалами.

Саме на міжвоєнний період припадає перший і, на нашу думку, найголовніший період політичної активності Р. Куденхова-Калергі, який був спрямований на чітке формування, популяризацію та перші

спроби втілення у наднаціональних політичних союзах ідеї і концепції європейського єднання.

У листопаді 1918 р. Австрію було проголошено республікою. Згадуючи у 60-ті рр. XX ст. у мемуарах «Життя за Європу» свої погляди у двадцять чотири роки на майбутнє передусім Австрії, Р. Куденхов-Калергі наголошував: «перед Віднем був не дуже широкий геополітичний вибір». Куденхов-Калергі зазначав, що «як аншлюс, так і створення Дунайської федерації можуть призвести до великих міжнародних ускладнень». Але він визнавав, що «аншлюс з Німеччиною був би ідеальним вирішенням економічних та національних проблем, натомість заборона аншлюсу становить загрозу габсбурзької реакції для пан'європейського вирішення австрійської проблеми» [14, с. 2].

Більшість австрійського населення, втративши імперію, сподівалась на возз'єднання з Німеччиною. Найпопулярнішим було так зване великонімецьке розв'язання національної проблеми, яке в 1870 р. унеможливив О. Бісмарк. Отже, найпростішим рішенням вважався аншлюс Австрії з Німеччиною. Але це не відповідало національним інтересам країн-переможниць. Досить прохолодно вони ставились і до ідеї «Дунайської федерації», як і до перших «пан'європейських проектів» [12, с. 44].

Проте переможці та переможені, звичайно, бувши реалістами, не могли заплющувати очі на той факт, що крах Габсбурзької монархії суттєво дестабілізував становище у Центральній Європі. За цих обставин як своєрідний компромісний геополітичний варіант можна було розглядати ідею створення так званої Серединної Європи. Тобто створення німецької зони впливу у Центральній Європі, на думку віденських геополітиків, мало відіграти роль противаги територіальній інтеграції південнослов'янських народів, які на уламках Австро-Угорської імперії створили Королівство Сербів, Хорватів та Словенців. Сен-Жерменський (1919) та Тріанонський (1920) договори остаточно констатували смерть Австро-Угорської імперії. Зрештою, австрійський нейтралітет мав стати альтернативою як аншлюсу, так і проекту Дунайської федерації.

До речі, на думку Р. Куденхова-Калергі, так звані 14 пунктів американського президента В. Вільсона, які проголосили право на самовизначення націй, сприяли фрагментації політичної карти Європи, утворенню нових незалежних держав із власним націоналізмом, що його він розглядав не лише як перманентну загрозу європейському миру, а й як суттєву перешкоду для рівноправного післявоєнного співробітництва європейських народів [19, с. 18]. Тому, на думку Куденхова-Калергі, Перша світова війна довела, що криза ідеї та політичної практики конкурентної боротьби різних національних суверенітетів створила передумови для зіткнення багатьох народів. Вийти з цього зачарованого кола можна лише через реалізацію моделі створення європейської федерації.

Ця ідея була досить популярною в середовищі пацифістів ще до 1914 р., але тоді, коли велику війну багато хто вважав неможливою,

сама можливість наднаціональних структур влади, які мали керувати не національними державами, а лише уніфікованими територіальними громадами, багатьом видавалась утопічною і навіть ворожою «справжньому» патріотизму.

Принаймні переможці у Першій світовій війні на цьому бажали консолідувати свої нації, а переможені також мали намір використати націоналістичні почуття, які перебували в депресії після поразки, з метою єднання своїх націй заради реваншу. За цих обставин реальним шансом уникнути нової великої війни було прискорене формування європейської федерації. До цього висновку Куденхов-Калергі дійшов ще в жовтні 1918 року [13, с. 44].

Ідея формування Дунайської федерації була похована підписанням 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменської мирної угоди з Австрією. Відень поступався Південним Тіролем до перевалу Бреннер, окрім того, Трієстом, Істрією і Далмацією, а також територіями Каринтії і Крайни. Слідувало також визнання незалежності Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Югославії. Було заборонено назву «німецька Австрія» і приєднання до Німеччини. Своєю чергою Р. Куденхов-Калергі недостатньо чітко усвідомлював, що політична інтеграція у формі європейської федерації може бути не першим камінчиком у будівлі Єдиної Європи, а лише завершальним етапом досить тривалого інтеграційного розвитку.

Водночас слід зазначити, що на початку 20-х рр. XX ст. один із основних ідеологів німецького консерватизму Артур Меллер ван дер Брук пророкував розвиток німецького світу в такому напрямку: «Ми були германцями, ми є німцями, ми будемо європейцями» [2, с. 93]. Принаймні складалось враження, що у Європі 1919 р. здійснюється військова мета США, тобто «демократична світова революція». Династії Габсбургів і Романових, Гогенцоллернів і Османів зникають. Європа, до якої 1914 р. входили 17 монархій і 3 республіки (Швейцарія, Франція, Португалія), має в 1919 р. 13 республік і 13 монархій, хоча в деяких країнах (Іспанія, Греція) монархія тимчасово замінюється республіканською формою правління [3, с. 417].

Крім того, через встановлення великих репарацій та військових боргів переможців економічне одужання Європи відбувалось повільно. Європа втрачала панівне становище в світі. Через брак політичної свідомості і компетентності в народів, які отримали новий демократичний устрій, перемога демократії залишалась під загрозою. Запровадження пропорційного виборчого права у багатьох континентальних європейських державах спричинило утворення дрібних політичних угруповань і неможливість формування чіткої парламентської більшості.

Тому досягнення мети єднання європейських народів ускладнювалось багатьма проблемами повоєнного періоду в Європі. Слід зазначити, що як для переможців, так і для переможених народів властивим стало гостре національне почуття як віддзеркалення прагнення реалізації ідеалу політичного самовизначення. Але внаслідок цього

загострились проблеми національних меншин і прикордонні питання, які значною мірою лишались нерозв'язаними. Напруженими були стосунки між чисельними національними меншинами та державотворчими націями у щойно заснованих багатонаціональних державах (Чехословаччина, Югославія). Наприклад, у листопаді–грудні 1918 р. під тиском союзників колишньої Антанти й чеських військ не вдалося реалізувати ідею приєднання згідно з референдумом судетських німців до німецької Австрії.

Впродовж 1919–1922 рр. у віденських інтелектуальних колах, до яких належав і Р. Куденхов-Калергі, досить жваво обговорювались перспективи Європи. «Своєрідний провокаційний стимул, – як згадував Р. Куденхов-Калергі у своїх мемуарах "Життя для Європи. Мої життєві спогади", – цьому дала книга німецького філософа О. Шпенглера "Сутінки Європи"» [12, с. 114]. У націонал-соціалістичних публіцистичних колах це інтелектуальне середовище трактувалось як «жидо-масонське». На нашу думку, не слід перебільшувати роль масонів в історії європейської інтеграції, адже для її реалізації потрібні були не лише сприятливі суб'єктивні чинники, а й об'єктивні соціально-політичні й економічні передумови. Проте й без цього «суб'єктивного елементу» історія європейської інтеграції принаймні гіпотетично могла бути іншою.

Історичним результатом цих інтелектуальних дискусій став своєрідний проект ревізії 14 пунктів В. Вільсона, тобто ідея формування союзу європейських держав від Португалії до Польщі. Р. Куденхов-Калергі пропагував свою ідею у форматі міждержавного союзу з двома палатами: «депутатською» та «урядовою». По суті, пропонувалося створити двопалатний Європейський парламент. Нижню палату з 300 депутатів (по одному від мільйона громадян об'єднаної Європи) мали обирати безпосередньо громадяни, а верхню формувати представники національних парламентів 27 країн – членів такого союзу [13, с. 78]. Отже, європейська ідея мала затвердитися не між утопією та реальністю, а між необхідністю та можливостями для свого втілення в життя.

Р. Куденхова-Калергі занепокоїв радянсько-німецький договір, укладений у квітні 1922 р. в Рапалло. Він вважав, що ймовірне зміцнення цього союзу може поставити під сумнів рівновагу на європейському континенті.

У цей час на історичній арені конкурували дві альтернативні концепції європейського єднання. Після мюнхенського «пивного путчу» А. Гітлер замислився над створенням у Європі тоталітарного «нового порядку», який мав стати кроком на шляху до світового панування «арійської раси». Водночас у колах європейської космополітично налаштованої еліти циркулювали ідеї демократичного об'єднання європейських народів.

У 1923 р. одне з віденських видавництв випустило брошуру Р. Куденхова-Калергі «Пан'Європа». На сторінках цього невеликого за обсягом, але історично значущого видання викладався, так би мовити, конспективний план європейської інтеграції. На думку автора,

передумовами європейського єднання насамперед є нагальна потреба повного відновлення економічного потенціалу народів Старого континенту, який був зруйнований перипетіями Першої світової війни. Лише на основі відродження забезпеченого та мирного життя можна буде запобігти новим конфліктам між європейськими державами. По-друге, з точки зору Р. Кудехова-Калергі, необхідна ширша координація «індустріально-технологічного та промислового виробництва», адже європейські національні держави «змушені зважати» на економічну конкуренцію з боку Сполучених Штатів Америки. Нарешті, останній мотив створення «Пан'Європи», за переліком, але не за історичним значенням, – це «більшовицька революція 1917 р. в Росії як загроза політичній системі Європи». Зважаючи на всі ці чинники, створення «Європи для європейців» є нагальною потребою [15, с. 7]. Отже, пропонувалось об'єднати зусилля демократичних країн Європи на створення механізму обов'язкового арбітражу для запобігання загрозі війни, ліквідації митних кордонів та запровадження вільного руху товарів [1, с. 74].

До речі, ні Велика Британія, ні тим більше більшовицька Росія у планах Р. Куденхова-Калергі не розглядались як частини континентальної Європи. «Вільна Європа, – на його думку, – існує між двома євразійськими світовими потугами – Англією та Росією. Британська імперія – кордон Європи як з Азією, так і з Америкою. Британія не може бути членом Європи, якщо Європа не є домініоном чи напівколонією Британської імперії. Росія культурно перебуває за межами Європи, адже реформи Петра Великого лише зіштовхнули європейські теорії з азійською практикою. До того ж між Росією та Європою існують природні кордони» [17, с. 24].

На його думку, чотири імперії: британська, американська, радянська та японська після Першої світової війни стали домінуючими потугами. Тому політично світ поділяється на Пан-Америку, Пан-Британію, Пан-Росію, Пан'Японію. Лише «європейське силове поле лишається розколотим», що врешті, й зумовлює нагальну потребу створення «Пан'Європи» від Португалії до Польщі. Далі Р. Куденхов-Калергі наголошує, що «європейське становище в світі таке, як становище Німеччини в Європі: наслідки Першої світової війни для Європи порівняні з наслідками Тридцятирічної війни для Німеччини» [15, с. 2].

Цікаво, що на практиці висунуту Р. Куденховом-Калергі концепцію «європейської доктрини Монро», в 50–60-ті рр. XX ст. намагався впроваджувати французький президент де Голль, який, своєю чергою, запропонував концепцію «європейської Європи». Він також вважав, що Європа має позбутися домінування обох наддержав і знову стати впливовим центром сили на світовій сцені. Адже без цього європейські народи програють у глобальній конкуренції за місце під сонцем. Р. Куденхов-Калергі нагадував, що «Австрія за межами Німеччини була для Бісмарка "малонімецькою програмою". Європа мусить навчитися малоєвропейському рішенню у разі неможливості великоєвропейського» [8, с. 119]. На його думку, «європейська доктрина

Монро має звучати так: "Європа європейцям"» [17, с. 24]. Ця формула могла стати рецептом виходу з «занепаду Європи».

Нагадаємо, що зовнішньополітична програма США, яку у 1823 р. запропонував президент Джеймс Монро, проголошувала, що «американський континент не може розглядатись як об'єкт майбутньої колонізації з боку будь-якої європейської держави». У цьому сенсі, умовно кажучи, «європейська доктрина Монро» має звільнити Європу від надто тісної американської опіки.

Оцінюючи чинник радянської Росії, Куденхов-Калергі писав, що «перемога світової революції означатиме встановлення європейської ленінської диктатури». Генуезька конференція, на його думку, переконливо показала слабкість позиції розколотої Європи перед єдиною Росією. Тому, підсумовував Куденхов-Калергі, «гегемонія варварської Росії була би для Європи культурною катастрофою» [10, с. 4].

Проте «військове становище роз'єднаної Європи ще безнадійніше, ніж політичне. Нова війна між великими європейськими державами перетворила б ці землі на руїни. Аби уникнути цього, слід оточити Росію мініатюрними державами Малої Антанти та озброїти Німеччину» [10, с. 4]. Панацею від усіх європейських хвороб він бачив у європейському єднанні. «Лише пан'європейська військова організація з солідарною оборонною системою на східному кордоні може створити Європу миру та безпеки» [17, с. 23]. Це дуже важливо, адже єднання європейських народів розглядалось Куденховим-Калергі як історична альтернатива російської ідеї світової революції як світової організації. Отже, навіть у контексті функціонування Ліги Націй, «пануванню світових імперій європейські нації мають протиставити альтернативу створення пан'європейської світової потуги» [13, с. 113].

Оприлюднена ідея, так би мовити, впала на сприятливий ґрунт. Вона була підтримана впливовими бізнесовими колами. Впродовж 1925–1926 рр. на фінансування майбутнього «Пан'європейського союзу» було зібрано 650 млн золотих крон [18, с. 27]. Для тодішньої європейської інфляційної економіки це була астрономічна сума. Цей аргумент допоміг прихильникам єдиної Європи переконатись у можливості, так би мовити, успішно «продавати» цю ідею.

На думку Куденхова-Калергі, насамперед слід було зайнятися формуванням сприятливої громадської думки, яка орієнтувалась би на користь європейської інтеграції. Без цього ідея «Пан'Європи», як повна утопія, справді, не проіснувала більше року.

Поступово у Європі створювалась сприятлива політична атмосфера для популяризації ідеї європейського єднання. За підсумками Локарнської мирної конференції 16 жовтня 1925 р. було підписано угоду про гарантії західних кордонів Веймарської Німеччини. Основний договір був підписаний Бельгією, Францією та Німеччиною. Він встановлював непорушність німецько-французького (включно з Рейнською демілітаризованою зоною) та німецького-бельгійського кордонів (підтверджувався розподіл за Версальським договором 1919 р.). Крім того, Німеччина, Бельгія та Франція зобов'язались не нападати одна на одну

й вирішувати суперечки мирним шляхом. Гарантами угоди були Велика Британія та Італія.

Р. Куденхов-Калергі привітав Пакт Локарно та очікував від «політичної нормалізації великих економічних прибутків» [8, с. 147]. Договір набув чинності після того, як 1926 р. Німеччина стала членом Ліги Націй. Зважаючи на це, Р. Куденхов-Калергі наголошував, що «допоки французька політика переважно займається Німеччиною, Європа лишається васалом Англії та є лише географічним поняттям. Тому, поки Франція проводитиме політику санкцій щодо Рурської області, допоки Німеччина орієнтуватиметься на союз із Росією, доти ідея Пан'Європи лишатиметься фантомом» [17, с. 24]. Аби поставити справу європейського єднання на реальний політичний ґрунт, Куденхов-Калергі не виключав можливості поетапного формування об'єднаної Європи навколо міцного економічного центру – Німеччини, яка заліковувала рани, завдані її економіці Першою світовою війною. Врешті, й австрійській економічній і політичній еліти досить близьким був проект створення «Серединної Європи». Але за реальної версальської системи європейських міжнародних відносин подібний план все ж видавався занадто фантастичним.

Однак, незважаючи на певні політичні суперечності, «Пан'європейський союз» восени 1925 р. відкрив своє бюро у віденському палаці Хофбург. До широкої пропаганди ідей європейського єднання Р. Куденхов-Калергі залучив навіть свою дружину Іду Роланд – на той час досить популярну акторку Віденського державного оперного театру [13, с. 112]. Ці ідеї активно пропагувались у Веймарській республіці, але натрапляли тут на жорстку протидію націоналістичних кіл.

На думку Куденхова-Калергі, вирішальне значення для майбутнього європейської ідеї матиме її погодження з провідними ідеологічними течіями сучасності, а також із головними політичними рухами, зокрема, католицьким та соціалістичним [12, с. 86]. Звичайно, «єдина Європа теоретично може об'єднати монархії. Але Конституція федеративної Європи мусить бути республіканською». Тому, на його думку, «поява кожної республіки в центрі континентальної Європи має вітатись як крок до пан'європейської федеративної республіки» [8, с. 110]. Наднаціональні європейські співтовариства, на його думку, були необхідним етапом у розвитку космополітизму, аби пан'європейці нарешті могли вибудувати «Пан'Європу».

На початку жовтня 1926 р., завдяки зусиллям німецької та австрійської політичних та економічних еліт, у Відні відбувся «тиждень економіки Серединної Європи». Його учасники наголошували, що єдина Європа – це не штучне поняття, не просто політична концепція, а жива мрія, яка існує у свідомості європейських народів та відповідає об'єктивним потребам налагодження широкого співробітництва між ними.

Водночас у Відні 3–6 жовтня 1926 р. нарешті було організовано перший конгрес «Пан'європейського союзу», який відкрився у віденському палаці Хофбург. У ньому взяли участь близько 2000 делегатів із

24 європейських країн, серед них такі відомі політики: французи Е. Ерріо та Л. Блюм, німець К. Аденауер (який уже тоді, будучи бургомістром міста Кельн, завойовував собі репутацію впливового політика), чех Е. Бенеш. До речі, учасником першого віденського пан'європейського конгресу, як жива альтернатива більшовизму, був колишній голова російського тимчасового уряду Олександр Керенський (1881–1970) [18, с. 29], який, зокрема, називав головними мотивами європейського єднання прагнення до «свободи, миру, добробуту, розквіту культури» [8, с. 64].

У своїй вступній промові президент «Пан'європейського союзу» Ріхард Куденхов-Калергі підкреслив, що «для ворогів союзу європейських народів – шовіністів, мілітаристів та комуністів – він ще довго лишатиметься утопією» [13, с. 156]. Учасники форуму наголошували, що потреба у глибшому єднанні європейських народів є викликом часу. Її об'єктивною основою є економічні інтереси. Зокрема, згадувався факт ініціативи люксембурзького промисловця Еміля Майріша щодо створення в Саарі сталеплавильного картелю. Ця ідея актуалізувалась після Другої світової війни зі створенням Європейського об'єднання вугілля та сталі. Зазначимо, що з першого дня пан'європейського форуму, завдяки пропагандистським зусиллям Р. Куденхова-Калергі, консервативна віденська преса гаряче підтримувала ідею європейського єднання. Вітались результати віденського форуму. На ньому врешті було прийнято Статут «Пан'європейського союзу» як міжнародної організації. Її керівним органом визнавалася Центральна рада, яка складалась із керівників усіх національних відділень Союзу. Президентом Ради був обраний Р. Куденхов-Калергі [13, с. 156].

На конгресі були визначені основні напрями розбудови європейської конфедерації. Найближчими завданнями окреслені: створення військового альянсу, поетапне утворення митного союзу, спільне використання колоній європейських держав, єдина грошова одиниця, співробітництво європейських та інших держав у рамках Ліги Націй [4, с. 14]. Зазначалося, що будь-які прояви силової політики можуть лише відновити й посилити небезпечні націоналістичні тенденції, які реально здатні повернути народи Європи в оману братовбивчої війни.

Р. Куденхов-Калергі поставив завдання започаткувати процес посилення європейської наднаціональної еліти. Вже сама постановка цієї проблеми спровокувала загострення протистояння з рушійними силами національних еліт. Врешті історія європейської інтеграції засвідчила, що саме протиріччя між національними елітами, які спираються на ідею національних державних інтересів, та наднаціональною елітою, яку створюють не лише «європейські бюрократи», а й прихильники інтеграції в середовищі національних еліт, лишається ключовим питанням європейського політичного процесу єднання.

Натомість соціал-демократична преса, особливо «Arbeiter Zeitung», звертала увагу, що зазначений проект європейського єднання, по суті, є оголошенням хрестового походу за збереження капіталізму в Європі

та стає альтернативою все ще популярному в масах австрійсько-німецькому союзу, до того ж ідея європейського єднання є досить утопічною. Зокрема, її не сприймала фашистська Італія. Зважаючи на реальну загрозу нових конфліктів у Європі, Р. Куденхова-Калергі серйозно турбувала та проблема, що безпека кожної європейської держави все ще ґрунтувалась на власному війську.

Куденхов-Калергі як президент Центральної ради цього союзу, вбачав у конфедерації насамперед гарантію миру на континенті. Водночас у його плани входило перетворення Європи на суперпотугу, яка мала протистояти іншим супердержавам: США, СРСР, Британській імперії. Але з приходом до влади диктатур в Італії, Німеччині, Іспанії ця ідея не мала шансів на здійснення. Головним ставало питання колективної європейської безпеки.

Символічним успіхом пропагандистських зусиль Р. Куденхова-Калергі став укладений 27 серпня 1928 р. в Парижі Пакт Л. Келлога (1856–1937, американський державний секретар) – А. Бріана (1862–1932, французький міністр закордонних справ), який зафіксував норму відмови від війни (у цьому зв'язку слід зазначити, що французький письменник В. Гюго слушно наголошував, що кожна війна між європейцями є громадянською війною) як інструменту національної політики. Але слабкою стороною зазначеного пакту була відсутність будь-яких санкцій щодо країн-агресорів. До речі, й самі критерії визначення агресора в міжнародному праві були досить розпливчастими.

Натомість на пан'європейському пропагандистському рівні ключовим визначалося питання підготовки європейського конгресу з питань безпеки. З метою реалізації ідеї європейської інтеграції, зокрема заради головної мети – збереження миру та стабільності в Європі, наш австрійський граф залучив впливових європейських політиків, таких як Арістид Бріан та Густав Штреземан (1878–1929), який наполегливо висловлювався на користь німецько-французького замирення та союзу, що мав дати тривалий мир Європі. Ці ідеї розвивав і його французький колега, зокрема, виступаючи 5 вересня 1929 р. на засіданні Ліги Націй, тодішній міністр закордонних справ Франції А. Бріан оголосив меморандум про «Європейський федералістський союз».

Зокрема, було внесено пропозицію створити конфедерацію європейських держав зі спільними структурами управління, але без обмежень національного суверенітету. Основою плану створення Сполучених Штатів Європи, за А. Бріаном, мав стати митний і економічний союз. Але ця пропозиція була лише взята до відома, а не до практичної реалізації. Адже перспективні цілі формування спільного ринку, митного союзу, вільного руху товарів, капіталів, робочої сили ще не сприймались більшістю європейських еліт, не кажучи вже про народи. Навпаки, в умовах економічної депресії подолання Великої Кризи, на думку більшості інтелектуалів, полягало у запровадженні протекціоністської політики національних держав.

Мабуть, народи, як і окремі люди, сильні «заднім розумом», тобто вже набутим досвідом. Принаймні негативний досвід економічних

наслідків Першої світової війни, коли виникли суттєві перешкоди для міжнародного товарообміну, запровадження карткової системи, яке не сприяло ринковим механізмам стимулювання виробництва товарів широкого споживання, а також зменшення золотовалютних запасів у європейських державах та обмеження вільного пересування робочої сили – що у сукупності спровокувало економічну кризу 1929–1939 рр., посприяв недопущенню аналогічних помилок після Другої світової війни. З цією метою 17 травня 1930 р. А. Бріан оприлюднив «Меморандум щодо організації федерації європейських держав», який пропонував не лише створення фундаменту загальноєвропейської безпеки, а й у разі реалізації робив би неможливим нацистський «новий порядок» у Європі. Проте в умовах поглиблення економічної депресії національні уряди обрали курс на протекціонізм.

Наочним прикладом цього було виникнення нових митних кордонів у Європі у зв'язку з утворенням нових держав. Якщо в 1914 р. було близько 6000 км митних кордонів, то в 1920 р. їх уже стало 12 000 км [3, с. 463]. Натомість у 1931 р. план створення німецько-австрійського митного союзу зазнав невдачі через спротив Франції, оскільки Міжнародний суд у Гаазі відхилив правомірність такого митного союзу.

З точки зору Р. Куденхова-Калергі, «внутрішньоєвропейська проблема кордонів має вирішуватись зі створенням Пан'Європи. Зрештою, скасування кордонів (що кінець кінцем досягнуто Шенгенськими угодами) в інтересах всіх» [14, с. 3]. А відсутність відповідних угод була лише на користь правих радикалів та націоналістів. Зміцненню європейської безпеки мала сприяти реалізація ідеї укладання гарантійних пактів між великими та малими європейськими державами, що стало би першим кроком до формування митного, транспортного, валютного союзів, використання всіх армій і флотів Європи лише для захисту спільних кордонів [13, с. 144].

Під впливом світової економічної кризи, тобто «великої депресії», яка розпочалась у жовтні 1929 р. з краху на Нью-Йоркській фондовій біржі, внаслідок перевиробництва товарів, що призвело до падіння прибутків, скорочення виробництва, масового безробіття та банкрутства, відповідно до зменшення купівельної спроможності, збільшення кількості непроданих товарів, а потім до катастрофічного падіння виробництва і руйнації міжнародної платіжної системи в Європі (1929–1934 рр.), активізувалась увага Р. Куденхова-Калергі до економічних аргументів на користь реалізації європейської інтеграції. На його думку, інтеграція повинна насамперед мати економічне обґрунтування [18, с. 39]. Він вітав угоду про німецько-австрійський митний союз та торговельну угоду від 12 квітня 1930 р. Водночас Куденхов-Калергі був переконаний, що союз Австрії з Німеччиною, але не у статусі «німецької провінції», спроможний допомогти в подоланні економічної депресії.

Врешті, на другому берлінському пан'європейському конгресі було ухвалене рішення про ширшу пропаганду європейського єднання в пресі та школах провідних європейських країн. Пропонувалось

навіть приступити до розробки проекту спільної європейської Конституції [13, с. 143].

У 1931 р. Пан'європейський рух видав Меморандум про європейську кризу. Висловлювалась стурбованість з приводу кризи європейського лібералізму. Того ж року 17 травня вперше святкувався «День Пан'Європи». Рік тому 17 травня 1930 р. французький політик Арістид Бріан вперше від імені уряду запропонував європейським народам єднатись заради кращого майбутнього.

Проте вже на базельському 1932 р. пан'європейському конгресі наголошувалось, що допоки «в громадській думці Європи пануватиме націоналізм, демократичні уряди не зможуть висунути ініціативу створення Пан'Європи, але масовий пан'європейський рух може поставити цю проблему перед урядами і сприяти, аби народи Європи свої національні ідеї реалізовували через пан'європейські» [13, с. 157]. Політичні керівники Європи врешті мали зрозуміти, що в їхніх руках перебуває майбутнє європейської цивілізації.

Оптимізму додавало відновлення у 1932 р. співпраці нейтральних скандинавських держав Данії, Норвегії, Швеції. Вони разом із країнами Бенілюксу планували створення економічного союзу, що могло розглядатись як важливий крок до консолідації всієї Європи через тіснішу співпрацю на локальному та регіональному рівнях [3, с. 430].

На думку Р. Куденхова-Калергі, «Пан'Європа повинна бути пріоритетом для європейських демократичних партій, які обстоюють цінності європейської культури» [8, с. 99]. Передумовою недопущення нової європейської війни вважалося відвернення народних мас від націоналізму. Опоненти європейської інтеграції запитували у Куденхова-Калергі, з ким він збирається будувати демократичну Європу – з Б. Муссоліні, А. Гітлером, М. Хорті чи Ю. Пілсудським? Справді, на тому історичному етапі в результаті об'єктивних наслідків Першої світової війни сприятливого демократичного середовища для реалізації ідеї демократичної єдиної Європи не було. Адже перехідні політичні режими в більшості нових європейських національних держав перебували під потужним тиском економічного занепаду. Це вимагало впровадження в суспільне життя різних авторитарних форм правління. На користь цього свідчить ціла низка історичних фактів.

Наприклад, лише за період 1922–1936 рр. у жовтні 1922 р. в Італії до влади прийшов Б. Муссоліні, у червні 1923 р. стався військовий переворот у Болгарії, у вересні 1923 р. генерал Х. Прімо де Рівера встановив військову диктатуру в Іспанії, у травні 1926 р. Ю. Пілсудський почав реалізацією ідеї санації в Польщі, у грудні 1926 р. склався диктаторський режим А. Сметони в Литві, у січні 1929 р. король Олександр здійснив державний переворот в Югославії, з лютого 1930 р. склалось єдиноосібне правління короля Кароля II в Румунії, у липні 1932 р. утворився диктаторський уряд Салазара в Португалії, у грудні 1932 р. Литва стала авторитарною однопартійною державою, у січні 1933 р. до влади в Німеччині прийшов А. Гітлер, у березні 1933 р. стався державний переворот Е. Дольфуса в Австрії, у березні 1934 р. встановлена

диктатура К. П'ятса в Естонії, у травні 1934 р. президент К. Ульманіс здійснив державний переворот у Латвії, у серпні 1936 р. відбувся переворот генерала М. Метаксаса в Греції, а у вересні 1936 р. генерал Ф. Франко став «каудильйо» націоналістичної Іспанії.

Тому на початку 30-х рр. XX ст. Європа вже жила в недоброму передчутті чергової катастрофи. Історичний поворот у долі Європи та світу настав 30 січня 1933 р., коли внаслідок загострення економічної кризи, а також перманентної кризи парламентаризму до влади в Німеччині прийшли націонал-соціалісти. Здавалось, що план створення Пан'Європи зазнав остаточного фіаско.

Проте Куденхов-Калергі продовжує політичну пропаганду цієї ідеї, незважаючи на несприятливий політичний клімат у Австрії. Адже урядові канцлера Е. Дольфуса, незважаючи на позику, здобуту 1932 р. за посередництва Ліги Націй за відмову від аншлюсу, не вдалося стабілізувати економіку. У березні 1933 р. за допомогою закону про надання надзвичайних повноважень в умовах економіки військового часу (1917 р.) було скасовано парламентське правління. На внутрішньополітичному фронті були заборонені партії націонал-соціалістів та соціал-демократів.

25 липня 1934 р. нацисти вбили австрійського канцлера Енгельберта Дольфуса, що його Р. Куденхов-Калергі називав «пан'європейцем, віруючим католиком, вождем селян, справжнім австрійцем», але республіка ще встояла. Її захист Р. Куденхов-Калергі вважав передовою лінією оборони Пан'Європи [17, с. 56]. Однак після невдачі проекту митного союзу з Німеччиною Австрія не приєдналась до економічно і політично реорганізованого дунайського простору під французьким верховенством.

Проте на четвертому пан'європейському конгресі 1935 р., що за підтримки австрійського канцлера Курта фон Шушнігга знову відбувався у Відні, який, до речі, пропонувалося зробити столицею Пан'Європи, наголошувалось, що ідея європейського єднання з утопії перетворилася на історичну необхідність [8, с. 101].

Виступаючи на цьому форумі, Р. Куденхов-Калергі наголошував, що «ми зібрались, аби засвідчити, що європейська ідея жива. Наш рух працює в ім'я європейського миру, створення великого економічного простору заради процвітання європейських народів» [8, с. 149]. На його думку, добра воля європейських народів, які мали б змусити свої уряди нарешті зробити практичні кроки до єднання та запобігання війні, все ще могла попередити військову катастрофу. До Р. Куденхова-Калергі, як до «розкрученого» засобами масової інформації пропагандиста європейського єднання, все ще прислухались.

Підтвердженням слушності такої оцінки стала брудна контрпропагандистська кампанія, розгорнута нацистською пресою Німеччини та Австрії проти Р. Куденхова-Калергі. Йому пригадали й напівазійське походження, і дружину єврейку, і те, що свою політичну кар'єру він розпочав зі вступу до віденської єврейської громади [11, с. 3]. Виходячи з цього, геббельсівська пропаганда наголошувала, що ідеї європейської

інтеграції слугують інтересам «американо-єврейського світового капіталу» [16, с. 2]. Р. Куденхова-Калергі звинувачували у зв'язках з масонськими колами, які в міжвоєнний період докладали багато зусиль для пропаганди ідей європейської інтеграції.

Тим часом 7 березня 1936 р. Німеччина денонсувала Локарнські угоди та окупувала Рейнську демілітаризовану зону. Велика війна наблизилась ще на один крок. У цей передгрозовий час Куденхов-Калергі продовжував пропагувати ідеї миру. В статті «Про європейську місію жінок» він наголошував, що «чоловіча політика є імперіалістичною. Для жінок безпека та стабільність понад усе, аби росли діти. Пан'європейський рух очікує від феміністок боротьби за мир» [9, с. 1].

Але на війну працювали, на жаль, більш потужні сили. У 1937 р. А. Гітлер посилив тиск на австрійського канцлера Курта фон Шушнігга, вимагаючи, аби Австрія «добровільно» приєдналася до Третього рейху. Врешті 12 березні 1938 р. Німеччина здійснила аншлюс, окупувавши Австрію. По суті, А. Гітлер виконував програму демонтажу Версальського мирного договору 1919 р., який позбавив Німеччину низки її етнічних земель. 30 вересня 1938 р. відповідно до Мюнхенської угоди між Великою Британією (Н. Чемберлен), Францією (Е. Даладьє), Німеччиною (А. Гітлер), Італією (Б. Муссоліні) було досягнуто домовленості про включення прикордонних земель, населених судетськими німцями, до Німеччини.

Р. Куденхов-Калергі, а разом з ним і Центральне бюро Пан'європейського союзу, з жовтня 1938 р. короткий час діяли в Празі. Але через півроку припинила існування і Чехословаччина. Тоді він через Женеву, де залишив багатий архів Пан'європейського союзу (40 тис. архівних справ), виїхав до Парижа. Однак у травні 1940 р. після капітуляції Франції він змушений був виїхати до Нью-Йорка. Тут у 1943 р. відбувся шостий пан'європейський конгрес, на якому, зокрема, за участі Ж. Монне обговорювались питання відновлення пропаганди ідеї демократичної європейської інтеграції, яка була вимушено перервана 1940 року.

Водночас слід зауважити, що політика «замирення» А. Гітлера із західними демократичними державами мала під собою і певні економічні підстави.

У березні 1939 р. в Дюссельдорфі було досягнуто домовленості між «Федерацією британської промисловості» та німецькою «Імперською промисловою групою». А 28 січня 1939 р. «Рейнсько-вестфальський вугільний синдикат» та «Гірничорудна асоціація Великої Британії» підписали угоду про розмежування сфер інтересів та єдині ціни на вугілля на ринках третіх країн [5, с. 301]. Аналогічні економічні ініціативи з'являлись і в німецько-французьких відносинах. Пропонувалося навіть створити німецько-французький економічний центр та консорціум для експлуатації французьких колоній. Фактично Гітлер намагався через координацію зусиль активної дипломатії та воєнні загрози вибудувати німецьку «Серединну Європу», підпорядкованими партнерами якої за планами Берліна мали бути Париж та Лондон.

Однак британська еліта, як, до речі, і вашингтонська, не могли змиритись із об'єднанням Європи по суті проти США та ще й під німецькою гегемонією. Але ліберальна частина європейської та американської політичної еліти, як це засвідчив досвід Мюнхенської змови проти Чехословаччини, не мала достатньої волі та ресурсів для забезпечення об'єднання Європи проти Гітлера.

Тому ці проекти міжвоєнного періоду так і не були реалізовані. Проте, на нашу думку, Р. Куденхов-Калергі переконливо продемонстрував, як в історично несприятливих умовах можна не лише поставити стратегічне завдання європейського єднання на тривалу перспективу, а й докладати максимуму повсякденних зусиль, аби створити надійний плацдарм для наступу прихильників європейської інтеграції.

Пан'європейський союз відіграв важливу роль своєрідного «зародка» європейських інтеграційних інституцій, які виникали вже після Другої світової війни.

Отже, Р. Куденхов-Калергі у травні 1940 р. був змушений емігрувати до США, де він викладав як професор. Оригінальну оцінку його особистості дав німецький письменник Томас Манн, який вбачав у цьому сині австрійського дипломата і японки, одному з найкрасивіших людей, євразійський тип досконалого світовідчуття [1, с. 44]. Свідченням цього, на нашу думку, є той факт, що за десять років до перемоги антигітлерівської коаліції, тобто ще у 1935 р., Ріхард Куденхов-Калергі як справжній пророк наголошував, що «нова Австрія може набути духовної сили лише через європейське мислення, яке має майбутнє» [17, с. 88]. Він вітав укладення 15 травня 1955 р. державної угоди щодо добровільного нейтралітету Австрії. Врешті 1 січня 1995 р. Австрія таки стала членом Європейського Союзу.

Завершення Другої світової війни в Європі у травні 1945 р. засвідчило, що вже минув час для продовження європейсько-центристської світової політики. Біполярність СРСР та США, здавалось, змінила традиційний європейський баланс сил. Тому, на думку Р. Куденхова-Калергі, слід було насамперед стабілізувати європейську систему міжнародних відносин.

Проте після 1945 р. практичне здійснення європейського об'єднання вже залежало від інших особистостей, і елегантний європейський активіст та пророк формально за нової політичної кон'юнктури став непотрібен. Водночас Р. Куденхов-Калергі зберіг вплив на закулісні переговори та консультації в середовищі європейських еліт. Він наголошує на недопущенні повторення помилок міжвоєнного періоду 1918–1939 рр. Адже за багатьма параметрами у 1945 р. ситуація була дзеркальною тій, що склалась після закінчення Великої війни. Здавалось, що провідна роль Європи в світі остаточно втрачена. Зокрема, у Центральній та Східній Європі були зруйновані численні житлові та промислові райони.

Р. Куденхов-Калергі пропонував реалізувати струнку систему загальноєвропейських інтеграційних інститутів, таких, як федеральна рада з представників держав, федеральна асамблея представників

національних парламентів, федеральний суд та федеральна скарбниця. Водночас він не заперечував можливості пошуку балансу інтересів між наднаціональними та національно суверенними структурами влади [7, с. 23].

Керівники Європейського Опору висловлювали бажання будувати нову Європу в рамках федеративного союзу, який мав покласти край «анархії» суверенних держав [4, с. 52].

У 1947 р. Р. Куденхов-Калергі вітав реалізацію плану Маршалла, який передбачав постачання до Західної Європи американської сировини, товарів, капіталів. Водночас, на його думку, європейські країни мали забезпечити лібералізацію й інтеграцію економічних систем західноєвропейських країн.

Отже, дітище Куденхова-Калергі – «Європейський парламентський союз», створений 8 вересня 1947 р. в австрійському Гштаадті, продовжував докладати зусиль для формування сприятливої громадської думки на підтримку нового пан'європейського проекту. Головна мета діяльності Р. Куденхова-Калергі полягала в популяризації ідеї європейського об'єднання, яка ще не знаходила широкої підтримки громадськості й часто розглядалася лише в контексті зовнішньої політики національних урядів. Він орієнтував «Європейський парламентський союз» на підтримку ідеї створення європейської асамблеї з федеративною конституцією і єдиною грошовою одиницею.

Своєрідним втіленням цього проекту став започаткований 29 жовтня 1947 р. митний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (Бенілюкс). Р. Куденхов-Калергі вітав і наступний важливий крок до західноєвропейської консолідації – підписання 17 березня 1948 р. Брюссельського пакту про створення Західноєвропейського союзу. Зважаючи на активну роботу з організації громадської підтримки ідеї європейської інтеграції, Р. Куденхов-Калергі мав усі підстави з оптимізмом дивитись на перспективи цього процесу, які були накреслені 8–10 травня 1948 р. на Гаазькому конгресі, що відбувався під гаслом європейського єднання.

Зазначимо, що до 1956 р. Куденхов-Калергі був почесним головою Руху прихильників європейської інтеграції, тобто займався пропагандою – тим, що у нього виходило найкраще. Він засуджував відмежування східного блоку за допомогою «залізної завіси» як передового фронту «холодної війни». У протистоянні СРСР і США Куденхов-Калергі вбачав шанс для Європи відновити свої економічні й політичні сили, об'єднавшись за американської підтримки.

Тим часом у січні 1948 р. набув чинності митний та економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (Бенілюкс), який, по суті, створив праобраз Європейського Союзу, коли вже з 1 листопада 1960 р. почав реалізовувати ідею вільного пересування між країнами Бенілюксу з капіталів, товарів, робочої сили, погодження їхньої економічної, фінансової та соціальної політики. Успіхи західноєвропейської програми відбудови дали поштовх для створення інших інституцій. Створений 1950 р. європейський платіжний союз забезпечив конвертованість валют.

Натомість створення 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), а 1955 р. Організації Варшавського договору дало Р. Куденхову-Калергі залізні аргументи на користь європейської і трансатлантичної інтеграції. Адже у відповідь на загрозу консолідації тоталітарної системи та її сателітів слід було наполегливо працювати над об'єднанням європейських демократичних країн.

Але європейські інститути почали формуватися зовсім не за його уявленнями про міждержавний союз. У травні 1949 р. в Лондоні з метою збереження європейської спадщини і забезпечення соціального прогресу було створено Раду Європи. Здавалося, що перевагу дістали апологети функціоналістської поетапної інтеграції за допомогою спеціальних європейських установ. Натомість Р. Куденхов-Калергі лишався прихильником федералістських теорій європейської інтеграції.

Проте вже за свого життя Ріхард Куденхов-Калергі побачив успішне втілення власних ідей у практику буття європейських народів. У 1951 р. було створено «Європейське об'єднання вугілля і сталі», ідею якого він лобіював іще 1938 р. Слід зазначити, що лишаючись «федералістом», Куденхов-Калергі не заперечував ефективності «функціоналістського» поетапного підходу до європейської інтеграції, зокрема через створення пан'європейських галузевих організацій: 1953 р. організації з питань транспорту, 1954 р. – з питань ядерних досліджень, 1957 р. – Євроатома, 1962 р. – Євробачення та Європейського космічного агентства.

У 1952 р. Р. Куденхов-Калергі став почесним головою Європейського Руху. Він погоджувався з тим, що етап європейської галузевої інтеграції є необхідною передумовою для досягнення якіснішого єднання європейських народів. Саме інтеграція окремих секторів економік західноєвропейських країн сприяла створенню міцного фундаменту для формування Європейського економічного співтовариства.

Врешті, у березні 1957 р. з підписанням Римського договору було створено Європейський економічний союз. Тим самим було підтверджено ідею Куденхова-Калергі про пріоритетність економічних аспектів європейського єднання.

В умовах біполярного світу часів «холодної війни» Куденхов-Калергі вітав ініціативу американського президента Джона Кеннеді, який у 1962 р. запропонував атлантичне партнерство об'єднаній Європі за умови усунення суперництва між союзниками США шляхом врахування їхніх прав на ухвалення спільних рішень.

Народні повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, «Празька весна» 1968 р. давали підстави для оптимізму щодо відновлення єдності Західної та Східної Європи. Куденхов-Калергі висловлював стурбованість виникненням у 1959–1960 рр. малої зони вільної торгівлі – Європейської асоціації вільної торгівлі на чолі з Великою Британією. Адже це могло уповільнити темп західноєвропейської інтеграції. У грудні 1956 р. після поразки угорської революції Куденхов-Калергі склав з себе обов'язки почесного голови Європейського Руху. Він був

незадоволений загальною пасивною реакцією Заходу на події на Сході Європи.

Р. Куденхов-Калергі виступав за вільну торгівлю та єдині мита на всі західноєвропейські товари. Реальний процес поглиблення європейської інтеграції вимагав одночасного розширення європейської родини. Згадаємо, що граф одразу після Першої світової війни не вважав за доцільний вступ Великої Британії до майбутньої Пан'Європи. Але ситуація радикально змінилась після Другої світової війни і особливо внаслідок перших реальних успіхів європейської інтеграції у 50–60-ті рр. XX ст. Здавалося, що поступово починає реалізуватись концепція Куденхова-Калергі про формування Пан'Європи. Адже 9 серпня 1961 р. Велика Британія подала заяву на вступ до ЄЕС. 10 серпня 1961 р. заявку на вступ до ЄЕС подала Данія, а 30 квітня 1962 р. Норвегія, 12 грудня 1961 р. Австрія, 15 грудня 1961 р. Швеція, 18 травня 1962 р. Португалія подали пропозиції підписати з ЄЕС угоди про асоційоване членство [4, с. 124].

У 1963 р., коли французький президент Ш. де Голль наклав вето на вступ до ЄЕС Великої Британії, Куденхов-Калергі вважав, що це рішення сприятиме структурному вирівнюванню розвитку економік країн Європейського економічного союзу. Він не поділяв антиєвропейські настрої щодо перспектив європейської інтеграції, яка мала стандартизувати високий рівень життя. Майбутнє залежить від перемоги принципу неухильного просування вперед процесу європейської інтеграції [12, с. 144].

Восени 1965 р. 71-річний Р. Куденхов-Калергі відійшов від активної громадської роботи, проте він продовжував цікавитись політичним життям Європи і світу.

Оскільки в реальному житті європейська інтеграція розвивалась за принципами «інституціонального» підходу з окремими елементами ідей функціоналістів, Куденхов-Калергі погоджувався з тим, що своєрідний «перехідний етап» у становленні Європейського Співтовариства має спиратись на удосконалення передусім ринкових механізмів регулювання ринкових відносин. Саме це мало підвищити рівень конкурентної спроможності ЄЕС на світовій арені. А завдяки цьому мала шанс реалізуватися рання мрія Куденхова-Калергі, яка стосувалась перетворення Європи на потужний центр сили в світі.

На думку Р. Куденхова-Калергі, створення 1 липня 1967 р. Європейської комісії Європейських Співтовариств шести країн (ЄЕС, Об'єднання вугілля і сталі, Євроатом) є свідченням перемоги компромісної тенденції, яка поєднувала ідеї функціоналістів щодо об'єднання європейських інституцій та ідеї федералістів, адже Європейська комісія стала першим у зародку «федералістським» наднаціональним органом виконавчої влади, про яку в проектах Пан'Європи 20–30-х рр. XX ст. навіть не наважились по-справжньому мріяти.

Незважаючи на свій поважний вік, Куденхов-Калергі продовжував слідкувати за актуальними політичними подіями. Він вітав дозвіл австрійського уряду на повернення 1966 р. до Відня наступника престолу

Отто фон Габсбурга. Ідея формування європейської республіки в його уявленні не суперечила наявності традицій конституційних монархій у низці європейських країн. Р. Куденхов-Калергі загалом позитивно поставився до періоду розрядки міжнародної напруженості, яка відкривала можливість для розмивання «залізної завіси». Свідченням цього, на думку Р. Куденхова-Калергі, стало налагодження міждержавних відносин між Західною та Східною Німеччиною. Граф вітав початок 30 червня 1970 р. переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії, Ірландії.

Крім того, переконання Куденхова-Калергі щодо потреби формування економічного та валютного союзу Пан'Європи почали реалізовуватись із березня 1970 р., коли Європейська комісія схвалила Меморандум Колонна, на той час італійського комісара з питань промисловості, «про сприяння взаємопроникненню європейської промисловості, необхідному як для зміцнення основ економічної єдності Західної Європи, так і для здійснення її політики економічної експансії, спрямованої на досягнення незалежності від великих зовнішніх партнерів» [4, с. 154].

У 1971 р. Рада ЄЕС ухвалила рішення про поетапне здійснення проекту створення економічного і валютного союзу як своєрідного апогею європейського інтеграційного процесу, що врешті мало трансформувати ЄЕС на справжній Європейський Союз. При цьому національні уряди сприймали лише ті кроки до федералізації Європи, які не вважали надмірними. 22 січня 1972 р. у Брюсселі було підписано Договори про вступ до ЄЕС Великої Британії, Ірландії та Данії.

У квітні 1972 р. у Флоренції було засновано Європейський університет. Поповнення європейської еліти, політично прихильно налаштованої до питань інтеграції, стало реальністю. Надійний економічний фундамент цьому процесу, як це і прогнозував на початку 20-х рр. XX ст. Куденхов-Калергі, створило ефективне функціонування пан'європейського за своєю суттю Спільного ринку.

Р. Куденхов-Калергі помер 27 липня 1972 р. в австрійському містечку Штрунс, але він іще став свідком успішного завершення розпочатих у січні того року переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії та Ірландії. Водночас він попереджав, що непідготовлене розширення може не лише ускладнити пошук порозуміння всередині ЄЕС, а й перешкоджати концентрації зусиль на удосконаленні механізмів інтеграції та підвищення ефективності всіх європейських інститутів у цілому.

У березні 1974 р. на засіданні Європейської ради у Фонтенбло було реалізовано одну з ідей Куденхова-Калергі, пов'язану зі створенням Комітету громадян Європи, покликаного активізувати участь громадян європейських країн у процесі будівництва єдиної Європи, зокрема у вивченні можливостей запровадження європейського громадянства [4, с. 199].

Врешті Маастрихтський договір 1992 р. закріпив статус громадянства Європейського Союзу, яке, згідно із зазначеним договором, існує паралельно національному громадянству і гарантує свободу пересування й проживання на всій території країн-членів для кожного грома-

дянина країн ЄС. Причому громадяни, які переселились на територію країн-членів, де вони не набували громадянства за фактом народження або натуралізації, дістали право обирати і бути обраними на муніципальних виборах і на виборах до Європейського парламенту. Крім того, громадяни країн ЄС набули права безпосередньо звертатися зі скаргами до омбудсмена та інших інститутів ЄС, які виконують арбітражну роль у розв'язанні конфліктів. Так через двадцять років після смерті Р. Куденхова-Калергі було втілено в життя одну з його заповітних мрій щодо створення європейської федерації.

Проте, зазначимо, що Куденхов-Калергі мріяв про прямо обрану європейську конституанту, яка мала розробити європейську конституцію. Як послідовний прихильник ідеї федералізму, у свій політичний заповіт він вніс побажання щодо необхідності поступового переходу від національно-державного до наднаціонального суверенітету, що мало надати Старому континенту новий імпульс для розвитку.

Це завдання через 30 років після смерті Р. Куденхова-Калергі, у 2002 р., взяв на себе Конституційний конвент. А 29 жовтня 2004 р. у Римі урочисто було підписано проект першої спільної Конституції Європейського Союзу. З огляду на це можна констатувати, що програма максимум, викладена у працях та діяльності Ріхарда Куденхова-Калергі, нарешті виконана.

Отже, принципи, за які все життя боровся Р. Куденхов-Калергі, втілені в життя: форма європейської конфедерації створена, настав час наповнення її історичним змістом. Однак це не означає, що зміни, які інтеграція впровадила в життя, є незворотними. У 2003 р. виповнилося вісімдесят років з часу публікації (1923 р.) маніфесту «Пан'Європи». За цей час здійснилася його провідна ідея про створення об'єднаної Європи на засадах «політичного і економічного співробітництва всіх держав від Польщі до Португалії» [14, с. 3].

Водночас це дало підстави знову звернутись до політичної спадщини Р. Куденхова-Калергі, який попереджав нащадків, що не можна спочивати на лаврах від успіхів у єднанні народів Європи. Адже за мету формування Європейської Федерації слід боротись наполегливо і послідовно. Навіть у несприятливих умовах, коли кожний компромісний відступ на один крок має бути підготовкою для просування вперед на декілька кроків.

1. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
2. Историческая наука в XX веке. – М., 2003.
3. *Кіндер Г., Хільгеман В.* Всесвітня історія. – К., 2001.
4. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
5. *Кремлёв С.* Россия и Германия: путь к пакту. – М., 2004.
6. *Чубарьян А. О.* Советское руководство и некоторые вопросы европейской интеграции в начале 50-х годов // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.
7. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.

8. *Codenhove-Kalergi Richard.* Der Kampf um Europa. Aus meinem Leben. – Zürich-Wien, 1949.

9. *Coudenhove-Kalerge Richard.* Über die europäische Mission der Frau // Neue Freie Presse. – 24 Januar 1936.

10. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Der europäische Geist // Neue Freie Presse. – 18 Mai 1935.

11. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Die Judenfrage // Neue Freie Presse. – 19 Dezember 1937.

12. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Ein Leben für Europa. Meine Lebenserinerrungen. – Köln; Bonn, 1966.

13. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Geschichte der Paneuropabewegung 1922–1962. – Basel, 1962.

14. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Paneuropa und Österreich // Neue Freie Presse. – 25 April 1925.

15. *Coudenhove-Kalergi Richard.* Paneuropa. Ein Vorschlag // Neue Freie Presse. – 17 November 1922.

16. *Fischer Ernst.* Coudenchove, Hitler&Co // Arbeiter Zeitung. – 25 December 1931.

17. *Gehler Michael.* Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU. Dokumente. – Wien: Studien Zerlag, 2002.

18. *Gehler Michael.* Der lange Weg nach Europa. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU. – Innsbruck: Studien Verlag, 2002.

19. Paneuropa. – 1931. – № 7.

Захисник малих народів у новій Європі

Томаш Гарріг Масарик

Якби були створені
Сполучені Штати Європи,
то президентом міг бути лише
Т. Г. Масарик і ніхто інший.

Бернард Шоу

Якби здійснилася заповітна ідея великого англійського письменника і плани багатьох відомих політичних діячів щодо побудови після Першої світової війни нової об'єднаної Європи, то, можливо, на Старому континенті ще у 20-ті роки минулого століття запанували б стійкий мир, демократія й добробут, як це відбувалося в новоствореній Чехословацькій республіці на чолі з її першим президентом Томашем Г. Масариком. Адже йому, мабуть єдиному політикові найвищого рангу після Великої війни, вдалося втілити власні нові соціологічні ідеї в практику державотворення і в непростих умовах наростання тоталітарних тенденцій у міжвоєнній Європі утвердити парламентську демократію в молодій республіці та спрямувати її курсом внутрішньої стабільності й соціально-економічних реформ, які вивели цю порівняно невелику країну до десятки передових держав світу.

Видатний громадський і державний діяч, політик і публіцист, філософ і гуманіст Томаш Гарріг Масарик посідає особливе місце серед неординарних і яскравих індивідуальностей, якими був багатий

світ на межі XIX–XX ст. Він залишив глибокий слід у багатьох галузях знань і соціальної практики і ще за життя здобув безмежну довіру й щиру любов співвітчизників та широке міжнародне визнання. Організатора і лідера національно-визвольної боротьби чехів і словаків проти залежності від Австрії, засновника та ідеолога Чехословацької республіки, який чотири рази обирався її президентом і перебував на чолі держави з 1918-го по 1935 р., Масарика на батьківщині називали не інакше як «президент-Визволитель» або з любов'ю – «Татінько». «Великим чехом», «генієм слов'янства», «найвидатнішим європейцем», «найосвіченішою людиною XIX століття», «апостолом гуманізму, моральності і демократії» – називали його між двома світовими війнами на Заході. Наприклад, прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж вважав Томаша Масарика найвидатнішим політичним діячем після Першої світової війни, а Міхаєль Гайніш, у 1920–1928 рр. президент новоутвореної Австрії, в грудні 1921 р. сказав, що Масарик є найкращим з європейців, яких він знав. Зрештою, не лише Бернард Шоу, а й чимало інших сучасників Масарика (В. Сетон-Ватсон, Р. Роллан) і навіть політичні супротивники вважали його «левом» у політиці й водночас «філософом на троні», який має всі необхідні риси кандидата на пост президента Сполучених Штатів Європи, якби вони були утворені.

Томаш Масарик народився 7 березня 1850 р. у селищі Годонин, яке належало до коронного краю Мораво-Сілезія Австрійської імперії і було розташоване коло самого кордону зі Словаччиною, тоді – частиною Угорщини. Хоча його рідна околиця належала до однієї із земель «корони святого Вацлава», тобто чеських, населяли її переважно словаки, вона так і звалася – Моравська Словаччина. Його батько Йосиф теж був словаком, а мати – Терезія Кропачек – «ганачкою», понімеченою чешкою із села Густопечі (Моравія). Сам Масарик через багато років писав: «Думаю, що я – чистокровний словак, як за батьківською лінією, так і за материною, без жодної домішки німецької чи угорської. Втім, я не цілком упевнений у цьому, – додав він зі скептицизмом справжнього вченого. – Адже селяни не вивчають своїх родоводів». Про свого батька, який не мав ані власної землі, ані хати й замолоду наймитував у багатих господарів, а на час народження свого старшого сина – Томаша – був кучером у цісарському маєтку в Годонині, Масарик згадував: «Батько був здібний, але простий чоловік, голова в домі була матуся». Саме мати, яка замолоду побачила досить світу, бувши служницею в панів у різних містах, справила найбільший вплив на формування світогляду Т. Масарика. Добре усвідомлюючи соціальну нерівність у суспільстві, вона виховувала своїх дітей (а Томаш мав двох молодших братів) у побожності й прагнула, щоб вони здобули освіту і жили краще [13, с. 24].

У 1856 р., коли Томашеві виповнилось шість років, він пішов до початкової сільської школи в Годонині, де виявив неабиякі здібності до навчання, і вчителі порадили батькам віддати його до середньої школи, а потім – до учительської семінарії. У 1863 р. Масарик успішно

закінчив німецьку реальну школу в Густопечі, але мрію про вчительську семінарію зреалізувати не зміг – на той час не досяг 16 років. Батьки влаштовують його учнем до слюсаря у Відні, згодом – до коваля в рідному краї у Чейчі, але розвинутому не по роках та дуже серйозному хлопцеві не дуже подобалось виконувати учнівські обов'язки. Він практикується в сільській школі як учитель, підзаробляє співом у місцевій церкві під час служб, багато читає, вивчає латину.

Живучи на кордоні між Моравією і Словаччиною, Масарик з дитинства підмічав різницю в словацькій і чеській мовах, в одязі, звичаях обох народів. Перебування в рідному містечку польських уланів привернуло його увагу до схожості польської і чеської мов, а ознайомлення з описом святих місць православ'я у церковних календарях викликало зацікавленість Росією. Так зароджувалися основи слов'янознавчих уподобань майбутнього вченого. Значну роль у житті Т. Масарика відіграв тоді сільський священик Ф. Сатора, дружнє спілкування з яким змушувало молодого хлопця критично замислюватися над справами церкви і релігії, шукати власний шлях до Бога. За допомогою священика Масарик екстерном складає іспити за перший клас гімназії і в 1865 р. переходить до другого класу німецької гімназії в Брно.

У гімназії Т. Масарик за відмінні успіхи здобув стипендію і був звільнений від оплати за навчання. Описуючи у книзі «Словацькі спогади» своє навчання в гімназії, Масарик, зокрема, вказує, що у Брненський німецькій гімназії докладно ознайомився з національними суперечностями, які існують між чехами і німцями, як під час самого процесу навчання, так і через літературу [6, с. 796–803]. Цікаво відзначити, що у гімназію Масарика записали під прізвищем «Масаржік», як воно мало б звучати, якби він був не словаком, а чехом. Не маючи жодних документів, Томаш не полінувався з'їздити до Годонина, де їхня родина вже давно не жила, і здобути виписки з церковних книг, що підтверджували словацьке звучання його прізвища. Але згодом, коли Масарик почав глибоко цікавитися міжнаціональними відносинами в багатонаціональній Габсбурзький монархії, він остаточно усвідомив себе чехом і потім до самої смерті вважав словаків лише гілкою чеської нації, а свою рідну мову – діалектом чеської [13, с. 26]. До речі, після утворення в жовтні 1918 р. суверенної Чехословацької республіки президент Т. Г. Масарик підтримав концепцію «чехословакізму» К. Гавлічека і розвив її до державницької ідеї «єдиної чехословацької нації», яка, попри свою принципову помилковість, все ж відіграла на початковому етапі позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків.

Продовжуючи наполегливо працювати над собою під час навчання в гімназії, Масарик вивчає чеську мову і літературу, згодом переходить до вивчення польської, французької та російської мов, займається самостійним вивченням природничих наук, від яких поступово перейшов до філософії, зокрема класиків німецької філософської школи, особливо Г. Лессінга. Він вражав товаришів і вчителів своєю ерудицією, самостійністю, послідовністю і безкомпромісністю в поглядах, став беззаперечним авторитетом для всіх гімназистів-чехів. Під впливом

прочитаного та особистих вражень від бурхливого політичного життя у післяреволюційній імперії у нього почали пробуджуватися національні та соціальні почуття. «Я розвивався, – зазначав пізніше Масарик, – в період зростання лібералізму та його боротьби з абсолютизмом, і політичним, і церковним» [17, с. 37]. Мабуть, не випадково Т. Масарик на чолі чеського студентства чинить опір свавіллю німецьких професорів, за що його відрахували з гімназії у Брно.

У 1869 р. Масарик виїжджає до Відня, де продовжує навчання в столичній гімназії. Водночас відвідує лекції з чеської мови і літератури професора Віденського університету В. Шембери та практичні курси арабської мови, продовжує працювати в бібліотеках над проблемами філософії і теології, розпочав поглиблено вивчати історію слов'янства. Втім, його шлях до вивчення і вирішення слов'янського питання не був, звичайно, простим і позбавленим помилок і сумнівів. Зокрема, під впливом слов'янофільських творів Я. Коллара Масарик висловлювався за налагодження тісних чесько-російських контактів.

Після закінчення гімназії у 1872 р. Т. Масарик стає студентом історико-філологічного факультету Віденського університету. Тут він студіює класичну філологію, вільно читає в оригіналі праці класиків Античності і Середньовіччя, вивчає санскрит, захоплюється новою європейською літературою. «Упродовж життя я намагався, крім літератури власної та слов'янської, осилити літературу і культуру грецьку, римську, німецьку, французьку, англійську, американську, італійську, скандинавську, а ще іспанську... Робив спроби органічно синтезувати й оцінити їх, і, вважаю, зумів усі ці впливи гармонізувати з нашого національного погляду» [17, с. 60]. Згодом Масарик захоплюється філософією, соціологією, природничими та економічними науками, що дало йому можливість глибше пізнати закономірності розвитку суспільства. «Знання – це сила», – ці слова Бекона він узяв за своє студентське кредо, але остаточно наповнив їх реальним змістом набагато пізніше, у своїх гострих критичних працях, політичних програмах та виступах. У 1874 р. Масарик звернувся до редактора чеського журналу «Освіта» з листом, у якому зазначив, що хоче здобути звання професора і допомогти своїй батьківщині, займаючись наукою. Він запропонував до друку статтю про Шопенгауера й проти песимізму, який у той час був поширеним явищем у Чехії і яке автор вважав шкідливим для малого народу, що мусить боротися за своє краще майбуття. Але редакція відмовилася друкувати рукопис, як і його наступну статтю про самогубство.

У 1876 р. Т. Масарик під керівництвом свого наставника, відомого філософа Ф. Брентано, підготував дисертацію «Сутність душі за Платоном: Критичне вивчення з емпіричних позицій», яку успішно захистив, ставши доктором філософії. Цього ж року він друкує перші свої твори чеською мовою, зокрема політичні статті на тему «Теорія і практика», в яких критикував політику тогочасних чеських послів у Віденському парламенті й австрійську політику в національному питанні в цілому, а також статтю «Платон як патріот», про яку дуже схвально висловилась критика [6, с. 796–803].

Молодий учений прагне здобути стипендію міністерства освіти для наукових подорожей, але йому було відмовлено. Проте реалізувати давню мрію про мандрівку допоміг директор англо-австрійського банку Шлезінгер, у якого Масарик працював вихователем двох синів. У 1877 р. з одним із них, якого батько послав на навчання до Лейпцизького університету, поїхав і Томаш. Тут увійшов до кола відомих німецьких вчених, працював у психологічних семінарах та лабораторії професора Вундта, відвідував заняття у фізика й філософа Г. Фехнера, зазнайомився з відомим філософом Е. Гуссерлем, раціональні ідеї якого вплинули на політико-правові погляди Масарика. Саме тут він знайшов своє особисте щастя: познайомився зі студенткою місцевої консерваторії американкою Шарлоттою Гарріг – дочкою керівника Нью-Йоркського комерційного банку, яка у 1878 р. стала його дружиною і справжньою помічницею в нелегкій роботі (померла у 1923 р.). «Вона має розумну голову, ліпшу від моєї», – любив казати Масарик. Після одруження, що відбулося в Америці, Томаш Масарик до свого імені додав дівоче прізвище дружини – Гарріг.

Повернувшись із дружиною до Відня, Томаш Гарріг Масарик продовжував займатися наукою, зокрема питаннями релігії, перекладав багато наукових праць з англійської мови. У цей період завдяки дружбі й тісному спілкуванню з протестантським священиком Цисарем, який був надзвичайно освіченою людиною, Масарик вирішив перейти до протестантської віри, визнаючи, що вона ближча до чеських народних традицій і більш просвітницька, ніж католицька.

Наприкінці 1878 р. молодий учений закінчує роботу над габілітаційною працею, подає її до видавництва у Відні, і вона побачила світ у 1881 р. німецькою мовою під назвою «Самогубство як масове соціальне явище модерної цивілізації» (у 1884 р. вона вийшла у Празі чеською мовою під назвою «Самогубство», у 1912 р. – російською, а у 1970 р. – англійською мовами). Ґрунтовна наукова розвідка Т. Масарика викликала подив не тільки в рецензентів, а й у науковому світі, отримавши схвальну критику багатьох професорів. Однією з основних причин самогубства Масарик вважав кризу морально-релігійних цінностей особистості в «сучасному царстві матеріального інтересу». На широкій джерельній базі дослідивши розвиток проблеми впродовж усього історичного процесу і прослідкувавши вплив на нього культури, освіти та релігії, вчений дійшов висновку, що «суспільство треба будувати так, щоб усунути причини самогубства з суспільного життя, щоб кожний новий етап його розвитку був послідовним розвитком попередніх культурних етапів, щоб само суспільство вдосконалювалося, ставало "людяним людством" у кращому розумінні цього слова» [12, с. 54].

22 березня 1879 р. Томаш Масарик виголосив габілітаційну доповідь на тему «Ґенеза науки Платона про анамнезу», що була схвально сприйнята членами комісії, і за декілька днів міністерство освіти затвердило його доцентом філософії Віденського університету. Проте «приват-доцент» не отримував платні, тому доводилося заробляти приватними уроками, лекціями, репетиторством, перекладами, щоб

забезпечити життя своєї родини (у 1879 р. в Масариків народилася дочка Аліса, яка в подальшому, як і інші діти – сини Герберт і Ян, дочка Ольга, стала його вірною сподвижницею в наукових пошуках і політичній боротьбі).

Набуті знання, національна свідомість та активна громадянська позиція Т. Масарика стали поштовхом до його бурхливої громадсько-політичної діяльності. В університеті ще у роки навчання він очолював студентське братство, згодом тривалий час був головою Чеської академічної громади, яка стала осередком усього слов'янського студентства у Відні, проводив патріотично-просвітницьку роботу серед чеського робітництва, жваво цікавився політичними справами. Як згадує один із його приятелів, «вже як доцент Масарик був революціонером, республіканцем і космополітом. Часто тоді його одвідували руські. Тодішні національні відносини були йому завузькі. Він стояв за найширше загальне народне виховання, освіту і рівноправ'я жінок та за найдемократичніше право виборів» [5, с. 28]. Не випадково його діяльністю почала цікавитись імперська поліція. Відтак, попри всі обов'язкові вчені ступені і зростаючий науковий авторитет у Європі, Масарик навряд чи міг сподіватися на професорську посаду в столичному університеті. Окрім того, як відзначають дослідники-масарикознавці, тут він усе виразніше «відчуває свою національну і соціальну відмінність; його горда, честолюбна, внутрішньо виразна індивідуалістична особистість важко зживається зі зверхністю міщанського і дворянського середовища. І саме освіта була тим грунтом, на якому ретельний і наполегливий розвиток аристократизму духу забезпечив Масарику в майбутньому поважне соціальне становище» [16, с. 53–54].

У цей час Т. Г. Масарику запропонували викладацьку роботу в чеському Празькому і німецькому Чернівецькому університетах. Це були новостворені навчальні заклади. Чернівецький університет ім. Франца-Йосифа, заснований у 1875 р. з нагоди столітнього ювілею приєднання Буковини до Австрії, був наймолодшим вищим навчальним закладом монархії, який спирався на традиції місцевого теологічного інституту. У Празькому університеті ситуація була ще складнішою. Тут точилася боротьба між чехами і німцями за університет: чехи вимагали його поділу на чеський і німецький університети. Т. Масарик з цього приводу теж мав можливість висловити свою принципову позицію. Він виступив проти розпорошення цього стародавнього наукового центру за національною ознакою, а замість цього пропонував реформувати університет таким чином, щоб там могли викладатися науки різними мовами. У 1881 р. на зборах чеського студентства, скликаних Академічною спілкою у справах утворення чеського університету, Масарик доводив необхідність створення останнього на нових засадах, які у той час сповідувалися в США. Зокрема, він вважав, що університет має бути доступним широким колам людей і не повинен забезпечувати якісь державні наукові стандарти. Пропозиції Масарика прийняті не були: у 1882 р. Празький університет було реорганізовано і на його базі утворено два університети: німецький і чеський. Т. Масарик вирішив поїхати

до Праги, хоча почувався не досить впевнено у мовному відношенні, адже до того часу він навчався і провадив наукову роботу здебільшого німецькою мовою. Щоправда, на той час, окрім німецької та чеської, він уже володів англійською, французькою, російською, польською, італійською та арабською мовами.

Уже 16 жовтня 1882 р. 32-річний Т. Г. Масарик як новопризначений екстраординарний професор філософії і соціології Празького чеського університету читає свою першу лекцію на тему «Теорія ймовірності та скептицизм Г'юма», яка через рік була надрукована окремою книгою. «... Г'юм мав для мене, – зазначав Масарик, говорячи про впливи на нього різних філософських шкіл і напрямів, – особливе значення, бо коригував у мені платоніка; те саме можу сказати про матеріалізм Маркса» [17, с. 198]. До речі, до марксизму Масарик, як один із перших марксологів, ставився критично, називаючи К. Маркса «утопістом, абстрактним, сухим», хоча вважав, що соціалізм не тотожний марксизму, а є природним явищем, яке, як правило, виникає «з недосконалостей людського суспільства» і, незважаючи на поразку революції 1848 р. та Паризької комуни 1871 р., «може набути нової значної сили» [5, с. 41; 4, с. 116; 9, с. 241].

Уже під час перших лекцій Т. Г. Масарик привернув до себе увагу тим, що, на відміну від традиційної орієнтації на німецьку філософію, він сповідував традиції англосакського філософського мислення. Саме в Празі він утверджується як педагог, науковець, вихователь майбутньої національної еліти. «Коли професор Масарик 1882 року прийшов до Чеського університету, – згадував професор Б. Фоустка, – спочатку навколо нього зібрався не дуже-то великий гурт слухачів. Нас причарував його геніальний дух і благородна, аристократична, в найкращому розумінні цього слова, поведінка. Часто я дивувався, чому це не відразу пішло за Масариком усе студентство університету. І прийшов до висновку, що потрібні особливі якості, щоб його зрозуміти та йти за ним. Адже і за Христом йшла спочатку лише купка тих, хто його зрозумів. Але ми, що йшли в університеті в перших лавах за своїм "майстром", залишилися йому вірні і віддані на ціле життя» [13, с. 28].

У Празі Томаш Масарик одразу відчув, наскільки відсталим, провінційним було тогочасне чеське суспільство, яке всі свої сили витрачало на національну, та й то нерідко суто формальну, боротьбу з німцями, не звертаючи уваги на застій у науці, хуторянство й політиканство у суспільних відносинах. Спочатку брак свободи думки й відповідного оточення породжували в нього бажання залишити Прагу, Чехію, навіть Австрію і емігрувати на батьківщину дружини – до Америки, або, пізніше, до Росії, де умови для наукової роботи виглядали дуже спокусливими, зокрема в Дерптському університеті, де у 1889 р. Масарику запропонували місце професора філософії та педагогіки [16, с. 56–60]. Але невдовзі відбувається зміщення життєвого наміру в напрямку політизації цілей, що тісніше пов'язує Масарика з Прагою, Чехією та чеською політикою: посилено працюючи над реалізацією своїх планів у празькому культурному й політичному середовищі, він, зокрема, йде

зі своїми працями та публічними виступами безпосередньо до народу і поступово стає вчителем – спочатку для пражан, а потім для усього чеського народу.

Зокрема, для згуртування найкращих сил чеського суспільства Масарик стає одним із засновників літературно-наукового журналу «Атенеум», перший номер якого вийшов у жовтні 1883 р. У чеському університеті він домагався видання підручників з навчальних предметів чеською мовою і сам подав приклад у цьому: в 1885 р. на власні кошти видав фундаментальну працю – «Основи конкретної логіки», де запропонував свою класифікацію науки. Масарику належить також думка про необхідність видання нового чеського наукового словника, що відповідав би вимогам часу. Учений підбирає авторський колектив, розробляє план підготовки видання, але через гостру дискусію, що розгорнулася у 1886 р. навколо автентичності Краледворського та Зеленогорського рукописів (так званий рукописний бій, під час якого Масарик вкотре довів свою наукову принциповість, ставши на бік тих, хто ставив під сумнів ідентичність цих рукописів, які тривалий час вважалися важливим історичним джерелом відомостей про славне минуле чеського народу, але насправді виявилися підробкою), відмовляється від обов'язків головного редактора словника. Але праця над важливим для чеського народу виданням була продовжена, і назва «Масарикового Наукового словника» так і збереглася за ним.

Саме під час «рукописного бою» у 1886 р. ім'я Масарика вперше вийшло за межі академічного світу. У тогочасному чеському суспільстві точилася гостра боротьба між двома головними політичними партіями – старочехів і младочехів, які в ході дискусій щодо достовірності згадуваних рукописів об'єдналися проти Томаша Масарика, звинувативши його в непатріотичності, ледве не в національній зраді. Адже на романтичних ідеях цих рукописів, які нібито вели своє походження від XIII–XIV ст. і розповідали, зокрема, про героїчну боротьбу високорозвинених соціально й культурно чехів з німецькими варварськими племенами (вони були «знайдені» у 1817 і 1818 рр. поетом, завідувачем Чеського музею В. Ганкою та вченим-філологом Й. Ліндою, котрі, як виявилося пізніше, й були їх авторами), базувалася значна частина відроджуваної чеської культури, й посягнути на цей міф у той час було, по суті, інтелектуальним і громадським самогубством. Масарик, однак, дивився на цю проблему зовсім інакше, наголошуючи на пріоритеті наукової істини перед ідеологічними міркуваннями. Запобігти національному самогубству, на його думку, можна було тільки відмовившись від міфу, визнавши справжній хід історії, а роздуми про велич народу мали базуватись не на обмані, а на об'єктивному і чесному дослідженні власної історії та національного характеру [11, с. 76].

Суперечка навколо достовірності рукописів обернулася, по суті, на загальну боротьбу прогресивної думки з консервативною і поклала початок світоглядному ревізіонізму в чеському суспільстві. Оцінюючи «рукописний бій» і роль Масарика в ньому, один із сучасників тих подій Ф. Соукоп писав: «Масарик був від самого початку усім своїм єством

фанатиком правди, людиною революційних дій, іконоборцем і будівничим в одній особі. Нова чеська революція починається, можна впевнено сказати, з 1882 року, з часу приходу невідомого перед тим Масарика із Відня до Праги. З часів Гуса не було в Празькому університеті другої людини, котра б з кафедри так глибоко збурила хвилі застояного чеського болота, так сміливо взялася б оперувати хворе тіло Чехії» [5, с. 43].

У боротьбі навколо рукописів Т. Масарик разом зі своїми прихильниками-науковцями, що згуртувалися навколо заснованого наприкінці 1886 р. журналу «Час» і склали основу своєрідного об'єднання під назвою «Мафія», відкриває найважливішу і найхворобливішу для себе проблему – так зване чеське питання. Із самого початку вчений надавав цій проблемі європейського виміру, світового масштабу, розуміючи під цим питання про роль і місце малих народів в історії взагалі: «Чеське питання для мене це питання про долі людства», – наголошував Масарик. Він був переконаний, що у суперечці про рукописи йшлося про чеську науку в контексті світової. Тому Масарик ніколи не забував повторювати, що «чеське питання – це світова проблема», в якій не йдеться, напевно, перш за все про значення «чеського питання» для світу, а навпаки – про значення «світу», світу сучасного й прогресивного, для його вирішення [10, с. 122]. Такий підхід був абсолютно чужий чеським консерваторам і націоналістам.

Саме тому Т. Масарик у цей період плідно досліджує не лише стародавню чеську історію, а й історичний розвиток сусідніх слов'янських народів, зокрема розвиток слов'янської ідеї в російській, польській та інших слов'янських літературах. Зацікавившись, зокрема, творчістю російського письменника Л. Толстого та його ідеями «непротивлення злу», Масарик, щоб познайомитися з ним ближче, а також з огляду на свої наукові інтереси щодо налагодження творчих контактів та збирання матеріалів з російських книг, які йому в Австрії були недоступні, у 1887 р. вперше вирушає до Росії. Як під час першої зустрічі, так і двох наступних, що відбулися у 1888 та 1910 роках, між цими двома видатними постатями слов'янства зав'язалися жваві дискусії з різних питань. Їхні філософські погляди були багато в чому схожі. Втім, гуманізм Масарика відрізнявся від гуманізму Толстого активною позицією, зокрема войовничостю стосовно зла. Масарик вважав, що концепція непротивлення злу є хибною, що зі злом слід боротися силою, в разі потреби навіть зі зброєю в руках [1, с. 20].

У цей час знову загострилася політична боротьба між старочехами і младочехами, і Томаш Масарик, незважаючи на вороже ставлення до себе «патріотично» налаштованої чеської інтелігенції і розуміючи помилковість політики цих двох партій, що обмежувалася старими програмами національної боротьби, не міг залишитися байдужим, адже йшлося про майбутнє його народу. Час вимагав, на його думку, нової політичної сили, яка повела б за собою громадянство й надала політиці реалістичного значення. Як писав у статті «Т. Г. Масарик як соціолог і політик» відомий український громадсько-політичний діяч

доби національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., учений-соціолог, засновник і керівник Українського соціологічного інституту в Празі Микита Шаповал: «На основі філософсько-соціологічного реалізму виріс і політичний реалізм Масарика, в рамках якого людина розглядається не лише як об'єкт вивчення, але й як суб'єкт дії» [5, с. 112]. Тому він згуртовує навколо себе прогресивну молодь, бере активну участь у виданні «Часопису чеського студентства», перший номер якого вийшов 1889 року. Уже в другому номері була надрукована його програмна стаття «Про завдання чеського студентства», появу якої дослідники вважають початком політичної діяльності Т. Г. Масарика. У ній автор дав своє розуміння політики: «Політика сучасної доби – це праця, а не балаканина... Не політика вирішує долю народів – вирішують її відчуття та ідеї, саме ті, що постають не в парламентах, а в головах та серцях одиниць, не тільки тих, що їх прославив світ, а й тих, що живуть у скромних хатинах, тяжко працюючи...» [12, с. 99–100].

Учений-філософ робить перші кроки як політик і, зокрема, намагається вплинути на політичну діяльність чеських представників у парламенті. З цією метою зустрічається з лідерами старочехів і младочехів, пропонує програму співпраці і, зрештою, разом зі своїми соратниками по журналу «Час» Й. Кайзлем та К. Крамаржем підписує угоду з младочехами і входить до партії, очоливши її ліве реалістичне крило. «Реалісти» вимагають конкретної праці на ґрунті згоди чехів з австрійцями для обопільного розвитку. На той час Т. Масарик та його однодумці ще вірили в можливість реформування Австро-Угорщини, як пропонував ще Ф. Палацький, на демократичних засадах, з дотриманням прав усіх народів, що населяли монархію.

У 1891 р. відбулися вибори до віденського парламенту, під час яких младочехи завдяки активності «реалістів» здобули перемогу над старочехами, і Т. Масарика разом із Кайзлем і Крамаржем було обрано послом парламенту. Уже 26 червня 1891 р. Масарик виступає у віденському парламенті з промовою, де аналізує соціальну політику Австрії, захищає інтереси робітництва. Але найчастіше він використовував парламентську трибуну для захисту прав і поліпшення становища чеського та інших слов'янських народів, що перебували у складі Австро-Угорщини. Наприклад, він активно протидіяв агресивній політиці австро-угорських властей щодо південних слов'ян, зокрема Сербії, виступав проти анексії Австрією Боснії та Герцеговини.

Водночас Т. Масарик не поділяв панславістського псевдопатріотизму багатьох лідерів младочеської партії, що стало однією з причин його виходу з партії та добровільної відмови від депутатського мандата у вересні 1893 р. Професор Масарик відновлює викладацьку й наукову діяльність у Празькому університеті, засновує новий журнал – «Наша епоха». У цей час, незважаючи на нову хвилю гоніння з боку чеської знаті на чолі з архієпископом Празьким, критику партійних видань та клерикальної преси, що навіть змусило Масарика тимчасово припинити викладацьку діяльність (лише у 1897 р. імператорським указом він

був затверджений на посаді штатного професора Празького університету), він публікує серію праць, тісно пов'язаних між собою, які лягли в основу формування чеської новітньої національної ідеології. Йдеться про такі книги: «Чеське питання. Зусилля і сподівання національного відродження» і «Наша сучасна криза. Занепад старочеської партії та зародження нових течій» (1895), «Ян Гус. Наше відродження і наша реформація» і «Карел Гавлічек. Зусилля і сподівання політичного пробудження» (1896), «Соціальне питання. Філософські та соціологічні основи марксизму» (1898), «Право історичне та природне» (1900) і «Ідеали гуманізму» (1901), котра у 1902 р. побачила світ у Львові українською мовою, а також німецькою та сербською.

Ці праці об'єднані центральною темою про смисл чеської історії. У них учений намагається дати відповідь на принципово важливе й актуальне на межі XIX–XX століть питання: які були найважливіші й найхарактерніші елементи в чеській політичній і культурній історії і що слід запозичити із цього для сучасної «національної програми». Найбільш яскраво, науково аргументовано й системно погляди з цієї теми викладені Т. Масариком саме в «Чеському питанні» і доповненні до нього «Наша сучасна криза». На самому початку своєї праці Масарик наголосив, що в ній буде представлений «соціологічний аналіз» проблеми, «систематизована політична теорія», якої так не вистачало в сучасному чеському політичному житті [15, с. 170]. І справді, він перший реально поставив перед світовою науковою і політичною громадськістю «чеське питання» – не в розрізі збереження (чи незбереження) чеської мови і культури, а як можливість і необхідність утворення чеської держави, роблячи спробу створити об'єднавчу національну програму, або радше її історико-політичну основу, яка б підтримала у чехів почуття наступництва та самосвідомості, необхідні для ефективного національного життя.

Головний смисл чеської історії вчений вбачав, як і його великий попередник Ф. Палацький, у гуманізмі чеського реформаційного руху та гуситській традиції, але, виходячи з реалій кінця XIX ст., пов'язував вирішення чеського питання із соціальним, яке «не є питанням тільки одного класу і касти, а є питанням усіх». Боротьбу за самостійність свого народу він обґрунтував, виходячи зі своєї філософії людини, а також, хоч як це парадоксально, з космополітичних засад національної рівноправності і, згідно з цим, права так званих малих і поневолених народів на повну незалежність, що, на його переконання, є важливою передумовою справжнього поступу і демократизації людства. Його «програма», як Масарик називав свої висновки з цього питання, була сформована на основі опозиції лібералам, з одного боку, і панславістам – з іншого, ідеології яких він вважав застарілими й такими, що не відповідають чеській ситуації і є політично безплідними.

І хоча масариківське бачення історії, психології та культури чехів не завжди відповідало справжнім їхнім традиціям, національному характеру і тій самій історичній істині, яку вчений так гаряче захищав на

сторінках «Атенеуму», втім воно вписувалося в близьку чеській інтелігенції концепцію ідентичності чехів не просто як «малого народу, але роду-віку особливого і самостійного» (Ф. Палацький), а також вірного традиціям демократії, гуманізму і християнського братства. В одній зі своїх найбільш ґрунтовних праць – «Ян Гус» – Масарик, критикуючи водночас лібералів та радикальних націоналістів, узагальнив засади нової національної ідеології: «Гуманістичний чеський ідеал має своєю історичною основою нашу реформацію, а не французьку революцію... Хто хоче мислити й відчувати по-чеськи, мусить зрозуміти цю різницю... Після 400 років внутрішньої боротьби, розброду і несамостійності ми повернулися до духовних джерел нашої реформації... Наші просвітники ґрунтували національну ідею на релігійному гуманізмі; наш лібералізм, однак, як і всюди, задовольняється лише національним егоїзмом, який, як ми бачимо скрізь, веде лише до негуманності, до утиску мови і національної свідомості інших народів... Ми повинні нарешті почати жити позитивно і без побоювань іти своїм чеським шляхом. Тільки так ми зможемо позбутися страху перед власною малістю, який, як черва, точить із середини чеську душу...» [20, с. 118–123].

Водночас, будучи реалістом, Т. Масарик не міг не розуміти, що його уявлення про власний народ – це, скоріше, начерки того, якими чехи могли би бути – і, на думку вченого, мусили би бути, – ніж відображення того, якими вони є. Програма Масарика була свого роду національно-демократичною утопією, яка, однак, незабаром, після 1918 року, фактично стала ідеологією новонародженої Чехословаччини.

«Чеське питання», як й інші праці Т. Масарика з проблеми, викликали жваву дискусію не тільки щодо національного характеру, а й щодо майбутнього чеського народу в умовах Габсбурзької монархії і сприяли очищенню нації від негативних стереотипів минулого. Вони стали, на думку сучасників, свого роду «біблією чеської національної програми», «катехизисом для кожного чеха» [11, с. 121]. Ім'я Томаша Гарріга Масарика стає широко відомим у науковому світі. Він виїжджає за межі Австро-Угорщини, друкується й читає лекції у провідних наукових центрах Європи і Америки. У 1902 р., наприклад, під час свого перебування для читання курсу лекцій про чеські справи у США він став почесним доктором університетів Чикаго, Хартфорда і Айови, згодом – почесним доктором філософських, юридичних і соціальних наук цілого ряду європейських університетів, зокрема Лондона, Оксфорда, Шеффілда, Глазго, Белграда, Загреба, Любляни, Парижа і Страсбурга.

У 1900 р. Т. Масарик створює нову Чеську народну (реалістичну) партію, основними програмними ідеями якої були: політична самостійність чеського народу, господарська та економічна незалежність, побудова держави на демократичних засадах, які визнаються цивілізованими країнами світу, гуманізм. Активна підтримка робітничого руху за загальне виборче право вдруге забезпечила Масарику перемогу на виборах 1907 р. до австрійського парламенту. Саме в цей час він дійшов висновку про неможливість відбудови чеської держави в рамках

Габсбурзької монархії і зайняв чітку опозиційну позицію до офіційного Відня не лише в соціальних, а й у національних питаннях. Про це свідчить, наприклад, його стаття в газеті «Русская Воля» від 22 грудня 1906 р. під промовистою назвою «Delenda est Austria!» [3, с. 140]. Відтоді Т. Г. Масарик робить ставку лише на знищення Австро-Угорської монархії і здобуття чехами й словаками повної незалежності.

Водночас він активно підтримує в парламенті інші слов'янські народи, зокрема й українців Галичини. Для кращого розуміння Т. Масариком українських проблем велике значення мали його знайомство у 1893 р. і дружні, творчі зв'язки з ученим і поетом-демократом І. Франком, зацікавленість Масарика працями М. Драгоманова, а також співробітництво з галицькими депутатами парламенту С. Дністрянським, О. Колессою, Є. Петрушевичем та ін. Спільна робота у віденському парламенті й однакові цілі чехів і українців – визволитися від австро-угорського панування – не могли не відбитися на зростанні симпатій, почуття солідарності й розуміння Масариком проблем України. У 1908 р., наприклад, він двічі виступав у парламенті на захист національно-культурних прав галицьких русинів-українців. Зокрема, 25 квітня Масарик підтримав українських депутатів Петрушевича, Вітика й Остапчука, які з трибуни віденського парламенту виступали проти зловживань поляків під час виборів у Галичині, підкресливши: «Нам, які не мають власної національної шляхти, русини симпатичні як демократична нація селян, без великої індустрії і без шляхти». А його промову 25 травня, спрямовану проти москвофільства і відому під назвою «Поляки і русини», в якій він науково довів шкідливість і помилковість трактування нації з суто філологічного погляду і підкреслив, що «не мова і література творять націю, а політичні, господарські та соціальні фактори», із захопленими коментарями опублікували багато галицьких газет [2, с. 48–53; 3, с. 133, 137–138]. Не випадковим є й такий факт: у грудні 1913 р., коли в Закарпатті розпочався Мараморош-Сігетський процес над русинами-українцями, звинуваченими угорською владою в «державній зраді» за масовий перехід від греко-католицької церкви у православну віру, Т. Масарик засудив це свавілля угорського судочинства і був готовий виступити адвокатом звинувачених на процесі [14, с. 243–244].

У 1909 р. саме завдяки виступу Масарика на захист сербського народу було викрито провокацію австрійських спецслужб, так звану загребську справу, коли за звинуваченням у державній зраді і шпигунстві було заарештовано 53 хорватських і сербських діяча Австро-Угорщини – членів організації «Слов'янський південь» [7, с. 17]. Напередодні Першої світової війни Т. Г. Масарик мав такий авторитет серед південних слов'ян, що навіть виступав посередником на сербсько-болгарських міждержавних переговорах [13, с. 32].

У 1911 р. під час свого лікування в Італії, на Кіпрі, Т. Масарик познайомився з російським письменником М. Горьким. Ця зустріч спонукала його до глибшого вивчення історії і культури Росії, її ролі в європейській історії, наслідком чого стала двотомна праця «Росія і Європа»,

що побачила світ у 1913 р. Віддаючи данину слов'янським симпатіям до Росії і наголошуючи на її величезному позитивному значенні в європейській історії, як противагу пангерманізму, Масарик, однак, цілком переконливо і справедливо, як засвідчив дальший хід історії, стверджував, що Росія не була, не є і навряд чи стане найближчим історичним часом частиною Європи. Він чудово бачив відсталість Росії, архаїчність та недемократичність її державного ладу і суспільного життя і тому всі свої надії на звільнення власного народу, на допомогу й підтримку в створенні справді демократичної, сучасної держави чехів і словаків пов'язував лише із західними союзниками – Великою Британією, Францією та Сполученими Штатами Америки [13, с. 33]. Через це, а також критику політики царизму книгу було заборонено в Росії (лише у 2000–2004 рр. вона вийшла в російському перекладі в Санкт-Петербурзі), а її авторові відмовлено у в'їзді до країни.

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, неминучість якої передбачав Томаш Г. Масарик, що стала насамперед проявом духовної та моральної кризи тогочасної європейської цивілізації. Очікування ним війни ґрунтувалось на уважному спостереженні політичної ситуації в Німеччині, Австро-Угорщині та Південно-Східній Європі. Зокрема, він звертав увагу на небезпеку пангерманського руху, ідеї якого особливо проявлялися в науці і літературі. З самого початку Великої війни Масарик висловив думку, що Австрія війни не виграє, але водночас, вгамовуючи свої слов'янські симпатії, попереджав однодумців про марність надій на Росію як визволительницю братніх слов'янських народів. Він вимагав критичного ставлення до Росії, вказував на те, що попри русофільські настрої серед чеського суспільства, покладатися в усьому на Москву було б помилкою. Добре знаючи Росію, в тому числі й її великодержавні амбіції, Масарик не вірив у те, що Росія може звільнити Чехію і надати їй незалежність лише з почуття слов'янської солідарності. Як політик-реаліст, він починає обмірковувати план і методи боротьби за незалежність чеського народу, побудову власної держави і водночас працювати над ідеєю повоєнної перебудови всієї Європи.

Австрійські репресії проти слов'янських політиків (арештували доньку Масарика Алісу), пацифічні настрої серед чеського народу, небажання чеських вояків воювати за ворожу їм імперію і проти братів-слов'ян з Росії та Сербії, переконання в несправедливості розв'язаної Німеччиною та Австро-Угорщиною війни – змусили Т. Масарика стати на шлях активної антиавстрійської боротьби. Разом зі своїми політичними однодумцями він створює таємну організацію «Мафія», метою якої було формування на всій території Чехії осередків, які б підготовляли відокремлення Чехії від Австрії і в потрібний час могли взяти владу на місцях у свої руки. Водночас організація почала налагоджувати стосунки з впливовими політичними силами в країнах Антанти і чеськими колоніями за кордоном, розгорнула широку пропагандистську роботу щодо самостійності Чехії.

17 грудня 1914 р. Томаш Масарик зі своєю донькою Ольгою виїжджає до Італії нібито для лікування. Тут він мав на меті провести зустрічі

з політичними діячами союзницьких держав і поінформувати їх щодо програми подальшого розвитку Чехії та свого бачення повоєнної Європи і повернутися на батьківщину, щоб очолити боротьбу проти Австрії. Але австрійська влада, довідавшись про закордонні ініціативи Масарика, видала наказ про його арешт одразу ж, як він ступить на австрійську землю. Тоді Т. Масарик вирішує залишитися за кордоном і у лютому 1915 р. переїжджає до Швейцарії, в Женеву, де створює й очолює закордонний центр чеського визвольного руху – Чеську національну раду (ЧНР). Заручившись підтримкою об'єднаних у «Мафію» політичних партій країни, ЧНР розробила для чеської колонії план політичної визвольної боротьби, який був розісланий провідникам усіх чеських організацій за кордоном, і розпочала консультації з провідними діячами союзних держав Антанти щодо вирішення чеського питання. Зокрема, влітку 1915 р. Т. Масарик відвідує Париж і Лондон, де проводить наради з впливовими політиками й прихильниками чеського народу, пропагує підготовлений ним меморандум «Самостійна Чехія», що містив план створення в Центральній Європі самостійної Чеської держави, яка разом з іншими новоутвореними слов'янськими державами стане «бар'єром на шляху ідеології пангерманізму». Щоправда, на той час представники Антанти, хоча і співчували боротьбі малих слов'янських народів, але для збереження рівноваги в Європі та через страх перед панславізмом тяжіли до збереження після війни Австро-Угорщини і погоджувалися, у крайньому випадку, лише на надання автономії чеському народу в рамках Австро-Угорської держави.

Восени 1915 р. через активізацію діяльності австрійських спецслужб Т. Масарик разом зі своїми соратниками змушений був залишити Швейцарію і перебратись до Парижа, що став центром чеської визвольної акції за кордоном. Тут було скликано Конгрес Чеської національної ради, який обрав постійно діючий орган – Комітет чеської акції за кордоном на чолі з Масариком. 14 листопада 1915 р. він виробив меморандум Комітету, який після узгодження й підписання представниками чеських і словацьких емігрантів у США, Англії, Франції, Росії був опублікований. В ньому зазначалося, що «чехословаки стають на бік воюючих слов'янських народів та їхніх союзників без огляду на результат цієї війни, а спираючись на почуття справедливості, захищаючи право... і висловлюються за утворення самостійної Чехословацької держави, незалежної від Австро-Угорщини». У 1916 р. Комітет був перейменований на Чехословацьку національну раду (ЧСНР), головою якої став Т. Масарик, його заступником – Й. Дюрих, генеральним секретарем – Е. Бенеш. Офіційним органом ЧСНР став журнал «Чеський народ», а його редактором – Едвард Бенеш, високоосвічена людина, політик, дипломат, учень і найближчий соратник Масарика. У розпорядженні ЧСНР були також пропагандистські канцелярії у Великій Британії, Італії та Швейцарії, засновані у Франції часописи «Незалежна Чехія» та «Чехословацька самостійність». Рада розгорнула широку дипломатичну й пропагандистську діяльність з метою заручитись згодою Антанти на створення після війни самостійної

Чехословацької держави. З цією ж метою планувалось створення чехословацького війська, яке б воювало на боці союзників [18, с. 61].

Наприкінці 1915 р. Томаш Масарик разом зі своєю донькою Ольгою, яка була і його особистим секретарем, приїздить до Лондона і за порадою приятелів та колег-учених Сетона-Ватсона і В. Стіда влаштовується на роботу в Слов'янський інститут. Незабаром тут перед великою й авторитетною аудиторією він прочитав свою відому лекцію «Проблеми малих народів у сучасній світовій кризі», в якій аргументовано доводив, що результатом війни має стати самовизначення слов'янських народів: зокрема, в Центрально-Східній Європі, на його думку, мають утворитися чеська, польська, югослов'янська, а також угорська та румунська держави. Присутні, а серед слухачів було чимало відомих державних і політичних діячів із різних країн Європи, зі схваленням сприйняли висловлені Масариком ідеї та плани. Наприклад, лорд-канцлер Сесіль, вітаючи його від імені англійського уряду, зазначив, що Антанта воює передусім за свободу малих народів, на які держави-сусіди чинять негативний вплив і перешкоджають їх нормальному розвиткові [1, с. 28–29].

Отже, важко переоцінити роль Т. Г. Масарика у зміні ставлення країн Антанти до збереження Австро-Угорщини, що до того часу підтримувала більшість європейських урядів, у тому числі й англійський король. У лютому 1916 р. Т. Масарик провів переговори з прем'єр-міністром Франції А. Бріаном, який першим з європейських політиків такого високого рангу із розумінням поставився до чеських змагань за незалежність і пообіцяв всіляко підтримувати їх. Після цього чеське питання вперше було розглянуто і в міжнародному контексті: в ноті французького уряду до президента США В. Вільсона, окрім іншого, йшлося про утворення Чехословаччини [1, с. 29].

Значну роль у роз'ясненні чеського питання в роки війни відігравав заснований Т. Масариком 1916 р. в Лондоні новий часопис – двотижневик «Нова Європа», головним редактором якого став друг і соратник Масарика відомий англійський вчений-славіст Сетон-Ватсон. Науково-політичний журнал друкував статті, присвячені питанням повоєнного устрою Європи, в тому числі розбудові майбутньої чеської та інших слов'янських держав у Центрально-Східній Європі. Зокрема, на сторінках часопису друкувалися статті Масарика «Пангерманізм», «Чехія та криза в Європі», «Нещаслива Австрія», «Росія від теократії до демократії» та ін. У цьому ж напрямі діяло й організоване Масариком в Лондоні «Пресове бюро», яке встановило контакти з редакціями провідних англійських періодичних видань, на сторінках яких друкувалися його статті, інтерв'ю, полемічні листи, що обговорювала світова преса.

Завдяки активній агітаційно-роз'яснювальній діяльності Т. Г. Масарика та його соратників за кордоном, його численним виступам і публікаціям у світовій пресі, активним контактам і великому авторитетові у середовищі політиків та науковців у країнах Європи й Америки, а також добре організованому дієвому чеському підпіллю в Австро-Угорщині створювався позитивний міжнародний імідж майбутньої

Чехословаччини ще задовго до її утворення. Не випадково вже на початку 1917 р. і Англія, і Франція визнали частиною своєї політичної програми визволення чехів і словаків та Чехословацьку національну раду як тимчасовий уряд Чехословацької держави, якої ще не було. Це був унікальний випадок в історії світової дипломатії – юридичне визнання не після, а до фактичного виникнення нової держави.

Велику роль у цьому безпрецедентному міжнародному акті відіграла ініційована Т. Масариком та його однодумцями організація чехословацьких легіонів з числа австро-угорських вояків, які добровільно перейшли на бік Антанти в Італії, у Франції і, особливо масово, у Росії: в роки війни із 600 тис. чехів і словаків, мобілізованих до австрійської армії, понад 350 тис. добровільно здалися росіянам і сербам. Це завдання було дуже складним, адже формування чехословацьких збройних сил відбувалося поза межами національної території в умовах відсутності власної держави. Проте саме на це військо у визволенні країни покладав особливі надії Масарик. І найбільше для цього підходила Росія, де на початок 1917 р. перебувало 250 тис. військовополонених чехів і словаків. До того ж, у Російській імперії мешкало близько 100 тис. чеських і словацьких переселенців [18, с. 56, 63]. Найбільша чеська колонія містилася на Волині, де осіли чеські землероби, що прибули в Росію у 70–80-ті роки XIX ст. Окрім того, чимало чехів і словаків працювало в Києві, Москві, Петрограді, Варшаві, де вони створили різні національні об'єднання й товариства, які, щоправда, по-різному бачили майбутню Чехословацьку державу.

У грудні 1914 р. вони заснували Союз Чесько-Словацьких товариств у Росії, до керівництва якого увійшли прибічники Т. Масарика. Союз звернувся до російського уряду з проектом створення окремого чесько-словацького війська і з проханням на дозвіл зарахування до нього військовополонених чехів і словаків. Але тоді питання не знайшло остаточного вирішення: були створені лише окремі добровольчі дружини й полки, підпорядковані Військовому відомству Росії [18, с. 58–59].

Ситуація змінилася після Лютневої революції 1917 р. в Росії. У квітні в Києві відбувся з'їзд Союзу Чесько-Словацьких товариств у Росії, який оголосив війну Австро-Угорщині й визнав Національну раду в Парижі на чолі з Т. Г. Масариком центром чехословацького визвольного руху за кордоном. До речі, у резолюції з'їзду, разом із вимогами побудови Чехословацької держави, висловлювалась думка про об'єднання українців по обидва боки Дніпра у вільній Росії [1, с. 31]. А у травні 1917 р. в Росію приїздить сам Масарик з метою консолідації чеської еміграції навколо ідеї утворення незалежної Чехословацької держави та формування боєздатного чехословацького війська. Щодо останнього, то Масарик, перебуваючи в Петрограді, намагався переконати Тимчасовий уряд Росії надати дозвіл на прийняття до чехословацької армії всіх полонених чехів і словаків, які мимоволі воювали на боці Австрії. Він також виступає перед російськими військовими, з'ясовує мету світової війни, плани союзників, висловлюється за ведення військових дій до повного розгрому Німеччини, Австро-Угорщини та їхніх союзників.

Особливо активним й напруженим для Томаша Масарика було його більш ніж чотиримісячне перебування на теренах України (куди він, перебуваючи в Росії до березня 1918 р., приїздив тричі), де в той час Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським робила перші кроки на шляху утвердження української державності. Поселившись у Києві, Масарик стає не лише свідком революційних подій в Україні і становлення Української Народної Республіки, а й щирим прихильником національно-визвольних змагань українського народу, активно співпрацює, зокрема, з провідними діячами української революції М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним, виступає перед українською громадськістю, солдатами й військовополоненими чехами і словаками, провадить публіцистичну й громадсько-політичну діяльність. Тут він розгорнув активну діяльність щодо формування майже 50-тисячного чехословацького корпусу, що згодом став основним оплотом чехословацької державності. Саме в Києві Т. Г. Масарик утвердився як визнаний лідер чехословацького національно-визвольного руху [16, с. 22–23]. Разом з тим він здійснює ділові поїздки до Москви, Петрограда, бере участь у роботі Чехословацької національної ради, різних зібраннях, мітингах і конгресах, зустрічається з представниками російської та української влади, налагоджує контакти з представниками інших поневолених народів Австро-Угорщини, підтримуючи їхні устремління до незалежності. Масарику, зокрема, судилося стати свідком жовтневого перевороту більшовиків, що змусило його критично підійти до оцінки революційних подій у Росії та її ролі в слов'янському світі і Європі в цілому.

Прихильник соціальної, або, точніше, національно-соціальної революції, соціаліст за ідейними уподобаннями і, що характерно, захисник «наукового соціалізму» К. Маркса і Ф. Енгельса – Т. Масарик органічно не сприйняв більшовицький радикалізм і російську форму квазісоціалізму – комунізм. Він, на власні очі побачивши наслідки повалення царизму і лютневої буржуазно-соціалістичної, як писав Масарик, та жовтневої більшовицької революцій, мав право стверджувати, що добре знає більшовицьку Росію. Ретельно спостерігаючи за більшовицькою революцією та дестабілізацією ситуації після неї в Росії, Масарик дійшов висновку про неприйнятність для чехів та європейців у цілому такого російського взірця, насамперед через антидемократичний й антигуманний характер діяльності більшовиків [24, с. 9–10]. Про це, зокрема, він згодом писав у своїй праці «Про так звану диктатуру пролетаріату» і особливо переконливо говорив у бесідах з Карелом Чапеком, виданих видатним чеським письменником окремою книгою. «Найглибшим аргументом на користь демократії, говорив, наприклад, Томаш Масарик, – є віра в людину, в її цінність, у її духовність та безсмертну душу; це справжня, метафізична рівність. З етичного погляду, демократія обґрунтована як політичне втілення любові до ближнього... Демократія є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія – це погляд на життя, що полягає в довір'ї до людей, у людяності і людськості,

а довір'я не буває без любові і любові немає без довір'я. Якось я сказав, що демократія – це дискусія. Проте справжня дискусія можлива лише там, де люди довіряють один одному і чесно шукають істину. Демократія – це розмова між рівними, розмірковування вільних громадян перед усією громадськістю... Демократичний ідеал є не лише політичним, але й соціальним та економічним. Комунізм я відкидаю. Без індивідуалізму, без здібних і винахідливих особистостей, без талановитих лідерів, без геніїв праці задля суспільства неможливо нічого розумно і справедливо організувати... Я принциповий, але не сліпий прихильник демократії; я я знаю слабкі місця системи і повз мене не пройшов жодний негативний досвід. Та ні на мить я не шкодую про своє рішення, котре обміркував, повертаючись з війни: що служитиму демократії і республіці. Демократія є гарантією миру. Для нас і для світу» [17, с. 275–280].

Не міг прийняти Т. Г. Масарик і новий світовий устрій, який пропонували російські більшовики. Він писав у 1920 р., що більшовики очікують від «світової революції» порятунку комунізму в Росії, критикував радянську зовнішню політику як слабку і екстенсивну, тому більшовики втручаються у внутрішні справи інших держав, агітуючи там усіма дозволеними і недозволеними методами [22, с. 66]. Окрім того, зазначав Масарик, для більшовизму характерним є зверхній тон, яким, наприклад, народний комісар закордонних справ радянської Росії Г. Чичерін розмовляв з іноземними державами, насамперед з малими країнами: «Виступає в цілому як наддержава і велика країна, не має ані уявлення про те, що демократія повинна бути впроваджена також у міжнародні відносини». З радянського міністра, продовжує Масарик, випирає лише бундючність «монгольських завойовників» та самовпевнена переконаність у винятковості власної культури і політики [22, с. 67–68].

Більшовики, захопивши владу, задекларували пролетарську революцію у світовому масштабі, а тому прогнозувати їхнє ставлення до чеського визвольного руху і війська на території Росії було непросто. Відносна стабільність в Україні і готовність Центральної Ради надати підтримку чеським легіонам змушували Т. Масарика, який раніше бачив Україну лише у складі великої, єдиної демократичної Росії, під іншим кутом зору поглянути на українську справу. Зокрема, в організованому ним 12 грудня 1917 р. в Києві мітингу поневолених народів, майбутній президент Чехословацької республіки вперше висловився за право українців, поряд з іншими середньоєвропейськими народами, на державну незалежність і національну соборність [3, с. 133]. Але після захоплення Києва більшовицькими військами Масарику довелося розпочати офіційні переговори з більшовицькими властями про передислокацію чехословацького корпусу через Владивосток до Франції, яка ще в грудні 1917 р. визнала чеське військо, що було в Україні та Росії, за автономну частину свого війська. Діставши на це згоду від більшовицького уряду, Т. Масарик віддав наказ війську не втручатися у внутрішні справи Росії і 7 березня 1918 р. виїхав з Москви через Сибір

до Владивостока. Під час досить тривалої і складної подорожі він записував свої враження від пережитого в Росії та Україні, а прибувши через місяць у Токіо, підготував для президента США В. Вільсона меморандум, у якому стисло висловився за визнання країнами Антанти більшовицького уряду, що, на його думку, надовго прийшов до влади в Росії [8, с. 239–243].

З Японії 20 квітня 1918 р. Томаш Масарик на пароплаві прибуває до Канади, а звідти до Америки, щоб підключити чеську і словацьку еміграцію до будівництва нової держави. Перебуваючи в Америці, Масарик зустрічається з членами чеських і словацьких організацій, впливовими членами конгресу й сенату США, виступає перед студентами Бостонського, Чиказького університетів, дає численні інтерв'ю представникам преси. На всіх зустрічах і у виступах Т. Масарик наголошує на необхідності надання народам Австро-Угорщини права на самовизначення та незалежність. Цю ж позицію підтримав Конгрес поневолених народів, що відбувся у квітні 1918 р., а також відстоювала Демократична унія Середньої Європи, створена за ініціативи Масарика під час його перебування в Америці. 30 травня 1918 р. у Пітсбурзі голова Чехословацької національної ради підписав угоду з представниками Словацької Ліги про з'єднання чеських і словацьких земель в одну державу. Він провів також переговори з представниками карпато-русинської (закарпатської) еміграції, що вплинуло на їхнє рішення про приєднання Закарпаття до майбутньої Чехословацької республіки. А 19 червня того ж року відбулася зустріч Томаша Масарика з американським президентом Вудро Вільсоном. Об'єктом обговорення стали події в Росії, труднощі чеського легіону, що перебував на той час у Сибіру (у складних умовах громадянської війни в Росії йому не вдалося повністю зберегти нейтралітет: у травні 1918 р. розпочалися події, які радянська історіографія розглядала як «заколот білочехів», і лише у 1922 р. чеським легіонерам вдалося повернутися на батьківщину), висловлювались певні міркування щодо повоєнного устрою Європи. Крізь призму цих подій політик прагнув зацікавити президента чеським питанням. І вже 2 вересня 1918 р. уряд США визнав справедливість домагань чехословацького народу щодо утворення власної держави, а Чехословацьку національну раду в Парижі – тимчасовим урядом майбутньої Чехословацької держави, її війська – як союзні. На це рішення вплинули їхні успіхи в Сибіру та на італійському фронті [7, с. 25].

Отже, у процесі довготривалої національно-визвольної боротьби чехів і словаків, на чолі якої в роки Великої війни був Томаш Масарик та його однодумці, союзні держави Антанти сприйняли Чехословацьку національну раду як свого союзника і тимчасовий уряд майбутньої Чехословацької держави. 18 жовтня 1918 р. провідники Чехословацької національної ради – Т. Масарик, Е. Бенеш та генерал М. Штефаник – проголосили незалежність рідного народу й виклали основні засади майбутньої Конституції нової держави. Водночас у Празі 14 жовтня 1918 р. були скликані Національні збори, на яких президентом Чехо-

словацької республіки одноголосно був обраний Томаш Гарріг Масарик, що у цей час іще перебував в Америці. 21 грудня 1918 р. він після чотирирічної еміграції, але вже як «президент-Визволитель» повернувся до Праги, де був радісно зустрінутий співвітчизниками. У своєму привітанні їм перший президент Чехословацької республіки підкреслив: «Будьте певні, що хоч і житиму я там, на горі (в Празькому граді. – *Авт.*), але тут, на долині, будуть мої думки і моє серце. Влада демократії буде владою з народу, за допомогою народу і для народу» [7, с. 26].

І цим принципам Томаш Г. Масарик, попри всі складнощі внутрішньополітичного й міжнародного становища міжвоєнної доби, залишався вірним до кінця свого життя. Наприклад, у своїй промові, виголошеній в день десятиліття Чехословацької республіки 28 жовтня 1928 р. перед депутатами Національних зборів, Т. Г. Масарик, обраний демократичним шляхом роком раніше втретє президентом ЧСР, аналізуючи нелегкий шлях становлення молодої демократичної країни, зазначав: «Я переконаний демократ і тому сприймаю притаманні демократії труднощі. Не можна створити державу без недоліків, які кореняться в самій її природі. Наші труднощі виникли із високих запитів демократії, яка вимагає в повному розумінні освічених громадян, освічених виборців, грамотних чоловіків і жінок... Тому вона мусить бути постійною реформою і водночас безперервною революцією, але революцією лише в головах і в серцях» [23, с. 335].

Наміри президента Масарика, спрямовані на побудову «гуманної демократії», демократії економічної, політичної, соціальної, були підтримані на чергових президентських виборах: 24 травня 1934 р. 84-річного Т. Масарика було вчетверте обрано президентом Чехословаччини, причому найбільшою кількістю голосів. Але 14 грудня 1935 р. через важку хворобу він зрікся президентства, рекомендувавши на цей пост свого найулюбленішого учня і вірного послідовника Е. Бенеша. 14 вересня 1937 р. Томаш Гарріг Масарик помер у президентській резиденції в Ланах. На жаль, створеній ним демократичній державі залишилося жити трохи більше року. Але саме завдяки політичному талантові і відданості демократичним ідеалам першого чехословацького президента перша Чехословацька республіка на відміну від інших новоутворених після Першої світової війни держав Центрально-Східної Європи залишалася на демократичних позиціях і не поступалася тоталітарним, військовим чи монархічним диктатурам. «Не можна, звичайно, стверджувати, що виникнення Чехословацької республіки (1918) на чолі з Масариком – першим президентом, було "матеріалізацією" його соціологічних ідей, – пише у зв'язку з цим відомий російський дослідник філософських поглядів чеського вченого М. П. Нарбут, – але безсумнівно, що в Середній Європі виникла і двадцять років існувала розвинута й стабільна демократія, заснована на ідеях Масарика, в яких обґрунтовувався органічний зв'язок соціології, етики і політики» [10, с. 123].

Однак історичне значення діяльності Т. Г. Масарика полягає не лише у формуванні чехословацької державності й створенні однієї з найрозвинутіших у міжвоєнній Європі систем ліберальної демократії.

Не менш значними були ідеї та практичні кроки вченого-філософа і блискучого державного діяча XX століття, спрямовані на мирну перебудову Європи й формування цілісної системи європейства. Більше того, як справедливо зазначає відомий чеський історик, директор Інституту Т. Г. Масарика АН Чеської республіки Ярослав Опат, «Масарик промовляє до нас справами свого життя передусім як європеєць, але за своєю духовною сутністю він у найкращому розумінні слова є громадянином світу. Прикладів, що свідчать про це, є дуже багато» [16, с. 9]. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує сформульована Масариком впродовж Першої світової війни концепція «Нової Європи», яка, на жаль, не могла бути повністю реалізована в конфліктних умовах минулого століття.

Наслідком тривалої роботи Т. Г. Масарика над ідеєю створення й розбудови чехословацької державності та повоєнної перебудови Європи і світу в цілому стала його концептуальна праця «Нова Європа», написання першої версії якої він завершив, перебуваючи в Україні, про що свідчить «Присвята» до книги, датована: «у Києві 15 січня 1918 року». В ній, зокрема, автор, ніби вибачаючись за можливі недоліки й певну схематичність у своїй книзі, зауважив, що працював над нею «позбавлений бібліотеки», необхідної літератури, весь час подорожуючи, «зайнятий розв'язанням купи практичних завдань». Вперше окремі частини рукопису книги Масарика побачили світ у квітні 1918 р. в «Чехословацькому часописі», що виходив у Росії, її англійське і французьке видання були підготовлені у жовтні 1918 р. для потреб дипломатів та учасників Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., у 1920 р. в Празі вийшла доопрацьована остаточна версія «Нової Європи» чеською мовою, а у 1922 р. книга була видана німецькою мовою в Берліні [21, с. 17–24].

У цій праці майбутній перший президент Чехословацької республіки фактично сформулював насамперед політичний маніфест створення й розбудови чехословацької державності в центрі Європи, що є однією з центральних її ідей. При цьому в основу державної програми чеського народу Масариком були покладені: а) теорія рівноваги сил; б) концепція права народу на самовизначення; в) ідеї історичного права; г) концепції економічної та військово-стратегічної безпеки; ґ) теорія конфлікту теократії і демократії.

Разом з тим Т. Г. Масарик присвятив свою «Нову Європу» не лише проблемам чехословацької державності й Старого континенту. Вже перший розділ книги має промовисту назву – «Війна як світова» і починається з констатації автором її глобального характеру: «Стає не по собі, коли подумаєш про війну та її масштаби. Увесь світ – буквально **увесь світ** страждає вже четвертий рік від війни, спричиненої нападом Австро-Угорщини на Сербію, який підтримала Німеччина. Весь світ розділився на два табори... проти Німеччини та Австрії виступило... усе людство!» [21, с. 25].

Отже, можна стверджувати, що основна проблема, яку вирішує книга Масарика, – світова. Автор спробував проаналізувати причини світової війни, охарактеризувати її рушійні сили, військові та геополітичні цілі воюючих сторін і на основі цього сформулювати можливості

світового виходу з неї. Звичайно, йдеться передусім про вихід для Європи, де війна виникла і де були головні її фронти. Втім, вже сама логіка світової війни вимагала вирішення питань майбутнього і для решти світу. Ці причинні зв'язки долі Європи з долями решти світу Масарик, як філософ, добре усвідомлював. Тому вже у вступному розділі він писав: «Сама війна з її наслідками зблизила людство: сьогодні воно є організованою одиницею... І ця єдність організації усіх народів світу, усього людства, є початком нової епохи, в якій народи і все людство будуть свідомо продовжувати свій розвиток» [21, с. 26].

Світовий масштаб війни мав на увазі Т. Г. Масарик і при написанні всієї книги. У першій частині праці він зупиняється на програмах основних воюючих сторін, зокрема на характеристиці німецького пангерманізму та протиставленні його демократичним ідеям Антанти, насамперед США. Автор вказує на головні аргументи пангерманістів, якими вони обґрунтовували німецьку експансію та військову агресію: Німеччина потребує безпечних кордонів, території та хліба; німці, завдяки своєму воєнному досвіду, культурі, заслуговують бути вождями Європи і людства, вони є продовжувачами традицій Священної Римської імперії тощо. Зокрема, Масарик детально аналізує німецький «Drang nach Osten» з погляду прагнень Німеччини вирішити так зване східне питання та структурно змінити організацію не тільки Старого (Європа), а й Нового (Америка) світу [21, с. 52–56].

Далі Т. Г. Масарик описує цілі союзних держав (Антанти) у війні й підкреслює, що їхнє протистояння з центральними державами (Троїстий союз) є суперечністю між демократією і теократичним монархізмом. Це – одне із основних концептуальних положень автора, яке лягло в основу всієї роботи «Нова Європа». «Займаючись програмами головних воюючих сторін, – зазначає з цього приводу вже цитований нами Я. Опат, – Масарик дійшов висновку, що воювали між собою дві діаметрально протилежні сили. З одного боку, держави середньовічного теократичного монархізму і недемократичного антинаціонального абсолютизму; з іншого боку, держави конституційні, демократичні, що визнають право усіх народів, великих і малих, на свободу і державну самостійність» [16, с. 10–11].

Абсолютні монархії, насамперед Прусську Німеччину, Австро-Угорщину, а також Туреччину, Росію та Болгарію, Т. Масарик вважав на початку XX ст. за ворога націй. Ці держави, за всіх відмінностей між ними, були схожі щодо політичних основ своєї внутрішньої організації. Взявши до уваги фактичне поєднання правлячих кіл цих держав із церквою, Масарик характеризував їх як «теократичні монархії». І хоча в них існували парламенти, реальна діяльність цих інституцій була лише консультативною. Політична влада, вирішення головних питань у названих державах були закріплені за монархом і його аристократичним оточенням. А емансипаційні зусилля народів, що були під владою цих монархів, учений вважав явищем модерним і демократичним. За цим найвищим принципом потрібно було організувати на Старому континенті життя усіх його народів. Жоден з них не міг бути з нової

післявоєнної Європи вилучений, а також жоден не мусив підкорятися іншому. У новому, гуманітарному політичному влаштуванні континенту, на думку Масарика, однакові шанси мусили мати всі народи, і переможці, і переможені.

А взірцем демократії для Т. Масарика були насамперед Сполучені Штати Америки як «перша велика демократія», яка змогла на своїй території організувати вільне життя на основі церковної та релігійної свободи, ставши взірцем і для демократії європейської [21, с. 50]. Тому, беручи до уваги ці цінності американської демократії і з огляду на досить визначну роль Америки у заключній фазі світової війни в боях проти Центральних держав на фронтах Старого континенту, зокрема у Франції, Масарик вважав, що саме президент США В. Вільсон як поборник засад американської демократії і водночас добре освічений у питаннях політичних та історичних, був покликаний сказати суттєве слово у вирішенні питань післявоєнного упорядкування світу. Саме Вільсон, на думку Масарика, мав сформулювати «політичні засади Нового світу, завдяки яким буде вирішене не лише старе питання Сходу, а й усі політичні проблеми. Мова вже не йде про те, як організувати Світ – сьогодні йдеться про те, як організувати Світ старий і новий, усе людство» [21, с. 57].

Шлях до миру і мирної співпраці між народами після війни, на думку Т. Масарика, пролягає через правильне розуміння цінностей національного характеру кожного народу, адже Європа була буквально перевантажена національними проблемами. Різні міркування вченого й політика на цю тему власне й утворюють ідейний кістяк його праці. Історія розпорядилася так, розмірковував, наприклад, Масарик, що від другої половини XVIII ст., зокрема від Французької революції, на європейському континенті пробивалися дві взаємопов'язані тенденції – до об'єднання та індивідуалізації народів. Загалом, Європа організовувалася все чіткіше за національним принципом, хоча через різні умови й ідейні засади розвитку окремих народів цей процес набував різного ідеологічного вигляду й характеру. Тому цілком слушно Масарик у «Новій Європі» наголошував, що існує стільки національних питань, скільки існує народів й національних меншин і тому «немає єдиного шаблону для вирішення всіх національних питань» [21, с. 100].

Національній проблемі, а точніше – з'ясуванню суті слов'янського питання, яке вчений і політик розглядав і в політичному, і в національному та культурному аспектах, а також у плані конкретного вирішення пов'язаних із ним проблем – забезпечення прав малих народів і держав на європейському континенті, належить особливе місце у «Новій Європі» та в науково-теоретичній спадщині Т. Масарика в цілому. Протягом усього свого плідного життя, всюди, де йому доводилось перебувати – в Австро-Угорщині, Італії, Швейцарії, Франції, Англії, Росії, Україні, Японії й Америці, Масарик невтомно боровся за права слов'янських та інших малих народів, популяризував їхні духовні досягнення та ідеї слов'янського союзу. Водночас він визнавав право кожної нації на самовизначення, створення власної держави, що було

обумовлено логікою їхнього історичного розвитку і зростанням національної самосвідомості народів. Масарик писав, що кожна нація є державотворчою, кожний народ прагне до політичної самобутності, зокрема й малі нації. І питання самостійного розвитку полягає лише в силі національно-визвольної боротьби, волі й спроможності кожної окремої нації на рішучі практичні дії. Тому він з особливим переконанням обстоював ідею не культурного, а насамперед політичного єднання в націю. «Метою кожного з нас є незалежність, але в єдності, наша національна програма – людяність (гуманність). Цій меті має підлягати й наша тактика: гуманності потрібно досягати гуманними засобами – світлим розумом і гарячим серцем, не насильством, а миром, не мечем, а оралом, не кров'ю, а працею, не смертю, а життям, відроджуватися – це наше завдання, в цьому полягає сенс нашої історії, заповіт наших великих предків», – так формулює роль і завдання слов'янства на новому етапі історичного процесу Т. Г. Масарик [2, с. 49–50]. Під впливом цих ідей і практичної діяльності Масарика формувались ідеології національних рухів XX століття в Європі: певно, немає такої європейської нації, яка б не відчувала на собі впливу цього видатного політика і теоретика національного питання.

У самій праці «Нова Європа» Т. Г. Масарик більш предметно розглядає майбутнє малих народів і малих держав у контексті повоєнного устрою Європи. По-перше, він іще раз детально обґрунтовує право малих європейських народів на самовизначення – аж до утворення незалежних держав. По-друге, перспективним для них Масарик вбачав створення федерації малих народів і малих держав Європи. Але він рішуче виступав проти нав'язаної згори федерації: «Передумовою справжньої федерації є свобода народів. Федерація і вільні народи самі вирішують, чи бажають вони федеруватися і з ким» [23, с. 88]. Отже, за цією логікою саме самостійність є передумовою федерації, зокрема східноєвропейської або слов'янської. І хоча ця думка прозвучала на захист поневолених народів, що перебували під гнітом Австро-Угорської монархії, вона є однією з основних засад націологічної теорії Т. Масарика. Адже якщо, наприклад, врахувати, що Росія в національній політиці не вирізнялася, а навпаки, була ще гіршою за Австро-Угорщину, то така теза мала стосуватися всіх поневолених слов'янських народів як у Середній (Центральній), так і в Східній Європі, у тому числі й українців.

Водночас чеський політик-філософ застерігав від перетворення нових незалежних держав, які неминуче виникнуть після Першої світової війни на руїнах теократичних імперій, насамперед Австро-Угорської, на буферну зону між Сходом і Заходом або слов'янський бар'єр перед пангерманізмом. Масарик мріяв про виникнення нової «Центральної Європи», яку творили б народи однієї федеративної держави або об'єднаної федерації держав малих народів від Скандинавії до Середземного моря. Фактично пропонувалося формування міцного союзу невеликих європейських націй і держав, який учений називав «Смугою малих народів» [21, с. 183–190].

На жаль, як відомо, у міжвоєнні роки сформувати нову Центральну Європу або демократичну федерацію чи конфедерацію малим європейським народам не вдалося. Створена за підтримки Франції Чехословаччиною, Румунією та Югославією на договірній основі у 1921 р. Мала Антанта охоплювала незначний сегмент центрально- і південноєвропейського простору. Незважаючи на активні зусилля чехословацької дипломатії, Малу Антанту так і не було трансформовано в 20–30-х роках XX ст. у міцне і впливове міждержавне об'єднання [19, с. 31–33]. Країни так званої Смуги малих народів залишилися буферною зоною між Сходом і Заходом. А їхню долю, як і загалом долю малих центральноєвропейський народів, і надалі вирішували великі європейські держави. У кінцевому підсумку Чехословаччина, поряд з іншими державами масариківської нової Центральної Європи, стала однією з перших жертв агресії з боку нацистської Німеччини. А відразу ж після завершення Другої світової війни Чехословаччина і більшість інших країн масариківської «Смуги малих народів» потрапили в зону монопольного впливу сталінського СРСР. І лише через півстоліття – після антитоталітарних революцій зламу 80–90-х років XX ст. центральноєвропейські народи здобули новий шанс на здійснення свого історичного і цивілізаційного вибору. Знову постало, зокрема, одвічне «чеське питання», що набуло нового значення й нової актуальності: як вижити маленькій нації наприкінці XX ст. в умовах глобалізації? Наскільки необхідною для виживання й розвитку є державна незалежність? Чехи, враховуючи трагічний досвід минулого, гідно скористалися ним, безальтернативно обравши європейський вибір, успішна реалізація якого привела їх у 2004 р. до повноправного членства в Європейському Союзі.

Ім'я Томаша Гарріга Масарика стоїть в історії чеського народу поряд з іменами Яна Гуса, Яна Жижки, Яна Амоса Коменського, Карела Гавлічека, Франтішека Палацького. Водночас його життя, творчість і політична діяльність – ціла епоха в історії XX століття: власне кажучи, під впливом його ідей і діяльності значною мірою формувалася політична карта міжвоєнної Європи. Багато його справ і поглядів з національно-культурного відродження і державного будівництва, розвитку права і демократії, співжиття і рівноправного співробітництва великих і малих європейських народів, які не могли бути повністю реалізовані в конфліктних умовах минулого століття, не втратили своєї актуальності донині. Більше того, головні «новоєвропейські» ідеї Масарика на новій основі дістають втілення у сучасній практиці міжнародних відносин у Європі, де складається міцний демократичний союз великих і малих держав – Європейський Союз.

1. *Болдижар М. М., Панов А. В.* Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика: Монографія. – Ужгород, 2005.
2. *Віднянський С.* Україна в житті Т. Г. Масарика // Хроніка 2000. – Вип. 29–30. – «Україна – Чехія». Ч. II. – К., 1999. – С. 48–53.
3. *Віднянський С. В.* Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4. – К., 1993. – С. 132–147.
4. *Лаврик Э. Г.* Социологическая теория и политическая практика Т. Г. Масарика // Социологические исследования. – 1998. – № 4. – С. 112–120.

5. *Масарик Т. Г.* Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. – Прага, 1925.

6. *Масарик Т. Г.* Масарик о себе // Карпатський Свет. – 1930. – С. 796–803.

7. *Масарик Т. Г.* Право і демократія: Вибрані праці / Передмова, упоряд. М. М. Нагорняка. – К., 2007.

8. *Масарик Т. Г.* Світова революція за війни й у війні 1914–1918: Спомини. – Львів, 1930. – Ч. 2.

9. *Нагорняк М. М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія. – К., 2009.

10. *Нарбут Н. П.* Социология «малого народа» Т. Г. Масарика // Социологические исследования. – 1998. – № 4. – С. 120–123.

11. *Нарбут Н. П.* Философ на троне. Штрихи к портрету Т. Г. Масарика – мыслителя и политика // Личность, культура, общество. – М., 2001. – Т. 3. – Вып. 4 (10).

12. *Омельчикова М.* Т. Г. Масарик. – Прага, 1932.

13. *Підлуцький О.* Постаті XX сторіччя. – К., 2004.

14. *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.

15. *Постоловський Р. М.* Інтерпретація Т. Г. Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2001. – Вип. 2. – С. 168–174.

16. Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (Київ, 7–8 квітня 1998 р.) / Відп. редактор С. В. Віднянський. – К., 1998.

17. *Чапек К.* Бесіди з Т. Г. Масариком / Пер. з чеської Л. Ю. Кіцили. – Львів, 2010.

18. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: В 2 кн. – М., 2005. – Кн. 1.

19. *Klimek A., Kubu E.* Ceskoslovenska zahranicna politika 1918–1938. Kapitoly z dejin mezinarodnich vztahu. – Praha, 1995.

20. *Masaryk T. G.* Jan Hus. Nase obrozeni a nase reformace. – Praha, 1903.

21. *Masaryk T. G.* Nova Evropa. Stanovisko slovanske. – Praha, 1920.

22. *Masaryk T. G.* O bolsevictvi. – Praha, 1990.

23. *Masaryk T. G.* Spisy. Svazek 35. Cesta democracie III. Projevy. Clanky. Rozhovory. 1924–1928. – Praha, 1994.

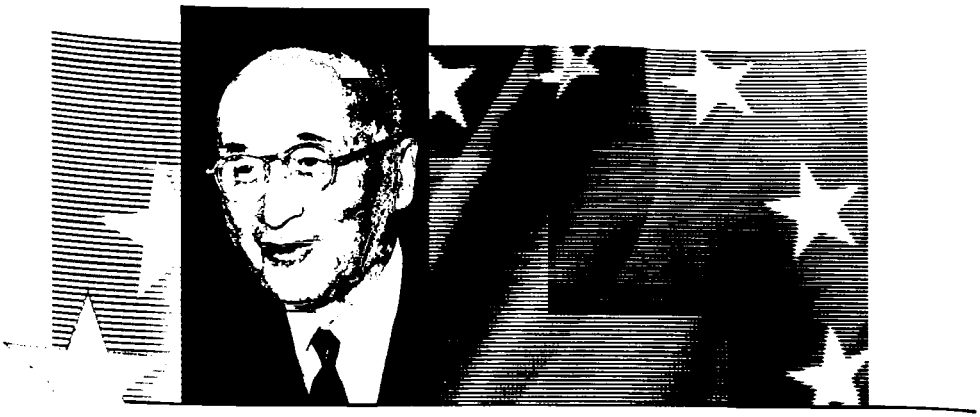

Прагматик європейської ідеї Жан Монне

Один із найвідоміших «батьків» ідеї європейської інтеграції, людина, яку називали то «імператором Європи», то її першим громадянином – Жан Монне народився 9 листопада 1888 р. в дрібнобуржуазній французькій родині в містечку з промовистою назвою, яка стала товарною маркою – Коньяк [12, с. 7].

Наступного 1889 року в Парижі з'явилась Ейфелева вежа. І перебуваючи з батьками в цій столиці світу, вже 10-річний Жан запам'ятав батькові слова, що «віднині не побачити Ейфелеву вежу можна лише в один спосіб, піднявшись на неї» [12, с. 13]. З того часу Жан Монне вирішував особисті й міжнародні проблеми саме в такий спосіб, підіймаючись над ними.

Фактично його особиста біографія є винятковим для європейського ієрархічного суспільства прикладом людини, яка «сама себе зробила». Ще 1905 р. французький соціаліст А. Бріан здійснив відокремлення церкви від держави, тож католицькі настрої в шкільному житті Монне не були надто значними, навіть порівняно з бізнесовою «жилкою», яку він успадкував від батька. Врешті Жан Монне так і не здобув системної середньої освіти. Проте він рано почав брати участь у практичному управлінні родинним бізнесом, який полягав у торгівлі коньяками.

Водночас, говорячи про його зовнішній вигляд, колишній французький президент Жискар д'Естен

зазначав, що Монне нагадував йому «розумного французького селянина» [3, с. 97]. Маючи чудову пам'ять, Монне впродовж усього життя постійно займався самоосвітою.

Натомість значущим чинником у формуванні особистості Ж. Монне стала Перша світова війна 1914–1918 рр. У цей період він працював у штабі союзників Антанти в Лондоні, де налагоджував господарські контакти між членами Антанти. Тобто Ж. Монне виявляв свої бізнесові організаційні таланти в координації взаємодії союзників по Антанті.

У 1920-х рр. Жан Монне певний час був заступником генерального секретаря Ліги Націй. На цій посаді він активно займався вирішенням проблем післявоєнного устрою Європи. Практично в будь-якому питанні – чи то модернізація китайської залізниці, чи вирішення фінансових проблеми Польщі та Румунії, або купівля військових матеріалів у США – політики завжди могли спертися на організаційний талант цього громадянина світу. Потім до кінця 30-х рр. XX ст. Монне працював у Вашингтоні як французький дипломат [12, с. 118].

Зокрема, Ж. Монне вітав ідею вільного розвитку світової економіки. Проте Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка запанувала після Першої світової війни, виокремила низку суперечностей, які остаточно переконали Монне в потребі функціональної інтеграції європейських народів [15, с. 112]. Отже, головне завдання тодішнього американського президента В. Вільсона, як зазначає Г. Кіссінджер, – «зробити світ безпечним для демократії», – було далеке від виконання [5, с. 194].

Впевнитись у цьому Ж. Монне зміг, будучи свідком невдалої спроби уряду Р. Пуанкаре в 1923 р. окупувати німецький Рур. Аналізуючи цей сумний досвід, він вітав укладення в 1925 р. Локарнського пакту, який розглядався як крок до поетапного франко-німецького замирення, що мало створити фундамент для нової Європи [16, с. 41].

Остаточно прихильником ідеї європейської інтеграції Монне став восени 1929 р., коли вітав пропозицію А. Бріана щодо створення Сполучених Штатів Європи [12, с. 73]. Цій ідеї він присвятив свою подальшу експертну й політичну кар'єру. Зокрема, у розпаді Малої Антанти Ж. Монне бачив закономірне фіаско міжвоєнної французької політики, яка продовжувала будуватися на засадах підтримки націоналістичних устремлінь європейців [14, с. 71].

Публіцистика зберегла історію однієї з практичних порад, які давав Монне. Коли одного італійця зрадила дружина, він відмовив їй у розлученні, аби перешкодити її шлюбу зі своїм суперником. Але останній відбув із дипломатичною місією з Рима до Москви, де зробив декілька люб'язностей радянським дипломатам, і дама стала громадянкою СРСР. Радянські закони дозволяли розлучення навіть католиків у короткий термін [16, с. 29]. Ця подія сталася 1934 р. і, на думку багатьох, проілюструвала, як Монне розв'язував найскладніші проблеми.

Політичні опоненти навіть закидали йому використання політичних технологій Макіавеллі і в повсякденному житті. Наприклад, французькі комуністи вважали, що Монне, будучи безпринципним ділком,

нібито «продався американському капіталу і робить все можливе, аби знову гріти руки на пожежі війни» [16, с. 31]. Хоч як там було, але аморальний прагматизм врешті знову привів народи Європи до братовбивчої війни. 1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна.

Своєю чергою, впродовж 1939–1940 рр. Ж. Монне очолював французько-британський координаційний економічний комітет. У червні 1940 р., коли Франція була на межі поразки від нацистської Німеччини, Монне запропонував план створення союзу Франції та Великої Британії. Планувалося створити спільну федеративну Конституцію, створити єдиний парламент, уряд, ввести єдине громадянство. Багатьом ця пропозиція здавалась єдиним способом утримати Францію у стані війни. Це була одна з перших, але не єдина наднаціональна ідея, ініційована Ж. Монне, але вона стала єдиною, яку в тих історичних умовах підтримав де Голль [7, с. 127].

Після встановлення режиму Віші Ж. Монне перейшов на британську державну службу, але виконував майже ті самі функції, що й під час Першої світової війни, тобто налагоджував союзницькі зв'язки між Британією і США. Водночас він сприяв налагодженню зв'язків американців із «Вільною Францією», хоча в листопаді 1940 р. уряд Рузвельта встановив дипломатичні відносини з режимом Віші. Зокрема, Ж. Монне домігся застосування закону про ленд-ліз за рахунок надання прямих кредитів «Вільній Франції» де Голля [7, с. 207].

Надалі Монне доводилось врегульовувати французько-американські відносини після повернення під контроль прихильників де Голля островів Сен-П'єр та Мікелон. Американці дуже насторожено ставились до будь-якої європейської колоніальної присутності в західній півкулі. Але вже тоді Ж. Монне думав про імперативи післявоєнної політики. Хоча, звичайно, в очах США де Голль ніколи не був єдиним представником «Вільної Франції» [12, с. 101].

Наприкінці лютого 1943 р. президент США Ф. Рузвельт відрядив Жана Монне до Алжиру під приводом моніторингу проблеми постачання зброї місцевим французьким військам. Насправді Монне мав виконувати роль політичного наставника для американського ставленика генерала Жиро. Монне вважали у Вашингтоні людиною з тонким дипломатичним розумом.

Проте на місці Монне завів дружбу з британським представником в Алжирі Г. Макмілланом, який переконав його в тому, що де Голль є єдиною політичною фігурою, навколо якої після війни можна буде сформувати надійну французьку адміністрацію. Але ця перспектива не заважала Монне якісно виконувати американське доручення. Він успішно консультував Жиро. На території Алжиру було скасовано закони Віші, а чиновники цього режиму відправлені у відставку. Наголошувалось, що будь-який майбутній французький уряд має відроджуватись на демократичних та республіканських засадах [7, с. 276].

Водночас Монне звинувачував де Голля в авторитарному прагненні особистої влади. Але це не завадило Монне 3 червня 1943 р. як комісару з питань озброєнь увійти до Французького комітету національного

визволення на чолі з Шарлем де Голлем. Поступово політична орієнтація Монне ставала все більш голлістською. Проте до кінця війни Монне так і не зміг замирити де Голля з президентом Рузвельтом, адже його головна політична лінія полягала в розвитку тенденції до руйнації європейських колоніальних імперій після Другої світової війни.

Жискар д'Естен зазначає, що «справа, якій служив Монне, відповідала потребам історичного процесу, була винятково корисною, причому Монне ясно бачив напрямок глибинних процесів нашої епохи» [3, с. 98]. До того ж Жан Монне ще до війни очолював паризький філіал американського банку «Блейр енд компані», виконував доручення банку Моргана в Китаї [15, с. 23].

У 1945 р. під час візиту де Голля до Вашингтона відбулася зустріч лідера «Вільної Франції» з Ж. Монне. Останній наголосив де Голлю, що в більшості європейських держав період месіанства залишився в минулому. Цю роль західні європейці мали передати США та взяти курс на формування нової культури і практики міжнародних відносин не лише в своєму регіоні, а й за його межами [1, с. 25]. Хоча обидва співрозмовники, ведучи бесіду чудовою французькою, мали на увазі різні речі, зокрема і в питанні майбутнього Франції, будучи прагматиками, вони певний час співробітничали. Особливо знадобилась енергія Монне після 1945 р. в умовах зближення Франції та Німеччини. Його гнучкість допомогла замиренню двох раніше ворогуючих сусідніх країн [16, с. 86].

Зокрема, де Голль прийняв план Монне, який реалізовувався впродовж 1947–1953 рр. і передбачав програму заходів, спрямованих на модернізацію та удосконалення французької промисловості.

Слід зазначити, що у своїх спогадах колишній французький президент В. Жискар д'Естен наголошує, що де Голль і Ж. Монне «були різними людьми і вони не палали один до одного симпатією». Але «обидва виконували свої функції з високим професіоналізмом». «Жан Монне, перш ніж сформулювати яку-небудь пропозицію, всебічно досліджував питання, вичікував вигідний момент для її висунення, проводив безкінечні переговори, аби забезпечити собі необхідну підтримку на випадок, якщо доведеться долати спротив партнерів». Причому «як де Голль, так і Монне завжди починали з визначення мети, як правило, на віддалену перспективу. Потім вони пускали в хід усі засоби, які мали в своєму розпорядженні, для її досягнення і ніколи не змішували мету із засобами. Обставини могли ускладнити або уповільнити досягнення мети, навіть змусити зробити крутий поворот, але ніколи не могли змусити їх відмовитись від головного задуму» [3, с. 93].

Зазначимо, що в США Ж. Монне, як перевірений інтернаціоналіст, прихильник трансатлантичної солідарності, мав більшу довіру, ніж де Голль як захисник інтересів національної держави [14, с. 86]. Проте це не заважало їм слухати і чути один одного. Наприклад, Ж. Монне наголошував: як що не буде скоординованого підходу до вирішення проблем французької економіки, її послідовної модернізації, то економічне становище країни погіршуватиметься. Роздуми над цим аналізом

підштовхнули Ш. де Голля призначити Жана Монне на посаду голови Комісаріату планування економіки Франції [7, с. 382].

Чимало істориків визнає, що діяльність цього органу на чолі з Монне заклала фундамент для відродження економіки Франції у наступне десятиріччя внутрішньополітичного хаосу. Цьому безперечно сприяло й залучення французької економіки до наднаціонального розподілу праці в Західній Європі. Де Голль назвав Монне «натхненником європейської інтеграції» [6, с. 62].

Жан Монне, як прагматичний прихильник функціоналістської концепції інтеграції, наполягав в умовах післявоєнної дестабілізації європейської економіки на першому імпульсі європейському єднанню з боку саме економічної інтеграції. Дебати спростив початок «холодної війни».

Спільно з Робертом Шуманом Монне ініціював утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Врешті саме Монне став першим головою правління зазначеної спілки (1952–1955), яка була праобразом Європейської комісії. А в розпал угорських революційних подій 1956 р. Монне створив та очолив «Комітет за створення Сполучених Штатів Європи», який діяв до 1975 р. У своїх мемуарах Монне стверджував, що заради інтеграції мають сенс лише спільні інститути, а не звичайна міжнародна співпраця, тобто з точки зору теорії європейської інтеграції він був послідовним федералістом [12, с. 79].

У квітні 1949 р. Ж. Монне вітав створення НАТО, яке радянські пропагандисти назвали «атлантичним пактом концернів». Натомість на думку Монне, якщо Німеччина, орієнтована на Захід, буде бастіоном, націленим на Східну Європу, це допоможе переконати західноєвропейців у доцільності зміцнення трансатлантичного союзу, чим він особисто й займався ще з 1914 року.

Заради цього передусім треба було консолідувати народи Західної Європи. З цією метою 3 травня 1950 р. Ж. Монне направив міністру закордонних справ Франції Р. Шуману меморандум, який був узятий ним за основу Декларації Шумана.

Отже, 9 травня 1950 р. тодішній міністр закордонних справ Франції Р. Шуман, розвиваючи ідеї Ж. Монне, запропонував започаткувати на практиці процес європейського єднання. Наголошувалось, що «єдина Європа не створиться одразу згідно з певним планом. Вона будуватиметься через конкретні досягнення, які спочатку створять солідарність де-факто» [6, с. 64].

Насамперед пропонувалося створити Європейське об'єднання вугілля і сталі. Адже саме вугілля і сталь були ключовими ресурсами у військових справах. Тому, якщо поставити ці ресурси під наднаціональний контроль, можна зробити війну між Німеччиною та Францією просто неможливою.

Проте, наприклад, німецький бундесканцлер «старий лис» К. Аденауер вбачав у цьому плані прикриття справжнього наміру керівника французького Комісаріату планування Жана Монне, – стимулювати розвиток французької економіки за рахунок сусіда. Тому, коли Ж. Монне

23 травня 1950 р. прибув для переговорів у Бонн, де вперше зустрівся з К. Аденауером, він побачив перед собою людину, яка «не впевнена ні в собі, ні в добрій волі інших» [7, с. 404]. Треба було докласти багато дипломатичної майстерності й хисту, аби переконати скептиків у тому, що проект створення Європейського об'єднання вугілля і сталі апріорі закладає такі структурні механізми управління, які гарантують повну рівність партнерів.

Ж. Монне був активним прихильником функціональних методів створення Європейської федерації. «Я завжди підтримував точку зору, що політичний союз у Європі має формуватися, як і економічна інтеграція, крок за кроком. Одного дня цей процес приведе нас до Європейської федерації» [6, с. 20].

Прихильник федералістських проектів побудови єдиної демократичної Європи Жан Монне пропонував вирішувати проблеми системно. Європейське об'єднання вугілля і сталі мало стати випробувальним майданчиком для відпрацювання механізмів наднаціонального управління. Водночас в умовах реального початку «холодної війни» треба було забезпечити й більш поглиблену співпрацю європейських народів у галузі військово-політичних проблем.

Отже, в цій ситуації Ж. Монне запропонував прем'єр-міністру Франції Рене Плевену «розширений план Шумана» щодо питань оборони як альтернативне розв'язання проблеми ремілітаризації Німеччини. Зазначимо, що Ж. Монне мав певні сумніви щодо готовності США у разі гіпотетичної радянської агресії, навіювання очікування якої було характерною рисою масової психології західних європейців доби «холодної війни», застосувати всі засоби стримування Сталіна. Адже, незважаючи на великі руйнації радянської економіки за часів Другої світової війни, радянська армія, на думку західноєвропейців, зберігала потенціал несподіваного наступу «в напрямку Ла-Маншу». І про цю омріяну ідею слід пам'ятати, аналізуючи дії прихильників європейської інтеграції.

Пропонувалося створити «європейську армію», підпорядковану політичним інститутам єдиної Європи. Причому виснувалась ідея інтеграції національних збройних сил на рівні батальйону та полку. Штаби таких інтегрованих частин мали бути укомплектовані офіцерами різних національностей. Для утворення об'єднаної армії проект передбачав створення спільного бюджету країн-учасниць [6, с. 68].

Зокрема, в умовах корейської війни (1950–1953 рр.) тодішній прем'єр-міністр Франції Рене Плевен, виступаючи 24 жовтня 1950 р. на Національних зборах Франції, запропонував реалізувати проект створення «європейської армії» на чолі з об'єднаним командуванням, яке пропонувалось створити за моделлю, аналогічною органам управління Європейського об'єднання вугілля і сталі. Квінтесенцією його пропозицій було створення військових структур, що включали б військові контингенти, які виділятимуться державами-учасницями, до складу європейської армії як структурні підрозділи. Останні мали бути створені на наднаціональних засадах, що унеможливлювало існування

самостійної німецької військової машини. Це мало в ідеалі заспокоїти СРСР, який убачав у цій пропозиції реваншистські мрії неонацистів, та громадську думку Франції. Насправді автором «плану Плевена» також був Жан Монне [8, с. 415].

Проте в умовах, коли НАТО, очолюване американцями, більш ефективніше в умовах «холодної війни» виконувало функції захисту Заходу, проект створення «Європейського оборонного співтовариства» зусиллями Франції було зірвано. За великим рахунком, зазначений проект в умовах першої половини 50-х рр. XX ст. справді ще не «визрів». Адже навіть на початку XXI ст. реалізація проекту створення європейських сил швидкого реагування відкладається. А формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС зіштовхується з серйозними труднощами навіть за потреби посилення наднаціональної координації у протидії сучасним викликам безпеці та стабільності, які умовно можна порівняти з часами міжнародного хаосу періоду початку «холодної війни».

Інший економічний інтеграційний проект розвився успішніше.

У 1951 р. Жан Монне нарешті став першим секретарем Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке утворили Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург та Італія. Тобто він очолив виконавчий, колегіальний, не залежний від урядів наднаціональний орган, який мав можливість прийняття рішень обов'язкових до виконання. Цей орган складався з восьми членів, призначених за спільною згодою країн-членів на шість років, а також дев'ятого, який кооптувався цими вісьмома. Інституції Європейського об'єднання вугілля і сталі були урочисто відкриті Ж. Монне 10 серпня 1952 р. в Люксембурзі, що став першою європейською столицею [6, с. 66].

Метою зазначеного об'єднання було створення спільного ринку для модернізації й підвищення ефективності виробництва вугільної та металургійної промисловості, а також покращення умов праці у цих базових індустріальних галузях економіки. Угода про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі передбачала заходи, спрямовані на підтримку науково-технічних досліджень з метою підвищення безпеки в цих галузях економіки. Штаб-квартира цього об'єднання розташувалась у Брюсселі.

Міністр закордонних справ Франції Р. Шуман розробив план створення європейських інститутів за участю Німеччини. Одним із комітетів з утворення «Сполучених Штатів Європи» був комітет Монне, який у перспективі став паростком майбутнього політичного союзу. З 1952 р. Монне головував у цьому комітеті. Вже в 1953 р. він пропонував забезпечити передумови для поступового передання повноважень національних держав у сфері зовнішньої політики до європейського політичного співробітництва. Ця пропозиція викликала гостру критику Шарля де Голля, який наголошував, що «наднаціональні органи управління Європейським об'єднанням вугілля і сталі, як тільки були вичерпані дари радісного починання, відразу принесені йому державами, причому жоден з дарів не був вигідний Франції: відмова Франції від

постачання рурського вугілля, продаж вугілля й сталі італійцям, субсидії шахтам Бенілюксу, – опинились безпомічними перед проблемами, що виникли у зв'язку з національними потребами окремих країн» [10, с. 167]. Саме це, на думку де Голля, стало причиною «хронічного розпаду цієї організації, тим паче, що її ініціатор Жан Монне пішов з посади голови» [10, с. 168].

Водночас слід зазначити, що за період 1954–1961 рр. в рамках Європейського об'єднання вугілля і сталі була реалізована ідея вільного руху робітників вугільної та металургійної галузей країн-членів. Врешті, ефективне функціонування спільного ринку вугілля і сталі продемонструвало, що економічна інтеграція є не лише можливою, а й вигідною справою [6, с. 66]. Зокрема, в 1955 р. на цій основі було створено спеціальну систему кооперації західноєвропейських країн у проведенні науково-дослідних та конструкторських робіт.

Однак 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції відмовились ратифікувати Договір про створення Європейського оборонного союзу. Ж. Монне, висловлюючи свій особистий політичний протест проти цього, залишив посаду президента Вищого правління Європейського об'єднання вугілля і сталі. Потому він безпосередньо зайнявся справами Комітету дії за Сполучені штати Європи [12, с. 117].

Ж. Монне послідовно обстоював ідею, що лише шляхом активізації європейських інтеграційних процесів можна вирішити два ключові завдання – демократизувати Німеччину, включивши її в родину західноєвропейських держав, та досягти підвищення ролі єдиної Європи на світовій арені в умовах біполярного протистояння часів «холодної війни».

У жовтні 1955 р. Жан Монне висунув пропозицію перетворення Європейського об'єднання вугілля і сталі на зародок майбутньої наднаціональної Європи. Однак цей процес, на його думку, мав відбуватися через посилення інтеграції в окремих секторах економіки. Зокрема, у зверненні до лідерів політичних партій професійних спілок та організацій працедавців всіх західноєвропейських країн він писав, що «просто співробітництва між урядами буде недостатньо. Державам треба делегувати певні повноваження європейським федеральним органам, уповноваженим всіма країнами-учасницями в цілому» [7, с. 505–506].

Проте після повернення до влади у Франції генерала Шарля де Голля Жан Монне відкоригував власні федералістські переконання. Тепер він наголошував на тому, що наразі пріоритет слід віддати підвищенню економічної ефективності створеного Європейського Економічного Співтовариства. Адже, на його думку, саме це мало забезпечити умови для створення політичного союзу завтрашнього дня.

На вирішальному етапі створення Європейського Економічного Співтовариства Ж. Монне переконав опозиційних до уряду К. Аденауера німецьких соціал-демократів у тому, що поглиблення європейської інтеграції є головною передумовою для зміцнення європейської стабільності й безпеки.

Завдяки роботі Монне щодо налагодження діяльності Європейського об'єднання вугілля і сталі, станом на 1975 р. ЄОВС контролювало практично весь обсяг видобутку кам'яного вугілля, майже 50 % – залізної руди понад 90 % виплавки чавуну й сталі. Зрештою, до 23 липня 2002 р., коли Угоду про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі було скасовано, не було жодних обмежень у сфері спільного ринку вугілля і сталі [14, с. 57].

Отже, Ж. Монне у 1955 р. запропонував скликати міжурядову конференцію для підготовки системи договорів, які мали не лише визначити, а й унормувати найближчі цілі й загальні принципи європейської інтеграції. Слід зазначити, що будучи реалістичним політиком, він пропонував функціоналістський проект інтеграції, згідно з яким її фундамент мала створити поглиблена кооперація на рівні різних галузей економіки західноєвропейських країн, що мало закласти основу для переходу до поступового формування Спільного ринку.

Можна сказати, що Ж. Монне, склавши повноваження президента Європейського об'єднання вугілля і сталі, приніс свою політичну кар'єру на жертовний вівтар заради надання потужного політичного імпульсу процесу інтеграції. На користь цього свідчить той факт, що на нараді представників шістки країн – членів ЄОВС, яка проходила в сицилійському містечку Мессіна 1-3 червня 1955 р. і мала на меті обрання нового президента цієї структури, було ухвалено резолюцію, що гарантувала продовження переговорів щодо формування якісно нового об'єднання.

Тим часом 13 жовтня 1955 р. Ж. Монне створив Комітет дій за створення Сполучених Штатів Європи [6, с. 426]. Йому вдалось об'єднати навколо ідеї підтримки процесу європейської інтеграції представників різних політичних течій – від християнських демократів і лібералів до соціалістів.

Помітний політичний вплив на переговори щодо підготовки інтеграційних угод мали події в Угорщині та навколо Суецької кризи 1956 р. Відмова США, які намагалися зберегти віру арабів у Захід, підтримати агресію Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту навіть породила кризу в НАТО. Причому Ж. Монне не проводив аналогій між діями А. Гітлера в 1936 р. та єгипетського президента Насера у жовтні 1956 р. Зокрема, загострення проблеми енергетичної залежності підштовхнуло до низки компромісів задля створення Євроатома. Дистанціювання Сполучених Штатів від західноєвропейських союзників змусило останніх активніше зайнятися погодженням власних справ [12, с. 148].

Завдяки послідовним політичним і пропагандистським зусиллям Ж. Монне 25 березня 1957 р. в Римі глави Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу підписали два договори, які створили правовий фундамент Європейського Економічного Співтовариства. Вони заснували Європейське співтовариство з атомної енергії та включили до Європейських Співтовариств також Європейське об'єднання вугілля і сталі. З погляду сучасної історичної перспективи

Римський договір став не просто міжнародною угодою про вільну торгівлю, як вважали тодішні федералісти на чолі з Ж. Монне, а зародком конституційного устрою Європейського Союзу.

Найголовніше, на думку Ж. Монне, було те, що 235-та стаття Римського договору дала країнам-членам правову можливість проводити спільну політику у багатьох сферах, які не були достатньо чітко регламентовані Римським договором 1957 р., без внесення змін у зазначений договір. Це дало підстави для зміцнення позицій прихильників поступової федералізації Європи.

Водночас Ж. Монне був занепокоєний тим, що, на відміну від Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке мало власні фінансові ресурси, що формувалися за рахунок «європейського податку», сплачуваного підприємствами, які підпадали під його юрисдикцію, установи Європейського Економічного Співтовариства не мали власних незалежних ресурсів. Лише з 1970 р. внески держав-членів до спільного бюджету мали бути замінені надходженнями від спільного митного тарифу і податку на додану вартість [13, с. 98]. З іншого боку, він був задоволений тим, що в березні 1957 р. асамблея Європейської організації вугілля і сталі реорганізувалась у Європейську парламентську асамблею [12, с. 131].

На початку 60-х рр. функції Європейського парламенту залишались обмеженими. Але навіть за цих обставин обов'язковими були консультації з Європейським парламентом з питань свободи руху товарів, спільної сільськогосподарської й транспортної політики, ратифікації угод про асоційоване членство в ЄЕС. Будучи прагматиком європейської ідеї, Ж. Монне розумів, що на цьому етапі максимум, якого можна було досягти, це передача на наднаціональний європейський рівень найважливіших питань зовнішньоекономічного співробітництва західноєвропейських країн. Це вже був помітний крок уперед до здійснення мрії створення європейської федерації.

У 1957–1958 рр. Жан Монне наполегливо намагався погодити питання відносин між Європейським Економічним Співтовариством та створеною Великою Британією Європейською асоціацією вільної торгівлі. Водночас він наголошував, що не треба «витрачати нерви на Велику Британію. Вона завжди починає з того, що каже "ні". Вона приєднається до Європейського Співтовариства, тому що у неї не буде іншого виходу» [4, с. 23–24]. Врешті він вважав, що об'єктивна тенденція до посилення взаємовпливів між внутрішньою та зовнішньою політикою підштовхне Велику Британію приєднатися до Європейських Співтовариств.

У травні 1960 р. рада ЄЕС ухвалила рішення завершити скасування митних виплат у середині Спільного ринку до 1966 р. Вже до 1 липня 1963 р. митні виплати на промислові товари було скорочено на 60 %, а на сільськогосподарську продукцію – на 45 %. У липні 1961 р. Ж. Монне наголошував на необхідності розвивати політичне співробітництво з метою зміцнення єдності Європи. Монне схилявся до ідеї поступової федералізації Європи і насторожено поставився до пропозиції де Голля будувати «Європу націй».

Водночас Ж. Монне вітав початок у Парижі 10 жовтня 1961 р. офіційних переговорів щодо вироблення умов вступу Великої Британії до ЄЕС. На його думку, приєднання Великої Британії до «малої» Європи врівноважить вплив німецько-французької вісі, яка обмежувала американські інтереси в Європі. Водночас Британія не бажала позбутися преференцій у торгівлі з країнами Британської Співдружності Націй. Тому Лондон пропонував створювати не Спільний ринок, а європейську зону вільної торгівлі. Слід було захистити досягнення європейської інтеграції. Ж. Монне запропонував голові британської делегації Е. Хіту передусім досягти домовленостей із мінімуму принципово важливих питань, які зроблять можливим вступ Великої Британії в ЄЕС.

Завдяки цьому всі інші питання, які стосуються британських національних інтересів, можна було вирішувати вже в статусі члена ЄЕС. Але сторони на це не пішли. Лондон бажав отримати все відразу і негайно. Водночас ЄЕС розвивалося далі без урахування британської позиції, зокрема щодо впровадження спільної сільськогосподарської політики ЄЕС.

У листопаді 1961 р. Ж. Монне підтримав пропозиції комісії К. Фуше, яка запропонувала створити політичний європейський союз за типом класичних міжнародних організацій. Його метою мала бути координація зовнішньої і оборонної політики. Ж. Монне наголошував, що в питанні розвитку європейської інтеграції можна «йти так далеко, як це можливо в механізмах союзу. Але ніколи не торкайтесь основ суверенітету держав-членів» [4, с. 24].

Після відхилення цього плану суперечності між прихильниками євроатлантичного співробітництва та формування наднаціональної Європи суттєво ускладнили процес європейської інтеграції. За цих обставин Монне та його однодумці вважали, що об'єднана Європа зможе краще захищати свої інтереси лише у рівноправній співпраці зі США [6, с. 117]. У березні 1962 р. США та ЄЕС підписали угоду про взаємне зменшення протекціоністських митних виплат. Зберігались серйозні розбіжності щодо торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Зокрема, у декларації Комітету дій за створення Сполучених Штатів Європи від 26 червня 1962 р. йшлося про необхідність встановлення рівноправних партнерських відносин між Сполученими Штатами Америки та Сполученими Штатами Європи, кожний з яких візьме на себе свою частку відповідальності за становище в світі. Новий президент США Дж. Кеннеді прийняв пропозицію Ж. Монне щодо створення «атлантичної спільноти», яка мала віддзеркалити США на західному березі Атлантичного океану як «Сполучені Штати Європи», що мали об'єднати значну частину Західної Європи на східному березі Атлантики [2, с. 606].

Однак Німеччина й Бельгія не погоджувались переходити до політичної інтеграції без органічної участі Великої Британії в процесі європейської інтеграції. Французький президент де Голль продовжував обстоювати позиції щодо формування «Європи націй».

Незважаючи на це, саме Ж. Монне після підписання 22 січня 1963 р. німецько-французького договору доклав чимало зусиль, аби в ФРН зазначений документ розуміли не в сенсі відродження континентальної європейської імперії, а як передумову збереження міцних військово-політичних відносин зі США та інтеграції західноєвропейських сил у форматі НАТО. Зокрема, Ж. Монне закликав німецького канцлера К. Аденауера переконати де Голля в необхідності зробити заяву стосовно того, що французьке вето на початок переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС не є остаточним і переговори з цього приводу триватимуть. До того ж мала бути підготовлена доповідь щодо перспектив розвитку Європейського Співтовариства.

Колишній французький президент В. Жискар д'Естен згадував, що у січні 1975 р. Жан Монне казав йому, що «німці в 1962 р. були готові довірити де Голлю управління Європою. Де Голль втратив цю можливість, оскільки не розібрався в обставинах, бо все ще перебував під враженням передвоєнних подій, та розстановки сил, яка склалась на той час» [3, с. 96].

У січні 1966 р. Ж. Монне обережно поставився до угоди про створення спільного сільськогосподарського ринку за умов запровадження субсидій. Передбачалось до 1970 р. ввести єдині ціни на сільськогосподарську продукцію. А 1 липня 1966 р., незважаючи на гостру критику з боку Ж. Монне, Франція залишила військові структури НАТО [12, с. 312].

Врешті тривалі титанічні зусилля Монне, спрямовані на зміцнення європейської інтеграції та євроатлантичної кооперації, восени 1966 р. були достойно винагороджені. Боннський університет нагородив Жана Монне премією імені Робера Шумана за внесок у розвиток процесу європейської інтеграції [16, с. 75].

Своєю чергою Ж. Монне вітав намір нового британського прем'єр-міністра Г. Вільсона переглянути позицію Британії з питання вступу до ЄЕС. 16 березня 1967 р. він оголосив, що члени Комітету дій за створення Сполучених Штатів Європи одностайно підтримують вступ Великої Британії до Співтовариства [6, с. 129]. Він сприяв знаходженню компромісу між французькою позицією початку переговорів лише після оздоровлення економіки Великої Британії та пропозицією паралельного ведення переговорів про британський вступ до ЄЕС і поетапну санацію економіки Великої Британії.

Колишній міністр фінансів в уряді де Голля Валері Жискар д'Естен запропонував варіант одночасних дій щодо адаптаційних заходів як з боку ЄЕС, так і Великої Британії. Жан Монне запропонував, аби місцем переговорів з цього приводу із британською політичною елітою став його Комітет дій за Сполучені Штати Європи. 24 жовтня 1968 р. до зазначеного комітету увійшли лейбористська, консервативна та ліберальна партії Великої Британії [6, с. 132]. Молодіжний бунт у Франції в травні 1968 р. змінив позицію Парижа стосовно продовження переговорів про вступ Британії до ЄЕС.

Ж. Монне, лишаючись прихильником федералістської моделі побудови єдиної Європи, критикував функціональний підхід, який просували голлісти. Зокрема, президент Франції де Голль відмовився брати участь у засіданнях Ради міністрів ЄЕС, проводячи так звану політику порожнього крісла. Причина цього полягала у відмові європейських бюрократів прийняти вимоги Франції щодо фінансування спільної сільськогосподарської політики.

Незабаром Ж. Монне вітав рішення Європейської комісії щодо створення власних ресурсів ЄЕС і посилення бюджетного контролю з боку Європейського парламенту. Криза висвітлила ключову розбіжність між країнами, які прагнули зберегти механізм прийняття рішень відповідно до більшості голосів, натомість Франція наполягала на запровадженні права національного вето, яке мало накладатись на рішення, неприйнятні для національних інтересів.

Врешті він був стурбований тим, що відповідно до «люксембурзького компромісу» січня 1966 р. з голлістською Францією запроваджувалось право національного вето. Монне вважав, що «якщо метою де Голля було замороження розвитку інститутів ЄЕС і недопущення подальшої передачі суверенітетів, то він нічого не виграв, крім певної відстрочки, яка стала для європейця втраченим часом» [7, с. 543].

Тим часом голлістська Франція продовжувала блокувати розширення ЄЕС. 16 травня 1967 р. президент де Голль вдруге відкинув британську заявку на вступ до Європейського Економічного Співтовариства. З цього приводу Ж. Монне зазначав, що «в якому суспільстві ми живемо, якщо "шістка" відкидає без обговорення прохання великої європейської держави, яка має масову підтримку її обраних представників, про приєднання до Європи, яка будується!» [7, с. 551].

Водночас у 1968 р. Європейське Економічне Співтовариство у правовому відношенні завершило створення митного союзу, що стало бальзамом на душу Жана Монне.

Ще одна приємна для нього новина надійшла у червні 1969 р., коли де Голль пішов у відставку. Зазначимо, що до нового уряду Франції, який очолив Жак Шабан-Дельма, увійшли відразу чотири міністри - члени Комітету дій за Сполучені Штати Європи, а саме: міністр закордонних справ Моріс Шуман, міністр економіки й фінансів В. Жискар д'Естен, міністр юстиції Рене Плевен, міністр сільського господарства, пізніше культури, Ж. Дюшамель [6, с. 136].

Новий французький президент Ж. Помпіду у грудні 1969 р. погодився на план європейського економічного й валютного союзу, який був висунутий німецьким канцлером В. Брандтом, і більше не заперечував проти початку переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС. Соціологічні опитування у Франції свідчили, що 60 % французів за створення європейського уряду, навіть якщо його очолить і не француз [7, с. 596]. Ідея європейської наднаціональності починала відроджуватись.

27 жовтня 1970 р. було схвалено доповідь Е. Давіньйона, яка передбачала створення механізму регулярних міжурядових консультацій

і постійного обміну інформацією з проблем зовнішньої політики країн ЄЕС [6, с. 156]. Незабаром було погоджено, що в питаннях зовнішньої політики жодна країна ЄЕС не вироблятиме остаточного політичного курсу без попередніх консультацій з партнерами. Зокрема, започатковувалося співробітництво дипломатичних представників країн ЄЕС на різних міжнародних конференціях та в ООН. Створювались постійні представництва Європейських Співтовариств при ООН, у США, Канаді, Японії. Хоча, звичайно, рішення, які приймались на зовнішньополітичних консультаціях, мали лише рекомендаційний характер.

8 жовтня 1970 р. було опубліковано доповідь люксембурзького міністра фінансів П. Вернера, у якій передбачалося створення до 31 грудня 1980 р. Економічного і валютного союзу з єдиною європейською валютою. Це була перша спроба координації грошово-валютної й кредитної політики Європейського Співтовариства. Причому федералістський задум плану П. Вернера підкреслювався його пропозицією обмежити національні суверенітети на користь Європейської Комісії і особливо – заснувати Раду, відповідальну за визначення спільної макроекономічної політики [6, с. 148].

Своєю чергою Комітет дій за створення Сполучених Штатів Європи в 1973 р. вітав вступ до Європейського Економічного Співтовариства Великої Британії, Ірландії, Данії. Це був суттєвий прорив до Північної Європи ідей європейського єднання. Проте громадяни Норвегії проголосували проти вступу в ЄЕС. Це свідчило, що формування наднаціональної Європи вимагатиме подальших складних компромісів, які мають враховувати поділ компетенції на комунітарному, національному та регіональних рівнях.

З огляду на це, Ж. Монне продовжував виконувати функцію творчого «стимулятора» ініціатив, які передбачали реалізацію тактичних кроків, спрямованих на досягнення стратегічної мети федералізації Європи.

Влітку 1973 р. Ж. Монне, розчарований темпом якісного розвитку європейської інтеграції, запропонував із метою надання нового імпульсу європейській інтеграції заснувати новий комунітарний орган – «тимчасовий європейський уряд». Тобто Ж. Монне, по суті, мав намір інституціоналізувати практику проведення самітів голів держав і урядів. Він вважав, що реалізація мети створення федеративної Європи пов'язана з вирішенням трьох складних проблем: створення митного, економічного і, нарешті, політичного союзу.

У грудні 1974 р. на паризькому саміті, скликаному за ініціативи французького президента В. Жискар д'Естена, було прийнято рішення про заснування Європейської ради як найвищої політичної інстанції Співтовариства, компетенція якої охоплювала б усі сфери співробітництва партнерів. Засідання Європейської ради мали відбуватися тричі на рік або частіше у разі необхідності [6, с. 197].

Врешті у 1975 р. палкий натхненник європейської інтеграції 87-річний Жан Монне розпустив Комітет дій за створення Сполучених Штатів

Європи [2, с. 693]. На той час ідея європейського єднання вже стала невід'ємним атрибутом політичної реальності. Фактично народжувалась «демократія еліт». Система погодження європейської інтеграційної політики на вищому щаблі соціальної ієрархії мала забезпечити сприятливі можливості для формування ширшої соціальної бази її підтримки європейськими народами.

Такий підхід, на думку Ж. Монне, міг би сприяти подоланню так званого дефіциту демократії у європейських інтеграційних структурах. Його дуже турбував той факт, що відсутність наднаціонального європейського громадянського суспільства перешкоджає встановленню контролю за діяльністю «інтегрованих» європейських урядів через механізм представницького органу, тобто європейський парламент. Тому слабкий безпосередній вплив громадян європейських країн на органи влади ЄЕС обмежує ступінь відповідальності європейських чиновників перед суспільством. На його думку, Європейська комісія має контролювати дотримання угод і виконання їх положень державами-членами, створювати сприятливі умови для діяльності європейських економічних суб'єктів, запроваджувати правовий та фінансовий контроль. Адже саме прозорість діяльності європейських владних структур має стати найбільш дієвою формою контролю за функціонуванням усієї системи європейської інтеграції [15, с. 77].

Своєю чергою, колишній французький президент Жискар д'Естен згадує, що Ж. Монне, «відвідавши мене в Єлісейському палаці 9 січня 1975 р., сказав: "Створення Європейської Ради, – що, без сумніву, є вашою заслугою – найважливіше рішення на шляху до об'єднання Європи з часу підписання Римського договору"» [3, с. 95]. Д'Естен особливо запам'ятав резюме Ж. Монне про те, що «Франція тепер занадто мала, аби самотужки вирішувати свої проблеми» [3, с. 96].

У 1976 р. Ж. Монне зазначав, що «між європейцями слід послідовно створювати все ширші зони спільних інтересів, керовані спільними демократичними інститутами. Такий процес триває, долаючи спротив, ліквідуючи кордони, за декілька років він консолідує цілий континент, подібно до того, як впродовж віків створювались наші старі нації» [1, с. 450]. Наприкінці 1976 р. вийшла цікава книга спогадів Жана Монне, яку він назвав «Мемуари європейця». Зокрема, він наголошував, що європейську інтеграцію слід було починати з культури, посилюючи спільну ментальність народів Європи [12, с. 119].

Помер Жан Монне 16 березня 1979 р. у провінційному французькому містечку Монфор-Л'Аморі. Про його похорон у Парижі згадує колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен: «саме на цих похоронах вперше вирисувався новий вигляд Європи... З різних країн Європейського Співтовариства приїхала більшість керівників урядів, а також колеги Монне по Європейському об'єднанню вугілля і сталі, члени сформованого ним Комітету дій за створення Сполучених Штатів Європи... Європеїсти впізнавали один одного, тримались

разом, ніби демонструючи, що проводжають в останню путь одного зі своїх» [3, с. 97].

Безперечною заслугою Ж. Монне перед історією європейської інтеграції є так званий «метод Монне», який полягає в тому, що економічна інтеграція визнавалась предтечею політичного об'єднання. Інтеграція має відбуватися знизу вгору, а не навпаки. В процесі передачі наднаціональним органам влади частини національного суверенітету спочатку мають вирішуватись прості завдання, щодо яких існує широка злагода між усіма учасниками європейської інтеграції [9, с. 30].

«Метод Монне» полягав у визначенні стратегічної мети та розподілі функцій між учасниками процесу європейської інтеграції. Крім того, він визначив головні сфери розвитку європейської інтеграції, такі як кооперація у сфері економіки, а також поглиблення співпраці в галузі зовнішньої політики та оборони.

Зокрема, Ж. Монне наголошував, що «ми створюємо не асамблею держав, а союз народів» [11, с. 146]. По суті, стратегія європейської інтеграції, запропонована Ж. Монне та Р. Шуманом, полягала в тому, що держави не повинні відразу відмовлятися від свого суверенітету. Натомість вони мають відкинути догму про неподільність національного суверенітету та внаслідок цього відмовитись від своєї частки суверенітету на користь наднаціонального співтовариства у визначених сферах. Водночас держави-члени здійснюють контроль за використанням переданих ними повноважень і приймають рішення про подальший розвиток інтеграції [6, с. 407].

У своїх мемуарах Монне зазначав, що якби він мав можливість розпочати європейський інтеграційний процес наново, він починав би зі зближення культур європейських народів. Проте впродовж 70-х рр. XX ст., незважаючи на те, що було створено систему узгодження зовнішньополітичних курсів країн – членів ЄЕС, амбіційні плани інтеграції ускладнювались світовою економічною, фінансовою та енергетичною кризою, яка на деякий час загальмувала поглиблення європейської інтеграції. Але навіть за цих обставин Ж. Монне на приватних зустрічах з провідними політиками західноєвропейських країн наводив їм аргументи, які не лише засвідчували його щиру переконаність у перевагах наднаціонального об'єднання Європи, а й доводили переваги інтеграції для захисту національних інтересів кожної країни – члена ЄЕС.

Блискучий дипломат, який «сам себе зробив», не маючи середньої освіти та розпочавши кар'єру з продажу коньяків, послідовно обстоював ідею міждержавного союзу, в якому він вбачав вирішення всіх континентальних проблем. За ці заслуги він отримав «європейське громадянство». З 1988 р. його прах покоїться у паризькому національному мавзолеї Пантеоні.

У знак пошани до Монне всі кафедри новітньої історії в університетах країн ЄС мають назву «імені Жана Монне».

1. *Борко Ю. А.* От Европейской идеи к единой Европе. – М., 2003.
2. *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
3. *Жискар д'Естен.* Власть и жизнь / Пер. с фр. – М., 1990.
4. *Ильин Ю. Д.* История и право Европейского Союза. – Х., 1998.
5. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1997.
6. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
7. *Уильямс Ч.* Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – М., 2003.
8. *Уильямс Ч.* Аденауэр. Отец новой Германии. – М., 2002.
9. *Фельтхэм Р. Дж.* Настольная книга дипломата. – Минск, 2001.
10. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.
11. *Beate Neuss.* Geburtshelfer Europas? Die Rolle der Vereinigter Staaten in europäischen Integrationsprozeß 1945–1958. – Baden-Baden, 2000.
12. *Claudia Becker-Döring.* Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952–1960. – Stuttgart, 2003.
13. *Dieter Krüger.* Sicherheit durch Integration? Die Wirtschaftliche und politische Zusammenarbeit Westeuropas 1947 bis 1958. – München, 2003.
14. *Franz Knipping.* Rom, 25. März 1957. Die Einigung Europas. – München, 2004.
15. *Harold James.* Geschichte Europas im 20. Jahrhundert Fale und Aufstig. 1914–2001. – München, 2004.
16. *Jean Monet.* Erinnerungen eines Europäers. – München, 1980.

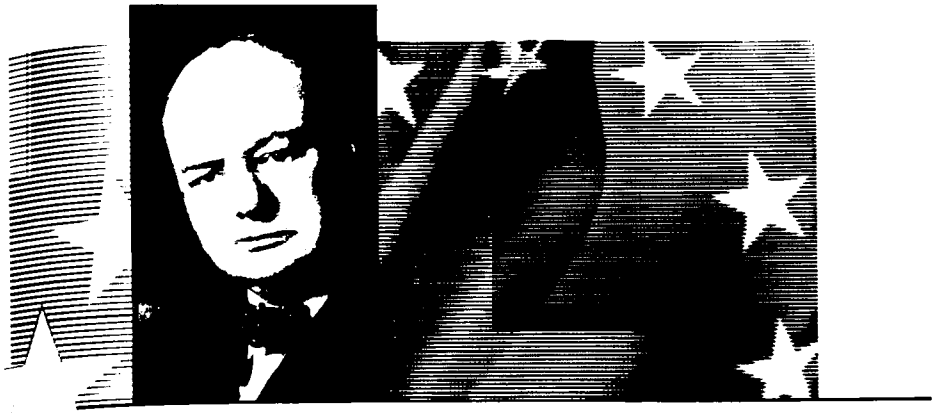

Пошук місця Британії в Європі

Уїнстон Черчілль

Вінстон Леонард Спенсер Черчілль народився 30 листопада 1874 р. в романтичній обстановці, точніше на балу, який герцог Мальборо давав у своєму родовому маєтку Бленхейм, розташованому в мальовничому куточку Британії – графстві Оксфордшир. Цей палац був подарований на початку XVIII ст. королевою Анною полководцеві Джону Черчіллю Мальборо як винагорода за його перемогу над французами. За британською традицією дворянський титул успадковує старший у родині син. Його батько Рандольф Черчілль був третім сином сьомого герцога Мальборо і зробив досить вдалу політичну кар'єру в консервативній партії. Серед герцогських родин країни Мальборо вважались десятими за знатністю. Рід матері – Джені Джером – належав до бізнесових кіл та походив із США [12, с. 10–13].

У роки Другої світової війни навіть було встановлено віддалений спільний родовід між В. Черчіллем та Франкліном Рузвельтом. Обидва могли мати спільного предка, якогось Джона Кука, який прибув до Північної Америки на борту судна «Мейфлауер». У роки війни за незалежність США, як казав В. Черчіль, «мої предки входили до обох ворожих таборів» [12, с. 255].

Починаючи з 1873 р. Велика Британія відчувала посилення німецького тиску в торговельній конкуренції. Особливо гострим було зіткнення британсько-німецьких інтересів у боротьбі за вплив на півдні Африки.

Тим часом Вінстон зростав у лондонському будинку батька під наглядом няні. У 1881 р. Уїні віддали до привілейованої школи в Аскоті. Особливих здібностей до наук він не виявляв, і було вирішено забезпечити йому військову кар'єру. В 1893 р. після декількох невдалих спроб скласти іспити, він нарешті був зарахований до військової школи Сандхерст.

До 1894 р. Вінстон не втрачав надії успадкувати родовий маєток. Але того року дружина батькового брата народила нащадка, а Британія отримала видатного політичного діяча. 24 січня 1895 р. помер батько, Рандольф Черчілль.

Того ж 1895 р. В. Черчілль як військовий кореспондент відбув на Кубу, до речі, саме звідти бере початок його незмінна любов до гаванських сигар. У 1896 р. Вінстон брав участь у військових експедиціях в Індію і Судан. 2 вересня 1898 р. у складі кавалерійських королівських військ Черчілль бився проти суданських повстанців поблизу Омдурмана.

У тому ж 1898 р. вийшла перша книга Черчілля «Розповідь про малакандську польову армію». Проте наступного 1899 р. Вінстон полишив військову службу. Він іще встиг програти вибори, балотуючись від консерваторів в окрузі Олдем. Долаючи депресію, у жовтні 1899 р. Черчілль відправився на англо-бурську війну, де впродовж 1899–1902 рр. був військовим кореспондентом лондонської газети «Морнінг пост». Потрапив у полон, до речі, тут його життя під час втечі було оцінено всього в 25 фунтів стерлінгів. Однак зухвала втеча зробила його національним героєм і відкрила шлях до тривалої та успішної політичної кар'єри.

Політичну діяльність Вінстон Черчілль розпочав 1900 р. як депутат палати громад від Консервативної партії. Однак стрімку кар'єру зробити не зміг. Після того як його не включили до уряду, він перекинувся від консерваторів до лібералів. Будучи прихильником вільного ринку та лібералізації світової торгівлі, влітку 1904 р. вступив до Ліберальної партії, мотивуючи це рішення незгодою з протекціоністською програмою Дж. Чемберлена. Як ліберал дуже швидко робив політичну кар'єру, переконуючи електорат, що лише ліберали можуть вирішити соціальні проблеми.

За період 1905–1911 рр. Черчілль послідовно був парламентським заступником міністра юстиції, міністром торгівлі, міністром внутрішніх справ. Тому через 41 рік Черчілль мав всі підстави сказати про себе: «я дитя нашого парламентаризму» [13, с. 311].

У квітні 1908 р. 34-річний В. Черчілль очолив міністерство торгівлі. Підтримав ідею 8-годинного робочого дня у вугільній промисловості. У 1910 р. закінчився етап його кар'єри як міністра торгівлі. В 1910-1911 рр. як міністр внутрішніх справ уже залучав поліцію до придушення страйків.

Врешті 23 жовтня 1911 р. Черчілль очолив військово-морське міністерство. На думку багатьох його біографів, на цьому закінчується період формування Черчілля як державного діяча. Зокрема, на новій

посаді він зайнявся оснащенням британського флоту лінкорами. Вперше у світовій практиці він ініціював створення морських військово-повітряних сил. Адмірали були не в захваті від повчань колишнього кавалерійського офіцера. Перевів флот з вугілля на нафту, яку Британія отримувала з Ірану.

З серпня 1914 р. Велика Британія вступила в Першу світову війну. На початку 1915 р. Британія розробила план захоплення проток Босфор і Дарданелли, аби не допустити туди «союзницю» Росію. Однак 18 березня 1915 р. британсько-французький десант зазнав поразки. А 25 квітня чергова невдача очікувала під час висадки на півострові Галліполі.

За поразку в Дарданелльській операції у листопаді 1915 р. Черчілль був усунений з посади військово-морського міністра. Він вирушив у Францію в діючу армію у званні майора. Свого часу цим військовим підрозділом командував його предок герцог Мальборо. В окопах продовжив боротьбу за порятунок політичної кар'єри. Проте вже в березні 1916 р. повертається в Лондон. У грудні 1916 р. британським прем'єр-міністром став Девід Ллойд-Джордж.

У липні 1917 р. за пропозицією Д. Ллойд-Джорджа Вінстон Черчілль знов увійшов до складу коаліційного уряду, обійнявши посаду міністра військового спорядження. 11 листопада 1918 р. Британія стала переможницею у Першій світовій війні. У 1918 р. він як міністр військового спорядження займався придушенням у колисці радянської влади. Цей курс не мав громадської підтримки в країні. Проте це не завадило Черчіллю впродовж 1919–1921 рр. успішно виконувати функції військового міністра і міністра авіації. А в 1921–1922 рр. він був уже міністром колоній. Тобто його увага тимчасово переключилася з Європи на країни Сходу.

Однак уже у 1922 р. він програв виборчу кампанію. Це збіглося у часі з операцією із видалення апендикса. Пізніше він писав: «Я опинився без міністерської посади, без місця в парламенті, без своєї (Ліберальної) партії і без апендикса» [12, с. 89]. Тим часом у 1923 р. помер лідер консерваторів Бонар Лоу, який був основним ворогом Черчілля в середовищі торі.

Водночас повоєнна криза лібералізму, нові політичні й міжнародні умови спонукали В. Черчілля напередодні свого 50-річчя в 1924 р. знову повернутися до лав Консервативної партії і разом з нею до парламенту. Обіймав посаду міністра фінансів (1924–1929) в уряді С. Болдуїна. Зокрема, 1925 р. В. Черчілль здійснив відновлення золотого паритету британського фунта стерлінгів, плекаючи надію, що Локарнська угода возз'єднає європейську родину народів під британським керівництвом.

Згодом він зіпсував стосунки з Болдуїном через незгоду з можливістю політичних поступок для Індії. Протягом 1931–1939 рр. Черчілль не обіймав офіційних державних посад, був рядовим членом палати громад. В одній із промов 1931 р. Черчілль зазначав, що «у Індії немає політичних ознак єдиної держави, точно так, як їх немає, наприклад,

у Європи. Індія – це скоріше географічне поняття» [13, с. 524]. Через 15 років у нових історичних умовах особисто Черчілль уже закликатиме до створення Сполучених Штатів Європи. А ще через рік Індія доведе, що вона не колонія. Впродовж 50–90-х рр. XX ст. твердження Черчілля спростувала і Європа.

Врешті, 7 червня 1935 р. лідер консерваторів С. Болдуїн сформував черговий британський уряд, який пішов на поступки А. Гітлеру. У травні 1937 р. цей курс продовжив уряд Н. Чемберлена, який був готовий виправити помилки Версаля [7, с. 464]. Натомість В. Черчілль закликав зайнятись зміцненням національної оборони. Черчілль наголошував, що «генерали завжди готуються до минулої війни». Він різко критикував політику замирення Гітлера.

Тим часом 12 березня 1938 р. стався аншлюс Австрії. Виступаючи з цього приводу 9 травня 1938 р., Черчілль наголошував, що «якщо в Європі почнеться війна, ніхто не зможе сказати, як вона пошириться і хто лишиться поза нею» [11, с. 43]. «Мова не йде про спротив диктаторам тільки тому, що вони диктатори; а про те, аби чинити спротив їм лише якщо вони нападають на інші народи» [10, с. 44]. З цією метою Черчілль пропонував «зібрати в Європі десяток добре озброєних держав для контрнаступу проти агресії», однак «...нам не треба йти на уклін до Радянської Росії» [13, с. 47].

Він пропонував об'єднати мирну Європу навколо Великої Британії та Франції, адже, на думку Черчілля, «...інстинкт самозбереження не дасть нам купити непевну безпеку ціною руйнації й підкорення Європи» [13, с. 55]. 27 серпня 1938 р. в промові у містечку Тейдон-Бойс Черчілль робить чітке попередження А. Гітлеру: «він вивів свою країну зі становища переможеної, він повернув їй одне з перших місць за могутністю. З його боку було б фатальним кроком, якщо він змусить Німеччину ступити на шлях, який неминуче приведе до світової війни, тим самим перекресливши все, що він зробив для німецького народу» [13, с. 63].

Однак уже в радіопромові 10 травня 1942 р. (у другу річницю свого приходу на прем'єрську посаду) Черчілль слушно зазначав, що, «...незважаючи на всі приготування і завчасно складені плани, диктатори припустилися серйозніших помилок, ніж демократії, на які вони напали» [13, с. 327].

Натомість у промові в палаті громад 5 жовтня 1938 р. з приводу Мюнхенської змови, яка покінчила з незалежністю Чехословаччини, В. Черчілль попереджав: «ми маємо бути готові до того, що всі країни Центральної і Східної Європи намагатимуться оговорити якомога кращі умови у нацистської могутності, яка святкує перемогу. Система союзів у Центральній Європі, на яку спиралася Франція для збереження своєї безпеки, зметена...» [13, с. 81]. «Ми не бажаємо, аби нас змусили ступити на шлях перетворення на сателіта німецької нацистської системи, яка намагається панувати над Європою» [13, с. 85].

У промові в Лондоні 28 червня 1939 р. Черчілль пророкував, що «гідність Британії не постраждає, якщо вона житиме в цьому світі

пліч-о-пліч з квітучою, щасливою, вільною і добросердечною Німеччиною. Ми радітимемо її приєднання до об'єднаного керівництва європейською родиною» [13, с. 122].

Тим часом 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, яка розчистила Черчіллю шлях до влади. В уряді Чемберлена Черчілль знову дістав портфель військово-морського міністра. В період «дивної війни», яка на Західному фронті тривала до квітня 1940 р., він був не в захваті від продовження мюнхенської політики в нових умовах. Після пакту Молотова–Ріббентропа під час радянсько-фінської війни В. Черчілль пропонував організувати з території Туреччини бомбардування англійськими літаками нафтопромислів у Баку.

Несподівано 9 квітня 1940 р. гітлерівські війська висадились у Данії та Норвегії. 10 травня 1940 р., коли нацистська Німеччина перейшла у наступ на Нідерланди й Бельгію, 65-річний В. Черчілль став прем'єр-міністром та міністром оборони Великої Британії. Його було нав'язано консерваторам об'єктивним станом справ та громадською думкою. Вже 13 травня 1940 р. Черчілль пообіцяв британцям лише кров, працю, піт і сльози. Однак оптимізму це не додавало, особливо після того, як 14 травня 1940 р. капітулювали Нідерланди. Натомість у період з 14 квітня по 8 червня 1940 р. британські війська вели боротьбу за норвезький порт Нарвік. Коментуючи це, В. Черчілль писав, що «хто не бажає, коли може, той, коли захоче, то не зможе» [13, с. 119].

У червні 1940 р. В. Черчілль пропонував створити британсько-французький державний союз зі спільною конституцією, парламентом, єдиним урядом та збройними силами. Завдяки цьому Британія могла б отримати ресурси французької колоніальної імперії та потужний французький військово-морський флот. Однак 22 червня 1940 р. Франція капітулювала. Після розгрому Франції Британія опинилась один на один з Німеччиною. Черчілль доклав чимало зусиль для зміцнення союзу із США, які він закликав не забувати, що в Європі поставлено на карту питання свободи. Так колишня метрополія і колонія помінялись ролями. З вересня 1940 р. почалися масовані повітряні нальоти на Лондон.

22 червня 1941 р. В. Черчілль виступив на підтримку СРСР. У промові по британському радіо того дня наголосив: «я звертався з ясним і чітким попередженням до Сталіна з приводу подій, що насуваються» [13, с. 263]. Лише у серпні 1942 р. Черчілль відвідав Сталіна у Москві [8, с. 11]. Британський прем'єр-міністр зазначив, що відкриття другого фронту в 1942 р. не буде. На його думку, політик врешті має прогнозувати, що відбудеться через певний час, але найголовніше – талановитий політик мусить уміти пояснити, чому так не сталося.

Слід зазначити, що В. Черчілль був єдиним із великої трійки, хто у березні 1943 р. надіслав вітання п'ятому конгресові Пан'європейського союзу, який на чолі з Р. Куденховим-Калергі відбувався у Нью-Йорку [1, с. 11].

6 червня 1944 р. британсько-американські війська нарешті висадилися на Норманському узбережжі Франції. Вже у липні 1944 р. учасники

замаху на А. Гітлера через шведського банкіра Р. Валленберга намагалися контактувати з В. Черчіллем [12, с. 467]. Проте розвивати ідею фактичного збереження «поміркованого» нацистського режиму без Гітлера заради спільної боротьби проти сталінської тиранії вже не було часу.

Тим часом 10–17 вересня 1944 р. в канадському Квебеку Черчілль та Рузвельт погодили план спільного британсько-американського наступу на території Німеччини та обговорили схему її розподілу на зони окупації після перемоги. 28 вересня 1944 р. у промові перед палатою громад Черчілль наголошував, що «коли 20 липня 1944 р. Гітлер уник бомби, він назвав свій порятунок перстом провидіння. З військової точки зору, ми можемо погодитися з ним. Адже було б великим нещастям, якби союзники на заключних етапах боротьби були позбавлені того військового генія, який благословляв єфрейтора Шікльгрубера, такою значною мірою сприяючи нашій перемозі» [13, с. 427].

У жовтні 1944 р. у Москві відбулась чергова особиста зустріч Й. Сталіна з В. Черчіллем, на якій нібито було погоджено розподіл сфер впливу в країнах Південно-Східної Європи. Своєю чергою В. Черчілль, готуючись до Ялтинської конференції, наполягав на попередньому погоджені позицій із Рузвельтом. Черчілль не довіряв Й. Сталіну, підозрюючи його в намірах залишити під радянським контролем території країн Східної Європи, які будуть звільнені Червоною армією. Між Лондоном та Вашингтоном особливо гострими були розбіжності щодо збереження монархії в Італії. Польський емігрантський уряд, який перебував у Лондоні, вважав Радянський Союз загрозою не меншою за гітлерівську Німеччину.

Черчілль навіть пропонував підпорядкувати території Західної України та Західної Білорусі управлінню майбутньої ООН, однак Сталін навіть порушення цього питання сприйняв як образу. Натомість західний кордон Польщі він пропонував провести так, аби більшість цих земель лишилася за Німеччиною. Своєю чергою Рузвельт був зацікавлений у сталінській підтримці ідеї створення Організації Об'єднаних Націй. Натомість Черчілль закликав американців окупувати якомога більше території в Європі, аби не пустити туди Червону армію.

Однак під час Ялтинської конференції, яка відбувалась 4–11 лютого 1945 р., Черчілль був вимушений зважати на реалії, які склались у Європі. Декларація про звільнену Європу, звичайно, не передбачала її поділу на сфери впливу. За підсумками ялтинської зустрічі 27 лютого 1945 р. В. Черчілль звітував у палаті громад. Зокрема, британський прем'єр-міністр наголошував, що хоча «Франція не була запрошена до участі в Ялтинській конференції, ...Франції буде запропоновано окупувати певну зону в Німеччині, яку відразу виділимо після закінчення війни, і надіслати своїх представників до Союзної контрольної комісії в Німеччині, яка контролюватиме все життя цієї країни після її безумовної капітуляції» [10, с. 439].

Інформуючи британських парламентарів щодо польської проблеми, Черчілль наголошував, що «польська проблема розпалась на два

головних питання: кордони Польщі і свобода Польщі. Уряду її величності завжди здавалось важливішим питання свободи, незалежності, цілісності і суверенності Польщі, ніж питання про фактичні її кордони». «Я ніколи не приховував від палати, що особисто вважаю російські вимоги (кордон по "лінії Керзона" в обмін на територіальні компенсації Польщі на заході за рахунок німецьких земель) справедливими й обґрунтованими» [13, с. 442–443].

Врешті Черчілль не приховував задоволення з приводу того, що майбутній радянсько-польський кордон проходитиме «...протягом 320–480 км східніше її колишніх кордонів, які існували за царського уряду впродовж багатьох поколінь» [13, с. 444]. Далі Черчілль з подивом констатував, що «маршал Сталін й інші радянські керівники бажають жити в почесній дружбі і рівності із західними демократіями. Я також вважаю, що вони – хазяї свого слова. Ніколи жодний уряд не виконував точніше свої зобов'язання, навіть зі збитками для самого себе, ніж російський Радянський уряд» [13, с. 454]. Проте це навряд чи можна було сказати про самого Черчілля впродовж його тривалої політичної кар'єри.

Тим часом стомлені від війни британці прагнули змін. Водночас вони розуміли, що консервативний уряд на чолі з Черчіллем на радикальні зміни не піде. Коаліція з лейбористами розпалась. Ще у виступі по британському радіо 21 березня 1943 р. Черчілль зазначав: «мені немає потреби займатися роздачею обіцянок для того, аби завоювати політичну підтримку і мати можливість продовжувати служити на своєму посту... Я маю твердий намір не підірвати довіру роздачею обіцянок без урахування можливостей їх виконання. Досягнувши свого віку, я вже не маю особистого честолюбства і мені не доводиться думати про майбутнє; я можу з усією відвертістю сказати, що єдине моє бажання – це виконувати свій обов'язок щодо нашого народу та всієї Британської імперії доти, доки моя праця заради цього буде корисною» [13, с. 376].

Однак ця політична тактика виявилася помилковою. Після тягот війни британці очікували на такі обіцянки щодо перспективи відшкодування воєнних втрат. Лідер консерваторів цього не відчув. 23 травня 1945 р. Черчілль пішов у відставку. На 5 липня 1945 р. були призначені вибори.

На Потсдамській конференції 18 липня 1945 р. В. Черчілль іще встиг поставити перед американським президентом Г. Труменом та радянським вождем Й. Сталіним питання: «Що означає нині "Німеччина"? Чи можна розуміти її в тому ж сенсі, як це було до війни?» Й. Сталін відповів: «Формально можна так розуміти, але по суті це не так» [8, с. 160–161].

Врешті західні союзники дали згоду на виселення німців з Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Однак Сталін зберіг радянські завоювання в Європі. 28 липня 1945 р. замість В. Черчілля, Консервативна партія якого програла парламентські вибори лейбористам, на Потсдамську конференцію прибув новий британський прем'єр-міністр К. Еттлі. Черчілль відкинув пропозицію стати позапартійним неформальним

світовим лідером. Бажання взяти політичний реванш додавало енергії 71-річному В. Черчіллю.

Він замислювався над майбутнім Європи ще під час війни. «В Європі закладено більшість причин, які привели до обох світових війн. Європу населяють історично першородні раси, від яких значною мірою почала розвиватись наша західна цивілізація. Я сам вважаю себе, як то кажуть, справжнім європейцем і вважаю за велику честь докласти зусиль до відродження багатого творчого генію і справжньої величі Європи» [12, с. 380].

В. Черчілль висловлював переконання, що «...нам вдасться здійснити найвищий ступінь єднання післявоєнної Європи, зберігаючи при цьому індивідуальні особливості й традиції її численних стародавніх рас, що історично склалися... Так і лише так знову засяє слава Європи» [12, с. 381]. Тобто мрія європейських федералістів не відповідала справжнім ціннісним ідеалам В. Черчілля.

Врешті, Британія вийшла з війни послабленою. Визнаючи цю реальність, В. Черчілль наголошував, що «...ми в Британії і в Британській Співдружності Націй, самі утворюючи ледь не окремий світ, будемо зобов'язані досягти угод з нашими великими і дружніми партнерами, так само як поважати й дбати про права слабших і менших держав, причому в жодної нації не вистачить сил самостійно і повною мірою здійснити власні індивідуальні устремління» [13, с. 386]. 1947 р. довелося погодитись на поділ Індії. У 1949 р. Ірландія здобула незалежність.

На думку німецького історика В. Лота, «готовність до пошуку наднаціональних рішень іще більше посилилась внаслідок того, що численні бійці Руху Спротиву розглядали тоталітарне панування, здійснюване фашистами, як крайній прояв абсолютної природи національного принципу державного суверенітету». Адже саме «абсолютний суверенітет дав кожному прагнення мати домінуючий вплив» [1, с. 7].

Вийшовши у відставку, В. Черчілль не полишив активну політичну діяльність. Хоч це парадоксально звучить для одного з найвідоміших британських політиків, зважаючи на панування європейського скептицизму у Великій Британії, сер Вінстон Черчілль належить до піонерів європейської інтеграції. Проте він надавав пріоритет все ж трансатлантичним зв'язкам.

Американський політик та аналітик Г. Кіссінджер наголошує, що «спільність мови і культурної спадщини в поєднанні з великим тактом дозволяли британським лідерам вводити власні ідеї в американський процес прийняття рішень таким чином, що ці ідеї непомітно ставали частиною власне вашингтонських» [5, с. 198].

Зокрема, 5 березня 1946 р. Черчілль у присутності президента США Трумена виступив у Фултоні (штат Міссурі, США) перед студентами Вестмінстерського коледжу, де фактично звинуватив СРСР у тому, що «залізна завіса» опустилася над країнами Східної Європи. І зараз, майже через 65 років після озвучення цієї промови, деякі її пасажі лишаються актуальними. Це й відмова у довірі інформації про атомну

бомбу ООН, і створення під егідою цієї організації «сил миру», але фактично під американсько-британським командуванням.

Не обійшлось і без компліментів на адресу американських господарів: «Сполучені Штати Америки перебувають сьогодні на вершині могутності, будучи наймогутнішою в світі країною, і це можна вважати свого роду випробувальним моментом для американської демократії, адже перевага в силі означає і велику відповідальність перед майбутнім» [13, с. 464].

Черчілль відверто запропонував США роль світового жандарма: «жоден суд, ні адміністративний, ні кримінальний, не може нормально функціонувати без шерифів і поліцейських» [13, с. 468]. Однак за три роки до того (1949), як СРСР випробував власну ядерну зброю, він уже висловлював занепокоєння тим, що «якщо такою зброєю оволодіє яка-небудь комуністична або неофашистська держава... вони зможуть нав'язати вільному демократичному світові одну зі своїх тоталітарних систем» [13, с. 470].

У фултонівській промові Черчілль чітко визначив риси недемократичних режимів. Це передусім відсутність демократичних свобод. Тобто «права обирати уряд своєї країни та змінювати характер чи форму правління, за якої вони живуть, шляхом вільних виборів, проведених таємним голосуванням, по-друге, в будь-якій країні має панувати свобода слова і думки, по-третє, суди повинні бути незалежні від виконавчої влади і вільні від впливу будь-яких партій, а правосуддя має ґрунтуватись на законах, схвалених широкими верствами населення даної країни або легітимізованих часом і традиціями цієї країни» [13, с. 471].

Правда, останнє зауваження свідчить, що Черчілль не зважав на цивілізаційні особливості поширення тоталітарних режимів, проте він давав їм чітку характеристику. «Життя простих громадян у таких державах проходить під жорстоким контролем і постійним наглядом різного роду поліцейських режимів, які мають необмежену владу, що здійснюється або самочинно диктатором, або безпосередньо групою осіб через посередництво привілейованої партії і політичної поліції» [13, с. 470].

Намалювавши такі реалії післявоєнного світу, Черчілль наголосив: «Мені важко уявити, що забезпечення ефективних заходів по недопущенню нової війни і розвитку тісного співробітництва між народами було б можливим без створення того, що я би назвав братерським союзом англомовних країн». Далі чітко був визначений імовірний ворог. «Ніхто не може сказати, чого можна очікувати у найближчому майбутньому від Радянської Росії і керованого нею міжнародного комуністичного співтовариства і які межі, якщо вони взагалі існують, їхніх експансіоністських устремлінь і наполегливих намагань повернути увесь світ у свою віру» [13, с. 481].

Підтвердження цьому Черчілль бачив у тому, що «простягнувшись через увесь континент від Щецина на Балтійському морі і до Трієста на Адріатичному морі, на Європу опустилася залізна завіса. Столиці держав Центральної і Східної Європи – держав, чия історія налічує багато

століть – опинились по інший бік завіси. Варшава і Берлін, Прага і Відень, Будапешт і Белград, Бухарест і Софія – всі ці славні столичні міста з усіма жителями і всім населенням потрапили, я б сказав, у сферу радянського впливу» [13, с. 482].

Внаслідок цього «комуністичні партії східноєвропейських держав, що ніколи не вирізнялись чисельністю, набули непомірно велику роль у житті своїх країн, явно не пропорційну кількості членів партії, тепер намагаються отримати й повну та безконтрольну владу» [13, с. 483]. Багато хто вважає, що фраза «залізна завіса» є «винаходом» Черчілля. Але це не зовсім так. Цю фразу в 1914 р. використовували для характеристики відносин між Бельгією та Німеччиною. Відомий американський лексикограф У. Сефайр зазначає, що цей вислів має театральне походження. Залізну завісу почали використовувати в театрах з протипожежною метою ще у XVIII ст. Як метафора ця фраза використовувалася з 1819 р. [13, с. 518].

Ця завіса перекрила рух людських та інформаційних потоків між капіталістичними й соціалістичними країнами. Тому, на думку Черчілля, «ми бачимо сьогодні не ту демократичну Європу, заради побудови якої воювали. І це не та Європа, яка може стати гарантом міцного миру» [13, с. 484]. Правда, він визнав: «я не вірю, що Радянська Росія хоче нової війни», однак не міг змиритися з тим, що «скоріше за все, вона хоче, аби їй дісталося якомога більше плодів минулої війни і вона б могла безкінечно нарощувати свою міць із одночасною експансією своєї ідеології» [13, с. 487]. Врешті цей курс у статтях Уолтера Ліппмана на сторінках газети «Нью-Йорк геральд трибюн» отримав назву «холодної війни».

Своєю чергою В. Черчілль наголошував на нездатності західноєвропейських держав самостійно протистояти СРСР. Правда, не зовсім зрозуміло, як СРСР, долаючи наслідки голоду 1947 р. та вкладаючи всі резерви у зміцнення радянської сфери впливу в Східній Європі, міг би атакувати Західну Європу. Річ була в іншому: розкол Європи на дві сфери впливу двох військових блоків полегшив досягнення європейського порозуміння і прискорив початок європейської інтеграції.

Водночас було окреслено переможну геополітичну стратегію створення навколо СРСР низки політичних, економічних, військових союзів, які в історичній перспективі мали довести Радянський Союз до такого стану, коли він буде вимушений перебудовуватися, відмовляючись від комуністичних догм.

Наступну історичну промову В. Черчілля, безпосередньо присвячену темі європейської інтеграції, можна вважати логічним та смисловим продовженням його фултонівської промови. Головною темою обох промов була єдність Заходу в боротьбі проти комунізму.

Виступаючи 19 вересня 1946 р. у Цюриху з промовою «Трагедія Європи», Черчілль назвав Європу найбільш обробленим регіоном на Землі, «джерелом християнської віри і християнської етики». Він назвав причиною європейської трагедії «серію страхітливих націоналістичних суперечок». «Якби народи Європи змогли об'єднати свої

зусилля в устремлінні використати створений ними спільний спадок для загального блага, то для трьохсот або чотирьохсот мільйонів європейців настала б ера добробуту, процвітання і великих звершень» [13, с. 496].

Він закликав до створення за зразком США Сполучених Штатів Європи. Саме це, на його думку, «зробить всю Європу, або більшу її частину, такою ж вільною і щасливою, якою ми бачимо сьогодні Швейцарію». Цей чудодійний засіб полягає «у возз'єднанні європейської родини народів, причому у якомога повнішому складі, і в наданні їй такої структури, яка забезпечила би її мирне, безпечне і вільне існування. Нам потрібно побудувати щось на зразок Сполучених Штатів Європи» [13, с. 498].

Водночас британський консерватор попереджав, що крах або підпорядкування Європи повернули б її до «часів раннього середньовіччя з усією його жорстокістю та убозством». Однак Велику Британію В. Черчілль не бачив у колі країн, які закликав до створення Сполучених Штатів Європи. Він підкреслював, що «немає жодних підстав остерігатись, що створення регіональної європейської організації хоч у чомусь завадить діяльності такого всесвітнього органу, як Організація Об'єднаних Націй. Навпаки, я абсолютно переконаний, що велике співтовариство може бути життєспроможним лише в тому разі, якщо його основою є дрібніші, хоча й цілком самостійні і природні утворення. У Західній півкулі вже є такого роду природне утворення. Це Британська Співдружність Націй» [13, с. 499].

Починати процес замирення Європи Черчілль пропонував з налагодження партнерства між Францією та Німеччиною. «Лише так, і жодним іншим чином, Франція може знову набути провідну роль у Європі. Духовне відродження Європи без участі Франції і Німеччини з їхнім великим духовним спадком просто неможливе. Структура Сполучених Штатів Європи, якщо це співтовариство буде побудоване на надійній, добре продуманій основі, має бути такою, аби економічний рівень кожного члена не мав вирішального значення» [13, с. 501]. Причому «малі країни відіграватимуть в об'єднанні не менш важливу роль, ніж великі, оскільки авторитет тієї чи іншої країни буде визначатися, головним чином, їхнім внеском в спільну справу» [13, с. 501]. Далі Черчілль слушно зазначав: «якщо ми дійсно бажаємо сформувати Сполучені Штати Європи (причому не так вже й важливо, яку назву й структури вони матимуть), слід починати прямо зараз... Спершу слід створити Раду Європи. Навіть якщо не всі європейські держави будуть готові відразу вступити в нове співтовариство, ми створимо його в складі тих країн, які виявлять таку готовність» [13, с. 503].

Пропаганда загрози радянського комунізму стала стимулом для консолідації західноєвропейських країн, які завдяки цьому змогли диференціювати другорядні розбіжності від стратегічних інтересів. І слова у Черчілля не розійшлися зі справами. 2 грудня 1946 р. були об'єднані американська та британська окупаційні зони в Західній Німеччині. 17 січня 1947 р. Дж. Даллес наголошував, що, «плануючи майбутнє

Німеччини, слід більше думати поняттями економічної єдності Європи, ніж поняттями потсдамського диктату, який проголосив, що Німеччина має бути економічно єдиною» [13, с. 215].

Слід зазначити, що В. Черчілль у 1947 р. головував на Європейському конгресі у Гаазі, який заклав формальні підвалини процесу європейської інтеграції [14, с. 87]. Проте для нього було неприйнятним, коли Велика Британія, ставши членом ЄС, мала відмовитись від митних преференцій для держав-членів Британської Співдружності Націй, які були введені ще за Оттавськими угодами 1932 року.

До речі, вступивши в ЄС 1973 р., Велика Британія на це врешті була змушена погодитись, але це стало одним зі стимулів для сильних позицій британських європейських скептиків. Однак В. Черчілль продовжував дотримуватись традиційного курсу, спрямованого на захист британських національних інтересів, які мали забезпечувати оптимальні внутрішні та зовнішні умови для розвитку Великої Британії після Другої світової війни.

Тим часом 5 червня 1947 р. державний секретар США генерал Маршалл запропонував американську фінансову допомогу для вирішення проблем Європи. США зробили ставку на Європу, якій відводилась вирішальна роль у збереженні рівноваги в світі [4, с. 415]. Головною метою зазначеного плану було створення політичних і соціальних умов, у яких могли б існувати вільні інститути й структури демократії. Конкретно план Маршалла передбачав погодження господарської політики, ринкову стабілізацію грошової системи за рахунок встановлення вищого курсу обміну американського долару, зниження митних бар'єрів. Пропонувалося встановити жорсткий контроль за експортом новітніх технологій і стратегічних матеріалів у СРСР.

План Маршалла (1947) був породжений не стільки загрозою з боку ослабленого війною СРСР, скільки внутрішньою нестабільністю капіталістичної системи після Другої світової війни, яку він покликаний був подолати. У загальній логіці «холодної війни» була відповідь СРСР на план Маршалла, яка полягала у створенні в жовтні 1947 р. Комуністичного бюро інформації, що так і не стало другим «виданням» Комінтерну.

На нараді міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції та СРСР, яка відбувалась у Лондоні 27 червня – 2 липня 1947 р., В. Молотов наголошував, що Москва може розглянути американську пропозицію щодо фінансової допомоги лише за умови збереження національного суверенітету та незалежності країн, які отримуватимуть допомогу в рамках плану Маршалла. Сталіна не влаштовувала ситуація, за якої хто платить, той і музику замовляє.

Проте під потужним тиском СРСР від участі в плані Маршалла відмовились Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, Югославія та Фінляндія. Натомість на нараді 12 липня 1947 р. до умов плану Маршалла приєдналися Австрія, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Греція, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Ірландія.

Незабаром до плану приєдналась Західна Німеччина і навіть гоміданівський Китай. Фактично, зобов'язання проводити європейську економічну інтеграцію стало однією з головних умов отримання американської економічної допомоги, з цією метою, зокрема, було створено Організацію європейського економічного співробітництва.

Британський історик Е. Хобсбаум зазначає, що «Європейське співтовариство... створювалося Сполученими Штатами і водночас – для протидії їм» [11, с. 260]. До речі, у 1947 р. зять В. Черчілля лорд Дунган Сандіс створив Союзний європейський рух, який підтримував конфедеративне об'єднання держав континенту та пропонував заснувати Міжнародний комітет координації рухів за Європейський Союз з метою мобілізації суспільної думки й урядових кіл на користь створення європейської асамблеї [6, с. 52]. Виступаючи в листопаді 1947 р. в палаті громад, Черчілль афористично сказав, що «часто доводиться чути, що демократія – поганий спосіб управління державою, але всі інші способи, коли-небудь випробувані людством, ще гірші» [13, с. 509].

Отже, 8–10 травня 1948 р. в Гаазі за участю 713 делегатів з 16 країн Європи під головуванням В. Черчілля зібрався Конгрес європейських рухів. Почесний президент зазначеного форуму, яким став Черчілль, досить прохолодно поставився до ідей європейських федералістів [14, с. 49]. Він наголошував, що Британія не підтримує ідею формування федералістської Європи. Водночас В. Черчілль розумів, що справжнє відродження Європи неможливе без Німеччини, недовіра до якої підривала основи серйозної європейської політики [2, с. 83].

Тим часом 25 лютого 1948 р. в Празі комуністи витіснили з коаліційного уряду «буржуазні партії». Влітку 1948 р. стало відомо про посилення напруження в радянсько-югославських відносинах. Ці події окреслили поле маневру західної політики щодо соціалістичного табору. З одного боку, це консолідація другого блоку, а з іншого, використання розбіжностей у соціалістичному таборі. У 1949 р. закінчилась громадянська війна в Греції.

На цьому історичному тлі 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія підписали Договір про створення НАТО.

Зокрема, у «Зверненні до європейців» пропонувалося створити Європейський Союз зі спільними інституціями, але без надання їм можливості прийняття політичних рішень [6, с. 58]. Врешті цю пропозицію було реалізовано в ідеї створення Ради Європи, яка стала першою справді наднаціональною європейською структурою, покликаною стояти на сторожі прав людини. 5 травня 1949 р. було підписано Статут Ради Європи.

Водночас тодішній британський лейбористський міністр закордонних справ Е. Бевін (1881–1951), майже дослівно повторюючи лідера опозиції В. Черчілля, закликав залучити до західноєвропейського співробітництва дух атлантизму й поширити його на тісніший союз із США.

У питанні створення Європейського об'єднання вугілля і сталі лейбористський уряд Еттлі надавав пріоритет особливим відносинам в економічній та політичній сферах зі США. Проте британська політична еліта не бажала обмежувати національний суверенітет заради зближення Острова з Європою. У вересні 1950 р. США, посилаючись на вакуум сили в Європі, який утворився внаслідок війни в Кореї, запропонували ідею включення Західної Німеччини до західного союзу.

Тим часом 24 жовтня 1950 р. французький прем'єр-міністр Р. Плевен висунув пропозицію створення європейської армії. В. Черчілль активно підтримав цю ідею. 25 жовтня 1951 р. консерватори на чолі з В. Черчіллем перемогли лейбористів на парламентських виборах. Великі лідери партії не обираються, вони приходять самі по собі. Наступного дня 77-річний В. Черчілль востаннє став прем'єр-міністром Великої Британії. У лютому 1952 р. до НАТО приєдналися Греція та Туреччина. Вже 3 жовтня 1952 р. Велика Британія випробувала власну ядерну бомбу.

Отже, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра Британії, 26 травня 1952 р. Черчілль дав змогу на скасування статусу окупаційної зони для Західної Німеччини. Тоді ж, у 1952 р., завершилась реалізація фінансових аспектів плану Маршалла. Водночас обраний у листопаді 1952 р. президентом США Д. Ейзенхауер обрав курс на стримування комунізму. У травні 1955 р. було реалізовано давню ідею В. Черчілля щодо вступу ФРН до НАТО.

Своєю чергою В. Черчілль вважав, що після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. з'явилися можливості для встановлення надійного світового устрою. 11 травня 1953 р., виступаючи в палаті громад, він запропонував провести нараду керівництва США, Великої Британії та СРСР. Тоді вважали, що Черчілль таким чином намагався перешкодити процесу ратифікації Європейського оборонного об'єднання. Ситуація змінилася після початку народного повстання в НДР. Врешті 27 липня 1953 р. було підписано перемир'я в Кореї. З огляду на це, Черчілль намагався максимально використати новий політичний клімат.

Того ж 1953 р. за мемуари щодо своєї ролі у Другій світовій війні він отримав Нобелівську премію з літератури. Проте в червні 1953 р. 79-річний В. Черчілль пережив інсульт, після чого у нього була паралізована ліва частина тіла. Але він, завдяки колись могутньому здоров'ю, все ж відновився.

Тим часом у 1954 р. Франція відхилила пропозиції щодо поширення європейської інтеграції на сферу зовнішньої політики й оборони. Внаслідок цього були сепаровані процеси економічної та політичної європейської інтеграції, що дало підстави британській еліті розглянути гіпотетичну можливість своєї участі принаймні у проекті економічного єднання. А в листопаді 1954 р. урочисто було відзначено 80-річчя Вінстона Черчілля.

Врешті 4 квітня 1955 р. В. Черчілль залишив посаду прем'єр-міністра Великої Британії. Королева Єлизавета II запропонувала йому герцогський титул, однак старий політик надав перевагу праву залишитись

депутатом палати громад. Номінально він лишився членом парламенту, але реально пішов з активної політики. Своїм наступником на чолі Консервативної партії В. Черчілль рекомендував свого зятя А. Ідена, який втягнув Велику Британію в Суецьку кризу 1956 р. і був змушений піти у відставку на початку 1957 р.

Впродовж літа 1955 р. прихильники поглиблення європейської інтеграції домоглися створення комітету експертів, який розробляв пропозицію та правову і нормотворчу основу для якісного поглиблення процесу європейської інтеграції. Зокрема, було створено різні комітети, покликані вивчати й давати рекомендації щодо перспектив інтеграції в окремих галузях економіки. Франція наполягала на пріоритетності створення Європейського атомного агентства. Велика Британія, яка з 1952 р. отримувала американську допомогу на розбудову власної ядерної індустрії, цьому опонувала, адже була проти розвитку європейського атомного сектору, який не спирався би на умови американської технічної допомоги та політичного контролю у цій критично важливій для глобальної безпеки і стабільності галузі.

Тим часом у червні 1956 р. пройшли масові заворушення в Польщі, а в листопаді 1956 р. відбулося народне демократичне повстання в Угорщині. Але Західна Європа в той час іще дотримувалась ялтинських принципів повоєнного поділу Європи.

Однак офіційний Лондон спирався на зовнішньополітичну концепцію «трьох кіл», запропоновану В. Черчіллем, який наголошував, що «між Європою і великим простором ми завжди обираємо великий простір» [6, с. 81]. Адже Велика Британія завжди бачила себе на перетині трьох геополітичних кіл: передусім Північної Америки, з якою британців об'єднувало спільне минуле, принаймні до часу проголошення незалежності США, а в нових історичних умовах – фінансова залежність колишньої метрополії; Британської Співдружності Націй, де метрополія зберігала домінуючі економічні й політичні позиції; врешті Європи, яку в Лондоні розглядали лише як складову атлантичної солідарності.

Проте традиційні опори політики Великої Британії поступово, але неухильно слабшали. Британія втрачала позиції рівноправного партнера США. Після Суецької кризи 1956 р. активізувався процес деколонізації. Лондон, зважаючи на перші успіхи європейської інтеграції, вже не міг стояти осторонь від формування європейського континентального блоку. Якщо процесові не можна перешкодити, його слід очолити. Потрібно було перейти від зовнішньополітичної концепції до концепції «зони зосередження». Однак результати Суецької кризи змусили британську еліту реалістичніше поставитись до ідеї налагодження передусім економічного співробітництва з країнами Західної Європи. 3 грудня 1956 р. британський прем'єр-міністр Г. Макміллан (1894–1986) висунув план створення Європейської зони вільної торгівлі.

Врешті події листопада 1956 р., пов'язані з народним повстанням в Угорщині та Суецькою кризою, прискорили досягнення компромісу між країнами–учасниками процесу формування Європейського

економічного союзу. Консолідація комуністичного правління в Східній Європі змусила Західну Європу прискорити власну інтеграцію. Крім того, напруження з енергоносіями, яке настало внаслідок Суецької кризи, стимулювало процес домовленостей щодо створення Європейського об'єднання з питань атомної енергії. Звичайно, країна, де віками складалася система конституційної монархії з суверенітетом національного парламенту, не бажала й слухати про можливість свого підпорядкування наднаціональним європейським владним структурам. Однак Велика Британія водночас і не бажала стояти осторонь обговорення питань розгортання процесу європейської інтеграції. Тим паче, що країни Бенілюксу вважали, що британське членство в ЄЕС дасть змогу компенсувати німецько-французьке домінування в цій структурі. Адже внаслідок розвитку німецько-французького співробітництва в рамках Європейських Співтовариств ставився під удар традиційний британський європейський курс, спрямований на підтримання європейської рівноваги. Тому малі країни ЄЕС, такі як Нідерланди, прихильно ставились до участі Великої Британії в європейській інтеграції. Однак цього не сталося. Гордий Альбіон не підписав 25 березня 1957 р. Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства.

Водночас в умовах дисидентської позиції голлістської Франції американці вважали Велику Британію чинником посилення впливу США на ЄЕС, а також розглядали це як передумову для розвитку справжнього євроатлантичного співробітництва.

Проте така «штрейкбрехерська» позиція Великої Британії лише каталізувала процес формування Спільного ринку, підштовхнувши найбільш стриманих його прихильників до рішучіших кроків. Прагнення прискорити процес формування ЄЕС зростало по мірі того, як континентальна шістка переконувалась, що основна тактика британського європейського курсу полягає у недопущенні створення дієвого митного союзу континентальних західноєвропейських держав. Британський проект не пропонував розв'язання питання регулювання субсидій, конкуренції, гармонізації податкових систем, координації національних економічних політик, проведення заходів, необхідних для запобігання дестабілізації внутрішніх ринків у разі відкриття митних кордонів [6, с. 83].

Із суто економічних міркувань приєднання до ЄЕС видавалося вигідним для Великої Британії, адже, імпортуючи за низькими цінами продукти харчування та сировину британський бізнес, міг би помітно зменшити собівартість своєї промислової продукції на ринках країн континентальної Європи. Проте країни ЄЕС побачили в цьому бажання Лондона розчинити проект Спільного ринку в аморфній зоні вільної торгівлі.

Завдяки цьому Велика Британія мала відігравати незалежну від континентальної Європи господарсько-політичну роль, претендуючи на лідерство. На той час незначною ще була частка прямих європейських інвестицій у британську економіку.

У вересні 1958 р. президент Франції де Голль запропонував США і Великій Британії створити «директорію трьох», яка була б спроможна приймати спільні рішення щодо використання ядерної зброї. США були проти «двовладдя» в НАТО. Європейське Співтовариство перетворювалось на серйозного економічного конкурента США.

Однак, навіть незважаючи на це, переговори з Великою Британією щодо її приєднання до «малої Європи» тривали до 1 січня 1959 р., коли почалася реалізація перших практичних заходів, спрямованих на лібералізацію внутрішньої торгівлі країн ЄЕС. Політичну крапку на цьому поставив французький президент де Голль, який не бажав брати участі у реалізації британського проекту Європейської асоціації вільної торгівлі, що не передбачала врегулювання болючого для французьких фермерів питання спільної сільськогосподарської політики, спільних зовнішніх торговельних тарифів та внутрішнього економічного союзу.

Збереження митних преференцій у торгівлі з країнами Британської Співдружності Націй – і Черчілль поділяв цю точку зору – на цьому етапі було для Британії важливішим за міражі створення Спільного ринку ЄЕС. Тому Лондон погоджувався лише на створення Європейської зони вільної торгівлі.

Врешті 20 листопада 1959 р. було підписано Стокгольмську конвенцію про утворення Європейської асоціації вільної торгівлі, яка була ратифікована парламентами Великої Британії, Данії, Швеції, Норвегії, Португалії, Австрії, Швейцарії і набула чинності 3 березня 1960 р. У 1961 р. до Європейської асоціації вільної торгівлі приєдналася Фінляндія, а 1970 р. Ісландія. Водночас слід зазначити, що члени Європейської асоціації вільної торгівлі, будучи менш потужними економічними гравцями, ніж країни Спільного ринку, природно не змогли скласти йому конкуренцію. Проте В. Черчіллю замислюватися над цим уже не довелося.

У квітні 1960 р. під час візиту президента Франції Шарля де Голля до Великої Британії відбулась його зустріч з В. Черчіллем [10, с. 507]. Виявилися невдалими спроби Франції заснувати політичний союз європейських держав, який керував би спільною оборонною політикою. Звичайно, колишній британський «старий боєць» був не в захваті від намірів некерованого французького генерала «реформувати» та переглянути американсько-британське лідерство в атлантичному альянсі. На очах Черчілля із самодостатньої Британської імперії Велика Британія перетворилась на європейську країну середнього розряду. Це вимагало постановки питання щодо вступу до Європейського Економічного Співтовариства. До цього підштовхував думку В. Черчілля під час свого візиту до Лондона в лютому 1961 р. в атмосфері неофіційних розмов німецький канцлер К. Аденауер.

31 липня 1961 р. в Палаті Громад британський прем'єр-міністр Г. Макміллан офіційно оголосив про намір уряду Її Величності розпочати переговори про вступ Великої Британії до ЄЕС. Врешті це було зроблено 10 серпня 1961 року. Зважаючи на економічні зв'язки

з Британією, Ірландія 31 липня 1961 р. також подала заявку на вступ до ЄЕС. 10 серпня 1961 р. те саме зробила Данія. Переговори тривали до січня 1963 р., коли де Голль поклав їм край.

Однак у подальшому відновлення переговорів відбувалось складно. Туманному Альбіонові знадобилось майже 12 років, аби домогтися членства в об'єднаній Європі. Сторони не погоджувались на компроміси. Європейська інтеграція розвивалась надалі без урахування британських інтересів, зокрема це стосувалося проблеми поступової заміни імперських преференцій Британської Співдружності Націй окремими торговельними договорами з країнами – членами ЄЕС. Навіть складалося враження, що не Велика Британія входить до Спільного ринку, а навпаки – ЄЕС приєднується до Британської Співдружності Націй.

4 липня 1962 р. американський президент Дж. Кеннеді запропонував свій «атлантичний проект», співзвучний пропозиціям Комітету дій за Сполучені Штати Європи. У жовтні 1962 р. Кеннеді домігся ратифікації Конгресом митного закону про розширення торгівлі. Британський прем'єр-міністр Г. Макміллан без погодження з європейськими союзниками погодився на американський «великий атлантичний проект». Своєю чергою, це дало привід де Голлю звинуватити Велику Британію в тому, що вона надала перевагу США перед Європою, і стало причиною відхилення першого британського запиту щодо вступу до Європейського Співтовариства.

Американські пропозиції були неприйнятними для де Голля, адже лібералізація торгівлі сприяла б проникненню американського експорту в Європу та підірвала б основні принципи спільної сільськогосподарської політики ЄС. Усе це було б лише спробою увічнити американське лідерство і перешкодити появі «європейської Європи».

У травні 1963 р. члени Європейської асоціації вільної торгівлі, тобто Велика Британія, Швеція, Норвегія, Данія, Португалія, Швейцарія і Австрія погодились до 1966 р. завершити скасування митних виплат.

15 жовтня 1964 р. на виборах до палати громад перемогу нарешті святкували британські лейбористи. Новий прем'єр-міністр Г. Вільсон вважав, що участь у ЄЕС дасть можливість Великій Британії відігравати в Європейському Співтоваристві одну з провідних ролей і водночас зменшити залежність від США в умовах загострення в'єтнамської війни. Крім того, завдяки вето генерала де Голля на концепцію федералізації подальшого розвитку ЄЕС і збереження права вето на конкретні рішення, які стосувались європейської інтеграції, вступ до Співтовариства вже не загрожував британському суверенітетові [7, с. 128].

Наприкінці 1964 р. В. Черчілль відсвяткував своє 90-річчя. Він уже був живою легендою. У середовищі торі посилився рух на користь обрання партійного лідера, який буде ефективним керівником опозиції.

15 січня 1965 р. в В. Черчілля стався крововилив у мозок. У непритомному стані він перебував понад тиждень. 24 січня 1965 р. було офіційно повідомлено про смерть В. Черчілля.

смерть мого бойового соратника й друга» [10, с. 537]. Разом із ним закінчувалась ціла історична епоха. У лютому 1965 р. було запроваджено принцип виборності лідера Консервативної партії. Справді настали нові часи.

До 60-річчя Ялтинської конференції у Лівадійському палаці-музеї відкрито меморіальну кімнату-бібліотеку - кабінет прем'єр-міністра Великої Британії, нобелівського лауреата Вінстона Черчілля. А напередодні 59-ї річниці Ялтинської конференції, яка стала однією з ключових зустрічей «великої трійки», що визначила долю післявоєнного світу, до експозиції увійшло понад 30 документів і фото, два відеофільми, близько 60 книг та погруддя Черчілля, передане Лівадійському палацу його дочкою леді Соумз [3].

Діяльність Черчілля сприяла поступовому відмиранню ментальності Британської імперії та поетапному формуванню світовідчуття «острівної» європейської держави. Тому квінтесенцією політичного життя Вінстона Черчілля можна вважати бажання водночас захищати Британську імперію та зберігати рівновагу європейських сил. Він намагався зміцнювати традиційні зв'язки з країнами Британської Співдружності Націй та країнами Північної Америки.

1. *Вильфрид Лот.* Планы военного времени и обсуждение условий Европейского Союза // История европейской интеграции (1945–1994 гг.). – М., 1995.
2. *Вольф Грюнер.* Европейская интеграция и германский вопрос с 1945 г: проблемы и перспективы // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.
3. Голос України. – 2004. – 10 лютого.
4. *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
5. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1997.
6. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
7. Краткая история Англии. – Минск, 2003.
8. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Документы. 1941–1945 гг. / Под. ред. О. А. Ржешевского. – М., 2004.
9. *Трухановский В. Г.* Уинстон Черчилль. – М., 2003.
10. *Уильямс Ч.* Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – М., 2003.
11. *Хобсбаум Э.* Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. 1914–1991. – М., 2003.
12. *Черчилль Уинстон.* Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М., 2003.
13. *Черчилль Уинстон.* Мускулы мира. – М., 2003.
14. *Шатохина-Мордвинцева Г. А.* Европейский конгресс в Гааге (8–10 мая 1948 г.) // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.

Повернення Німеччини в Європу
Конрад Аденауер

Чимало німців «рухали» історію Європи. Вони зробили позначку на скрижалях військової історії, як Фрідріх Барбароса, або змінювали європейську систему міжнародних відносин, як Отто фон Бісмарк, чи злий геній світової історії Адольф Гітлер. Але серед відомих особистостей німецької та європейської історії Конраду Аденауеру належить особливе місце, адже він переконливо довів пріоритетність європейської ідеї у своїй політичній філософії та практиці, надавши перевагу єднанню Європи, а не конфліктному, за умов «холодної війни», процесу об'єднання німецької нації. Зрештою, згаданий іншим великим німцем Г. Гегелем «світовий дух» розпорядився таким чином, що наступне політичне покоління вже побачило й остаточне вирішення німецького питання, й новий етап європейської інтеграції. Тому історичною заслугою саме Конрада Аденауера стало створення передумов, необхідних для успіху обох цих взаємопов'язаних процесів.

Політична постать Конрада Аденауера належить до галереї унікальних діячів, які увійшли до сонму батьків-засновників єдиної демократичної Європи. За своє тривале життя він був свідком й активним учасником радикальних історичних змін. Так, у юності К. Аденауер був сучасником кінця вільгельмівської імперії, у середньому віці він пройшов випробування крахом Веймарської республіки, а незабаром і нацистського Третього рейху. Нарешті, його

діяльність на схилі літ сприяла заснуванню сучасної демократичної Федеративної Республіки Німеччина та її інтеграції до об'єднаної Європи.

Отже, 5 січня 1876 р. у кельнському будинку своїх католицьких батьків народився Конрад Герман Йозеф Аденауер [21, с. 5]. Усього лише за п'ять років до того внаслідок переможної війни з Францією Німеччина об'єдналася. Однак ця подія стала каталізатором багатьох економічних і політичних процесів, які вплинули на німецьку та європейську історію XX століття.

Дитинство Конрада проходило досить щасливо. Хоча, звичайно, як і в кожній родині, бували різні періоди, але загалом він формувався як віруючий католик, який за високу цінність мав не лише власні інтереси, а й соціальну відповідальність за свої дії [20, с. 17].

У жовтні 1880 р. родина Аденауерів, як і більшість громадян міста, стала свідками відкриття Кельнського собору кайзером Вільгельмом. Загалом у родині Аденауерів панувала прусська дисципліна, а не рейнське епікурейство. Однак ухилів до деспотизму не спостерігалось, хоча його батька й не можна було назвати демократом [21, с. 29]. У 1885 р. маленький Конрад став учнем гімназії. Його особиста соціалізація відбувалась не лише на основі синтезу католицького гуманізму та імперського патріотизму, а й в умовах конфлікту між модернізмом і традиціоналізмом. Дитинство та юність промайнули швидко. Вже у 1894 р. Конрад склав випускні іспити за курс навчання в гімназії. А 1 квітня того ж року він став дрібним банківським клерком. Виконання цих функцій зумовлювалось тим, що для набуття юридичної практики слід було або закінчити прусський університет, або проходити тривалу безкоштовну практику в судових установах. Саме цим шляхом був вимушений піти Конрад. Лише 1 червня 1897 р. він приніс присягу на вірність Пруссії на засіданні Кельнського суду в цивільних справах. Так компроміс між католицькою вірою та лояльністю до протестантської держави знайшов своє формально-правове оформлення [14, с. 38]. Але напівбезкоштовна практика тривала ще чотири роки. Врешті 30 травня 1901 р. 25-річний Конрад Аденауер склав іспит на право виконувати функції асесора. Швидкій кар'єрі перешкоджав той факт, що внаслідок частих бронхітів він не зміг відслужити в армії [15, с. 67]. Лише через рік він дістав відносно самостійну посаду молодшого прокурора.

Восени 1903 р. він зайнявся більш прибутковою правничою діяльністю і перейшов до адвокатури. Це був важливий поворот у кар'єрі, адже К. Аденауер тепер практикував у адвокатській конторі, керівництво якої було близьке до католицької партії Центру [21, с. 64]. Не менш важливим кар'єрним кроком, який насправді збігся зі справжнім почуттям, стало вдале одруження 26 жовтня 1904 р. з Еммою Вейєр, яка належала до однієї з найвпливовіших родин Кельна [23, с. 74].

У 1906 р. за підтримки родини своєї першої дружини К. Аденауер розпочав бурхливу політичну кар'єру. Саме тоді він у 30 років обійняв вакантну посаду помічника бургомістра. Його функції полягали

у відповідальності за роботу прибуткового фіскального департаменту оподаткування. Він досить повільно просувався бюрократичною ієрархією влади. У 1909 р. К. Аденауер нарешті став заступником бургомістра. У місті швидко зростали промислові підприємства. Бурхливий економічний розвиток позначився на рівні життя родини Аденауерів. Під час наростання напруження в Європі, особливо в умовах балканських війн, заступник кельнського бургомістра займав цілком патріотичну імперську позицію. В цей час його не можна було віднести до пацифістів або прихильників мирного вирішення міжнародних конфліктів [2, с. 55].

У роки Першої світової війни, яку К. Аденауер у своїх мемуарах назве «плодом загальної дурості» [14, с. 211], Кельн фактично перетворився на прифронтове місто. Виконуючи обов'язки заступника бургомістра, Аденауер повсякденно вирішував масу практичних проблем продовольчого забезпечення та організації міського життя. У лютому 1916 р., коли німецька армія вела черговий кривавий наступ під Верденом, він відхилив пропозицію стати мером старовинної резиденції імператора Карла Великого міста Аахен. Восени того ж року померла його дружина Емма. Виливаючи свої почуття на папері, він зазначав, що кохання є зубним болем у серці [15, с. 59]. Втрати в особистому житті компенсувались просуванням по щаблям політичної кар'єри.

18 вересня 1917 р. К. Аденауер як кандидат від партії Центру виграв вибори та обійняв посаду бургомістра Кельна [20, с. 57]. У 41 рік він став наймолодшим міським головою у всьому Прусському королівстві. За посадою він також став депутатом законодавчих зборів Рейнської провінції. Його політичні погляди цього періоду змінювалися відповідно до обставин. Проте Аденауер цілком усвідомлював, що завершення Першої світової війни радикально змінить не лише міждержавні стосунки, а й самий перебіг європейської історії [26, с. 27]. На його думку, Кельн міг би відіграти суттєво важливу роль у налагодженні післявоєнного співробітництва із сусідніми європейськими країнами, передусім Францією та країнами Бенілюксу.

З падінням 9 листопада 1918 р. кайзера Вільгельма II Франція виношувала план відторгнення Рейнської провінції від Німеччини, яку передбачалось використати як бар'єр проти більшовицького впливу на Європу. В цей хаотичний революційний час бургомістрові Аденауеру довелося поділяти владу в місті з радою солдатських демократів. Він наголошував, що німці мріють лише про відновлення стабільності в Європі [26, с. 85].

Аденауеру вдавалося блокувати революційний радикалізм, адже, за влучним визначенням В. Леніна, німецькі революціонери, перед тим як захопити вокзал, куплять білети на потяг [1, с. 65]. Крім того, владу в місті доводилося ділити з британськими окупаційними військами. Багатьом німецьким політикам тоді здавалося, що створення незалежної Рейнської держави могло бути альтернативою анексіоністським планам Франції. Проте британська еліта вважала, що окупація Німеччини є прийнятною принаймні до часу завершення виплат репарацій.

Натомість В. Черчілль пропонував прорити тунель під Ла-Маншем, аби в разі потреби британські війська завжди могли прийти на допомогу союзній Франції [3, с. 104]. Адже грабіжницькі репарації можна було вибити з Німеччини лише силою. Тому Версальський мир став сумною політичною реальністю для всіх німців.

Для обговорення ситуації, яка склалася, 1 лютого 1919 р. в Кельні на запрошення бургомістра зібралися провідні політики Рейнської провінції. Наголошувалось, що Франція розглядає анексію Рейнланду як превентивний захід для запобігання відродженню могутності Німеччини. Натомість ще одна окупаційна британська потуга ніяк не могла обрати чітку лінію поведінки, продовжуючи коливатися між традиційною політикою підтримки балансу сил у Європі, яка вимагала за обставин, що склалися, надати допомогу слабшій стороні, тобто розбитій Німеччині, та лінією на визнання вимог Франції, яка прагнула захиститись від загрози німецького реваншизму. К. Аденауер на цій нараді запропонував створити Федеративну республіку, у складі якої була б «Західнонімецька республіка» [3, с. 107].

Проте чекати на це довелося ще 30 років – до травня 1949 р. Тоді, в 1919 р., йому заперечували, що бідніша Східна Німеччина просто економічно не виживе без багатшої західної частини країни [16, с. 117].

Врешті Велика Британія вирішила не підтримувати ідею створення незалежної Рейнської держави. Оскільки британці окупували Кельн, а без цього ключового в регіональній інфраструктурі міста сепаратистська ідея сама собою вмирала, то звинувачення політичних противників Аденауера в підтримці «рейнського сепаратизму» відпадали [20, с. 144]. Політичне реноме бургомістра також залежало від врегулювання матримоніальних справ. 25 вересня 1919 р. 43-річний Конрад Аденауер вдруге одружився з 24-річною Гуссі Цінссер [14, с. 98].

В умовах економічної катастрофи та астрономічної інфляції у травні 1921 р. партія Центру в рейхстагу вперше запропонувала К. Аденауеру обійняти посаду рейхсканцлера [1, с. 99]. Проте коаліцію довелося б формувати з соціал-демократами, і він відмовився. Союзники були незадоволені бажанням Аденауера створювати уряд не за прагматичними, а за політичними ознаками. Вони вимагали припинити розмови про соціалізацію промисловості та наполягали, аби робітники замість восьмигодинного робочого дня працювати на годину більше. Кельнський бургомістр намагався за цих складних обставин зберегти імідж чесного політика, який не женеться за дешевою популярністю. А з іншого боку, навіть не будучи економістом, але маючи за плечима багатий господарський досвід, він розумів, що за тогочасного стану справ недоречно брати на себе політичну відповідальність на загальнореспубліканському рівні.

Натомість праві в Державній раді Пруссії 7 травня 1921 р. обрали Конрада Аденауера головою зазначеної ради [1, с. 102]. У цей самий час його дуже приваблювала ідея, висунута стальним магнатом Гуго Стіннесом, який, пропонував інтегрувати вугільну та металургійну

промисловість Руру, Саару, Люксембургу, Бельгії та Франції [3, с. 139]. У разі реалізації цього проекту місто Кельн було би природним центром такого об'єднання, що в ідеалі могло би стати праобразом Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке було сформоване лише після Другої світової війни.

У квітні 1922 р. Веймарська Німеччина та Радянська Росія уклали Раппальський договір. Це стимулювало Захід до активних дій. Посилаючись на невиконання Веймарською республікою зобов'язань за репараційними виплатами, 11 січня 1923 р. французькі та бельгійські війська окупували Рур. Американці, протестуючи проти цього, використали цей привід і взагалі вивели свої окупаційні війська. Вакуум цілком заповнили французи. Це ще більше загострило національні почуття німців. Виникали гіпотетичні побоювання, що Франція, як за часів Наполеона, покінчить з переможеною Німеччиною. Вимушена сплата за всіма рахунками стимулювала загострення економічних проблем та розгортання галопуючої інфляції, яка била всі «рекорди». Зарплатню тепер видавали кожного дня, але вона вже погодинно не встигала за цінами. За цих складних соціально-економічних умов К. Аденауер організував масштабні громадські роботи в Кельні [15, с. 149].

Тим часом 11 серпня 1923 р. новим канцлером Веймарської республіки став Густав Штреземан. Негаразди знову політично оживили сепаратистський рух. 21 жовтня 1923 р. в Аахені навіть було проголошено «Рейнландську республіку». Своєю чергою К. Аденауер пропонував не поривати зв'язків із рештою Німеччини. Механізм вирішення він бачив у тому, аби шляхом переговорів з французами та представниками окупаційних військ домогтися демілітаризованого статусу для нового державного утворення. Але за Берліном лишився потужний важіль впливу на сепаратистський регіон – розподіл фінансових субсидій. Загроза повністю їх втратити подіяла на гарячі голови сепаратистів. Крім того, Франція нізащо не могла погодитись на нейтралізацію зони Рейнланду. Отже, «суверенний Рейнланд у рамках рейху» був приречений [26, с. 88].

Водночас колишні союзники по Антанті дійшли висновку, що слід стимулювати відродження німецької економіки. У січні 1924 р. почала працювати комісія експертів на чолі з чиказьким банкіром Ч. Дауесом, яка була покликана переглянути обсяги й умови виплат репарацій Німеччиною. Через вісім місяців була досягнута домовленість про виведення іноземних військ із Рейнланду та припинення окупації з січня 1925 року. Канцлер Г. Штреземан запропонував систему взаємних гарантій безпеки. Після домовленостей у Локарно в Німеччину хлинув потік американського капіталу. Врешті 30 січня 1926 р. припинилась британська окупація Кельна. Саме в цей час Аденауер на практиці переконався, що іноземна окупація не може бути інструментом досягнення стабільного миру.

Натомість у місті виникнули серйозні внутрішньополітичні проблеми, коли оформилась потужна структура нацистської партії. У травні 1926 р. знову почалася політична гра з метою запропонувати бурго-

містру Кельна сформувати центральний уряд Веймарської республіки. Проте Г. Штреземан, пам'ятаючи про епізод із рейнландським сепаратизмом, відмовився увійти до уряду, який формував би Аденауер. А в умовах, коли почала вибудовуватись європейська система, гарантована угодою в Локарно, заміни йому на посаді міністра закордонних справ не було [26, с. 113]. Врешті політичні амбіції самого Аденауера у цей час не виходили за межі рідного міста.

Настання в жовтні 1929 р. світової економічної кризи, звичайно, негативно позначилось на міському господарстві Кельна. В умовах наростання соціально-політичної нестабільності Аденауер на міському рівні як головну загрозу розглядав німецьких комуністів. Проти них він навіть блокувався з нацистами [1, с. 129]. Загрозу Веймарській республіці він бачив лише зліва. Проте політичний прагматизм не допоміг Аденауеру зберегти посаду кельнського бургомістра.

30 січня 1933 р. новим канцлером Німеччини став лідер Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини А. Гітлер. Уже в лютому міське самоуправління було ліквідовано. Правити Кельном став нацистський гауляйтер. 23 березня 1933 р. рейхстаг прийняв Закон «Про подолання злиденного становища німецького народу», який завершив правове оформлення «повзучого» конституційного перевороту та зафіксував встановлення у Німеччині тотальної диктатури. Аденауеру загрожував суд за звинуваченнями у зловживаннях, здійснених на посаді бургомістра, та за політичну підтримку рейнського сепаратизму. Він був вимушений переховуватись у католицькому монастирі. Його прізвище було занесене до числа неблагонадійних осіб. Будинок родини в Кельні був конфіскований за несплату податків [1, с. 187].

У 1936 р., коли на нього почали виходити представники демократичної опозиції, Аденауер переконався, що лише внутрішніми силами скинути режим Гітлера буде неможливо. Він пішов, так би мовити, у глибоку внутрішню еміграцію, яка зовні проявлялась у цілковитому конформізмі. Аденауер використовував колишні зв'язки з метою своєї реабілітації. В 1937 р. йому навіть було призначено невелику пенсію. У 1938 р. після аншлюсу Австрії Аденауер визнав, що це є великим успіхом Гітлера, який остаточно поховав умови ганебного Версальського миру [3, с. 279]. Після цього в очах нацистів цей старий на пенсії вже не був підозрілим елементом.

Тим часом у битві під Дюнкерком у травні 1940 р. був важко поранений один із його синів. Старший Аденауер у середині того року навіть звернувся до нацистських органів влади з проханням виділити йому робітників-французів для господарських потреб. Йому надіслали з найближчого концтабору декількох в'язнів [3, с. 287]. Водночас він дистанціювався навіть від католицького опозиційного руху.

У 1943 р. вже троє старших синів К. Аденауера служили у вермахті. Однак він не міг не бачити, що колесо фортуни повернуло явно не на користь Третього рейху. Після перелому в ході війни з 1944 р. Аденауер почав регулярно слухати німецькомовні передачі Бі-Бі-Сі. Внаслідок невдалого замаху на А. Гітлера, який стався 20 липня 1944 р., над

Конрадом Аденауером знову нависли хмари. Він був заарештований гестапо. Поряд із його прізвищем з'явилася позначка «повернення небажане» [20, с. 191]. Проте, незважаючи на арешт гестапо його дружини, від якої намагались вибити компрометуючу інформацію на чоловіка, довести причетність останнього до змови проти А. Гітлера гестапо не змогло. А фабрикувати докази в умовах наступу союзників зі сходу та заходу вже не було часу. 26 листопада 1944 р. Аденауера звільнили. Тепер треба було протриматись та дочекатись союзників. Доля врятувала його ще раз. Після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. Аденауер наголошував на потребі звільнити націю від негативного впливу прусського духу. Єдиним способом покласти цьому край могла бути, на думку Аденауера, форма німецько-французького союзу, над якою він замислювався ще після Першої світової війни [3, с. 317].

У травні 1945 р. західна та східна зони Німеччини опинилися під окупацією союзників по антигітлерівській коаліції. Німеччина, аби виграти національне відродження, мала навчитись достойно програвати. Однак це було не так просто. Соціальний устрій фактично було зруйновано. Дуже багато жертв війни, колишніх військових, яких слід було адаптувати до умов цивільного життя, переселенців, безробітних, здавалось, були позбавлені самої надії на порятунок [9, с. 21]. Злидні, перебування в країні окупантів сприяли суспільній деморалізації. Проте, на відміну від часів становлення політичної системи Веймарської республіки, коли цей важливий процес відбувався переважно під впливом внутрішніх чинників, тепер перебіг подій визначали американські окупаційні війська, які створювали нову демократичну Німеччину за американським зразком. Домінуючим ставав лібералізм. Здавалось, що відродилось уявлення Гете (1808): «Німеччина ніщо, однак кожен німець це хтось» [8, с. 22].

Водночас розгортання подій «холодної війни» поступово перетворювало Німеччину на своєрідну «прифронтову» зону. Потреби протистояння СРСР, який вирішив перетворити Східну Німеччину на вітрину соціалізму в Європі, вимагали адекватної відповіді західних демократій [11, с. 76]. Аби не допустити прогнозованого троцькістами революційного вибуху, необхідно було створити передумови для потужного економічного відродження не лише Німеччини, а й усієї Європи. Все виразнішою ставала перспектива того, що Німеччина найближчим часом буде розколота за лініями зон окупації. Англійці та американці погодились об'єднати господарські механізми своїх зон окупації, що стало першим кроком до створення Західної Німеччини [5, с. 87].

Звичайно, «рейнський лис», як називали К. Аденауера, почув гучні сигнали з боку союзників. 6 вересня 1946 р. тодішній державний секретар США Дж. Бернс (1879–1972) зазначив, що без участі Німеччини неможливо відбудувати Європу [6, с. 44]. А 19 вересня 1946 р. британський політичний важковаговик В. Черчілль (1874–1965) заявив, що майбутнє Сполучених Штатів Європи залежить від німецько-французького порозуміння [19, с. 99]. Ці послання були позитивно сприйняті західнонімецькою політичною елітою.

Тому впродовж усього 1946 р., незважаючи на зовнішні ознаки втоми та апатії, К. Аденауер ретельно працював над проектом створення християнсько-демократичної партії, яка спиралась би на цінності «західного християнства» та соціальну доктрину Ватикану. Він зазначав, що партія не повинна будуватися на конфесійній основі і має бути відкритою як для католиків, так і для протестантів [22, с. 86].

Вже на початку березня 1947 р. в швейцарському Люцерні відбулася перша зустріч представників християнсько-демократичних партій Західної Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Австрії, Швейцарії. К. Аденауер вітав перспективу відродження Європи на засадах демократії та християнських цінностей [20, с. 174].

Тим часом 5 червня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл (1880–1959) висунув план надання фінансової допомоги європейським країнам, економіка яких була зруйнована в роки війни. Звичайно, підтримка європейського грошового союзу не була суто «самаритянською справою». США скидали в Європу долари, які загрожували інфляційним навантаженням для американської економіки та створювали великий ринок збуту для американських товарів [9, с. 56]. Тож 12 липня 1948 р. в Парижі вже була створена Організація європейського економічного співробітництва, покликана виконувати функції з імплементації плану Маршалла.

Відтоді вже не було й мови про одночасне відновлення економічного потенціалу Європи та демонтаж німецьких заводів. Відповідно до плану Маршалла Західна Німеччина до 1952 р. мала отримати 1,7 млрд дол. США [8, с. 216]. США слушно зробили ставку на консолідацію країн Західної Європи, якій відводилася вирішальна роль у збереженні геополітичної рівноваги.

Отже, 12 липня 1947 р. в Парижі працювала конференція 16 європейських держав, які приєднались до плану Маршалла. Залучення Німеччини до Організації європейського економічного співробітництва дало навички прийняття погоджених рішень на наднаціональному рівні [17, с. 55].

Після початку в 1950 р. війни в Кореї західнонімецька економіка дістала потужний імпульс для зростання. Це економічне диво не лише зменшило соціальну напругу всередині країни, а й дало змогу докласти зусиль для покращення іміджу та позицій ФРН у світі. Грошей, потрібних на відновлення репутації держави, уже вистачало. Зокрема, вже на початку 50-х рр. XX ст. суми західнонімецьких виплат по репараціям Державі Ізраїль склали понад половину всіх субсидій, які ФРН до того часу отримала за «планом Маршалла» [6, с. 419].

Стабілізація економічного становища в Німеччині дала можливість вирішити принципово важливе питання введення стабільної національної грошової одиниці. 20 червня 1948 р. було оголошено про початок грошової реформи в західних зонах окупації Німеччини. У блокованому Західному Берліні грошова реформа відбувалася з 24 червня 1948 р. до 12 травня 1949 р. Саме цей фінансово-політичний крок спровокував сталінську блокаду Західного Берліна. Тим часом кожному

громадянину майбутньої самостійної Федеративної Республіки Німеччина було видано по сорок нових марок [17, с. 83]. Незабаром, завдяки «економічному диву», німецька марка стала символом відродження нації, а також квінтесенцією її сподівань на краще майбутнє у відродженій Європі.

Конрад Аденауер у травні 1948 р. очолював делегацію Християнсько-демократичної партії Німеччини на представницькому Гаазькому конгресі руху «за єдину Європу». Британський політик В. Черчілль навіть дав йому особисту аудієнцію. Обидва політики погодилися з тим, що майбутнє Німеччини полягає в ідеї створення європейської федерації [3, с. 365]. Врешті учасники Гаазького конгресу прихильників проекту побудови єдиної Європи прийняли декларацію, в якій було поставлено ключову задачу інтеграції: «Європейські нації мають передати у спільне управління деякі зі своїх суверенних прав, аби забезпечити здійснення необхідних спільних дій у сфері економіки й політики» [3, с. 366]. Саме на Гаазькому конгресі народився «тріумвірат» великих європейців – християнських демократів: Конрад Аденауер, Робер Шуман, Альчід де Гаспері. Проте тоді в умовах економічної нестабільності К. Аденауер не вважав наднаціональні механізми панацеєю, тому він спочатку досить стримано поставився до ідеї створення Міжнародного органу у справах Руру, який мав би регулювати виробництво та розподіл вугільної та металургійної продукції Рурського басейну [16, с. 157]. Порівняно з цим «Версаль, – як тоді вважав К. Аденауер, – це букет троянд» [3, с. 368].

Хоча, незважаючи на таке емоційне визначення, на думку багатьох дослідників, К. Аденауер все-таки вже наприкінці 40-х рр. XX ст. наддавав перевагу об'єднанню європейських народів, а не німецькому національному єднанню [10, с. 44]. Насправді, він був переконаний, що ідею західноєвропейської економічної інтеграції органічно можуть сприйняти на Заході Німеччини, де домінуючою вважалась романська католицька культура. Натомість на Сході Німеччини більш поширеними є ідеї марксизму та навіть націоналізму. З огляду на ці міркування, аденауерівська тактика полягала у фактичному визнанні можливості втратою національної єдності заплатити за народження Західної Німеччини, яка була б сповненою «рейнського духу» [22, с. 87].

Отже, за часів першої берлінської кризи три зони західної окупації змогли перетворитись на Федеративну Республіку Німеччина. У виборі столиці в конкуренції між Бонном, розташованим у британській зоні окупації, та Франкфуртом-на-Майні, що був в американській окупаційній зоні, переміг Бонн, якому англійці обіцяли надати статус екстериторіальності [7, с. 143]. З того часу вороги Аденауера зазначали, що масло на його бутерброді є винятково американським [11, с. 75]. Натомість західнонімецькі політики лівої орієнтації вважали першого західнонімецького канцлера «невиправним націоналістом» [1, с. 213]. Проте врешті, на нашу думку, він зміг знайти баланс між імперативами створення наднаціональних структур управління європейськими процесами та послідовним захистом німецьких національних інтересів,

зокрема, і в складному процесі поетапного наближення до об'єднання Німеччини в мирних умовах для всієї Європи. Цій меті слугували зусилля Аденауера з розробки демократичної Конституції.

Після тривалих політично-правових дебатів 23 травня 1949 р. було нарешті прийнято Конституцію ФРН, яку Аденауер назвав суттєвим внеском у справу німецької єдності [8, с. 97]. Водночас 21 вересня 1949 р. для ФРН набув чинності окупаційний статут. До того часу, а саме 14 серпня 1949 р. відбулись перші вибори німецького бундестагу. Аденауер закликав виборців надати перевагу соціальному ринковому господарству, а не соціалістичній плановій економіці. Проте симпатії виборців поділились між представниками 12 політичних партій. Однак, незважаючи на таку розпорошеність електорату, ХДС здобула 139 мандатів, СДПН 131 мандат, Вільні демократи отримали 52 депутатських місця [15, с. 248].

15 вересня 1949 р. лідер Християнсько-демократичної партії 73-річний Конрад Аденауер був обраний першим бундесканцлером Федеративної Республіки Німеччина. Опозиція звертала увагу на те, що він переміг більшістю в один голос, який віддав сам за себе [3, с. 28]. Проте, як відомо, скромність прикрашає лише тих, кому більше нічим відзначитися. Хоч як там було, але через п'ять днів він виступив із першою урядовою декларацією на засіданні бундестагу. Однак постійно тримати двері відчиненими для об'єднання Німеччини вже було неможливо. Адже 7 жовтня 1949 р. за радянської підтримки було проголошено створення Німецької Демократичної Республіки. Коментуючи цю подію, лідер західнонімецької соціал-демократичної опозиції Курт Шумахер назвав Аденауера «канцлером союзників», який вирішив йти у фарватері їхньої політики, навіть ціною національної єдності [6, с. 231].

У той час німецькі соціал-демократи вбачали в участі ФРН у процесі західноєвропейської інтеграції суттєву перешкоду на шляху об'єднання Німеччини. Проте «політичний інстинкт» К. Аденауера працював значно краще, ніж у К. Шумахера. Адже лідер християнських демократів проводив на західному напрямку гнучку прагматичну політику, яка дала можливість швидко відновити рівноправність ФРН у відносинах із західними партнерами і домогтися функціональної інтеграції в західну систему вільних держав.

22 листопада 1949 р. канцлер підписав Петерберзький договір із США, Великою Британією та Францією. Завдяки його положенням ФРН дістала право встановлювати консульські відносини з іншими країнами та вступати до міжнародних організацій. Не менш важливо, що було повністю призупинено демонтаж промислових підприємств у Рурській області. Адже особливо гостро тоді стояло питання демонтажу німецьких промислових об'єктів у рамках сплати по репараціям. Завдяки цьому логічним продовженням Петерберзького договору стало приєднання ФРН 18 квітня 1951 р. до угоди про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Так було зроблено вирішальний крок, який привів ФРН на шлях європейської інтеграції.

Символічно, що бундесканцлер не визнав кордону по Одеру - Нейсе, проте, як реаліст, був змушений зважати на те, що в досить тривалому майбутньому не буде об'єктивних міжнародних передумов, аби Західна Німеччина могла змінити ситуацію на свою користь. Аденауер повторив свою тезу про необхідність окреслення реальної перспективи створення європейської федерації, першим кроком до якої може стати модифікація Рурського статуту та навіть створення європейського картелю з управління цією проблемною територією [26, с. 175].

Канцлер наголошував, що допоки Німеччина буде поділена, Європа не знатиме спокою. Водночас часто зазначається, що Аденауер вважав Пруссію «злим генієм Європи», тому з цього погляду розкол Німеччини видавався сприятливим фактором для її прискореної європеїзації [18, с. 97]. Насправді, політичний прагматизм Аденауера був спрямований на визнання наявних геополітичних реалій та розбудову ФРН як союзника західного світу. Тому німецька єдність видавалася йому неможливою на основі перетворення об'єднаної Німеччини на радянського сателіта. Аденауер наголошував, що Німеччина впродовж 50 років відігравала роль політичної авантюристки, тепер вона має лишатись спокійною і діловою. Чим більше сусіди лякатимуться минулого Німеччини, тим сильніше її треба пов'язати з майбутнім Європи [25, с. 563]. Першим кроком у цьому напрямку став вступ 1949 р. ФРН до Ради Європи. На щире переконання К. Аденауера, лише з включенням Західної Німеччини західне товариство демократичних країн може вибудувати надійний заслін подальшому поширенню радянського впливу в Європі [12, с. 111]. Причому в умовах розколу країни він відчував цю потребу щоденно і не лише в суто зовнішньополітичних питаннях, пов'язаних з національною безпекою.

Канцлер мусив зважати на серйозні соціально-економічні та внутрішньополітичні проблеми, які виникли перед ФРН внаслідок депортації близько 3 млн етнічних німців, які вздовж периметра німецького кордону мешкали в сусідніх центральноєвропейських країнах.

Вирішувати цей складний комплекс питань можна було лише застосовуючи системні методи роботи. Зокрема, К. Аденауер чітко розумів, що дати стимул національному розвитку Західної Німеччини після капітуляції може лише конденсація енергії всієї Західної Європи. Першим кроком на цьому важкому шляху стала пропозиція створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Проте проблема реваншизму «вигнаних» німців ще десятиріччя лишалась на порядку денному німецької політики, захмарюючи європейську політику ФРН.

Тим часом пропаганда проти Аденауера в СРСР лише допомагала йому у боротьбі проти політичних конкурентів. Своєю чергою сам Аденауер уміло використовував жупел радянської загрози у власних політичних цілях. У цьому контексті відкритим лишається питання, чи серйозно розраховував Аденауер на оснащення бундесверу ядерною зброєю, чи були подібні розрахунки вирішальними у його ставленні до європейської інтеграції? Факти свідчать, що принаймні до 30 серпня

1954 р., коли Національні збори Франції влаштували «чорний день» для Європи і забалотували Договір про створення європейських збройних сил, канцлер К. Аденауер був проти створення власного німецького війська та виступав за розгляд конкретних питань німецького внеску в створення збройних сил європейської федерації [23, с. 102].

Однак на тому етапі розвитку європейської інтеграції його суб'єкти були не готові відмовитись від суттєвої частини національного суверенітету в питаннях оборони. Адже навіть зараз, на початку XXI ст., формування засад спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС відбувається надзвичайно складно та суперечливо. А в умовах «холодної війни» з СРСР лише в єдності Північноатлантичного альянсу вбачалась гарантія безпеки Європи.

Слід зазначити, що канцлер К. Аденауер в умовах фактично обмеженого німецького суверенітету водночас виконував обов'язки і міністра закордонних справ. У січні 1950 р. під час візиту до Бонна тодішнього міністра закордонних справ Франції Р. Шумана йшлося про представлення Саару в Раді Європи на рівних правах з ФРН. Бундесканцлер був не в захваті від цієї ідеї [18, с. 187]. Навпаки, передумовою зближення ФРН і Франції шляхом спільного контролю за розвитком економіки, координації законодавчої роботи обох парламентів, навіть у перспективі запровадження спільного громадянства він вважав повернення Саару під німецький контроль. В економічній сфері пропонувалося почати з ідеї митного союзу. Аденауер проводив аналогію між німецьким митним союзом, який 1834 р. заклав фундамент для творення об'єднаної Німеччини, та німецько-французькою угодою про гарантію наближення до єдності Європи [3, с. 402].

Тим часом 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман (1886–1963) закликав західноєвропейські країни створити наднаціональний орган з метою вироблення єдиної політики в галузі вугільної та металургійної промисловості. Вважалося, що переведення західнонімецької економіки під європейський контроль може створити найбільш надійні страхові механізми, які забезпечать остаточну перемогу на німецькій землі пацифістських ідей [7, с. 176]. Це також мало сприяти подоланню французьких побоювань щодо можливості нових реваншистських настроїв у ФРН.

Слід зазначити, що спочатку обережний К. Аденауер побачив у цьому плані підступний намір французів підняти свою економіку за рахунок переможеної Німеччини, як це вже спробували зробити після Першої світової війни. Подібні занепокоєння стимулювала інформація про те, що до майбутнього Європейського об'єднання вугілля і сталі не збирається приєднуватись Велика Британія [5, с. 136]. Проте ретельне ознайомлення з документами, які мали забезпечити функціонування Європейського об'єднання вугілля і сталі, переконало бундесканцлера в тому, що цей французький проект за своєю суттю відповідає національним інтересам Німеччини.

Зокрема, французький політик Ж. Монне (1888–1979) згадував, що К. Аденауер казав цьому «батьку європейської інтеграції», що «якщо

мені (тобто Ж. Монне. – *Авт.*) вдасться реалізувати цей французький проект, я вважатиму, що прожив життя не задарма» [3, с. 404]. Врешті бундесканцлер призначив франкфуртського професора міжнародного права Вальтера Хальштейна (1901–1982) уповноваженим на переговорах щодо створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, які розпочалися 20 червня 1950 р. за головування Ж. Монне. Зазначимо, що інший французький політик – де Голль, коментуючи це кадрове рішення К. Аденауера, писав, що «Вальтер Хальштейн є, на свій лад, щирим європейцем саме тому, що він передусім німець, який наполегливо виборює інтереси своєї батьківщини. Адже та Європа, яку бажав створити Хальштейн, являла собою чудову базу, завдяки якій його країна могла повернути собі повагу та рівні з іншими права, втрачені внаслідок брутальної агресії Гітлера та його розгрому, а надалі набути переваг на основі економічної могутності Німеччини, і, нарешті, домогтися того, аби боротьба за кордони та єдність країни була взята на себе могутнім ансамблем країн...» [4, с. 170].

Здавалося, що процес погодження питання створення Європейського об'єднання вугілля і сталі буде досить складним і тривалим. Проте несподівано ситуація змінилася під впливом загострення становища на Далекому Сході. 25 червня 1950 р. почалась війна в Кореї. Посилювалися занепокоєння: якщо північні корейці змогли за короткий час захопити майже всю Південну Корею, то що заважатиме Радянському Союзу зробити те саме з Німеччиною. Це був потужний аргумент на користь розгляду питання про створення європейської армії за участю західнонімецького військового контингенту [18, с. 121]. Цікавим видається факт, що насправді лідери західних країн знали про «Оперативний план дій Групи радянських окупаційних військ у Німеччині» від 5 листопада 1946 р., який передбачав демонтаж другої колії на залізницях Східної Німеччини, оскільки рейки були потрібні для відбудови залізниць у СРСР [1, с. 287]. І взагалі, після такої катастрофічної війни, яка щойно закінчилася, сталінський СРСР ні фізично, ні ідеологічно просто не міг організувати масштабний наступ на Заході. Але врешті значення мала не суть справ, а їхня інтерпретація, яка була вигідна правлячій трансатлантичній еліті.

Отже, вже 18 квітня 1951 р. Бельгія, Франція, ФРН, Італія, Люксембург і Нідерланди підписали в Парижі угоду про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, за прикладом якого врешті народились інші європейські інтеграційні структури. Цей історичний документ особисто підписав К. Аденауер, який перебував у Парижі в іпостасі не лише глави держави, а й міністра закордонних справ [16, с. 230]. Зазначена угода передбачала підготовчий і перехідний періоди для адаптації національних індустрій, після закінчення яких мав бути введений спільний зовнішній тариф щодо третіх країн. Це відкрило шлях до формування західноєвропейської спільноти на взаємовигідних економічних засадах.

Звичайно, консолідація країн Західної Європи, яка кремлівськими аналітиками розглядалась як серйозний геостратегічний виклик

безпеці СРСР, змусила Й. Сталіна до адекватних дипломатичних кроків у відповідь.

Причому радянська нота від 10 березня 1952 р. про можливість об'єднання Німеччини на умовах її нейтрального статусу слугувала меті не допустити ФРН до участі в Європейському об'єднанні вугілля і сталі. У відповідь К. Аденауер обґрунтовував дезавуювання сталінської ноти тим, що інтеграція не повинна бути «потенційним об'єктом торгу і не має тлумачитись як їзда на підніжці автобуса, з якого слід сходити, коли на обрії замаячить примарна надія на об'єднання» [2, с. 84]. Тобто не могло бути й мови про коливання стратегічного курсу боннського уряду.

Завдяки цьому, на нашу думку, Аденауер зміг одночасно почати вирішувати декілька взаємопов'язаних складних проблем. По-перше, ФРН вступила в тісні та взаємовідповідальні союзницькі відносини із західним співтовариством. По-друге, знімались французькі побоювання з приводу загрози можливого відродження «реваншистської» німецької військової потуги. По-третє, менш гострим у західнонімецько-французьких відносинах ставало питання визначення статусу Саару. Внаслідок цього зміцніла довіра між Бонном та Парижем. По-четверте, вступ ФРН до Ради Європи тепер виглядав як впевнена дипломатична перемога самого канцлера.

Отже, із цим дипломатичним багажем К. Аденауер 24–25 липня 1952 р. перебував у Парижі на нараді міністрів закордонних справ країн-учасниць Європейського об'єднання вугілля і сталі. Французи, своєю чергою, запропонували план «європеїзації» Саару. Зокрема, пропонувалось навіть перетворити місто Саарбрюккен на офіційну столицю зазначеного європейського об'єднання. Хоча проти того, аби Європейське об'єднання вугілля і сталі мало власну столицю, ніхто не заперечував, але кожна країна-член, звичайно, пропонувала свої міста. Після важкої дискусії, яка тривала до пізньої ночі, канцлер К. Аденауер виніс свій вердикт: «бідна Європа» [3, с. 453].

Лише війна 1950–1953 рр. на Корейському півострові радикально змінила ставлення західних демократій до прискорення інтеграції ФРН як форпосту оборони НАТО у всі західні структури. Аби зруйнувати ці плани, 10 березня 1952 р. СРСР не тільки запропонував створити нейтральну об'єднану Німеччину, а й навіть вступити до Північноатлантичного альянсу. Як запасний вважався можливим сценарій вирішення німецької проблеми за моделлю австрійського нейтралітету [5, с. 261]. Проте Аденауер відкинув ці пропозиції як абсолютно неприйнятні.

Перебуваючи восени 1952 р. з візитом у США, виступаючи у вашингтонському Національному клубі друку, К. Аденауер висловлював сподівання, що «в Європі всі раціональні розрахунки говорять на користь інтеграційного процесу, який коли-небудь у майбутньому приведе до створення Сполучених Штатів Європи». Ніхто з американських офіційних осіб тоді на цей прогноз не відреагував [23, с. 464].

Проте американці добре розуміли, що ФРН не могла стати нейтральною, адже вісь рівноваги сил між США та СРСР проходила саме територією окупаційних зон Німеччини. Водночас дипломатичне зондування Москвою можливості свого вступу до НАТО, на нашу думку, прискорило реалізацію ідеї західноєвропейської військової інтеграції. Водночас ця гра закінчилась 5 березня 1953 р. зі смертю Сталіна. Через три місяці після цього 17 червня 1953 р. у Східному Берліні та низці інших населених пунктів НДР відбулось народне повстання, брутально придушене радянськими військами. СРСР мав вільні руки в своїй зоні військово-політичного впливу. Загалом питання вільного волевиявлення громадян Східної Німеччини явно увійшло в гостру суперечність з питанням гарантування безпеки Радянського Союзу. Проте це дало підстави К. Аденауеру остаточно поховати ідею «нейтрального статусу» Німеччини.

Прагматичний курс ХДС в умовах народження німецького економічного дива приніс їй впевнену перемогу на виборах до другого бундестагу, які відбулися 6 вересня 1953 р. На цьому етапі стратегічною метою політики було визначено відтворення німецької армії як символу національного суверенітету. Пом'якшити суспільний спротив досягненню цієї мети мав той факт, що християнські демократи змогли не лише «перехопити» у соціал-демократів ідею соціального ринкового господарства, а й почати її ефективно реалізовувати.

Зрештою, матеріальна міць Німеччина дала змогу К. Аденауеру стати впливовим політиком європейського масштабу. Він оволодів майстерністю бути політиком, який спроможний радикально змінювати свої погляди відповідно до потреб вирішення складних проблем. Проте загалом уже на початку 50-х рр. XX ст. Аденауер перетворився на переконаного захисника проекту європейської інтеграції та активного її реалізатора в повсякденному житті не лише західних німців, а й інших західноєвропейських народів.

Основну відповідальність за європейську безпеку несли США. Однак президент Д. Ейзенхауер вважав, що після смерті Сталіна настав час суттєво скоротити американський військовий контингент, розташований в Європі. Ключову роль у забезпеченні безпеки пропонувалось надати американським стратегічним бомбардувальникам. Для тактичного захисту Європи від «агресії» СРСР американці пропонували використовувати досить невелику європейську армію, оснащену звичайними видами зброї [5, с. 139]. Європейське оборонне співтовариство в тактичному сенсі мало призупинити гіпотетичне просування радянських військ до нанесення удару американського ядерного меча.

У листопаді 1953 р. К. Аденауер, виступаючи у бундестазі, заявив, що вважає за доцільне розміщення на території Західної Німеччини американської ядерної зброї. А вже наступного місяця британський прем'єр-міністр В. Черчілль зазначав: «нам потрібна німецька армія... Немає сенсу вести мову про оборону Європи проти Росії без Німеччини. Недопустимо, аби величезна територія лишилась нічийною...» [3, с. 472].

Проте британська політична декларація щодо потреби зміцнення Європейського оборонного співтовариства водночас спиралась на рішуче небажання Лондона інтегрувати Велику Британію до цього військово-політичного утворення. У питаннях європейської безпеки британці не були схильні до ризикованих експериментів та продовжували надавати безумовну перевагу сталим атлантичним зв'язкам. Оскільки прискорити процес формування Європейського оборонного співтовариства не вдалося, довелось реалізовувати сценарій прискореного залучення ФРН до НАТО. Своєю чергою СРСР у березні 1954 р., аби консолідувати свою зону впливу в Східній Європі, заявив про намір відновити суверенітет Німецької Демократичної Республіки.

На цьому європейському дипломатичному тлі у квітні 1954 р. К. Аденауер зустрівся з італійським колегою де Гаспері. Німецький канцлер запропонував вивчити питання щодо перспективи прийняття амбіційного плану створення Європейського політичного співтовариства, яке повинно засновуватись на засадах та принципах Європейського об'єднання вугіллі і сталі, що вже довело свою ефективність [12, с. 164]. А бельгієць Поль-Анрі Спаак, який у той час очолював Асамблею Європейської організації вугілля і сталі, навіть пропонував прийняти проект Конституції Європейського політичного співтовариства [18, с. 186]. Врешті К. Аденауер запропонував розглядати це питання не раніше за остаточне вирішення проблеми створення Європейського оборонного співтовариства.

Проте восени 1954 р. внаслідок зриву ратифікації відповідних угод у французькому парламенті цей європейський проект не був реалізований. Однак дуже вартісна операція часів війни в Кореї змусила американців вважати пріоритетним створення західнонімецьких збройних сил. Казали, що канцлер у цьому питанні поспішає не поспішаючи. Аби запобігти ремілітаризації Західної Німеччини, СРСР пропонував реалізувати ідею європейської колективної безпеки, причому без активної участі США. Однак європейський аналог «доктрини Монро» – «Європи європейців» не було шансів реалізувати. К. Аденауер мав намір стимулювати Національні збори Франції до ратифікації угоди про створення Європейського оборонного співтовариства. Заради цього він навіть готовий був подовжити термін існування «перехідного статусу» для спірної області Саар. За дотриманням умов цього статусу слідкував спеціальний комісар Ради Європи [16, с. 256].

Проте канцлер К. Аденауер не бажав іти на занадто радикальні поступки, аби його опоненти не звинуватили в намірі «торгувати» німецькими землями, тим паче, що «виторгувати» східнонімецькі землі, здавалось, уже не було надії, принаймні тривалий час. Слід зазначити, що ефективне вирішення саарської проблеми ускладнювалось і через місцеві західнонімецькі внутрішньополітичні фактори. Оскільки французи на цій території заборонили діяльність політичних партій, які були б пов'язані з німецькими національними інтересами, прямих важелів впливу у боннських політиків на саарських колег не було.

До того ж молодший партнер правлячої боннської коаліції – партія вільних демократів – погрожувала вийти з коаліції у разі суттєвих поступок у саарському питанні [23, с. 110].

У цій ситуації К. Аденауер у принципі погоджувався на «європеїзацію» статусу Саару, але обумовлював таку свою згоду гарантіями безумовної ратифікації Національними зборами Франції угоди про створення Європейського оборонного співтовариства, яка до того ж мала переглядатись у разі об'єднання Німеччини. Париж відмовлявся зробити це, формально посилаючись на неприйнятність висування попередніх умов на переговорах.

Тим часом 12 червня 1954 р. французький іноземний легіон у ході колоніальної війни зазнав поразки у в'єтнамському селищі Дьєн-Б'єн-Фу. Ця поразка остаточно переконала французьких парламентарів відмовитись від загальноєвропейського оборонного проекту, який не міг гарантувати наявності ефективної національної військової сили для спроб утримання залишків французької колоніальної імперії. До того ж, оскільки голлісти та комуністи були проти ратифікації угоди про створення Європейського оборонного об'єднання, ця перспектива політично видавалась примарною. Проте зазначену угоду, незважаючи на це, було винесено на голосування. Тож 30 серпня 1954 р. після двох днів гострих дебатів Національні збори Франції 319 голосами проти, 264 за, та 43 депутатів, які утримались, відхилили її ратифікацію [18, с. 174]. Це був смертний вирок ідеї створення європейської армії, яка за сприятливіших сучасних обставин не відродилась і досі.

Британський прем'єр-міністр В. Черчілль зміг підсолодити цю гірку пілюлю. Він запевнив К. Аденауера, що після багатьох років війн та ворожнечі бажає побачити Німеччину в родині вільних народів світу [3, с. 486]. Заради цього ФРН була готова взяти на себе зобов'язання не виробляти атомну зброю та погодитись на інтеграцію як на форму союзницького контролю за процесом мілітаризації країни. Така реалістична оборонна політика боннського уряду стимулювала зустрічні французькі ініціативи. Офіційний Париж погодився на проведення в Саарі референдуму, за результатами якого не виключалась можливість його повернення в сферу суверенітету ФРН. А 23 жовтня 1954 р. канцлер К. Аденауер та французький прем'єр-міністр П. Мендес-Франс домовились про допуск німецьких фірм на саарський ринок, що в принципі і визначило результат референдуму, оскільки більшість громадян Саару бажала скористатися плодами німецького економічного дива [18, с. 179].

За цих обставин 5 травня 1955 р. західні союзники погодились на повне відновлення державного суверенітету Федеративної Республіки Німеччина. Проте боннський уряд заради союзницьких зобов'язань і забезпечення подальшого політичного та економічного прогресу процесу інтеграції погодився на те, аби «поділитись» частиною суверенітету з європейськими та атлантичними наднаціональними структурами.

Врешті через десять років після капітуляції 9 травня 1955 р. ФРН офіційно увійшла до НАТО. Опозиція звинувачувала уряд у тому, що вступ до військового союзу обмежить можливості для дипломатичного маневрування заради забезпечення об'єднання Німеччини. У відповідь Конрад Аденауер з цього приводу наголошував, що Федеративна Республіка стала членом наймогутнішого військового союзу в історії людства, що врешті принесе їй національну єдність [10, с. 178]. Канцлер домігся того, що союзники більше не могли обговорювати німецькі інтереси без безпосередньої участі німецької сторони.

Крім того, саме Аденауер після отримання цього страхового поліса в питанні європейської безпеки зробив крок до повоєнного замирення з СРСР. Адже неможливо було продовжувати ігнорувати радянський чинник, особливо в питаннях європейської безпеки, оскільки здавалось, що після вступу ФРН до НАТО Кремль ніколи не погодиться на об'єднання Німеччини. Аби цього не сталося, слід було інтенсифікувати процес європейської інтеграції.

1 липня 1955 р. у сицилійському місті Мессіна К. Аденауер на нараді міністрів європейської шістки погодився на пропозицію об'єднання підприємств атомної енергетики країн-членів та створення за моделлю Європейського об'єднання вугілля і сталі нової структури Євроатом. Причому спочатку канцлер схилявся до підтримки точки зору міністра фінансів Л. Ерхарда, який пропонував самостійний розвиток атомної енергетики у ФРН на основі американських та британських технологій [19, с. 120]. Однак позиція Аденауера щодо створення наднаціонального координуючого органу змінилась, коли він дізнався, що бельгієць П. Спаак пропонує на основі Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатома створити нову організацію з більшою сферою компетенції, тобто Європейське Економічне Співтовариство. Канцлер, посилаючись на можливість перетворення Євроатома на опору безпеки ФРН, переконав Л. Ерхарда у користі цього проекту.

На думку К. Аденауера, саме економічна інтеграція найкраще забезпечить захист німецької безпеки. З огляду на це канцлер вітав пропозицію розширити компетенцію Європейського об'єднання вугілля і сталі у питаннях зменшення тарифів та інших перешкод, які все ще існували у вільній торгівлі між державами-членами. Успіхи на західноєвропейському дипломатичному напрямку дали можливість Аденауеру на рівних вести діалог з постсталінською радянської елітою.

Москва готувалась у договірний спосіб закріпити формат своїх міждержавних взаємин із НДР. Аденауера звинувачували в тому, що він апріорі відмовився від розгляду всіх варіантів вирішення німецького питання і без достатнього суспільного аналізу відкинув пропозиції сталінської ноти від 10 березня 1952 р., в якій Кремль пропонував врегулювати питання про мирний договір на основі об'єднання Німеччини з визнанням кордону з Польщею за лінією Одер – Нейсе. Додатковою ціною називалось оголошення нейтралітету, неучасть об'єднаної Німеччини у військових союзах. Усі іноземні війська мали бути виведені з її території. Проте було незрозуміло, чи обумовлює нейтральний

статус Німеччини потребу її виходу з Європейського об'єднання вугілля і сталі? Натомість бундесканцлер аргументував відмову від прийняття умов ноти Сталіна визнанням реалій неможливості возз'єднатись Заходу і Сходу Німеччини, адже нейтралізація Німеччини неминуче вимагатиме виходу американських військ з Європи, що могло поховати гарантії безпеки, які надає Північноатлантичний альянс.

Врешті 9–13 вересня 1955 р. К. Аденауер здійснив робочий візит у Радянський Союз. За результатами складних переговорів було досягнуто домовленості про встановлення дипломатичних відносин. Це дало підстави СРСР 20 вересня 1955 р. укласти Договір про відносини з НДР. Реальною стала загроза міжнародно-правового визнання розколу Німеччини. Аби запобігти цьому, в грудні 1955 р. ФРН пригрозила розривати дипломатичні відносини з країнами, які визнають державний суверенітет НДР. На нашу думку, цей дипломатичний крок К. Аденауера допоміг остаточно подолати «комплекс Рапалло». ФРН у черговий раз довела свою вірність західному союзові.

Пропозиції СРСР, викладені в ноті Сталіна, були поховані пропозицією негайного проведення в обох частинах Німеччини вільних демократичних виборів. Звичайно, тоді СРСР на це піти не міг. До чого такі вибори могли привести, відомо з пізнішого історичного прикладу, коли в березні 1990 р. вільні вибори в НДР відкрили шлях до швидкого відновлення національної німецької єдності. Цікаво, але К. Аденауер ще в 1955 р. прогнозував, що після того, як СРСР відмовиться від радянського комунізму, настане час сприятливих умов для замирення між ним та Західною Європою [23, с. 285]. Вважалось, що й американці тоді не пішли би на об'єднання Німеччини, адже це позбавило б їх можливості вести діалог з ФРН «згори», на правах «найрівнішого» з усіх рівноправних союзників.

Поки що за результатами московського візиту боннській дипломатії довелося зробити символічний тактичний крок назад, аби перегрупувати сили та через десятиріччя перейти в дипломатичний наступ. Проте в тих міжнародних та геополітичних умовах нормалізація відносин з СРСР означала визнання розколу Німеччини принаймні на найближчу історичну перспективу. Аби нейтралізувати негативні наслідки такого кроку у внутрішньополітичному житті, довелося запровадити дипломатичну практику розірвання дипломатичних відносин з країнами, які визнали незалежність Німецької Демократичної Республіки. Але досить активні намагання Бонна домогтися дипломатичної ізоляції німецької соціалістичної держави зазнали фіаско.

Значно успішнішими були зусилля, спрямовані на формування німецько-французького тандема. Під час проведеного 23 жовтня 1955 р. у Саарі плебісциту було продемонстровано чітке волевиявлення місцевих мешканців з 1 січня 1957 р. стати німецькою федеральною землею. Ця перемога викликала занепокоєння К. Аденауера тим, що французи не змиряться з цим та заблокують процес реалізації угод про створення Європейського Економічного Співтовариства та Євроатома [18, с. 275]. Але цього не сталося. Французька еліта вже також розраховувала на

перспективу замирення із Західною Німеччиною, яка дедалі активніше інтегрувалась до наднаціональних структур. Тим самим, завдяки руху в напрямку поки що лише західноєвропейської інтеграції було вирішене складне німецько-французьке територіальне питання щодо статусу Саару.

Франція, під парасолькою НАТО, спокійно сприйняла інформацію про те, що з січня 1956 р. створюється німецький бундесвер із загальною військовою повинністю. У квітні 1956 р. в Мессіні було прийнято директиви для ведення переговорів щодо створення Європейського Економічного Співтовариства. Причому до цього плану опозиційно ставився міністр фінансів Західної Німеччини Л. Ерхард, який з позицій палкого прихильника атлантичних зв'язків прохолодно сприймав близьку перспективу безконтрольного розростання наднаціональної європейської бюрократії за рахунок національної бюрократії [3, с. 514].

Слід зазначити, що офіційний політичний спадкоємець К. Аденауера Л. Ерхард не заперечував проти створення зони вільної торгівлі за британським проектом та участю. Натомість на його думку, план побудови «Сполучених Штатів Європи», як ідея створення наднаціональних федеративних структур у Європі, міг стати кроком до появи занадто великих європейських монополій, які обмежуватимуть вільну ринкову конкуренцію. До того ж розвиток великого наднаціонального бюрократичного апарату, який керуватиме інтеграційними процесами, з ліберальної точки зору Л. Ерхарда, є невиправданою розкішшю [7, с. 217].

Тому, з огляду на таку серйозну внутрішньополітичну критику, канцлер К. Аденауер, виступаючи 25 вересня 1956 р. на конференції європейських католицьких партій у Брюсселі, з пропагандистською метою наголосив, що задачі першого етапу європейської інтеграції успішно виконані. Завдяки цьому навіть гіпотетична можливість нової війни між західноєвропейськими країнами віднині назавжди виключена. Тож зі створенням Сполучених Штатів Європи прихильники європейської інтеграції можуть зачекати [3, с. 518]. Край дебатам щодо форми європейської інтеграції поклали соціально-політичні заворушення в Польщі та Угорщині. 4 листопада 1956 р. лідер угорської революції Імре Надь закликав світову спільноту врятувати від поразки демократичне народне повстання в Угорщині. Це питання порушувалось в ООН, але допомоги повстанці так і не дочекалися. Заходу було не до втручання в радянську зону впливу в Східній Європі.

У розпал суецької та угорської криз листопада 1956 р. Аденауер був у Парижі, де вів вирішальні переговори щодо створення Євроатома та Європейського Економічного Співтовариства. На фоні того, що Суец став для французів і британців занадто «болотистою місцевістю», де загрузли колишні колоніальні амбіції, останні політичні і економічні розбіжності щодо перспективи створення ЄЕС були зняті. Зокрема, Париж погодився на зміну статусу Саару в обмін на масштабні західнонімецькі інвестиції у французьку економіку. 1 січня 1957 р. відбулося політичне об'єднання Саару з ФРН [5, с. 229].

Тим часом успіх практичної інтеграції в галузі вуглевидобутку й металургії надав позитивну динаміку в поглибленні взаємодії у сфері політичного співробітництва, яке, своєю чергою, мало забезпечувати сприятливі умови для продовження ефективнішої економічної європейської інтеграції. Причому ФРН наголошувала на потребі створення дієвих механізмів, які сприяли би реалізації принаймні чотирьох ринкових свобод: вільного переміщення товарів, капіталу, послуг, працівників. Зазначимо, що на той час у вільному світі інформація вже безперешкодно пересувалася країнами Західної Європи. Цей фактор був важливим у нормалізації відносин між Францією та ФРН. Формування німецько-французького союзу позитивно позначилось на європейському єднанні. Вісь Бонн–Париж перетворилась на ядро європейської інтеграції.

25 березня 1957 р. країни – члени Європейського об'єднання вугілля і сталі підписали Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства та організації Євроатома. Дипломатичною перемогою К. Аденауера став підписаний того ж дня спеціальний протокол ЄЕС «Про внутрішньонімецьку торгівлю та пов'язані з цим питання». Фактично торгівля між ФРН та НДР на європейському рівні визнавалася внутрішньою торгівлею. Тобто була обрана тактика поступового просування до відновлення єдності Німеччини за допомогою прогресу європейської інтеграції [19, с. 278].

Ставилась мета усунення перешкод для вільного руху капіталу, робочої сили, товарів і послуг, розробки спільної зовнішньої торговельної, аграрної, транспортної політики. Незабаром Конрад Аденауер призначив Вальтера Хальштейна, після набуття з 1 січня 1958 р. чинності Римського договору, першим представником ФРН в ЄЕС. Він же став і першим президентом верховного органу ЄЕС – Комісії Європейських Співтовариств.

Зовнішньополітичні успіхи, які канцлер здобув на міжнародній арені, підкріплювались розширенням системи соціального ринкового господарства. Ці вагомі аргументи сприяли тому, що 15 вересня 1957 р. християнські демократи К. Аденауера здобули чергову тріумфальну перемогу на виборах до німецького бундестагу третього скликання.

Вже сформувавши новий склад західнонімецького уряду, канцлер зіткнувся з серйозними зовнішньополітичними викликами. 4 жовтня 1957 р. СРСР запустив перший штучний супутник Землі. Стало зрозуміло, що в галузі ракетних технологій Радянський Союз випереджає Захід. Це потребувало перегляду стратегії «масованого ядерного удару». На європейському дипломатичному напрямку 15 жовтня 1957 р. югославське керівництво прийняло рішення про встановлення дипломатичних відносин з НДР, яку боннські політики продовжували вважати частиною німецької території, тимчасово окупованою радянськими військами. Аденауер продовжував відмовлятися від зондування з боку соціалістичного табору питання розрядки міжнародної напруженості. Зокрема, він відкинув «план Рапацького» – тодішнього

польського міністра закордонних справ, який пропонував створити в Центральній Європі зону, вільну від зброї масового ураження. У цій пропозиції західнонімецький канцлер вбачав обхідний маневр з метою реалізації спроб «нейтралізації» ФРН та відриву її від західних союзників [23, с. 248].

Натомість Аденауер пропонував, аби Західна Європа мала власний ядерний потенціал. На його думку, Франція, Німеччина та Італія мали об'єднати зусилля для розробки та виробництва ядерної зброї і засобів її доставки [3, с. 533]. Канцлер охолов до цього проекту лише тоді, коли зрозумів, що у разі ядерного зіткнення між СРСР та США саме німецька територія стане мертвою зоною. Крім того, вже було зрозуміло, що про єдність Німеччини в цих історичних умовах можна вести мову лише у разі досягнення загальної домовленості щодо роззброєння та спільної європейської безпеки. Тому німецька проблема органічно стала частиною хисткого глобального балансу сил доби «холодної війни».

Врешті, шість країн – членів Європейського Економічного Співтовариства військово не загрожували СРСР. Це був передусім серйозний виклик. Особливо небезпечним ставав не стільки німецький бундесвер, скільки західнонімецька економічна потуга, яка перейшла на службу ідеї європейської інтеграції.

У питанні подальшого розвитку європейської інтеграції К. Аденауер не виключав можливості одночасного її поглиблення, тобто якісного наповнення, та розширення, тобто вступу до ЄЕС нових країн-членів. Однак, як і де Голлю, К. Аденауеру було важко «уявити собі Англію як власне європейську державу» [3, с. 333]. Тож це питання відкладалося. Прихильники позиції К. Аденауера мали підстави бути занепокоєними тим, що вступ Великої Британії може послабити структури ЄЕС, основані на німецько-французькому дуумвіраті.

Більш гострою у німецькому внутрішньополітичному плані була травма від, як тоді здавалось, увічнення розколу нації. К. Аденауер навіть запропонував, аби СРСР надав НДР нейтральний статус, як для Австрії. Однак ця пропозиція з міркувань безпеки була неприйнятною вже для СРСР.

У намаганні зміцнити союз західноєвропейських країн у квітні 1958 р. К. Аденауер здійснив візит до Лондона. Саме в той час Велика Британія створювала альтернативну щодо «шістки» ЄЕС Європейську асоціацію вільної торгівлі. З огляду на це, німецький канцлер обіцяв переконати французів, що наявність другого західноєвропейського інтеграційного об'єднання не становить принципової загрози західній єдності [18, с. 299]. К. Аденауер досить швидко змінив свою попередню негативну думку щодо британської участі в ЄЕС та дійшов переконання, що єдину Європу слід будувати не проти, а разом із Великою Британією. Лише тоді Лондон сам забажає увійти до такого інтеграційного об'єднання як рівний серед рівних.

Додаткові аргументи на користь такої боннської позиції давав прихід до влади у Франції генерала Шарля де Голля, який відмовився від

пропозиції К. Аденауера щодо спільного проекту створення в рамках Євроатома європейської ядерної зброї [18, с. 301]. Здавалось, що це посіє серйозні непорозуміння між Бонном та Парижем. Колишній лідер французького антифашистського руху де Голль закликав Німеччину визнати, що дві німецькі держави існуватимуть у найбільш віддаленому майбутньому. З огляду на це, вони мають навчитися жити разом. Причому навіть у разі об'єднання у віддаленій перспективі Німеччина має визнати східний кордон з Польщею по лінії Одер–Нейсе [17, с. 118].

17 вересня 1958 р. де Голль направив послання американському президентові Д. Ейзенхауеру та британському прем'єр-міністру Г. Макміллану з вимогою встановлення тріумвірату в НАТО. Причому про ФРН навіть не згадувалось, ніби такої європейської країни і не було. Значно більшими неприємностями стали звістки з Кремля, коли 10 листопада 1958 р. радянський лідер М. Хрущов заявив, що радянські окупаційні повноваження в Східному Берліні скоро будуть передані властям НДР, та висунув ультиматум щодо кінцевого визначення статусу Західного Берліна.

Це дало привід до поглиблення взаєморозуміння між де Голлем та К. Аденауером. 26 листопада 1958 р. вони погодилися з тим, що західні союзники будь-що повинні лишитись у Західному Берліні [23, с. 295]. Після цього Аденауер назвав де Голля «великим європейцем». Проте німецький канцлер розумів, що допоки Франція пов'язана алжирською проблемою, Париж не готовий до серйозної конфронтації з Москвою. Тому берлінське питання розглядатиметься окремо від складнішої проблеми німецької єдності. З цією метою керівник відомства федерального канцлера Г. Глобке навесні 1959 р. запропонував налагодити вільний обмін людьми та інформацією, демілітаризувати НДР і через п'ять років провести вільний референдум під міжнародним контролем щодо об'єднання Німеччини [23, с. 233]. Проте жодний пункт цієї пропозиції не влаштовував Кремль.

Додаткові проблеми виникли на арені європейської інтеграції. Президент Франції де Голль, зокрема, був невдоволений тим, що створена німцем В. Хальштейном брюссельська бюрократія намагається перебрати на себе занадто багато владних повноважень. Натомість він закликав активізувати роботу Ради міністрів ЄЕС. Він пропонував, аби компетенція Європейської комісії була обмежена на користь національних органів [18, с. 248]. Ці питання обговорювались на нараді лідерів «шістки» у лютому 1961 р. Зокрема, у роздумах про майбутнє «шістки» ЄЕС міністр фінансів ФРН Л. Ерхард, який послідовно займав атлантичну позицію, закликав розширити ЄЕС не лише за рахунок «сімки» Європейської асоціації вільної торгівлі, а й прийнявши навіть Грецію та Туреччину, які є членами НАТО. У цій атмосфері 31 липня 1961 р. британці подали заявку на вступ до ЄЕС [25, с. 359].

Радянський Союз своєю чергою підтримав дії керівництва НДР щодо відгородження від Західного Берліна муром безпеки. На фоні зведення

13 серпня 1961 р. берлінського муру ХДС К. Аденауера на четвертих виборах до бундестагу, які відбулись 17 вересня 1961 р., втратила абсолютну більшість. Стало зрозуміло, що вирішити німецьку проблему без попередньої ліквідації берлінському муру вже буде неможливо. Вільні демократи пропонували ХДС-ХСС створити коаліцію, але без Аденауера. Йому довелось обіцяти партії вільних демократів, що він до нових виборів піде у відставку. Врешті 2 листопада 1961 р. К. Аденауер сформував свій передостанній уряд [24, с. 240].

У цей час Західна Німеччина намагалась досягти компромісу з Францією щодо початку переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії. 14 січня 1962 р. Бонн у форматі «пакетних» домовленостей навіть погодився з вимогою Парижа щодо впровадження на Спільному ринку принципів спільної сільськогосподарської політики.

Навесні 1962 р. Аденауер, який щойно одужав від важкої хвороби, погодився на зустріч із де Голлем. Він намагався переконати свого французького колегу підтримати другий план, представлений комісією К. Фуше, яка пропонувала створити європейський політичний союз [18, с. 257]. ФРН не бажала відмовлятися від ідеї якісного поглиблення європейської інтеграції у форматі ЄЕС, аби під тиском де Голля ренаціоналізувати більшість сфер європейського співробітництва.

Натомість К. Аденауер закликав зважати на позицію інших партнерів по «шістці», наприклад Нідерландів, які до розгляду питання щодо вступу Великої Британії не бажали починати практичну дискусію з питань поглиблення європейської політичної інтеграції. Німецький канцлер підтримав одну з ключових ідей плану К. Фуше, який стосувався пропозиції об'єднати під одним політичним дахом три європейські співтовариства, тобто Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євроатом, які врешті мали скласти функціонально-організаційно єдине Європейське Економічне Співтовариство [23, с. 317].

8 липня 1962 р. на зустрічі К. Аденауера та де Голля в Реймсі наголошувалось, що Велика Британія не готова піти на поступки, аби вступити до ЄЕС. Де Голль був непохитно переконаний в тому, що Лондон також мав піти на поступки, а не лише вимагати їх від інших [18, с. 347]. До того ж британський прем'єр-міністр Г. Макміллан запропонував президентові США Дж. Кеннеді створити американсько-британський економічний союз. З огляду на це, німецький та французький лідери дійшли згоди, що питання вступу Великої Британії до ЄЕС має розглядатися лише у контексті тих переваг та недоліків, які з'являться для «старих» членів «шістки».

До того ж інфраструктура ЄЕС на той час здавалася ще недостатньо функціональною та розвинутою, аби адаптувати, крім британської, ще й економічні системи інших країн Європейської асоціації вільної торгівлі, таких, як Норвегія, Данія, Ірландія, які неминуче мали піти до ЄЕС за Лондоном, зважаючи на взаємозалежність їхніх економічних систем. Аденауер та де Голль погодились якісно змінити німецько-французькі відносини, які мають стати локомотивом європейської

інтеграції [23, с. 190]. Бундесканцлер відкинув пропозицію Нідерландів консолідувати позицію інших країн ЄЕС, аби нейтралізувати французький спротив вступу Великої Британії до ЄЕС. Такий «франкофільський» вибір К. Аденауера загострив його стосунки на внутрішньополітичній арені з групою Л. Ерхарда, яка наполягала на пріоритетності атлантичних зв'язків і лобіювала вступ Британії до ЄЕС [25, с. 362].

У жовтні 1962 р. ФРН безумовно підтримала США під час Карибської кризи, яка поставила світ на межу ядерної катастрофи. 13 листопада 1962 р. Аденауер востаннє побував у США. Президент Дж. Кеннеді вимагав від нього, аби ФРН переконала де Голля зробити заяву, що його вето на вступ Великої Британії до ЄС не є остаточним [23, с. 247]. Однак Аденауер не бажав ставити німецько-французькі відносини в залежність від стосунків із третіми країнами, хай навіть і такими могутніми, як США.

Отже, останньою епохальною дипломатичною дією патріарха німецької політики стало підписання 22 січня 1963 р. Єлісейського договору про дружбу між ФРН та Францією. Шарль де Голль, який щойно закінчив колоніальну війну в Алжирі, розраховував відновити союз з економічно могутньою Німеччиною, яка зміцнювала політичні позиції Франції у Європі та світі. Крім того, К. Аденауер та Ш. де Голль зробили заяву щодо потреби створення нової комісії ЄЕС, яка мала підготувати доповідь щодо перспектив розвитку співтовариства [25, с. 529].

Проте після ратифікації бундестагом цього історичного договору, який поклав край німецько-французькій ворожнечі та відкрив епоху стратегічної співпраці, політичний вплив Аденауера у ФРН поступово, але неухильно слабшав. Прагнучи зберегти владу, він намагався прозондувати створення праобразу «великої коаліції» з соціал-демократами. Однак обидва потенційні коаліційні партнери не довіряли один одному. Саме це зробило цей політичний проект ілюзією.

Тим часом 23 червня 1963 р. Західну Німеччину відвідав президент США Дж. Кеннеді. Американці були готові визнати Східну Німеччину як нормальну національну державу та залучити НДР до підписання Договору про обмеження випробувань ядерної зброї. Аденауер закликав не робити цього та не підставляти під критику його уряд. Однак вирішувати ці проблеми довелося вже новому поколінню німецьких політиків.

15 жовтня 1963 р. Конрад Аденауер, так і не зазнавши поразки на загальних виборах, але втративши підтримку у власному партійному середовищі, назавжди залишив офіс федерального канцлера в Бонні. Проте до самої своєї смерті він продовжував впливати на курс ХДС. Але тепер він найкраще почувався вже не серед людей, а в товаристві троянд. Проте стан здоров'я ще давав йому змогу інтенсивно працювати над текстом своїх мемуарів, які є важливим історичним документом.

У вересні 1965 р. Аденауер брав активну участь у передвиборчій кампанії християнських демократів. Тепер він заперечував саму можливість створення коаліції з німецькими соціал-демократами [21, с. 417]. Лише у березні 1966 р. 90-річний К. Аденауер нарешті залишив посаду почесного голови ХДС.

Створення боннської «великої коаліції» в грудні 1966 р. він назвав «другою Ялтою», а правіший Ф. Штраус навіть визнав «Версалем космічного масштабу» [23, с. 125]. У лютому 1967 р. Аденауер відвідав Іспанію, де мав зустріч з генералом Франко. Обидва політики погодились з тим, що Іспанія не може вічно перебувати за межами єдиної Європи. На зворотному шляху в Парижі він востаннє зустрівся з де Голлем [1, с. 288]. На цьому історичному етапі К. Аденауер та Ш. де Голль вже підбивали підсумки своїх успішних політичних біографій, які віддзеркалені в історії не лише ФРН та Франції, а й європейської інтеграції. Створення демократичного ефективно діючого державного механізму ФРН є найсуттєвішим досягненням К. Аденауера, який по праву вважається найбільшим німецьким політичним діячем, чия роль для долі Європи слушно порівнюється зі значенням політичної діяльності О. фон Бісмарка. Незаперечною заслугою Аденауера стало ефективне функціонування парламентської системи зі стабільною урядовою більшістю («канцлерська демократія») та потужною опозицією. Це було справжнє повернення Західної Німеччини до європейської ліберальної демократичної традиції [8, с. 320].

Помер Конрад Аденауер 19 квітня 1967 р. на 92-му році життя. Процедура поховання першого канцлера ФРН відбувалась відповідно до церемонії, яка була на похоронах В. Черчілля в 1965 р. [21, с. 490]. На час смерті К. Аденауера вже на десятому році існування перспективи подальшого розвитку Європейського Економічного Співтовариства видавалися досить оптимістичними. Багато із задумок німецького канцлера втілились у життя вже після його смерті.

1. *Ежов В. Д.* Конрад Аденауэр – немец четырех эпох. – М., 2003.
2. *Павлов Н.* Германия на пути в третье тысячелетие. – М., 2001.
3. *Уильямс Ч.* Аденауер отец новой Германии. – М., 2002.
4. *Шарль де Голль.* Мемуары надежды. – М., 2000.
5. *Andreas Hillgruber.* Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945–1963. – München, 1993.
6. *Arnulf Baring.* Außenpolitik in Adenauers Kanzlerdemoktatie. Bonns Beitrag zur Europäischen erteidigungsgemeinschaft. – München, 1969.
7. *Bruno Bandulet.* Adenauer zwischen Ost und West. Alternativen der deutschen Außenpolitik. – München, 1970.
8. *Christian Graf von Krockow.* Der deutsche Niedergang. Ein Ausblik ins 21. Jahrhundert. – Stuttgart, 1998.
9. *Gerd Hardach.* Der Marshall-Plan. Auslandshilfe und Wiederaufbau in Westdeutschland 1948–1952. – München, 1994.
10. *Gerhardt Ritter.* Über Deutschland. Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte. – Berlin, 1998.
11. Germany 1947–1949. The Story in Documents (Publication 3556). Department of State. – Washington, 1950.

12. *Hans-Peter Schwarz.* Anmerkungen zu Adenauer. – München, 2004.

13. *Konrad Adenauer.* Erinnerungen. Band 1. 1949–1953. – Stuttgart, 1966.

14. *Konrad Adenauer.* Erinnerungen. Band 2. 1953–1955. – Stuttgart, 1967.

15. *Konrad Adenauer.* Erinnerungen. Band 3. 1955–1959. – Stuttgart, 1968.

16. *Konrad Adenauer.* Erinnerungen. Band 4. 1959–1963. – Stuttgart, 1969.

17. *Kurt Sontheimer.* Die Adenauer-Ära. Grundlegung der Bundesrepublik. – München, 1991.

18. *Ludolf Herbst.* Option für den Westen. Vom Marschallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag. – München, 1996.

19. *Möller Horst, Hildebrandt Klaus.* Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich. Dokumente 1949–1963. – München, 1997.

20. *Paul Weymar.* Konrad Adenauer. – München, 1955.

21. *Peter Koch.* Konrad Adenauer. Eine politische Biographie. – Hamburg, 1988.

22. *Pütz Helmut.* Konrad Adenauer und die CDU der britischen Besatzungszone 1946–1949. – Bonn, 1975.

23. *Stephan Bierling.* Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen, Akteure. Entscheidungen. – München, 1999.

24. *Thomas Ellwein.* Kriesen und Reformen. Die Bundesrepublik seit den sechziger Jahren. – München, 1993.

25. *Timothy Garton Ash.* Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. – München, 1993.

26. *Werner Weidenfeld.* Konrad Adenauer und Europa. – Bonn, 1976.

За європейську Європу

Шарль де Голль

Інтерес до політичної спадщини великого французького політика Шарля де Голля закономірно зростає в опосередкованій залежності від сучасного європейського інтеграційного процесу. Формування більшої самостійності об'єднаної Європи стимулює повернення фокусу уваги багатьох дослідників до цієї великої, причому не лише за фізичними показниками, політичної фігури.

Народився Шарль Андре Жозеф Марі де Голль 22 листопада 1890 р. в католицькій родині Жанни та Анрі де Голлів у Ліллі в будинку свого дідуся [6, с. 10]. За батьківською лінією рід де Голлів належав до дрібної служилої знаті. Один з його предків брав участь у битві при Азенкурі, інший був секретарем у паризькому парламенті. За материнською лінією він належав до кіл міської буржуазії. Порядок, традиції, католицизм і патріотизм були усталеними спадковими духовними основами життя цієї родини. Водночас, за словами матері, Шарль був некерованою дитиною, єдиним авторитетом для якої був батько [11, с. 32]. Звичайно, прихильники фрейдистських підходів побачать у цьому «залишкові» риси голлістського авторитаризму, проте, за влучним висловом російського генерала О. Лебедя, «генерал демократ – це все одно, що єврей – пастух оленів». У досить ніжному віці проявилися зацікавлення Шарля політичними подіями.

Врешті, найяскравішими спогадами дитинства Шарля були франко-британські колоніальні протиріччя

в суданській Фашоді та справа Дрейфуса. Саме у жовтні 1895 р. на початку останньої справи Шарль став учнем молодшої школи. В 1901 р. він уже продовжив навчання в коледжі, де викладав його батько [6, с. 24].

У грудні 1905 р. французький уряд прийняв закон про відокремлення церкви від держави, однак це не позначилось на глибоких католицьких переконаннях юнака. Шарль того ж року прийняв рішення присвятити себе військовій кар'єрі. У жовтні 1908 р. він вступив до одного з паризьких коледжів, аби підготуватись до навчання у військовій школі [1, с. 36].

14 жовтня 1910 р. курсант Шарль де Голль розпочав навчання у престижній військовій школі Сен-Сір, яка готувала командну еліту для французької армії. Цей навчальний заклад де Голль залишив у вересні 1912 р. з військовим званням молодшого лейтенанта й характеристикою: «має великі здібності, енергію, ретельність, самостійність та рішучість. Може стати чудовим офіцером» [1, с. 38]. Незабаром він прийняв справді доленосне кар'єрне рішення.

Де Голль вирішив продовжити службу в 33-му піхотному полку в Аррасі, яким на той час командував колишній інструктор вищої військової школи Філіп Петен [1, с. 39]. Майбутній маршал Франції відіграв надзвичайно важливу роль у подальшій військовій та політичній кар'єрі Ш. де Голля. У 1919 р. Ф. Петен став заступником Вищої військової ради, в 1934 р. він був військовим міністром, 1939 р. – французьким послом в Іспанії, а в 1940–1944 рр. очолював уряд Віші. У 1945 р. Петен був заарештований та засуджений до смертної кари. Проте де Голль, мабуть, пам'ятаючи про роки особистої дружби, його помилував та відправив у довічне ув'язнення, де Петен врешті й помер у 1951 році. Співпраця молодого лейтенанта де Голля з Ф. Петеном лишила помітний слід у долі обох цих людей, хоча з 1913 до 1921 р. вони особисто й не зустрічалися [6, с. 57].

Тим часом 1 серпня 1914 р. для Шарля де Голля почалася Перша світова війна. У грудні 1914 р. лейтенант де Голль став полковим ад'ютантом. Він будь-що прагнув відзначитись на війні, але у листопаді 1916 р., будучи пораненим, опинився в німецькому полоні, де перебував до червня 1917 року. Вивчав німецьку мову, навчав французької майбутнього радянського маршала М. Тухачевського, багато часу приділяв роздумам про природу війни та влади [6, с. 59]. 11 листопада 1918 р. закінчилась Перша світова війна, значну частину якої де Голль провів у полоні. Усвідомлюючи, що в мирний час військову кар'єру робити важко, він вирішив випробувати долю найманця.

4 квітня 1919 р. Шарль де Голль підписав річний контракт щодо виконання обов'язків військового радника польської армії Галлера. В серпні 1920 р. Польща поклала край спробам колишнього соратника де Голля по німецькому полону М. Тухачевського «прощупати» Європу на предмет роздмухування пожежі світової революції. А вже у січні 1921 р. в званні капітана Ш. де Голль повернувся з Польщі до Франції.

За протекцією свого колишнього командира Ф. Петена він обійняв посаду помічника професора військової історії в Сен-Сірі. Вже 2 травня

1922 р. улюблений учень наймогутнішої людини французької армії вступив до Вищої військової школи, яка була кузнею кадрів для Генерального штабу [6, с. 61]. У липні 1925 р. Ф. Петен влаштував де Голля у своїй особистий штаб. Наступного 1926 р. де Голль розробив проект програми навчання у Вищій військовій школі. Зокрема, він заперечував принцип пасивної оборони, який остаточно ліг в основу військової стратегії Франції з часу побудови «лінії Мажіно» [1, с. 40].

У грудні 1927 р. Ш. де Голль прийняв командування 19 батальйоном альпійських стрілків. Проте кар'єра військового видавалась неповною без проходження колоніальної практики. У листопаді 1929 р. він дістав призначення в Бейрут до штабу французьких військ у Леванті. У листопаді 1931 р. із закінченням терміну колоніальної служби він повернувся до Секретаріату національної оборони, який був покликаний контролювати ступінь готовності держави до можливої війни. Зокрема, він наполегливо вивчав питання мобілізації та співвідношення військових ресурсів у країнах Європи [6, с. 70].

Де Голля турбувала нацистська Німеччина й загрозливе зростання її військового потенціалу. Зокрема, в січні 1935 р. Саар за результатами референдуму був повернутий Німеччині. А вже 7 березня 1936 р. А. Гітлер ввів війська у рейнську демілітаризовану зону і, розвиваючи успіх, 16 березня 1936 р. відновив загальний військовий обов'язок у Німеччині.

Особисті риси характеру в цей час перешкоджали швидкому кар'єрному просуванню де Голля. Він не мирився із задушливою атмосферою, яка панувала у середовищі військових, тому навіть із приходом до влади у Франції уряду Народного фронту в 1936 р. де Голлю не було присвоєно чергове звання полковника. Лише в листопаді 1937 р., вже як 47-річний полковник, де Голль дістав призначення командувати танковим полком у Меці [1, с. 41]. Тут він і зустрів початок Другої світової війни.

З вересня 1939 по травень 1940 р. на західному фронті тривала так звана дивна війна. Ворогуючі сторони вичікували на замирення за рахунок розвороту Гітлера на Схід. Проте Шарль де Голль навіть за цих обставин намагався організувати оборону Франції вже у тимчасовому чині бригадного генерала. У складні для Третьої Французької республіки часи, 5 червня 1940 р. він дістав пропозицію стати заступником міністра оборони [5, с. 77]. Із повноваженнями, які йому надавала нова посада, 9 червня 1940 р. де Голль вилетів до Лондона для ведення переговорів із британськими союзниками. Під час першої наради з британським прем'єр-міністром В. Черчіллем, яка відбувалась 11 червня 1940 р., де Голль пропонував об'єднати британську й французьку бронетанкові дивізії для продовження опору нацистській Німеччині [5, с. 79]. Проте бюрократичні машини Парижа й Лондона працювали дуже інерційно, і час на прийняття швидких рішень було згаяно. А незабаром і політична ситуація стала неприйнятною для цього, оскільки 16 червня 1940 р. новий французький колаборантський уряд очолив генерал Ф. Петен. Місцем перебування

уряду Ф. Петена стало курортне містечко Віші. Для кожного француза настав час складного особистого вибору.

Після капітуляції Франції 18 червня 1940 р. з Лондона пролунав заклик Шарля де Голля продовжувати боротьбу, хоча інший відомий француз, якому теж знайшлося місце на сторінках нашої книги, Жан Монне, пропонував йому вступити до британської армії [6, с. 132]. Проте де Голль рішуче обстоював незалежність Франції. У цій боротьбі він показав себе прагматичним політиком. Наприклад, він розумів, що допоки країна перебуває під окупаційною владою, ключові рішення прийматимуться цією владою. Режим Віші визначався як суверенний, але безвладний, однак США не збиралися відмовлятися від відносин з урядом Віші. Але, незважаючи на це, де Голль закликав військових Франції не виконувати наказів окупаційної влади. З огляду на це Ж. Монне вважав тоді, що де Голль «занадто багато на себе бере» [6, с. 143]. Однак сам де Голль вважав, що «історія у знаменні хвилини допускає до кормила влади лише тих людей, які спроможні виправити перебіг подій» [7, с. 82].

22 червня 1940 р. в Комп'єнському лісі було підписано перемир'я між Німеччиною та Францією, а через тиждень – 28 червня 1940 р. уряд В. Черчілля заявив про визнання Шарля де Голля незалежним лідером та представником руху «Вільна Франція» (з 1942 р. «Воююча Франція»), яка незабаром став членом антигітлерівської коаліції [1, с. 42].

Лідер «Вільної Франції» закликав Французьку імперію продовжувати боротьбу на боці Британської імперії проти нацистського Третього рейху. Заради цього треба було утриматись на вістрі звинувачень пропаганди режиму Віші у зраді національної держави. З патріотичних почуттів де Голль не дозволяв британцям претендувати на частини Французької імперії. На його думку, велич, сила і єдність вільних французів у час важких випробувань полягала в нетерпимості до компромісів за рахунок інтересів Франції. Отже, політичний авторитет де Голля неможливо було імпортувати, його можна було лише експортувати.

Після нападу нацистів на СРСР 22 червня 1941 р. режим Віші розірвав дипломатичні відносини з Радянським Союзом, який натомість визнав рух «Вільна Франція» та обіцяв сприяти повному відновленню незалежності й величі Франції.

Уже навесні 1942 р. де Голлю вдалось об'єднати Рух Опору, який ширився в окупованій Франції. З того часу він став ще менш зручним для маніпулювання з будь-чийого боку. Адже віра генерала в кінцеву перемогу Франції була абсолютною. Своєю чергою, потужні позиції генерала в Русі Опору посилювали його політичні позиції у стосунках із союзниками по антигітлерівській коаліції.

Аби створити собі надійну тилову базу, 30 травня 1943 р. Шарль де Голль прибув в Алжир. Через тиждень тут було створено Французький комітет національного визволення. Передбачалось, що цей орган поступиться повноваженнями лише тимчасовому урядові, обраному у Франції після її визволення. Адже саме сильна Франція, на думку

генерала де Голля, мала стати ключовою фігурою для успішного розвитку післявоєнної Європи [5, с. 190]. З огляду на це генерал відстояв незалежність Французького комітету національного визволення від посиленого американського впливу, коли 25 вересня 1943 р. залишився єдиним головою цього тимчасового органу влади.

Напередодні відкриття другого фронту у Франції генерал де Голль витримав конкуренцію з французькими комуністами за контроль над Рухом Опору. Зокрема, 3 червня 1944 р. був виданий декрет, який оголосив Французький комітет національного визволення Тимчасовим урядом Французької республіки. Проте президент США Ф. Рузвельт домігся від В. Черчілля утаємничення дати відкриття другого фронту від де Голля, адже той відмовився просити в американського президента патент на легалізацію своїх претензій на владу у Франції.

Натомість де Голль пропонував В. Черчіллю інший сценарій, який, по суті, ґрунтувався на пропозиціях Ж. Монне щодо створення британсько-французького союзу, висунутих ним іще в 1940 році. Тепер лідер «Вільної Франції» вважав, що потенціалу Франції та Великої Британії вистачить на створення конкурентного середовища щодо впливу наддержав США і Росії. Однак В. Черчілль був надто вірний союзові з Рузвельтом, аби адекватно відреагувати на обережну пропозицію ексцентричного француза, який мріяв про пріоритетну роль Франції у розбудові єдиної Європи. Врешті, мабуть, це обернулось для Британії невдачами під час її спроб почати переговори про приєднання до Європейського Співтовариства у 60-ті рр. XX ст.

Тим часом 30 жовтня 1943 р. Шарль де Голль дав доручення комісарам Тимчасового уряду Франції розглянути проект «західноєвропейської федерації» у складі Франції, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу [2, с. 10]. Вже відчувалась неминучість подій, які мали змінити долю Європи та світу.

Після вторгнення західних союзників у Нормандію (відкриття другого фронту 6 червня 1944 р.) настав вирішальний етап відродження незалежної суверенної Франції. 24 серпня 1944 р. було звільнено Париж. Після цього де Голль отримав дві американські дивізії для наведення порядку та придушення впливу на подальший перебіг подій французьких комуністів, які не змогли вести боротьбу за владу одночасно з де Голлем та американцями. Врешті це їм забороняли і вказівки, які надходили з Москви [6, с. 119]. Через два дні генерал прийняв парад перемоги у звільненій столиці і був переконаний, що його доля невіддільна від майбутнього Франції.

Найближчими завданнями було визначено встановлення влади уряду на всій території країни, завершення війни та забезпечення для Франції ролі однієї з великих держав, а також відродження її економічної інфраструктури, яка стала б основою для післявоєнного процвітання. Постала непроста задача ефективного вирішення реальних проблем країни. Французька провінція вбачала в де Голлі єдину фігуру, яка спроможна забезпечити мир та спокій у країні. В. Черчілль своєю чергою також наголошував, що він волів би бачити радше голлістську, а не комуністичну Францію [6, с. 121].

Проте в тодішній політичній ситуації генерал де Голль так і не зміг сформувати тимчасовий уряд у повній відповідності до власних смаків. Коаліційний склад уряду відродив партійно-політичний процес у післявоєнній Франції. Проте ейфорія від визволення досить швидко перетворилась на незадоволення станом французької економіки. Настала холодна та голодна зима. Практично у кожній французькій общині відбувались соціальні заворушення.

У листопаді 1944 р. французькі комуністи висловлювали незадоволення неефективністю люстрацій та поверненням на державну службу колишніх чиновників режиму Віші. Особисто генералові де Голлю робилися закиди в намірах стати Бонапартом. Аргументом на користь цього було помилування, яке де Голль надав 89-річному маршалу Ф. Петену [6, с. 127].

На зовнішньополітичному фронті де Голль рішуче домагався, аби Францію запросили на конференцію, яка вирішуватиме долю переможеної Німеччини та визначатиме становище в Європі та світі. Але СРСР категорично відмовився поступитися на користь французів частиною своєї зони в Берліні. Врешті після досягнення компромісу французам була виділена зона тільки за рахунок англійського та американського секторів [3, с. 379]. Британський прем'єр-міністр В. Черчілль на Ялтинській конференції антигітлерівської коаліції в лютому 1945 р. наголошував на тезі, що Франція є невід'ємним компонентом післявоєнного світового устрою та європейської стабільності. Проте Францію фактично усунули від рішень, які приймались союзниками по антигітлерівській коаліції на конференції у Потсдамі. Це було серйозним ударом по амбіціям французького лідера.

20 січня 1946 р. де Голль, відчувши втрату довіри, пішов у відставку, заявивши, що «неможливо водночас бути людиною, випробуваною буревієм, і брати участь у низьких політичних комбінацій» [1, с. 47]. Слід зазначити, що під його керівництвом уряд відновив у Франції демократичні свободи, провів низку соціально-економічних реформ. Проте загалом він відчував свою непридатність до роботи у післявоєнній політичній системі країни, яка виникла на уламках Французької Республіки довоєнного періоду. Із поверненням додому відомих політичних діячів Третьої республіки поступово відроджувалися старі суперечки між основними політичними силами країни – комуністами, соціалістами та християнськими демократами. Сам же де Голль вважав неможливим для себе керувати Францією, розділеною різними партійними позиціями. Він не бачив сенсу без достатніх повноважень очолювати безсилу державу. Після відставки його родина скромно існувала на невелику військову пенсію. Особисто де Голль скептично ставився до політичного курсу, обраного новими-старими лідерами.

22 грудня 1946 р. Франція відокремила Саар від решти своєї зони окупації митним кордоном [4, с. 381]. Тим самим зберігалась можливість вирішення історичних німецько-французьких територіальних проблем у форматі європейської інтеграції. Однак для тогочасного

настрою де Голля це було справжньою зрадою національних інтересів. Своєю чергою політичні опоненти продовжували звинувачувати де Голля в тому, що він нібито бажає бути абсолютним монархом.

Тим часом інший відставний політик В. Черчілль вже встиг попередити світ про загрозу «залізної завіси», яка відторгла Східну Європу в зону впливу радянської імперії. У 1947 р., після того, як СРСР відкинув «план Маршалла», спрямований на відродження економіки Європи, де Голль рішуче критикував французьких комуністів, які нібито мали намір віддати Францію на поталу радам. По суті, це був чи не єдиний випадок, коли генерал говорив в унісон з американською політикою, адже він вважав «план Маршалла» життєво важливим для захисту Європи [6, с. 404]. Намагаючись виправити помилки своїх політичних конкурентів, де Голль зробив спробу повернутись у політику.

7 квітня 1947 р. генерал виступив у Страсбурзі перед ветеранами війни. Саме тут в Ельзасі було створено голлістське Об'єднання французького народу. Але у 1948 р. голлісти не змогли домогтися розпуску Національних зборів. На чергових виборах 1951 р. партія де Голля здобула лише 118 мандатів у Національних зборах Четвертої Французької республіки [1, с. 49].

Тим часом Радянський Союз встановив контроль над Чехословаччиною і «холодна війна» ставала все небезпечнішою для Європи. Саме в цей час соціологічне опитування громадської думки знову свідчило, що особиста популярність де Голля зростала кожного разу, як тільки посилювалась зовнішня загроза для Франції. Але після поразки очолюваної генералом політичної партії «Рух французького народу» на низці муніципальних виборів у червні 1955 р. він заявив про завершення своєї політичної кар'єри.

Де Голль у цей час дуже обережно ставився до планів створення наднаціональних європейських структур. Зокрема, він не сприйняв ідеї французького прем'єр-міністра Р. Плевена (1901–1993) щодо створення європейської армії як альтернативи варіанту ремілітаризації Німеччини за моделлю відтворення національної армії. Де Голль застерігав, аби Європейське оборонне співтовариство не позбавило переможну Францію «права мати власну армію, мати її збройні сили, які вона була зобов'язана надавати переможеним Німеччині та Італії. Крім того, Франція мала передати командування цим безрідним конгломератом США. Натомість Англія відмовилась від такого національного самозречення» [8, с. 16].

Отже, гіпотетична майбутня європейська армія мала включати в себе однорідні національні угруповання з 13 тис. осіб, об'єднаних у 43 дивізії, із них 14 французьких, по 12 італійських і німецьких і 5 від країн Бенілюксу. Причому жодних інших національних військових формувань, за винятком жандармерії для підтримання внутрішнього порядку, країнам-учасницям не дозволялося [4, с. 68].

Крім того, де Голль критикував створене Ж. Монне 1951 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі. Причому робив він це досить послідовно, незважаючи на те, що Франція була зацікавлена у створенні

європейського об'єднання, в якому лідирував би Париж. На думку де Голля, Європейське об'єднання вугілля і сталі «...не забезпечило засобів для відновлення наших зруйнованих шахт, звільнило німців від репараційних постачань палива і давало можливість італійцям створити у себе великі металургійні заводи» [8, с. 15-16].

Крім того, треба було врахувати досвід Версальського договору 1919 р., який, пригнітивши переможених, підштовхнув їх до прагнення реваншу. Тому інтеграція Західної Німеччини зробила б її більш контрольованою і передбачуваною. Однак де Голль розумів, що Німеччина прагнула шляхом інтеграції домогтися анулювання численних обмежень, які впроваджувались після капітуляції гітлерівців. Однак де Голль не заперечував можливості участі ФРН у структурах Західноєвропейського союзу, який не мав власної військової організації. Країни-учасниці, аби не дублювати функції, передавали НАТО відповідні контингенти своїх збройних сил. Його влаштовувало, що ЗЄС впав у летаргію і прокинувся лише в 1992 р. після підписання Маастрихтського договору. Національні почуття лишались сильними, особливо в галузі оборони та зовнішньої політики. Ситуація змінилась, коли в умовах трансформації ситуації в Європі та світі стало зрозуміло, що таки є щось, що потребує спільних зусиль для свого захисту. Насамперед це цінності, які об'єднують демократичну Європу.

Врешті 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції відхилили ратифікацію Угоди про Європейське оборонне співтовариство. Та навіть після цього різко загальмувати процес європейської інтеграції не вдалось. Адже його учасники зайнялись реальними справами економічної інтеграції.

Час після своєї відставки де Голль творчо використав для написання «Військових мемуарів», які були завершені 1957 р. Їх можна вважати своєрідною священною книгою голлізму. Зокрема, генерал, малюючи власний політичний портрет, наголошував, що лідер, покликаний служити вищим інтересам Франції, має бути рішучим і надпартійним. Заради досягнення успіху він мусить бути безпосередньо пов'язаний із тими, ким керує, адже вони є для нього джерелом легітимності. За умов дотримання зазначених імперативів де Голль ніколи не боявся бути непопулярним, якщо вважав, що його курс служить справжнім інтересам Франції [5, с. 164].

Де Голль досить стримано зустрів повідомлення про те, що в травні 1956 р. на конференції представників «шістки» держав-членів Європейського об'єднання вугілля і сталі досягнуто домовленості про суттєві поступки на користь економічних інтересів Франції. Зокрема, Париж дістав згоду своїх партнерів на включення до компетенції майбутнього Європейського Економічного Співтовариства питань спільної сільськогосподарської політики та навіть розгляду можливості надання статусу асоційованого членства в майбутньому ЄЕС французьким та бельгійським заморським територіям. На думку де Голля, не слід було сліпо дотримуватись «принципу наднаціональності, тобто підпорядкування Франції чужим законам, звідси симпатії до Європи, в якій виконавча

влада перебуватиме в руках технократів, які вирішували би долю французького народу» [5, с. 157].

У жовтні 1956 р. Франція, у намаганні виграти боротьбу за Суецький канал, аби врятувати Алжир, встряла в тристоронній конфлікт у зоні Суецького каналу, де зазнала ганебної поразки. Де Голль відчував, що це матиме суттєві наслідки. У березні 1957 р. було укладено Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії. Враховуючи це, де Голль вважав за поспішне рішення про створення спільного ринку ядерних матеріалів і обладнання, розробку спільного ядерного законодавства, спільної системи мирного використання та стандартів функціонування підприємств ядерної енергії.

Справжнім іспитом для французького патріотизму став 1957 р., коли Саар було передано Західній Німеччині. Додатковим випробуванням для французько-німецьких відносин стала чергова берлінська криза. Вона розгорнулась, коли НДР висловила готовність вийти з ОВД, якщо ФРН, своєю чергою, залишить НАТО. Реагуючи на це, 27 листопада 1958 р. радянський лідер М. Хрущов висунув вимогу ліквідувати окупаційний статус Західного Берліна та перетворити цю частину міста на демілітаризований район. Проте де Голль підтримав Аденауера щодо відмови від будь-яких компромісів у питанні статусу Західного Берліна. Передумовою об'єднання Німеччини вважались вільні вибори під незалежним міжнародним контролем.

22 листопада 1957 р. у вузькому родинному колі відсвяткували 67-річчя Шарля де Голля. Опитування громадської думки свідчили, що його продовжували вважати визволителем Франції. Цю репутацію не слід було ставити під загрозу новим виходом на нестабільну політичну арену.

Ситуація змінилась лише з початком загострення алжирської кризи. Здавалось, влада сама йшла йому в руки. По мірі наростання кризи генерал очікував на свій шанс.

Врешті у період гострої загальнонаціональної кризи 1958 р. де Голль був обраний президентом П'ятої республіки. Його конкурентом був Е. Даладьє (1884–1970), який 1938 р. від імені Франції підписав Мюнхенську угоду щодо поділу Чехословаччини. Оцінюючи політичну ситуацію, яка на той час склалась у Франції, де Голль писав, що «врятувати становище міг лише загальнонаціональний авторитет, чужий як політичному режимові, що існував на той момент, так і силам, які намагались його скинути... Ні в кого, крім мене, такого авторитету не було» [8, с. 22]. Для французів ішлося про встановлення політичного режиму, який би, повністю поважаючи свободу, був спроможний до творчої діяльності та політичної відповідальності. Де Голль був переконаний, що не може бути спокою, свободи, ефективної економічної діяльності без жорсткої дисципліни під керівництвом сильної держави, яка підтримується народом. Звичайно, з точки зору політичної класифікації, така ідеологема може вважатися різновидом авторитаризму перехідної історичної епохи.

Саме відчутний брак зазначених компонентів призвів до краху Четверту республіку. На думку де Голля, «...суверенітет належить народові лише тоді, коли він має можливість висловлювати свою волю безпосередньо... я не міг допустити, аби цей суверенітет був поділений між політичними партіями, які висловлюють різні інтереси» [8, с. 11]. Адже «держава має слухати лише голос розуму» [8, с. 81].

13 травня 1958 р. у Франції почався військовий путч. 24 травня 1958 р. аналогічний путч почався на о. Корсика. Реальною стала загроза висадження путчистів на території материкової Франції. Четверта республіка йшла до свого неминучого краху.

Слід зазначити, що в 1954–1962 рр. Фронт національного визволення Алжиру вів війну за незалежність. Пізніше де Голль писав про цей період: «беручи на себе керівництво Францією, я був повний рішучості звільнити її від зобов'язань, які не давали жодних переваг, що накладало на неї володіння колоніальною імперією» [8, с. 39].

Отже, 2 червня 1958 р. у солідному віці – 68 років – де Голль повернувся до влади й узяв на себе управління Францією, чим фактично врятував її від громадянської війни, пообіцявши зберегти «французький Алжир». Зусиллями де Голля на референдумі 28 вересня 1958 р. була прийнята Конституція П'ятої республіки, яка проіснувала найдовше з будь-яких інших національних Конституцій, прийнятих у Франції, починаючи з років Великої революції 1789–1794 рр.

Наприкінці червня 1958 р. генерал-президент приймав британського прем'єр-міністра Г. Макміллана. Британський гість намагався порушити питання щодо відносин між Європейською асоціацією вільної торгівлі та Європейським Економічним Співтовариством. Проте де Голль вів мову лише про алжирські та власні конституційні проблеми. Адже «дипломатія за всієї умовності її форм визнає лише реальні факти» [8, с. 220]. Саме тому, лишаючись прагматиком, де Голль визнавав реальність перспективи європейської інтеграції, адже всі народи Європи «...належать до однієї білої раси, сповідують одну християнську релігію, ведуть один спосіб життя, пов'язані між собою численними узами в суспільній думці, мистецтві, науці, політиці, торгівлі, сама їхня природа відповідає устремлінню до об'єднання, яке мало б свій характер і свою організацію в сучасному світі» [8, с. 158].

Водночас, оцінюючи перспективи європейської інтеграції, де Голль слушно зазначав: «я впевнений, що зараз, як колись в минулому, не можна домогтися об'єднання Європи шляхом злиття народів: воно може і має бути наслідком систематичного зближення між ними... Тому моя політика націлена на створення союзу європейських держав, аби розвиток різноманітних зв'язків між ними сприяв зростанню їхньої солідарності. Є всі підстави вважати, що, відштовхнувшись від цього, еволюція зможе привести до створення конфедерації, особливо у разі виникнення спільної для всіх небезпеки» [8, с. 158]. Тож «практично це привело нас до створення економічної співдружності шести країн; до організації регулярних політичних консультацій між ними; до діяльності, спрямованої на те, аби деякі інші країни, передусім

Велика Британія, припинили тягти за собою Захід до атлантичної системи, несумісної з можливостями європейської Європи, а навпаки, змусило ці центробіжні сили змінити орієнтацію, звички й клієнтів і стати єдиним цілим з континентом; нарешті до того, аби дати приклад розрядки, а потім злагоди і співробітництва з країнами Сходу, в надії, що мир і прогрес відповідає спільним прагненням і інтересам цієї й іншої половини випадково розколотої Європи, незалежно від лінії, обраної режимом і пропагандою» [8, с. 158–159].

Виконуючи цю свою програму, 14 вересня 1958 р. де Голль вперше приймав у своєму родинному маєтку в селищі Коломбе, яке німецькі війська захоплювали двічі: в 1870 та 1940 рр., західнонімецького канцлера К. Аденауера, якого він назвав «людиною, що найбільш спроможна з усіх німців вести свою країну одним шляхом разом із Францією і прагне цього сильніше за інших» [8, с. 160]. Французький господар французько-німецького саміту визнавав, що «в серці проблеми в центрі континенту перебуває Німеччина. Ніщо не може бути побудовано без неї і ніщо не роздирало Старий Світ сильніше, ніж її безглузді справи. Така вже її доля» [8, с. 159]. З огляду на це де Голль закликав К. Аденауера «прийняти існуючі державні кордони, проявити добру волю у взаєминах зі Сходом, відмовитись від атомного озброєння Німеччини», причому «з усіх цих питань прагматизм канцлера дозволив йому приєднатись до моєї точки зору». Зокрема, «для Аденауера, як і для мене, й мови не могло бути про ліквідацію наших народів, з їхніми державами та законами, шляхом злиття їх у певну безрідну конструкцію, хоча він і визнає, що з міфу інтеграції зумів витягти для Німеччини солідні переваги, і тому вдячний французьким проповідникам цієї ідеї Жану Монне і Роберу Шуману за їхні подарунки. Але, будучи канцлером переможеної, розділеної та такої, що перебуває в небезпеці, Німеччини, Аденауер, звичайно, схилявся до об'єднання лише Західної Європи, яке забезпечить його країні разом із рівноправ'ям більший вплив і значнішу підтримку перед лицем Сходу Європи і завдяки самому факту свого існування збереження присутності Сполучених Штатів у Європі та їхніх гарантій Федеративній республіці» [8, с. 163]. За підсумками німецько-французької зустрічі де Голль вперше публічно заявив про принципове право Алжиру на самовизначення [1, с. 54].

Колишній генерал-рятівник Франції розумів, що французька економіка потребує підтримки німецької економіки, яка в цей час переживала справжнє економічне диво. Водночас де Голль намагався подолати своє авторитарне бачення влади та недовіру до наднаціональних європейських структур. Проте інтеграція Франції до європейських структур уже пройшла точку повернення. І де Голль розумів, що в історичній перспективі єдиним способом надійного контролю за німецькою потугою може бути лише підключення ФРН до партнерства в рамках спільної європейської владної структури, яку він визначав поняттям «Європи батьківщин» [6, с. 16]. Зазначимо, що під час зустрічі 14–15 вересня 1958 р. в Коломбе Франція запевнила європейців, що «намагатиметься розпочати реалізацію Римського договору і має намір,

окрім цього, запропонувати шістьом країнам регулярно погоджувати всі політичні питання міжнародного характеру, які поставатимуть» [8, с. 164].

Водночас генерал вважав, що Європейське Економічне Співтовариство, до якого з 1 січня 1958 р. офіційно входили шість країн: ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія і Франція, могло бути структурою, яка передусім розвиває відносини не з очолюваною Великою Британією Європейською асоціацією вільної торгівлі, а з Східним блоком, очолюваним СРСР. Проте наприкінці 50-х рр. К. Аденауер відкидав таку сміливу думку. Однак де Голль запевнив його в тому, що Франція не перешкоджатиме реалізації графіка створення Спільного ринку з 1 січня 1959 р., якщо за лаштунками залишиться сільськогосподарський ринок.

Із політичних умов висувались пропозиції визнання Західною Німеччиною своїх східних кордонів та безумовна відмова від розробки власної атомної зброї. Зазначимо, що аби розробити власну атомну зброю, де Голлю довелося навіть вивести Францію з військових структур НАТО. А вже 17 травня 1959 р. на засіданні уряду де Голль назвав створення французької атомної бомби абсолютним пріоритетом [6, с. 501]. На його думку, лише в «ім'я єдності Європи дозволено ліквідувати ті переваги, яких ми домоглися своєю перемогою...», але де Голль був проти того, щоб «під приводом атлантичної солідарності виправдовувати підпорядкування Франції гегемонії англосаксів» [8, с. 15].

Проте до кінцевого обрання варіанта розв'язання алжирської проблеми він не міг порушувати питання про лідерство в атлантичному союзі. Будучи політичним реалістом, генерал визнавав, що треба створити противагу американському домінуванню в НАТО, проте сам альянс слід зберегти на крайній випадок, від якого в умовах «холодної війни» ніхто не був гарантований. Проте, на його думку, Франція могла бути по-справжньому незалежною, лише маючи власну атомну бомбу.

На думку генерала, Франція мала стати безумовним лідером континентальної Європи, і Німеччина на цю роль претендувати не могла. У франко-німецькому союзі Парижу відводилась роль політичного лідера, а провінційному західнонімецькому Бонну – функції економічного локомотиву. Водночас сам де Голль визнавав, що «ефективність й устремління політики пов'язані з могутністю і перспективами економіки» [8, с. 122]. Зазначимо, що де Голль реалістично оцінював місце Франції в міжнародному розподілі праці, зокрема, він писав, що «тепер недостатньо добре робити те, що робили раніше, треба робити це краще, ніж інші. Мова йшла про міжнародне змагання, адже саме воно є інструментом, за допомогою якого можна підняти наші підприємства, стимулювати підвищення продуктивності, привести до об'єднання, змусити вести боротьбу на світових ринках; звідси моя рішучість втілити в життя Спільний ринок, який являв собою у той час лише товстий зошит проектів, піти на ліквідацію митних бар'єрів між шістьма країнами, значною мірою вивільнити нашу зовнішню

торгівлю» [8, с. 125]. Своєю чергою британський прем'єр-міністр Г. Макміллан назвав Спільний ринок «континентальною блокадою» Великої Британії [8, с. 173].

Домовленості, досягнуті з Конрадом Аденауером, давали підстави де Голлю 17 вересня 1958 р. звернутись із меморандумом до американського президента Д. Ейзенхауера та британського прем'єр-міністра Г. Макміллана. Французький месія вимагав перегляду структури командування НАТО, аби всі проблеми безпеки у не-комуністичному світі вирішувались тріумвіратом у складі США, Великої Британії та Франції. Здавалось, що поки Париж не був спроможний створити власну атомну зброю, він принаймні сподівався отримати право вето на використання американських ударних ядерних сил відповідно до стратегії «масованої відплати» у разі гіпотетичної радянської агресії. За логікою речей, якщо американська ядерна зброя розташована на території Франції, то остання мала принаймні право голосу в питаннях її використання.

На внутрішньополітичному фронті 23 жовтня 1958 р. де Голль запропонував лідерам алжирського Фронту національного визволення «мир для сміливців». Незабаром з'ясувалось, що це був не просто ефективний хід у розвитку зв'язків із французькою громадськістю, завдяки якому 21 грудня 1958 р. Шарль де Голль переконливо переміг на президентських виборах.

Отриманий мандат народної довіри дав йому підстави вдатись до непопулярних економічних кроків. Адже радники наполягали на тому, що для забезпечення конкурентоспроможності французької економіки в умовах функціонування Спільного ринку слід застосувати заходи шокової терапії. Внаслідок цього зростали податки, скорочувались соціальні виплати й субсидії французьким фермерам. Крім того, були скасовані торговельні квоти у відносинах з іншими країнами ЄЕС, а французький франк з метою збільшення експорту девальвований. Врешті ці заходи сприяли настанню в 1950-ті роки десятиріччя збалансованого та стабільного економічного зростання, яке поступалося німецькому економічному диву, але майже вдвічі випереджало зростання у Великій Британії.

Водночас 26 листопада 1958 р., здійснивши візит у відповідь до К. Аденауера, де Голль закликав «припинити переговори щодо спроби... потопити співтовариство шістьох країн у ширшій зоні вільного обміну за участю Великої Британії» [8, с. 166]. Крім того, французького лідера не влаштовувала ситуація, коли «з позицій Німеччини, наприклад, яка купує дві третини свого продовольства за межами Співтовариства задешево, збуваючи в обмін на продовольство промислові товари, Спільний ринок потрібен лише для промислових товарів. За таких умов перевага Федеративної республіки стала б у Співтоваристві превалюючою. Для Франції це було неприйнятно» [8, с. 171].

У питанні майбутнього європейської інтеграції Шарль де Голль був переконаний, що держави можуть укладати між собою угоди щодо співробітництва, але при цьому, на його думку, не повинно бути

навіть пропозицій розраховувати на обмеження національного суверенітету. Тому в 1959 р. де Голль запропонував керівникам шести західноєвропейських держав проводити щоквартальні зустрічі на вищому рівні із зовнішньополітичних питань, але без участі представників Європейської Комісії. Тобто, не заперечуючи проти взаємовигідної економічної інтеграції, де Голль заперечував політику відмови від національного суверенітету [9, с. 236].

Водночас, допоки, так би мовити, на шиї Франції висіло алжирське питання, жодний проект неможливо було ефективно впроваджувати. Проте проблема припинення колоніальної війни в Алжирі не мала більш-менш популярного рішення. Врешті, в 1959 р. де Голль визначився принаймні з трьома можливими моделями «виліковування» алжирського головного болю. Це могло бути повне визнання незалежності Алжиру, інтеграція його з Францією або якась інша форма асоційованих міждержавних зв'язків. Це дало підстави радикальним білим поселенцям у Алжирі оголосити де Голля «зрадником». Було зроблено декілька замахів на життя генерала-президента Франції. Але це лише переконувало його в правильності обраної політики та додавало рішучості в її реалізації.

7 квітня 1961 р. в швейцарському містечку Евіан розпочалися переговори між французьким урядом та делегацією алжирського Фронту національного визволення. Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння французьких військових у Алжирі. В ніч на 21 квітня 1961 р. в Алжирі розпочався путч проти президента Шарля де Голля. У разі можливої висадки парашутистів путчистів у Франції військову допомогу пропонувала навіть Британія [6, с. 494].

Врешті надзвичайними зусиллями й гнучким маневруванням на внутрішньополітичній та міжнародній арені де Голль вийшов з «алжирської кризи», надавши Алжиру незалежність після підписання Евіанських угод (1962).

Це розв'язало йому руки для реалізації ідеї побудови «Європи націй». Перший камінь у фундамент цієї структури поклав німецько-французький договір 1963 р., причому найважливішим своїм завданням де Голль вважав «відрив Франції не від Атлантичного союзу, а від інтеграційних процесів під командуванням Америки» [6, с. 481]. Це давало підстави продовжувати вважати Францію, незважаючи на втрату більшої частини своєї імперії, світовою потугою.

Зовнішню політику де Голль здійснював, спираючись на ідею національної величі Франції. Він зазначав, що «Франція коли-небудь вийде з системи НАТО, тим паче, що вона сама скоро оволодіє ядерною зброєю, на яку не може поширюватись принцип інтеграції. Аби забезпечити моїй країні життєспроможність у майбутньому, передусім потрібна політична незалежність, відповідна її становищу і цілям» [8, с. 164]. 13 лютого 1960 р. в пустелі Сахара була успішно випробувана перша французька атомна бомба. Після цього де Голль запропонував британському прем'єр-міністру Г. Макміллану розвивати французько-британське співробітництво в ядерній сфері. Але Британія лишалась

у питаннях безпеки в фарватері американської політики, яка не влаштовувала Францію генерала де Голля.

У березні 1960 р. середземноморський флот Франції був виведений з-під командування Північноатлантичного альянсу. Де Голль продовжував наполягати на рівноправ'ї зі США та Великою Британією в рамках НАТО. У травні 1960 р. зазнала провалу запланована в Парижі зустріч за участю Хрущова, Ейзенхауера та британського прем'єр-міністра Г. Макміллана. Між сторонами бракувало взаємної довіри.

Одночасно де Голль детально виклав своє бачення майбутнього політичних аспектів європейської інтеграції. Сенс голлістської позиції полягав у тому, що рішуче відкидався федералістський проект європейського єднання. Натомість пропонувалось, аби ключові рішення приймались на фундаменті збереження національного суверенітету держав. З цією метою передбачалось регулярно проводити зустрічі глав держав та урядів країн-членів ЄЕС, а також наради галузевих національних міністрів, які мали погоджувати позиції з головних питань з апаратом трьох європейських об'єднань: Євроатома, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейського Економічного Співтовариства, які мали функціонувати під безпосереднім керівництвом ради глав урядів країн – членів зазначених структур. У травні 1960 р. на наполегливі пропозиції Франції «шістка домовилась про введення спільних зовнішніх митних виплат і прийняла календар виконання рішень у галузі сільськогосподарської політики» [5, с. 172].

5 вересня 1960 р. на одній із прес-конференцій де Голль, так би мовити офіційно, презентував власну концепцію «Європи націй», запропонувавши повернутись до ідеї «союзу європейських держав». Він вважав за потрібне запровадити механізм регулярних консультацій країн Західної Європи в політичній, економічній, військовій і культурній сферах. Передбачалось створити постійний секретаріат із місцем перебування в Парижі.

У червні 1961 р. Париж вперше після провалу авантюрної спроби повалення кубинського лідера Ф. Кастро відвідав молодий президент США Джон Кеннеді. Де Голль симпатизував його позиції: «не будемо ніколи вступати в переговори внаслідок страху, але не будемо ніколи й лякатись переговорів». Проте американці були серйозно стурбовані тим, що голлізм послаблює західний союз. Американський президент агітував за вступ Британії до Європейського Економічного Співтовариства. Реальність склалась таким чином, що Велика Британія не могла розраховувати на економічне й політичне процвітання за межами Європейського Економічного Співтовариства, навіть як сателіт США. Вона опинилась у незручному становищі: між відродженою Європою, яку вела економічна потуга ФРН, а з іншого боку Атлантики – США. Офіційно перша британська заявка на вступ до ЄЕС була направлена в липні 1961 р., проте де Голль, який розглядав ЄЕС як праобраз «третьої сили» на міжнародній арені, справді сприймав Британію як американського «троянського коня». На думку генерала, якщо Британія бажає приєднатися до ЄЕС, вона не повинна тягнути за собою «всю

Британську Співдружність Націй». Однак це питання тимчасово було відкладено внаслідок чергового рецидиву «холодної війни». 13 серпня 1961 р. постав Берлінський мур. Проте де Голль не підтримав пропозицію К. Аденауера щодо запровадження повної економічної блокади соціалістичних країн Європи.

14 січня 1962 р. після драматичного обговорення Радою Міністрів країн «шістки» було прийнято рішення про поширення принципів Спільного ринку на сільськогосподарську політику. На думку де Голля, завдяки цьому реалізація договору про Спільний ринок вступила в новий етап [8, с. 172].

Аби домогтися цього, спочатку слід було покінчити з алжирською трагедією. Підписання 18 березня 1962 р. Евіанської угоди поклало край війні, яку вела Франція в Алжирі. Завдяки цьому у де Голля нарешті були розв'язані руки для активних дій на міжнародній арені та безпосередньо в Європі. «Щодо Європейського Економічного Співтовариства, – зазначав де Голль, – складності з'являлися по мірі обговорення сільськогосподарських питань, вирішення яких необхідне для Франції, і при обговоренні кандидатури Великої Британії, яку Франція відхиляла, допоки Британія лишається тим, чим вона є» [8, с. 164].

Отже, на порядку денному з'явилось питання можливого вступу до європейських співтовариств нових країн-членів. Тому на боннській зустрічі з К. Аденауером 18 липня 1961 р. Шарль де Голль погодився на створення Комісії посадових осіб на чолі з французьким послом у Данії Крістіаном Фуше (1911–1974), який мав підготувати пропозиції щодо методів удосконалення роботи спільних європейських структур. Причому президент Франції рішуче обстоював позицію, яка полягала в тому, що незалежно від обрисів, яких набуде майбутня єдина Європа, її безумовною столицею має стати Париж.

Врешті, за підсумками роботи «комісії Фуше» замість голлістської концепції «союзу народів» Європи було запропоновано функціоналістську модель «союзу держав». Загалом за винятком Франції інші п'ять тодішніх членів ЄЕС, яке наполегливо йшло шляхом єднання, підтримали ці пропозиції, хоча Нідерланди ставили їхнє остаточне затвердження у залежність від позитивного вирішення проблеми вступу до європейських Співтовариств Великої Британії. Проте британська заявка застрягла на питанні цін на вершкове масло.

Однак політична активність прихильників британського членства змусила де Голля чіткіше викласти власну позицію, яка автоматично ставала й офіційною позицією Франції. Отже, президент де Голль вважав, що близькість Великої Британії до США у разі членства Лондона в європейських інтеграційних структурах змінить характер континентальної Європи. Проте після того як у травні 1962 р. французький президент рішуче висловився проти наднаціональної Європи на користь Європи національних держав, у Лондоні відчули, що принаймні в питанні визначення політичної структури єдиної Західної Європи британська позиція є максимально наближеною до голлістської. Але де Голль знову повторив: оскільки Британія не здатна відірвати себе від

США, їй немає місця в Європі. Найзаповітнішою мрією президента Франції було символічне відтворення імперії Карла Великого, тобто Європи, в якій Франція буде домінуючою силою. 8 липня 1962 р. в стародавньому місті Реймсі відбулася відповідна символічна зустріч де Голля та К. Аденауера.

До середини 1962 р., згадував де Голль, «К. Аденауер і я обмінялися близько сорока листами, зустрічались 15 разів і провели в бесідах понад сто годин». Однак «таке співробітництво двох колишніх ворогів було обов'язковою умовою об'єднання Європи, але ще недостатньою. Правда, якщо судити з промов, які лунали з усіх боків, і статей на цю тему, об'єднання нашого континенту буде легко досягнуте, оскільки всього цього прагнуть люди». Проте «справа видається інакшою, коли вона стосується реальних речей: потреб, інтересів, упереджень. У той час як марні переговори з англійцями демонструють народженому співтовариству, що одних добрих намірів недостатньо для замирення непримиренного, "шістка" констатувала, що вже в галузі економіки підлаштування становища в кожній країні під спільний стандарт загрожує складнощами, які неможливо вирішити в рамках чинних угод» [8, с. 167]. У жовтні 1962 р. Карибська криза поставила СРСР та США на межу ядерної війни. Де Голль бачив у цьому вимогу зміцнити європейські структури для проведення більш самостійного курсу на міжнародній арені. На цьому тривожному тлі, за результатами виборів, які відбувались у листопаді 1962 р., французи знову надали перевагу голлістам.

Відчувши потужну внутрішньополітичну підтримку, де Голль схилився до варіанта побудови «французької» Європи. 14 січня 1963 р. президент Франції офіційно відхилив заявку Великої Британії на вступ до ЄС, хоча британський прем'єр-міністр Г. Макміллан і наголошував, що «вважати, ніби одна держава може домінувати в Європі, так само помилково, як і думати, що Європа може встояти одна» [9, с. 526].

Апогеєм французько-німецького співробітництва доби Ш. де Голля та К. Аденауера став підписаний 22 січня 1963 р. в Парижі франко-німецький договір. Сторони погодились досягати злагоди в процесі розгляду зовнішньополітичних питань. Це посилило американське занепокоєння дисидентською політикою де Голля. Зважаючи на це, 16 травня 1963 р. під час ратифікації Єлісейського договору німецьким бундестагом до його преамбули було внесено неприйнятне для де Голля положення про необхідність забезпечення сприятливих умов для вступу до ЄЕС Великої Британії.

У серпні 1963 р. К. Аденауер передав посаду бундесканцлера Л. Ерхарду, який був налаштований більш проамериканськи. Це дало підстави де Голлю риторично-поетично порівняти договір з К. Аденауером з дівчиною і трояндою, які з часом в'януть. 15 жовтня 1963 р. К. Аденауер пішов у відставку. Відносини де Голля з новим канцлером «атлантистом» Л. Ерхардом не склалися.

Тим часом французька економіка під впливом потужного імпульсу усунення тарифних бар'єрів у процесі розвитку європейської інтеграції

прискорено модернізувалась. На початку 1965 р. Франція запропонувала підраховувати дефіцит торговельного балансу в золоті. У відповідь Г. Кіссінджер зазначив, що «європейське самовизначення стає викликом американській гегемонії» [10, с. 139].

Правда, це відбулось за рахунок серйозних соціальних збитків. Старі галузі промисловості занепадали. Зростало безробіття. Вигоди від модернізації розподілялись нерівномірно. Посилювалось внутрішнє соціальне напруження. Рейтинг особистої популярності де Голля знижувався.

3 липня 1964 р. де Голль провів переговори з новим західнонімецьким канцлером Л. Ерхардом. Останній наголосив, що «Європа, яка складатиметься лише з двох країн, не той варіант, який відстоює федеральний уряд» [11, с. 145].

30 червня 1965 р., посилаючись на провал переговорів щодо спільної сільськогосподарської політики, яку де Голль не бажав бачити надто наднаціональною, президент Франції наказав усім французьким чиновникам, які задіяні в європейському процесі, призупинити свою роботу. Він наголошував, що «по мірі реального створення Співтовариства я був вимушений неодноразово втручатись особисто, аби врятувати мою країну від небезпек, які загрожували її інтересам». Французький президент вважав, що «об'єднана Європа може бути лише об'єднанням держав, ...якщо заторкуються національні інтереси, ніхто і ніщо не має нав'язувати державі свою волю» [8, с. 174].

У 1965 р. закінчився семирічний термін президентства де Голля. 5 лютого 1965 р. на одній зі своїх прес-конференцій де Голль висунув прогноз щодо «європеїзації німецького питання». На його думку, СРСР мав відмовитись від свого тоталітаризму, і тоді Європа простягнеться «від Атлантики до Уралу» [6, с. 650].

4 листопада 1965 р. де Голль заявив про повторне висунення своєї кандидатури на посаду президента на новий семирічний термін. На думку опонентів, генерал цим рішенням спустився з висот харизми до рівня звичайної політики. Проте він виграв ці вибори. Спочатку де Голль не збирався вести передвиборчу кампанію, але політичні обставини змусили його зробити це. Від прихильників атлантичного курсу був висунутий Ж. Леканюе, а від лівих – Ф. Міттеран. 19 грудня 1965 р. Шарль де Голль був переобраний на посаду президента Франції. За де Голля проголосували 44 % французів, за Ф. Міттерана – 32 %, а за Ж. Леканюе – 16 % виборців [1, с. 57]. Другий президентський термін розпочався.

Врешті 1966 р. де Голль вивів Францію з військової структури Північноатлантичного альянсу. Адже він іще в роки Другої світової війни критично ставився до свого оточення американськими штиками. Рузвельт особисто не сприймав де Голля, дістаючи таке саме ставлення навзаєм. Тепер, у середині 60-х рр. XX ст., де Голль вважав, що США поступово згорнуть свою участь у захисті Європи, як це вже було після Першої світової війни. Тоді ядерна потуга Франції мала стати ключем до оборони Західної Європи. До того ж французький президент в умовах

зростання американських витрат на в'єтнамську війну вимагав, аби долар повернувся до золотого стандарту. У відповідь у США сталися масові антифранцузькі виступи, під час яких коштовні французькі вина зливались у канави, аналогічні події мали місце у 2003 р., коли Франція також засудила американську іракську політику.

Жорсткою залишалась французька позиція і з питання розвитку європейської інтеграції. На думку де Голля, «так звані "виконавчі органи", поставлені на чолі спільних організмів під впливом ілюзій інтеграції, які бурхливо розквітли напередодні мого повернення до влади, стають неспроможними, ледь виникає необхідність приймати рішення та добиватись їх виконання, лише національні уряди спроможні до таких дій після відповідних переговорів» [8, с. 167].

Де Голль був незадоволений тим, що «бажання, аби Європа була федерацією, хоча й без людини, яка її об'єднує, але з атрибутами права в питаннях економіки, а також владою, ініціативою, контролем, бюджетом, які віднині належать хору експертів – це вже надто широке тлумачення – інтеграційних ідей». Де Голль був проти того, аби «національних міністрів, без яких поки що неможливо обійтись у питаннях практичної діяльності, періодично викликали в Брюссель, де вони діставатимуть інструкції від Комісії, кожний у питаннях, що стосуються його компетенції. З іншого боку, ті ж творці міфу бажають бачити в Асамблеї, на яку з'їжджатимуться в Страсбург депутати й сенатори, відряджені туди парламентами відповідних країн – членів Співтовариства, "Європейський парламент", який, безумовно, не матиме жодної реальної влади, але надасть брюссельській "виконавчій владі" видимість демократичної відповідальності» [8, с. 169].

Де Голль зазначав, що, «оскільки в Римському договорі записано, що на період становлення Співтовариства жодні заходи не можуть сприйматися без консенсусу шести держав, достатньо уважно слідкувати за тим, аби не допустити порушення французького суверенітету» [8, с. 170]. Французький лідер категорично не сприймав поверхових паралелей між «європейською Європою», яку тільки ще потрібно створити, та Сполученими Штатами. На думку де Голля, порівняти ці категорії інтеграції неможливо, адже «останні були створені, не маючи нічого попереднього, на вільній території, послідовними хвилями безрідних колоністів» [8, с. 175]. Обстоюючи принцип збереження національного суверенітету, де Голль не бажав прискореного створення наднаціональних політичних структур у Європі.

Таким чином, розпочалась французька політика «порожнього крісла» в керівних структурах ЄЕС. Складний процес створення Спільного ринку повністю зупинився, оскільки міг здійснюватись лише на основі консенсусу. Це була найбільш серйозна інституційна криза в історії європейської інтеграції. Слід було внести суттєві корективи до проекту інтеграції та ретельніше враховувати специфічні національні інтереси країн-учасниць, які ще потребували послідовного погодження. З того часу кризові періоди стали невід'ємною частиною європейського інтеграційного процесу, адже саме через ефективне розв'язання супереч-

ностей, які продукувалися об'єктивними розбіжностями різних національних інтересів, створювались передумови, необхідні для просування до нових перспективних сфер співробітництва.

У січні 1966 р. Франція погодилась на «люксембурзький компроміс» з іншими країнами Спільного ринку. Було погоджено, що країни-члени мають право національного вето. Тобто, якщо певні заходи, навіть передбачені положеннями Римського договору 1957 р., не відповідають національним інтересам якоїсь країни-члена, вона не зобов'язана їх впроваджувати.

Врешті у питанні спільної сільськогосподарської політики на переговорах було досягнуто домовленостей, які явно були на користь французьким фермерам. Здавалось, що де Голль зміг проштовхнути ідею Європи національних держав, а не федеративної Європи.

До рішення про вихід з військових структур НАТО слід було замирити партнерів по Спільному ринку. Де Голль був стурбований тим, що Францію всупереч її волі можуть втягнути у в'єтнамську війну, яку вели США. Отже, 7 березня 1966 р. у посланні американському президентові Л. Джонсону Шарль де Голль наполягав на тому, що французькі війська більше не будуть підпорядковуватись командуванню НАТО, хоча вони залишаться на території ФРН, французькі офіцери відкликалися зі структур НАТО, верховний штаб сил НАТО в Європі мав бути виведений з території Франції, в майбутньому жодні військові підрозділи НАТО не можуть бути розташовані на французькій землі, якщо вони не перебувають під французьким командуванням. Де Голль підкреслював: «мій намір полягав не в тому, аби звільнити Францію від Атлантичного союзу, збереження якого, на мій погляд, необхідне як страховка на крайній випадок, а в тому, аби вивести Францію з-під інтеграції під американським командуванням» [8, с. 185].

21 червня 1966 р. де Голль прибув з візитом до СРСР. Він уперше завів мову про потребу розрядки міжнародного напруження передусім у Європі. Саме завдяки цьому Європа могла знову належати європейцям під керівництвом Франції та без американського втручання. Британію він продовжував вважати «американським троянським конем» в Європі.

У травні 1967 р. генерал де Голль вдруге поховав британську заявку на вступ до ЄЕС. Проте передумовами подібних переговорів французький лідер вважав суттєве оздоровлення британської економіки ще до початку таких консультацій по суті. Де Голль зазначав, що «прихильники безумовного вступу Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства, яке могло стати і політичним, об'єднали свої негативні зусилля з прихильниками наднаціональних форм об'єднання, причому явна протилежність позицій тих і тих не завадила їм об'єднатися для боротьби проти французького рішення» [8, с. 181].

Крім того, він побачив у пропозиції ради міністрів ЄЕС забезпечити умови для формування незалежного наднаціонального бюджету структур європейських співтовариств, аби ці кошти розподілялися за

участю Європейського парламенту, неприпустиме нехтування французькими національними інтересами. Франція продовжувала надавати перевагу власним військовим і енергетичним програмам і не бажала ділитися своїм національним потенціалом з Європою. «Якщо наші сусіди відмовились прислухатися до заклику Франції створити об'єднану і незалежну європейську Європу, то це частково тому, що вони за традицією були заклопотані домінуванням Франції, але головною умовою було те, що в умовах холодної війни, в якій загруз весь світ, головним було прагнення зберегти американський захист, а все інше відходило на другий план» [8, с. 183].

Проте найбільше проблем виникало у внутрішній політиці. На початку 1968 р. разом зі збільшенням безробіття спостерігалось суттєве відставання заробітної плати від інфляції. Серйозні проблеми були із вищою освітою. Університети фізично не справлялись із збільшенням кількості студентів. Поставало питання про окреме проживання дівчат і хлопців у студентських гуртожитках.

Консервативний голлізм зіштовхнувся з новою масовою культурою, побудованою на рок-н-ролі, гамбургерах та сексуальній революції, що базувалась на протизаплідних пігулках. Влада не змогла придушити студентські виступи з вимогами спільного проживання різностатевих студентів у гуртожитках. Зі «статевої іскри» вибухнуло полум'я гучного соціального протесту.

Середина травня 1968 р. стала апогеєм виступів, до яких приєднались і професійні спілки, що виступали проти високих витрат на військові потреби за рахунок соціальних витрат. Вулиця перетворилась на головну народну трибуну. Ситуація загострилась із початком загального страйку 13 травня 1968 року. Ф. Міттеран зазначав, що «влада вакантна». У мемуарах де Голль писав, що для нього це був удар «об'єднаним союзом надій, які не збулись, шантажу та підлості». «Французи розірвали контракт, який я з ними уклав» [8, с. 126].

Врешті 25 травня 1968 р. були укладені компромісні Гренельські угоди між урядом та профспілками. Де Голль намагався обрати серединний шлях між ліберальним капіталізмом та державним регулюванням. Стало зрозуміло, що ФРН надає пріоритет не французькому, а американському лідерству. ЄЕС поставив питання субсидій французьким фермерам у залежність від початку переговорів про вступ Британії. 21 серпня 1968 р. СРСР ввів танки в Чехословаччину. Де Голль сприйняв це як прояв реалістичної політики сили. Його популярність падала.

У мемуарах де Голль так прокоментував поразку на референдумі 27 квітня 1969 р.: «я не міг не знати, що все, що є благосним для нації, не проходить без закидів з боку громадськості і без втрат на виборах» [8, с. 336].

Вже наступного дня, 28 квітня 1969 р., це стало приводом, аби де Голль розірвав «контракт із французами» та пішов у відставку. «Я, – наголошував Ш. де Голль, – поважаю лише тих, хто мені опонує, але я не маю наміру терпіти їх». Він зазначав, що «залишилось виконати ще

один борг – морально піти у відставку» [5, с. 277]. Генерал красиво пішов, виконавши свою роль в історії. Він засів за написання «Мемуарів надії». 15 червня 1969 р. новим президентом Франції був обраний голліст Ж. Помпіду (1911–1974).

Шарль де Голль намагався зміцнити роль Франції в Європі та сприяти піднесенню ролі Європи в світі. Був прихильником «Європи націй». Виступав за конфедеративний устрій об'єднаної Європи. У 1963 та 1967 рр. наклав вето на вступ Великої Британії до ЄС. Був проти зростання впливу США в Європі. Водночас із посиленням економічних розбіжностей між країнами Спільного ринку і після фінансової кризи 1968–1969 рр. у Франції країни ЄЕС домовились посилити координацію національної економічної і валютної політики. Час суто національних пріоритетів в умовах підтримки інтеграційних прагнень до певної межі, яка не давала б змоги формувати наднаціональну бюрократію, відійшов у минуле. «Франція, – на думку Ш. де Голля, – позбавлена величі, перестає бути Францією» [8, с. 5]. Водночас велич Франції невіддільна від єдності Європи. «Я бажав, – згадував де Голль, – аби Європа перестала бути полем зневаги та небезпек, аби Рейн і Альпи перестали бути кордонами політичного і економічного розколу, аби зник існуючий під приводом ідеологічних розбіжностей розкол між Сходом і Заходом, аби Франція і Німеччина стали добрими друзями, аби виник спільний ринок шести держав і ці держави почали погоджувати свої зовнішньополітичні дії, аби відродились природні симпатії і довіра між французами та слов'янами...» [8, с. 271–272].

Великий француз та не менш великий європеєць Шарль де Голль помер о 19-й годині 25 хвилин 9 листопада 1970 р., не доживши декількох днів до свого 80-річчя. Президент Ж. Помпіду зазначив: «помер генерал де Голль. Франція овдовіла» [1, с. 60]. Європейська інтеграція розвивалась далі, заперечуючи його відмову від формування європейського політичного союзу.

1. *Арзаканян М. Ц.* Шарль де Голль // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3.
2. *Вильфрид Лот.* Планы военного времени и обсуждение условий Европейского Союза // История европейской интеграции (1945–1994 гг.). – М., 1995.
3. *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
4. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
5. *Молчанов Н.* Генерал де Голль. – М., 1980.
6. *Уильямс Ч.* Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля / Пер. с англ. – М., 2003.
7. *Шарль де Голль.* Военные мемуары. – М., 1960.
8. *Шарль де Голль.* Мемуары надежд (1958–1962) / Пер. с фр. – М., 2000.
9. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.
10. *Eckart Conze.* Die gaullistische Herausforderung. Die deutsch-französischen Beziehungen in der amerikanischen Europapolitik. – München, 1995.
11. *Knut Linsel.* Charles de Gaulle und Deutschland 1914–1969. – Sigmaringen, 1998.

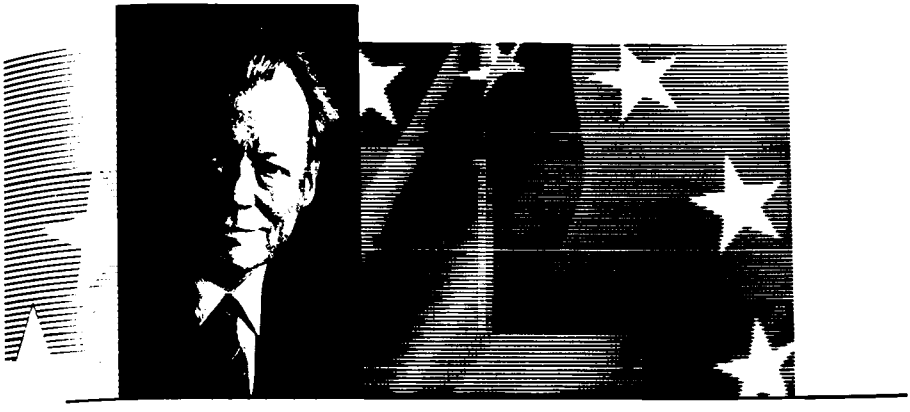

Нова східна політика і європейська інтеграція

Віллі Брандт

Мудрі давні китайці вважали, що від імені людини залежить її доля. Але історія «не поважає» псевдоніми. Дуже рідко на «місце в історії» заслуговують політичні діячі, які входять в історію під псевдонімом. Причому друге прізвище, набуте в жорстких баталіях, стає навіть відомішим, ніж родинне перше. Так сталося й з Карлом Фрамом, відомим як перший після Другої світової війни німецький канцлер соціал-демократ. Він очолив Німеччину, коли держава переживала складний і суперечливий процес зміни суспільних цінностей. Йшлося про переосмислення трагічного німецького минулого та пошук нових орієнтирів. Показовою у цьому сенсі стала нова східна політика Віллі Брандта. Вона заклала міцний фундамент під сучасну конструкцію об'єднаної Європи, посприявши доланню геополітичних перешкод між Західною та Східною Європою.

Віллі Брандт народився 18 грудня 1913 р. в ганзейському місті Любек. Це народження стало символом зміни поколінь не лише в німецькому суспільстві в цілому, а й у середовищі соціал-демократії. Через декілька місяців помер один із засновників організованого німецького робітничого руху Август Бебель [23, с. 18]. Отже, Віллі Брандт народився напередодні Першої світової війни, що відкрила одну з найтрагічніших в історії німецького народу XX ст. епох, на яку повністю припало його життя. Наприкінці

свого життєвого шляху В. Брандт став свідком німецького об'єднання та початку нового етапу в історії європейської інтеграції.

Зазначимо, що за своїм родинним походженням В. Брандт був позашлюбним сином місцевої продавщиці. У мерії зареєстрований під ім'ям Герберт Ернст Карл Фрам [11, с. 14]. Тобто фактично він належав до напівпролетарського прошарку німецького суспільства. Однак соціальне походження тільки підштовхувало його до самовдосконалення й активного пошуку свого місця в житті.

Мати невдовзі знову знайшла собі чоловіка. Це сталося напередодні Першої світової війни. У родині з'явилися ще двоє дітей. Проте вітчим не виявляв особливої прихильності до свого пасинка. Карл Фрам був досить активним юнаком. У 1920 р. він вступив до гімназії. Добра пам'ять давала йому змогу схоплювати нову інформацію досить швидко, але відмінником він так і не став. Інфляційні неприємності очікували його родину й усю Німеччину в 1923 р. Вітчим по мірі ускладнення повсякденного життя ставав дедалі брутальнішим [23, с. 19]. Справжньою компенсацією за домашні проблеми стали стосунки Карла зі шкільними друзями.

У цьому контексті слід зазначити, що в середині 20-х рр. XX ст., незважаючи на певну фінансову й політичну стабілізацію Веймарської республіки, у молодіжному середовищі стався розкол. Одна частина юнацтва симпатизувала націонал-соціалістам, інша, до якої ідейно тяжів Карл Фрам, орієнтувалась на лівий рух. Однак він теж був розколотий на прихильників комуністів та соціал-демократів. У 1928 р. симпатії Карла були на боці лівих радикалів.

Восени 1929 р. на тлі розгортання світової економічної кризи він вступив до Соціал-демократичної партії Німеччини. Проте в умовах загострення внутрішньополітичного становища в країні, коли нацисти рвалися до влади, в 1931 р. В. Брандт уже опинився в більш радикально налаштованій Соціалістичній робітничій партії [11, с. 34]. З приходом до влади нацистів 30 січня 1933 р. на 20-му році життя Карл Фрам (В. Брандт) емігрував до Норвегії. Суттєву допомогу в організації його еміграції відіграла соціал-демократична співдружність скандинавських країн. Особисті контакти з молодими скандинавськими лівими Брандт встановив у юнацьких літніх таборах, які старші товариші організовували для молодших однопартійців [23, с. 44]. Впродовж 1933–1936 рр. Карл Фрам активно оволодівав знаннями в галузі європейської історії, політики, марксистської теорії та соціал-демократичної практики. Він співпрацював як журналіст з декількома норвезькими та швецькими соціал-демократичними виданнями. За політичними поглядами в цей час Брандта (саме такий псевдонім він взяв собі як журналіст) можна було ідентифікувати як лівого соціал-демократа [11, с. 59]. Слід зазначити, що ознайомлення зі скандинавською моделлю соціалізму було дуже корисним для подальшої політичної діяльності В. Брандта. Саме поєднання ідей соціальної справедливості та максимальної суспільної свободи він протиставляв будь-яким формам тоталітаризму, який встановлював своє панування над Європою. Після

початку в 1936 р. громадянської війни в Іспанії молодий журналіст В. Брандт рвався у цю країну.

Врешті з кінця лютого до кінця червня 1937 р. 24-річний Віллі Брандт був в Іспанії. Він виконував функції керівника німецької секції троцькістської «Об'єднаної робітничої марксистської партії» [23, с. 126]. Іспанський досвід прислужився йому для остаточного подолання прихованих симпатій до сталінської моделі побудови соціалізму як найбільш радикальної, але непридатної для умов Європи. Водночас діяльність Карла Фрама, хай і під псевдонімом Віллі Брандт, на фронтах іспанської громадянської війни не пройшла повз увагу нацистських спеціальних служб.

У 1938 р. нацистський режим позбавив його як неблагонадійного політичного емігранта німецького громадянства. Внаслідок цього В. Брандт був вимушений натуралізуватись як норвезький громадянин Герберт Фрам [11, с. 113]. Перебування у спокійній скандинавській країні з розміреним ритмом суспільного життя дало можливість В. Брандту до початку Другої світової війни продовжити вивчення історії. На існування він заробляв журналістською роботою у партійній пресі. Він критикував норвезьких фашистів на чолі з Квіслінгом. Наприкінці серпня 1939 р. журналіст В. Брандт у своїх статтях рішуче засудив пакт Молотова–Ріббентропа. За його оцінками, зближення Сталіна та Гітлера не лише демонструвало певну функціональну спорідненість двох тоталітарних режимів, а й наближало Європу до чергової великої війни [23, с. 159]. На жаль, цей прогноз справдився.

Після окупації Норвегії у квітні 1940 р. В. Брандт емігрував до сусідньої Швеції. Навесні 1941 р. Брандт одружився з норвезькою журналісткою К. Торкілдсен [11, с. 139]. На початку 40-х рр. XX ст. він брав активну участь у роботі «малого інтернаціоналу», який об'єднав європейських соціал-демократів, котрі перебували у вигнанні у Швеції. Саме в цей час почалася дружба В. Брандта з молодим швецьким соціал-демократом О. Пальме та австрійським соціал-демократом Б. Крайським [8, с. 86]. Невдалий замах на А. Гітлера, що стався 20 липня 1944 р., на думку В. Брандта, став симптомом наближення кінця нацистського режиму. Проте майбутнє батьківщини і після цього видавалось примарним.

У травні 1945 р. В. Брандт повернувся до Німеччини як кореспондент декількох скандинавських газет. Його репортажі свідчили про запеклу боротьбу між американцями та СРСР за душі німців. Проте в цій конкурентній боротьбі він тимчасово займав очікувальну позицію. У 1947 р. В. Брандт іще працював прес-секретарем норвезької військової місії в поділеному на зони окупації Берліні [9, с. 117]. Так розпочався етап кар'єри В. Брандта як політика, який поставив собі за мету працювати не лише на об'єднання Німеччини, поділеної поміж колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, а й докладати повсякденних зусиль для побудови у майбутній єдиній Німеччині демократичного та соціально справедливого суспільства.

Влітку 1948 р. він відновив своє німецьке громадянство під прізвищем, яке взяв зі свого журналістського псевдоніма – Віллі Брандт. Під цим же прізвищем він відновив членство в СДПН та був направлений партією в Берлін як представник правління СДПН [25, с. 57]. Тоді ще жевріла надія на збереження єдності Німеччини після гіпотетичного припинення окупації країни та укладання мирного договору.

Розгортання подій «холодної війни» поступово перетворило Німеччину на «прифронтову» країну. Імперативи протистояння СРСР, який намагався перетворити Східну Німеччину на вітрину соціалізму в Європі, вимагали адекватної відповіді західних демократій.

24 червня 1948 р. в британському, американському та французькому секторах окупації Західного Берліна було впроваджено західнонімецькі марки. Наступного дня СРСР відповів блокадою комунікацій західної частини міста. Американський військовий комендант Л. Клей за наказом президента США Г. Трумена організував між Берліном та західними зонами окупації повітряний міст, який працював 322 дні [14, с. 45]. Серед іншого й завдяки цьому остання спроба Москви використати берлінську кризу як спробу тиску з метою недопущення створення ФРН провалилася. 12 травня 1949 р. Й. Сталін був вимушений оголосити про зняття блокади Західного Берліна. На думку В. Брандта, «Берлін став щитом, за яким три західні зони змогли об'єднатись у Федеративну Республіку» [2, с. 27]. Проголошення 7 жовтня 1949 р. Німецької Демократичної Республіки не стало великим сюрпризом для В. Брандта. Однак він висловлював глибокий жаль з приводу констатації національного розколу.

Зокрема, В. Брандт зазначав, що тодішній лідер німецьких соціал-демократів Курт Шумахер критикував нахил Аденауера до європейської інтеграції, яка, на думку багатьох, мала замінити німцям ідею національної єдності [2, с. 43]. Натомість у 1949 р. В. Брандт вітав створення Соціалістичного руху за Сполучені Штати Європи. Він одразу став його палким прихильником і залучився до діяльності цієї неформальної організації європейських соціал-демократів. Водночас В. Брандт входив до створеного Ж. Монне Комітету дій за створення Сполучених Штатів Європи [10, с. 118].

Протягом 1949–1957 рр. Віллі Брандт регулярно обирався депутатом бундестагу від СДПН. Одночасно з 1950 р. він виконував функції депутата, а у 1953–1957 рр. – президента Палати депутатів Західного Берліна. У цьому представницькому органі місцевого самоврядування він обстоював права жителів західної частини Берліна й наполягав на розробці реалістичного політичного курсу, який міг би сприяти інтеграції міста до ФРН. Однак зробити це по мірі нагнітання напруги доби «холодної війни» з кожним днем ставало дедалі важче.

Перший бундесканцлер К. Аденауер ще 1952 р. зазначав, що «ми не отримаємо німецького сходу інакше, як шляхом об'єднання Європи» [14, с. 98]. З огляду на цю віддалену історичну перспективу, В. Брандт вітав конкретні політичні кроки, які могли в короткій перспективі полегшити життя мешканців Західного Берліна. Правда, їхні складності

ще не йшли в порівняння з соціальними проблемами, що очікували на жителів НДР одразу після смерті Й. Сталіна. Місцеве керівництво взяло курс на прискорену побудову соціалізму радянського зразка з відповідним зниженням соціальних стандартів та підвищенням продуктивності праці. Врешті, такий соціально-політичний курс 17 червня 1953 р. спровокував народне повстання в НДР. В. Брандт вітав рішучість східних німців боротися проти тоталітарної системи, але розумів, що в тодішніх політичних реаліях сили ворогуючих сторін були незіставними [13, с. 175]. Радянська система ще була достатньо потужною, аби уникнути розвитку подій за сценарієм 1989 р.

Водночас народне повстання в НДР поклало край спробам цілковитого руйнування залишків «капіталістичних пережитків» у Східній Німеччині. Цей протестний масовий рух навчив східнонімецьких керівників покладатися не лише на певні соціальні поступки народу, а й удосконалювати механізми органів державної безпеки. Подібні реалії переконали В. Брандта в тому, що швидкого прогресу в процесі об'єднання Німеччини не буде. Тому слід було вносити корективи та докладати зусилля до інтеграції ФРН із західними структурами, які мали не лише гарантувати безпеку, а й в історичній перспективі зберегти можливість повторного розгляду питання досягнення німецької національної єдності. З огляду на ці міркування, В. Брандт вітав вступ ФРН у травні 1955 р. до НАТО. Проте разом із іншими соціал-демократами він дуже обережно ставився до відтворення бундесверу, особливо звертаючи увагу на загрозу відродження прусського військового духу. Тому В. Брандт послідовно підтримував пропозиції щодо встановлення громадянського контролю за діяльністю бундесверу. Механізм такого контролю забезпечувався структурами західнонімецького громадянського суспільства, яке стало сприятливим середовищем для ствердження відродженої німецької демократії [19, с. 234].

В. Брандт не поділяв думку лівої частини соціал-демократичної партії ФРН, яка побачила в створенні Європейського об'єднання вугілля і сталі лише формування могутнього союзу монополій. Навпаки, він вважав, що об'єднання міжнародних зусиль для відродження на західноєвропейському рівні формотворчих для національних економік виробничих структур відкриє можливість для суттєвого підвищення соціальних стандартів у найближчій перспективі [11, с. 157]. Крім того, формування ширшого економічного інтеграційного об'єднання, як вважав В. Брандт, могло створити сприятливі умови додаткового спільного ринку для підтримання ритму розвитку західнонімецького економічного дива [7, с. 192].

Отже, 25 березня 1957 р. країни – члени Європейського об'єднання вугілля і сталі підписали Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства. Кінцевою метою зазначеного об'єднання мало стати створення Спільного ринку шляхом усунення перешкод для вільного руху капіталів, робочої сили, товарів і послуг, розробка спільної зовнішньоторговельної, аграрної, транспортної політики, співпраця в галузі ядерних досліджень у мирних цілях.

В. Брандт, виступаючи в соціал-демократичному середовищі, звертав увагу на важливість закріплення в Римському договорі конкретних положень соціального законодавства [8, с. 145]. Зокрема, це стосувалось рівних прав чоловіків і жінок, створення системи соціального захисту для іноземних робітників, професійно-технічної підготовки в кризових галузях економіки, а в більш віддаленій перспективі навіть створення Соціального фонду. Передбачалось, що Європейське Співтовариство буде стверджувати свою ідентичність не шляхом уніфікації, а через єдність у різноманітності [1, с. 67].

Тим часом Віллі Брандт 3 жовтня 1957 р. був обраний правлячим бургомістром Західного Берліна. Зазначимо, що він після наполегливих зусиль, які стимулювали боннських політиків, домігся представництва Західного Берліна в Європейському Економічному Співтоваристві [23, с. 342]. Так у прифронтовому місті доби «холодної війни» В. Брандт опинився в епіцентрі не лише європейської, а й світової політики [12, с. 68]. Зокрема, він вітав той факт, що ФРН розглядала торговельні зв'язки з НДР як внутрішньонімецьку торгівлю, на яку не поширювалися правила Європейського Економічного Співтовариства. Своєю чергою Європейське Співтовариство надавало Західному Берліну фінансові субсидії. Тут розміщувався Європейський центр професійної освіти. А з 1979 р. Західний Берлін у Європейському парламенті мав три місця [1, с. 278].

Поки що у грудні 1958 р. вибори до західноберлінської палати депутатів відбувалися в атмосфері хрущовського «ультиматуму». СРСР вимагав, аби протягом шести місяців був скасований окупаційний статус Західного Берліна, який мав стати «вільним містом», суверенітет над яким врешті поступово переходив би до державних органів НДР. Інакше СРСР погрожував підписати мирний договір лише зі Східною Німеччиною. В. Брандт знову був обраний бургомістром Західного Берліна. Він організував широку дипломатичну кампанію, спрямовану на збереження статус-кво цього «прифронтового» міста часів «холодної війни».

Хоча М. Хрущов відмовився від цих ультимативних умов під час першого в історії візиту до США, але берлінська криза перейшла в латентний стан принаймні до 13 серпня 1961 р., коли був зведений Берлінський мур [15, с. 174]. В. Брандт у цей час визнавав, що мирне об'єднання Німеччини можливе мирно досягти лише за умов консенсусу між державами-переможницями в Другій світовій війні [25, с. 88]. А заради цього слід було налагодити діалог із Радянським Союзом, від якого послідовно відмовлявся К. Аденауер. Так визрівали концептуальні засади майбутньої нової східної політики В. Брандта. Однак для цього треба було, аби соціал-демократи нарешті прийшли до влади на федеральному рівні. Соціал-демократи «середнього» віку, які об'єднались навколо Віллі Брандта, бачили в ньому лідера нового покоління партії, котрий міг змінити ситуацію. Настав час поступового перетворення СДПН із переважно пролетарської класової партії на «народну» партію, яка представляла би інтереси широких прошарків німецьких громадян [9, с. 164].

Врешті у Бад-Годесберзькій програмі 1959 р. німецькі соціал-демократи остаточно відмовились від залишків суто класової марксистської ідеології. Однак було збережено зв'язок із професійними спілками. СДПН також прийняла зовнішньополітичну платформу підтримки членства ФРН у НАТО й повної відмови від концепції нейтралізму Німеччини [24, с. 99]. Ідейно-політичне оновлення партії стимулювало поступову зміну поколінь біля керма СДПН.

Першим свідченням цього стало рішення, ухвалене у листопаді 1960 р. на з'їзді СДПН у Гамбурзі, коли кандидатура Віллі Брандта була вперше висунута на посаду канцлера. Та лише після смерті Е. Олленхауера на надзвичайному з'їзді 15 лютого 1964 р. новим лідером німецьких соціал-демократів нарешті за великої підтримки активу партії був обраний Віллі Брандт [25, с. 117]. До того часу він, разом із обов'язками лідера другої найвпливовішої (після ХДС) партії ФРН, виконував функції бургомістра Західного Берліна. І початок 60-х рр. XX ст. позначився серйозним черговим загостренням берлінської кризи.

Звичайно, бургомістр В. Брандт розумів, що жителі Західного Берліна активно скуповували дешевші товари в Східному Берліні, крім того, тисячі кваліфікованих східнонімецьких робітників виїздили через Західний Берлін далі на Захід, що підривало стабільність державних структур НДР. Тому побудова муру була необхідною для ствердження державного статусу НДР в Європі [15, с. 237].

Врешті 13 серпня 1961 р., коли було побудовано Берлінський мур, бургомістр Західного Берліна В. Брандт вимагав від західних держав виступити проти порушення чотиристороннього статусу Берліна й нагадав американському президентові Дж. Кеннеді, що він обіцяв захищати доступи до Західного Берліна [21, с. 17]. Зведення Берлінського муру перекреслило сподівання на можливість швидкого й ефективного вирішення німецької проблеми за моделлю австрійського нейтралітету. Тоді мур видавався Брандту «міцнішим за лоби, якими його намагались пробити». Водночас він постійно наголошував, що «мир в Європі без німців неможливий» [2, с. 16]. На думку безпосереднього дипломатичного архітектора нової східної політики Егона Бара, в той час «ні США, ні країни Західної ані Східної Європи не були зацікавлені в об'єднанні Німеччини, оскільки це радикально змінило би становище в світі» [12, с. 206]. В. Брандт гостро відчував, що настає час для бурхливих змін. Якщо К. Аденауер успішно побудував міцний міст на Захід, то В. Брандту слід було наполегливо вибудовувати для майбутньої Німеччини аналогічний міст на Схід. Це був вирішальний імпульс для народження нової східної політики [25, с. 257].

Мир у Центральній Європі може бути досягнутий на підставі компромісного вирішення берлінського питання, тобто при збереженні Берлінського муру. Адміністрація Дж. Кеннеді була готова визнати лінію Одер – Нейсе як постійний кордон, створити систему міжнародного контролю доступу в Західний Берлін, що безумовно означало вступ у офіційні відносини з керівництвом НДР. Крім того, Білий дім висував ідею міжнародного контролю за непоширенням ядерної зброї.

Найскладнішою на цьому етапі була проблема забезпечення безпеки Німеччини та Європи. Своєю чергою досить гостро постало питання розміщення на території ФРН додаткових засобів ядерної зброї [20, с. 218]. Однак США були проти того, аби Німеччина отримала доступ до ядерної зброї, але наполягали на американському контролі за розміщеними на території ФРН складами з різноманітною ядерною амуніцією [14, с. 185]. Перетворення «німецько-німецького» кордону на плацдарм можливих військових дій між СРСР і США серйозно непокоїло західнонімецьку громадськість. На її сигнали відреагував В. Брандт.

У червні 1966 р. на дортмундському з'їзді СДПН у центрі уваги партійної дискусії була проблема пошуку шляхів до виходу з глухого кута в питанні об'єднання Німеччини. Один із головних розробників стратегії «нової східної політики» Егон Бар згадує про ці дебати так: «Патентованих рецептів об'єднання Німеччини не було. Але пріоритети соціал-демократів лишалися незмінними – це курс на західноєвропейську інтеграцію через національне об'єднання, до якого треба йти малими кроками східної політики» [13, с. 184].

Поступово визрівали внутрішньо- та зовнішньополітичні передумови для зміни влади на федеральному рівні. По мірі уповільнення темпу розвитку німецького економічного дива наростали серйозні соціальні проблеми, які вимагали запровадження сміливих реформ. Вже давалася взнаки «моральна втома» християнських демократів, які близько 20 років перебували при владі. Тому перетворившись із класової на народну партію, соціал-демократи дістали запрошення до розподілу влади на федеральному рівні. Жодна політична партія в цей час не могла самостійно вирішити зазначену проблему, особливо якщо інша впливова політична сила перебувала б у жорсткій опозиції. Також «визріли» серйозні зовнішньополітичні проблеми. Зокрема, ігнорування соціалістичних країн Східної Європи все більше ставало анахронізмом, особливо з точки зору розширення для німецьких товарів східнонімецького ринку. Отже, вирішення комплексу складних внутрішніх та зовнішніх проблем потребувало досягнення широкого, якщо не загальнонаціонального, то принаймні політичного, консенсусу. Своєю чергою, вільні демократи залишились у опозиції.

Політична ситуація склалась таким чином, що 1 грудня 1966 р. Віллі Брандт залишив посаду бургомістра Західного Берліна та став міністром закордонних справ і віце-канцлером у великій коаліції з ХДС-ХСС, яку очолив К.-Г. Кізінгер [18, с. 24]. Аденауер назвав цю історичну внутрішньополітичну подію «Версалем космічного масштабу» [7, с. 146]. Сам В. Брандт, правда, лише апріорі у своїх мемуарах визнавав, що «велика коаліція жодною мірою не викликала в мене симпатій» [2, с. 170]. Але він розумів, що політична доцільність та ситуація в країні вимагали укладення «коаліційного шлюбу» між різними політичними силами не за взаємним коханням, а на підставі прагматичного розрахунку. Врешті християнські демократи погодились на

призначення соціал-демократа В. Брандта на важливу посаду міністра закордонних справ. Ці функції він виконував до жовтня 1969 р.

Зокрема, В. Брандту на чолі західнонімецького дипломатичного відомства довелося долати наслідки першої серйозної інституційної кризи Європейського Економічного Співтовариства. На посаді міністра закордонних справ ФРН у В. Брандта склались добрі ділові стосунки з німецьким представником у ЄЕС Вальтером Хальштейном, який до кінця 1967 р. очолював Європейську комісію. Обидва впливові політики були прихильниками політичної тактики «малих» кроків у вирішенні складних проблем. А їх на той час у процесі реалізації європейської інтеграції було чимало. Зокрема, французький президент де Голль пропонував обмежити дії американців у Європі, але був проти виведення американських військ із Німеччини [6, с. 245].

Ще у січні 1966 р. у Люксембурзі був досягнутий компроміс, який полягав у тому, що в питаннях, які стосувалися важливих інтересів одного або кількох партнерів, члени Ради намагатимуться в розумні строки приймати погоджені рішення. Причому обговорення в Раді ЄЕС мало тривати до досягнення одностайності, тобто де-факто вводилося право національного вето для всіх країн – членів ЄЕС. Зокрема, очікувало вирішення питання виконання домовленостей щодо фінансування спільної сільськогосподарської політики, й незгода генерала де Голля з наднаціональним принципом прийняття рішень у Раді ЄЕС суттєво ускладнювала ухвалення відповідних рішень. Крім проблем функціонування європейського інтеграційного об'єднання, додаткові складнощі з'явились із питанням можливості поступового розширення ЄЕС за рахунок нових країн-членів.

11 травня 1967 р. Велика Британія подала повторну заявку з приводу початку переговорів щодо свого вступу до ЄЕС. Того ж дня це зробили Ірландія та Данія. А 24 липня 1967 р. – Норвегія [4, с. 129]. Попри свій скептицизм у цьому питанні, де Голль знову запропонував Великій Британії лише асоційоване членство. Проте формально він уже не так рішуче, як раніше, заперечував проти ведення переговорів із Лондоном у принципі. Але це не означало, що голлістська Франція на вирішальному етапі цей процес не заблокує. Своєю чергою Нідерланди безпосередньо пов'язали вирішення питання англійського членства із перспективою переговорів про поетапне формування європейського політичного союзу.

Слід зазначити, що В. Брандт вітав рішення британського істеблішменту визнати принцип досягнення європейської інтеграції і не наполягати на перегляді Римського договору 1957 року [25, с. 236]. Крім того, на думку британського прем'єр-міністра Г. Вільсона, Велика Британія могла погодитись із незначними застереженнями в питанні спільної сільськогосподарської політики. На думку В. Брандта, більш компромісна позиція Великої Британії могла відкрити шлях до поступового перетворення ЄЕС на потужну силу на міжнародній арені, причому не лише за ознаками економічної та політичної, а й зовнішньополітичної та оборонної потуги [17, с. 239]. Зокрема, підійшовши до розв'язання

цієї проблеми як міністр закордонних справ ФРН, В. Брандт активно залучився до німецько-британсько-французьких переговорів про створення консорціуму «Аеробус» [15, с. 129].

Водночас серйозне занепокоєння проблемами західноєвропейської інтеграції у дипломатичній діяльності В. Брандта органічно доповнювалось сміливими кроками у напрямі налагодження відносин із соціалістичними країнами Східної Європи. Задля цього передусім слід було фактично відмовитись від сумнозвісної «доктрини Хальштейна» щодо бойкоту країн, які визнавали незалежність НДР. Вже у 1967 р. ФРН встановила дипломатичні відносини з Румунією та Югославією. Хоча перша ластівка, як відомо, весну не робить, але це був серйозний дипломатичний сигнал, який засвідчував готовність західнонімецької еліти до нового прагматичного курсу в Європі.

Тим часом 1 липня 1967 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євроатом, Європейське економічне співтовариство об'єднались у Європейське Співтовариство зі спільним виконавчим органом Європейською комісією. Суттєві зрушення відбувались і на трансатлантичному напрямку європейської політики. 13 грудня 1967 р. НАТО прийняло стратегію «гнучкого реагування» у відносинах з СРСР, яка створила стратегічні військово-політичні передумови для поступового впровадження політики розрядки міжнародного напруження передусім у Європі. Проте американський діяч Г. Кіссінджер досі шкодує, що «Брандт, на відміну від Аденауера, ніколи не був емоційно близьким Атлантичному союзу» [3, с. 668]. На нашу думку, важливішим був той факт, що саме Брандт здійснив «коперніківський поворот» у політиці безпеки, яку до нього проводили соціал-демократи ФРН. Він ні словом ні ділом ніколи за весь час своєї післявоєнної політичної кар'єри не виступив проти НАТО. Хоча політичні опоненти і звинувачували його «нову східну політику» у підриві ледь чи не фундаментальних основ Північноатлантичного альянсу. Насправді зазначений політичний курс в історичній перспективі лише зміцнив трансатлантичну та європейську інтеграцію.

Проявом цієї тенденції став процес реального започаткування розширення ЄЕС. 23 лютого 1968 р. Італія запропонувала провести консультації щодо визначення загальних цілей розвитку ЄЕС після збільшення кількості його членів з шести до дев'яти країн. В. Брандт як міністр закордонних справ «великої коаліції» висунув додаткову ідею «торговельного врегулювання» з метою інтенсифікації зв'язків між країнами ЄЕС та країнами – кандидатами на вступ [4, с. 132]. Однак планову роботу європейської дипломатії порушили революційні події травня 1968 р., які розгорталися у Франції та Чехословаччині. З початку 1968 р. набирала потуги «Празька весна», покликана її творцями забезпечити ідейно-політичний перехід від моделі радянського соціалізму до «соціалізму з людським обличчям», тобто фактично, за оцінками В. Брандта, до соціал-демократичної моделі [25, с. 257].

Своєю чергою всі ці події позначились на ідеологічній модифікації німецької соціал-демократії. У квітні 1968 р. радник В. Брандта з зовнішньополітичних питань Егон Бар обговорював у Празі можливос

встановлення дипломатичних відносин між ФРН та ЧССР [12, с. 328]. Складними моментами на цьому шляху були проблеми засудження Мюнхенської змови 1938 р. та депортації судетських німців, яка була здійснена 1945 р. за рішенням Потсдамської конференції [17, с. 222]. Врешті на тому етапі відносин між ФРН та ЧССР цей комплекс постконфліктних проблем не було вирішено. В. Брандт не хотів акцентувати на них увагу, спровокувавши тим самим передчасний опір з боку «союзів вигнаних», на думку яких, виходячи з електоральних міркувань, зважали правоцентристські західнонімецькі політичні сили. Адже подібний спротив міг від самого початку паралізувати інші процеси реалізації «нової східноєвропейської політики».

Не менш серйозні проблеми зберігались і на західноєвропейському дипломатичному напрямі. Адже і після травневих 1968 р. подій у Франції президент де Голль продовжував відкидати пропозицію В. Брандта щодо розширення торговельних відносин із країнами – кандидатами на вступ до ЄЕС, які передбачали трирічний перехідний період для посилення Співтовариства перед його розширенням [4, с. 132]. На думку Парижа, одночасне збільшення числа суб'єктів європейської інтеграції та якісне поглиблення її змісту неможливе. Однак у спробі пошуку компромісного «пакетного» рішення щодо контраверсійного процесу британського вступу Франція пом'якшила свою позицію з інших спірних питань, пов'язаних із розвитком ЄЕС. В. Брандт вітав таку тенденцію, адже вона давала можливість шукати й знаходити рішення щодо прискорення процесу підвищення ефективності діяльності Співтовариства [25, с. 285].

Врешті станом на 1 липня 1968 р. були скасовані всі митні збори і квотні обмеження в рамках ЄЕС, однак збережені прикордонні служби та податкові національні кордони. Проте майже повна лібералізація торгівлі не привела до автоматичного утворення Спільного ринку. Для цього слід було ще гармонізувати національне законодавство, узгодити технічні стандарти і нормативи. Тривала складна та суперечлива робота зі створення спільного ринку праці. Перевага при наймі на роботу мала надаватись кандидатам з країн ЄЕС. Проте прогрес у сфері надання послуг досягався повільніше, ніж прогрес у впровадженні свободи руху товарів і послуг.

Ще однією проблемою, з якою зіткнулась «велика коаліція», став ліворадикальний тероризм. В. Брандт, відкидаючи власний молодіжний радикалізм, наголошував, що «демократична держава повинна діяти проти тероризму рішуче й послідовно. Іншої альтернативи немає» [5, с. 537]. Однак уже тоді не виключались окремі прояви «державного тероризму».

Зокрема, у серпні 1968 р. В.Брандт був засмучений участю Народної армії НДР у придушенні процесу демократизації Чехословаччини. «Після цього, – згадує Брандт, – про Чехословаччину казали, що вона найбільш нейтральна країна в світі, адже вона не втручається навіть у свої власні справи» [2, с. 224]. Проте цим втручанням у справи Праги СРСР довів, що він цілком контролює становище у своїй зоні впливу.

Зважаючи, що США зав'язли в джунглях В'єтнаму, нова розстановка сил у Європі вимагала перегляду позицій у питаннях формування європейської системи безпеки. Передусім треба було визнати політичну реальність післявоєнної Європи, аби потім еволюційно поступово змінювати її [8, с. 218].

Рухатись у стратегічному напрямку до встановлення рівноправних «німецько-німецьких відносин» можна було лише в контексті розв'язання всього комплексу проблем європейської безпеки: від налагодження співробітництва з СРСР до визнання післявоєнних кордонів, які склались у Центрально-Східній Європі.

Водночас В. Брандт постійно наголошував, що для вирішення цих завдань слід підтримувати тісні контакти із західними союзниками ФРН та не допускати всіляких непорозумінь. Зокрема, з метою посилення європейського внеску в діяльність НАТО та раціоналізації військового виробництва з ініціативи Великої Британії та ФРН 13 листопада 1968 р. була створена Європейська група країн – членів НАТО. Зазначимо, що Франція не хотіла поступового перетворення Західноєвропейського союзу на політичну структуру під суттєвим британським впливом. Внаслідок цього Італія запропонувала проводити періодичні консультації з актуальних міжнародних проблем [1, с. 177]. В. Брандт повністю підтримав цю пропозицію. Отже, принаймні за результатами міжнародної діяльності «велика коаліція» заслуговувала на позитивну оцінку. Разом з тим підвищувався авторитет соціал-демократів ФРН.

Врешті, за результатами виборів до бундестагу, які відбулись 28 вересня 1969 р., соціал-демократи вперше випередили ХДС-ХСС. Вступивши в коаліцію з лібералами із Вільної демократичної партії, В. Брандт 21 жовтня 1969 р. офіційно став канцлером соціально-ліберальної коаліції. Своєю чергою він обіцяв бути канцлером звільненої, а не переможеної Німеччини [2, с. 188]. В. Брандт закликав німецьке суспільство насмілитись на більшу демократію. «Хто хоче бути впевнений у завтрашньому дні, має боротися за реформи сьогодні» [18, с. 273]. Правда, у внутрішній політиці реалістична програма реформ фактично була замінена на досить популістський перелік побажань. Проте у сфері зовнішньої політики пропозиції були більш раціональними. Зокрема, В. Брандт підтримав ідею дипломатичної підготовки загальноєвропейської конференції з питань безпеки та співробітництва, яка повинна була інституціоналізувати процес розрядки міжнародного напруження та мала рішуче використовуватись в інтересах європейських демократій. «Наша східна політика, – зазначав у своїх мемуарах В. Брандт, – мала починатись на Заході» [2, с. 189]. Східна політика мала починатись на Заході та сприяти збереженню трансатлантичної солідарності. Важливу зовнішньополітичну частину програми становила заява В. Брандта щодо підтримки розширення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС).

Суттєву роль при цьому мало відігравати німецько-французьке міждержавне співробітництво. В. Брандт передусім очікував розуміння

боннських мотивів та підтримки Франції для реалізації своєї нової східноєвропейської політики. Правда, позиції Франції були суттєво послаблені девальвацією в 1969 р. французького франка. З огляду на це, Париж мав враховувати швидке зростання економічної могутності й політичного впливу ФРН.

Німецькі соціал-демократи виявляли обережність у питанні політичної інтеграції Західної Європи, але безумовно підтримували, з огляду на економічні інтереси та перспективи налагодження співпраці з соціалістичними країнами Східної Європи, розширення ЄЕС за рахунок Великої Британії та Скандинавських країн [9, с. 147].

28 листопада 1969 р. ФРН приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, чим Брандт поклав край спекуляціям щодо відродження агресивного західнонімецького мілітаризму [24, с. 137]. Цей рішучий крок В. Брандта пояснювався тим, що після внутрішньополітичних колізій з приводу американської війни у В'єтнамі, законів про надзвичайний стан, судових процесів, пов'язаних із Освенцімом, студентських заворушень, дій позапарламентської опозиції, які мали місце за часів урядування «великої коаліції», новому уряду потрібно було домогтися конкретного успіху при переході до політики взаєморозуміння [26, с. 317]. В. Брандт наголошував: аби змінити становище в бажаному напрямку, треба його спочатку визнати [11, с. 247].

Він наполегливо доводив, що кордони в Європі, які існують у тому вигляді, як вони склались, не можуть змінюватися за допомогою сили. Але це не означало, що мирним шляхом в історичній перспективі їх не можна буде змінити, у тому числі й завдяки прогресу в процесі європейської інтеграції. Адже саме «завдяки Європі Німеччина знову набула саму себе та творчі сили власної історії» [2, с. 239]. Своєю чергою це творче натхнення стимулювало західнонімецькі ініціативи щодо якісного вдосконалення процесу європейської інтеграції.

1-2 грудня 1969 р. на гаазькому саміті глав держав ЄЕС В. Брандт та обраний у червні того ж року президентом Франції Ж. Помпіду сприяли досягненню компромісу щодо проведення спільної сільськогосподарської політики ЄЕС, погодились із потребою відновлення й активізації переговорів стосовно вступу до ЄЕС Великої Британії [25, с. 137]. Крім того, була досягнута домовленість про подальший розвиток європейської інтеграції та визначення джерел формування бюджету Спільного ринку, його трансформації в економічний і валютний союз.

В. Брандт також наполегливо проштовхував рішення про створення постійно діючих механізмів зовнішньополітичних консультацій країн ЄЕС, що врешті мало привести до формування повноцінної структури «європейського політичного співробітництва». Адже об'єктивна потреба в цьому з'являлась внаслідок якісних зрушень у процесі європейської економічної інтеграції. Було прийнято рішення про регулярні консультації міністрів закордонних справ, що врешті мало забезпечити «прогрес у галузі політичного об'єднання» [25, с. 139].

За участю В. Брандта було погоджено, що для підтримки конкурентоспроможності на світовому ринку європейської сільськогосподарської продукції необхідно реструктуралізувати цю галузь економіки зі збереженням регіональних особливостей її виробників. Водночас для збереження належного рівня життя працівників сільського господарства ціни на їхню продукцію мали бути вищими за світові, але не на рівні, що стимулює надвиробництво. Так були запроваджені сільськогосподарські субсидії, які в подальшому стали об'єктом серйозних суперечок між країнами ЄЕС.

Крім того, В. Брандт підтримав ідею надання ЄЕС власних коштів, які не залежали б від національних урядів. Зокрема, було прийнято рішення про поетапне врегулювання питання фінансування бюджету Співтовариства. Наприклад, пропонувалось, аби впродовж відповідного перехідного періоду, який визначався в проміжку між 1 січня 1971 р. та 31 грудня 1974 р., країни-учасниці повністю вносили в бюджет Співтовариства імпортні компенсаційні збори на сільськогосподарські товари та прибутки від Спільного зовнішнього тарифу [20, с. 148]. Врешті передбачалось, що з 1 січня 1978 р. кожна держава робитиме автоматичні внески, що означатиме фактичну передачу країнами-членами частини національного податкового суверенітету Європейському Співтовариству [2, с. 140–141]. Тобто сьогодні ми маємо, виходячи з цього, визнати, що своєю практичною політичною діяльністю В. Брандт зробив помітний внесок у процес формування ідеї та реальної моделі федеративної єдиної Європи.

Зокрема, з його згоди розпочались консультації щодо створення спільних фондів Співтовариства. Зокрема, Франція передусім була зацікавлена в пріоритетному функціонуванні сільськогосподарських фондів, які мали підтримати її фермерів. Тим самим створювалися нові можливості для зміцнення німецько-французької співпраці в процесі розгортання європейської інтеграції.

Однак все ще слід було брати до уваги той факт, що події травня 1968 р. боляче вдарили по французькій економіці. Уряд де Голля був вимушений 8 серпня 1969 р. прийняти рішення про девальвацію франка. Посилився спекулятивний тиск і на німецьку марку. Гострішими стали інфляційні розбіжності між країнами ЄЕС. Внаслідок цього створювались передумови для конкурентних переваг експорту одних країн за рахунок інших. Крім того, значні коливання обмінних курсів ускладнювали діяльність монополій, які користувались валютними фондами, що складались із різних європейських національних валют. До того ж, монетарна стабільність була ключовим чинником реалізації щойно затвердженої спільної сільськогосподарської політики ЄЕС [4, с. 146].

З огляду на ці обставини В. Брандт погодився на заходи, які передбачали гармонізацію національних валютних політик та санацію державних бюджетів. Тобто на початку 70-х рр. XX ст. за політичної підтримки західнонімецького канцлера В. Брандта було зроблено перші практичні кроки, спрямовані на формування механізмів гармонізації

монетарної політики країн – членів Європейського Економічного Співтовариства.

Поряд із вирішенням проблем західноєвропейської інтеграції В. Брандт наполегливо розв'язував не менш складну проблему нормалізації відносин із соціалістичними країнами Східної Європи, що мало стати першим рішучим кроком до налагодження «німецько-німецьких відносин».

У жовтні 1969 р. Німецька Демократична Республіка відсвяткувала двадцятиріччя з часу свого створення. На урочистостях з нагоди цієї події наголошувалось, що 17 млн громадян соціалістичної Німеччини виробляють індустріальної продукції більше, ніж увесь Третій рейх у 1936 р., коли він мав 60 млн населення [19, с. 121]. Крім того, за цей час НДР перетворилась на форпост радянського впливу в Центральній Європі. Ще 12 червня 1964 р. СРСР уклав з НДР Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Водночас керівництво Німецької Демократичної Республіки підписало низку подібних договорів уже, так би мовити, «другого покоління» (якщо враховувати договори між країнами соціалістичного табору сталінських часів) з іншими радянськими сателітами у Центральній Європі. Наприклад, 15 березня 1967 р. НДР уклала договір із Польською Народною Республікою, 17 березня 1967 р. – з Чехословаччиною. Керівництво ФРН уже не могло займати позицію страуса щодо зазначеної дипломатичної тенденції.

Адже НДР фактично перетворилась на складову двосторонньої та багатосторонньої договірної системи соціалістичного табору в Європі. Це стимулювало помітні зміни в дипломатичному курсі Бонна, наприклад, на початку 1967 р. ФРН встановила дипломатичні відносини з Румунією. У червні 1967 р. було відкрито торговельну місію в Празі, в 1968 р. нормалізовано відносини ФРН із Югославією. Ці події відбувались на тлі посилення глобальної нестабільності. Зокрема, це позначилось на становищі СРСР.

Наприклад, 2–15 березня 1969 р. на радянсько-китайському кордоні в районі острова Даманський стався серйозний локальний збройний конфлікт. Посилення напруження у відносинах з Пекіном змушувало Москву до більш конструктивного діалогу із Заходом. Своєю чергою «яструби» на Заході вважали, що «розрядка є визнанням права власності Радянського Союзу на Східну Європу» [3, с. 680]. Брандт на цей аргумент наводив більш деідеологізовану та прагматичну думку, яка полягала в тому, що задля поступової зміни ситуації спочатку слід визнати її реальність, аби мінімізувати її негативні наслідки.

Якщо радник президента США р. Ніксона Г. Кіссінджер був стурбований самою можливості окреслення більш самостійного дипломатичного курсу ФРН, то бундесканцлер В. Брандт вбачав у цьому реальну можливість конвертації економічної могутності Західної Німеччини у практичні політичні дивіденди. За законом сполучення різних міжнародних систем посилення позицій ФРН на Сході Європи мало зміцнити її вплив у процесі європейської інтеграції. І навпаки,

конструктивна ключова роль Бонна в розвитку ЄЕС позитивно позначалась на новій східній політиці В. Брандта.

До речі, реалізація політики розрядки міжнародної напруженості в Європі стимулювала досягнення домовленостей між країнами ЄЕС щодо погодження своїх позицій з принципових питань зовнішньої політики. Європейське політичне співробітництво активізувалось під час підготовки нарад з питань безпеки та співробітництва в Європі.

Зокрема, за головування ФРН у структурах ЄЕС перша нарада міністрів закордонних справ ЄЕС стосовно не «внутрішньої європейської або трансатлантичної політики», а актуальних міжнародних проблем відбулася з питань становища на Близькому Сході 19 листопада 1970 р. у Мюнхені. Крім того, було досягнуто домовленості про заснування в кожному міністерстві закордонних справ країн ЄЕС посади європейського кореспондента, функції якого полягали в полегшенні механізму взаємного обміну інформацією [4, с. 156]. Оцінюючи вплив цього рішення на європейсько-американські відносини, В. Брандт зазначав, що «Кіссінджер ніяк не міг звикнутись із тим, що європейці діють в унісон» [2, с. 194].

Зокрема, у червні 1969 р. Європейська комісія запропонувала, аби діяльність Європейського соціального фонду, заснованого згідно з положеннями Римського договору 1957 р., принаймні з 1 травня 1972 р. поширювалась на всі сфери діяльності ЄЕС [21, с. 146]. Відтоді новий Європейський соціальний фонд мав отримувати кошти з комунітарного бюджету і відігравати більш важливу роль у проведенні європейської структурної та регіональної політики. Паралельно ретельні дипломатичні зусилля ФРН спрямовувались на підготовку діалогу з НДР.

Впродовж перших ста днів урядування соціально-ліберальної коаліції було формалізовано план дій з метою реалізації нової східної політики. Вже у січні 1970 р. радник канцлера Егон Бар розпочав у Москві консультації з А. Громико [12, с. 188]. Нарешті 22 січня 1970 р. В. Брандт звернувся з листом до голови ради міністрів НДР В. Штофа з пропозицією врегулювати практичні питання взаємодії двох німецьких держав [19, с. 114]. Кадрові зміни на вищих щаблях влади у Франції та Британії порушили статус-кво у питанні прискорення розвитку європейської інтеграції.

Так відставка президента де Голля у Франції та прихід до влади у Великій Британії 18 червня 1970 р. прихильника британської участі у європейській інтеграції консерватора Е. Хіта вивели з глухого кута вирішення проблеми участі Лондона в ЄЕС. Новий французький президент Ж. Помпіду відкликав вето Франції на вступ Великої Британії до ЄЕС [7, с. 197]. На той час Європейські Співтовариства вже забезпечували свободи підприємництва, надання послуг для більшої частини галузей промисловості й торгівлі. Проте в багатьох сферах економічної й валютної політики наднаціональне співробітництво було або відсутнє, або недостатнє. Крім того, залишався фрагментованим фінансовий ринок ЄЕС. Проблемною лишалась транспортна галузь. До того ж

Римський договір не визначав правових засад промислової, соціальної, регіональної політики Європейських Співтовариств. Усе це потребувало, на думку В. Брандта, уточнення [2, с. 213]. Мотивами для зайняття такої позиції боннською дипломатією стала успішна активізація всіх напрямів нової східної політики.

12 серпня 1970 р. в урочистій атмосфері було підписано Московський договір між ФРН та НДР. Цей історичний документ поклав край післявоєнному періоду двосторонніх відносин і став ключем до подальших успіхів у налагодженні відносин ФРН із іншими соціалістичними країнами Східної Європи [23, с. 317]. Проте у В. Брандта було чітке розуміння меж можливого компромісу, адже він сприймав радянського керівника Л. Брежнєва як «консервативно налаштованого керуючого великою державою» [2, с. 199]. Водночас, незважаючи на це, аби застрахуватись перед неминучою внутрішньополітичною критикою з приводу визнання післявоєнних кордонів, канцлер В. Брандт та тодішній міністр закордонних справ В. Шеєль надіслали радянському керівництву додатковий «Лист про німецьку єдність», у якому наголошувалось на збереженні права німецького народу на самовизначення в історичній перспективі [25, с. 244]. Мало хто тоді прогнозував, що умови такого майбутнього настануть уже за 20 років, тобто ще за життя В. Брандта.

Поряд зі складністю налагодження відносин з СРСР, не менш проблемним було питання нормалізації відносин ФРН з Польською Народною Республікою. Польща, де радянська модель соціалізму стикалась із серйозними збуреннями в суспільстві, могла стати плацдармом для поступових змін у НДР. Але заради цього слід було передусім визнати післявоєнні реальності, які за тих обставин було неможливо змінити мирним шляхом. І ствердження цього об'єктивного факту було варто критики правих західнонімецьких партій, які не сприймали пропозиції щодо визнання кордону по лінії Одер – Нейсе. Врешті 7 грудня 1970 р. у Варшаві було підписано Договір між Польською Народною Республікою та ФРН, за яким західний кордон по річкам Одер та Нейсе визнавався недоторканним. Своєю чергою канцлер В. Брандт став на коліна перед пам'ятником жертвам-полякам. Це була справжня нова політична етика в дії [11, с. 210]. Таким чином, нова східна політика ФРН реально започаткувала процес емансипації країн Східної Європи від контрольованого обмеженого суверенітету. Європейська політика В. Брандта сприяла досягненню великих цілей малими кроками. Суттєвим її наслідком став той факт, що Західна Європа дістала можливість якомога більше співробітничати з країнами Східної Європи. Правильність обраного курсу підтвердили події грудня 1970 р., коли було придушено страйковий рух у Гданську. Проте це стало першим поштовхом до формування руху опору в країнах Східної Європи, який врешті привів регіон до народно-демократичних революцій 1989 р., які змінили обриси всієї Європи. І нова східна політика В. Брандта, на нашу думку, стала саме тим поворотним моментом, який спрямував розвиток історичних тенденцій у цьому напрямку.

19 березня 1970 р. в східнонімецькому місті Ерфурті відбулася перша історична зустріч В. Брандта й голови уряду НДР В. Штофа. Східнонімецьке населення зустрічало Брандта із захопленням [23, с. 253]. Повторна зустріч пройшла 21 травня 1970 р. в західнонімецькому місті Кассель [11, с. 23]. Зазначені переговори сприяли налагодженню реалістичного «німецько-німецького» діалогу. Врешті подібний політичний реалізм дав можливість як Сходу, так і Заходу паліативно визнати статус-кво Західного Берліна.

Завдяки цьому 3 вересня 1971 р. між усіма зацікавленими сторонами було укладено договір про особливий статус Західного Берліна. Так на посаді федерального канцлера В. Брандт зміг вирішити проблему, яка постала перед ним іще під час перебування його на посаді бургомістра Західного Берліна на початку успішної політичної кар'єри.

Водночас слід зазначити, що активну нову східну політику В. Брандта досить обережно сприймали найближчі західноєвропейські союзники. Наприклад, у 1970 р. незадовго до своєї смерті Шарль де Голль писав, що «...було б несправедливо й небезпечно переглядати фактичні кордони, нав'язані війною. Це означає, що лінія по Одеру – Нейсе, яка відділяє Німеччину від Польщі, є остаточним кордоном, що не повинні визнаватись жодні старі претензії на територію Чехословаччини, що новий аншлюс виключений, хоч би в якій формі. З урахуванням усього перерахованого, я вважаю необхідним, аби Німеччина стала невіддільною складовою частиною Організації співробітництва держав, яка, на мою думку, повинна охопити увесь наш континент. Таким чином, буде гарантована безпека всіх народів, *від Атлантичного океану до Уралу*, і будуть створені такі зміни в стані речей, настроях людей та міжнародних відносин, що у німецького народу з'явиться надія об'єднати три складові частини Німеччини (включно зі Західним Берліном). Поки що Федеративна республіка повинна відігравати суттєву роль в Європейському економічному співтоваристві і у разі необхідності в політичному концерті шести країн» [6, с. 159]. Під кожним положенням зазначеної стратегії, запропонованої де Голлем, міг би підписатись і В. Брандт.

За успіхи в реалізації нової східної політики у грудні 1971 р. в Осло Віллі Брандту було вручено Нобелівську премію миру. Виступаючи з цієї нагоди, він заявив, що «політика миру є єдино реальною політикою нашої доби» [2, с. 239].

За німецько-французького порозуміння було досягнуто помітних результатів у процесі одночасного удосконалення якості європейської інтеграції та розширення ЄЕС. На думку В. Брандта, розширенню ЄЕС мало передувати поглиблення європейської інтеграції [19, с. 268].

Реалізації цієї політики мало сприяти розширення ЄЕС. Відповідні переговори відбувались у декілька етапів. В. Брандт на посаді федерального канцлера впродовж 1970 р. забезпечив активну участь німецько-французького тандему у виробленні погодженої позиції шістьох країн – членів ЄЕС для участі у переговорах з країнами – кандидатами на вступ. Наголошувалось, що перехідний адаптаційний період

буде стислим, однаковим для всіх трьох кандидатів і матиме чіткий календар виконання відповідних заходів.

Це дало можливість 30 червня 1970 р. розпочати конкретні переговори про вступ з Великою Британією, Ірландією та Данією. Франція наполягала, аби всі країни-кандидати безумовно прийняли досягнутий рівень європейської інтеграції, особливо у галузі сільського господарства. Лише 21–22 червня 1971 р. на саміті в Люксембурзі було досягнуто домовленості про умови британського внеску в бюджет ЄЕС і рівень імпорту молочних продуктів з Нової Зеландії та цукру з країн Карибського басейну.

Нарешті 23 червня 1971 р. були завершені основні фази переговорів про вступ Великої Британії до ЄЕС. Уже 22 січня 1972 р. Велика Британія, Данія та Ірландія підписали угоди про вступ до Європейського Економічного Співтовариства. Після ратифікації відповідних угод з 1 січня 1973 р. зазначені країни вступили до ЄЕС. Перехідний період їхньої адаптації до функціонування як членів ЄЕС тривав до 1 січня 1978 р.

Тим часом відкритість економік країн ЄЕС спричинила загострення монетарної нестабільності. У серпні 1971 р. внаслідок інфляційного фінансування Сполученими Штатами в'єтнамської війни долар втратив властивість вільно конвертуватись у золото. Кризу світового золотовалютного стандарту ускладнила одночасна енергетична криза. Все це змусило шість країн – учасниць Європейського Економічного Співтовариства з метою зменшення коливань курсів національних валют встановити обмеження курсових відхилень щодо американського долара. Відповідна домовленість, досягнута у квітні 1972 р., стала першим вагомим кроком до нинішнього монетарного союзу та спільної грошової одиниці Європейського Союзу. Політичну волю до початку цього тривалого й важкого шляху, який довелося подолати європейським економікам та народам, разом із багатьма іншими прихильниками поступового європейського єднання доклав Віллі Брандт. Фактично німецька марка перетворилась на провідну валюту країн ЄЕС. Незабаром, 24 квітня 1972 р., почала функціонувати «європейська валютна змійка».

Однак подібні дипломатичні успіхи уряду В. Брандта стимулювали гостру критику з боку західнонімецької правоцентристської опозиції. Особливе невдоволення викликали так звані східні договори, які забезпечували реалізацію нової східної політики. У березні 1972 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв формально визнав необхідність зважати на існування економічного угруповання країн Західної Європи [5, с. 213]. Звичайно, об'єктивно Москва була зацікавлена у геостратегічному «відриві» Західної Європи від військово-політичного домінування США. Своєю чергою, Європейське Економічне Співтовариство не вважало Раду Економічної Взаємодопомоги організаційно, економічно й політичною рівноцінною собі організацією. ЄЕС відмовлявся вести політичний діалог із східноєвропейськими країнами через організацію, в якій домінував СРСР. Однак нова східна політика ФРН відкрила шлях налагодженню відносин ЄЕС із соціалістичними країнами

Східної Європи на двосторонній основі. І це було дуже важливо для руйнації радянського впливу в регіоні [22, с. 138]. Однак у тодішніх умовах цей курс здавався помилковим правоцентристській західнонімецькій опозиції.

У процесі політичної боротьби навколо питання ратифікації «східних договорів» 27 квітня 1972 р. у бундестазі було поставлено вотум недовіри урядові Віллі Брандта, але опозиція зазнала поразки. Їй не вистачило двох голосів для перемоги. Для подолання парламентського пату було створено міжфракційну депутатську групу, домовленості в результаті діяльності якої забезпечили 17 травня 1972 р. ратифікацію Московського та Варшавського договорів. Правоцентристська опозиція утрималась від голосування.

Проте В. Брандт розумів, що патова внутрішньополітична ситуація робила неможливою ефективну роботу уряду. Тому 20 вересня 1972 р. він сам ініціював розгляд питання про вотум недовіри уряду. Звичайно, його підтримали і депутати соціал-демократи. Завдяки цьому вперше в історії ФРН постало питання про проведення дострокових парламентських виборів для демократичного підтвердження легітимності курсу, обраного соціально-ліберальною коаліцією.

Водночас поряд із тактичними політичними проблемами постали гострі стратегічні питання обрання напряму подальшого розвитку. У червні 1972 р. був опублікований звіт «Римського клубу» щодо «обмеження зростання», яке поставило під сумнів цінності споживацького суспільства. Зазначена проблематика за ініціативи В. Брандта стала темою порядку денного Соціалістичного Інтернаціоналу. Слід було правильно визначити перспективи соціального ринкового господарства.

19-21 жовтня 1972 р. на паризькому саміті ЄЕС на пропозицію В. Брандта було визнано, що політика в соціальній сфері набула для Європейського Співтовариства такої ж ваги, як і досягнення економічного й валютного союзу [4, с. 155]. Тоді ж В. Брандт запропонував нові проекти політичної інтеграції в Західній Європі. Зокрема, вперше в історії європейської інтеграції було висунуто пропозицію щодо обрання Європейського парламенту на загальних виборах, започаткування співробітництва між Радою глав держав ЄЕС та Європейським парламентом у прийнятті рішень спочатку в деяких областях, потім для всієї сукупності спільних політик, навіть висунення кандидата на посаду голови Європейської комісії Європейським парламентом.

Французький президент Ж. Помпіду схвалив пропозицію В. Брандта щодо заснування постійного секретаріату з метою посилення політичної координації в Європі, але його місцем перебування пропонувався Париж, а не Брюссель [4, с. 158]. З цього питання ще треба було шукати й знаходити компроміс.

Зрештою, такий Секретаріат при Європейській комісії так і не був тоді створений. Водночас у цей період намітились принципові розбіжності щодо тактики реалізації європейської інтеграції. Президент Франції Ж. Помпіду пропонував ідею конфедеративної Європи. Канцлер ФРН В. Брандт наполягав на федералізації Європи. Зокрема,

виступаючи 13 листопада 1973 р. в Європейському парламенті, він наголосив, що «класичні національні держави є державними утвореннями минулого» [4, с. 158].

Проте Франція продовжувала наполягати на проведенні спільного зовнішньополітичного курсу ЄЕС, але за наявності слабких комунітарних інститутів, натомість Німеччина бажала розбудовувати сильні спільні інститути ЄЕС, але без активного спільного зовнішньополітичного курсу. Адже нова східна політика й без того викликала в ФРН багато серйозної внутрішньополітичної критики з боку опозиції. Велика Британія, своєю чергою, виступала за слабку європейську політику, яку намагатимуться проводити слабкі європейські інститути [4, с. 159].

Реалізація зазначених проектів саме командою В. Брандта залежала від результату розвитку внутрішньополітичної ситуації у ФРН. На виборах 19 листопада 1972 р. СДПН здобула 45,8 %, а коаліційний партнер вільні демократи – 8,4 % голосів виборців [5, с. 259]. Перемозі соціально-ліберальної коаліції сприяло зниження віку виборців до 18 років та сподівання на подальшу нормалізацію відносин з НДР. Відомство федерального канцлера перетворилось на «мозковий центр» із розробки стратегії й тактики відносин з НДР. До речі, на мюнхенській літній олімпіаді 1972 р. офіційне міжнародне визнання дістали прапори обох німецьких держав.

21 грудня 1972 р. було укладено договір про основи відносин між ФРН та НДР, який дав потужний імпульс встановленню контактів та розвитку зв'язків на різних рівнях між двома насильно розділеними в умовах «холодної війни» частинами однієї нації. Зазначений договір набув чинності 21 червня 1973 р. Цього ж року обидві німецькі держави стали членами ООН. Проте західнонімецька правоцентристська опозиція боролася проти цього до кінця. Врешті Федеральний конституційний суд ФРН 31 липня 1973 р. ухвалив рішення, за яким державний кордон між ФРН та НДР визнавався подібним до адміністративних меж, що існують між землями ФРН [16, с. 115]. Це рішення знімало агресивність критики нової східної політики В. Брандта правоцентристською опозицією.

Важливу роль у процесі стабілізації становища в центрі Європи відігравав подальший розвиток «німецько-німецького» співробітництва. У 1974 р. в Берліні та Бонні були відкриті передбачені договором постійні дипломатичні представництва, відповідно, ФРН у НДР та НДР у ФРН. Зазначимо, що В. Брандт послідовно обстоював можливість для НДР отримувати додаткові прибутки від постачання в ФРН сільськогосподарської продукції за вищими цінами, аніж світові закупівельні, що діяли на Спільному ринку ЄЕС. Це навіть давало підстави говорити про НДР як асоційованого члена ЄЕС, хоча вона й не мала такого формально-правового статусу [2, с. 97].

Після розв'язання проблеми нормалізації відносин з СРСР, Польщею та НДР для В. Брандта настала черга вирішення не менш складної проблеми замирення з Чехословаччиною. У західнонімецькому

внутрішньо-політичному сенсі в цьому контексті ключовою була проблема невдоволення судетських німців, які становили істотну частку електорату правоцентристської опозиції. Але, незважаючи на це, у грудні 1973 р. ФРН та Чехословаччина уклали договір про нормалізацію двосторонніх відносин, у якому Мюнхенська угода 1938 р. була визнана «недійсною» з самого часу її укладення [25, с. 239]. ФРН і Чехословаччина засвідчили готовність відкрити нову сторінку відносин у Європі часів розрядки міжнародної напруженості.

У грудні 1973 р. на копенгагенському саміті ЄЕС було прийнято декларацію «Про європейську ідентичність». Це поняття, зокрема, передбачає функціонування представницької демократії, панування закону, соціальну справедливість, повагу до прав людини. У декларації зазначалося, що підвищення ролі європейських держав на міжнародній арені можливе лише за рахунок проведення спільної зовнішньої політики. Однак також наголошувалось, що це не може бути альтернативою надійній безпеці, яку надавало трансатлантичне співробітництво. Проте президент Франції Ж. Помпіду вважав елементом тиску вимушені консультації зі США перед прийняттям спільних рішень західними європейцями. Своєю чергою Вашингтон намагався взяти під свій пильніший контроль процес розрядки міжнародного напруження в Європі. В обмін на це США обіцяли не виводити свої війська з Європи й гарантували застосування ядерної зброї у разі нападу СРСР [14, с. 312].

У липні 1974 р. набув чинності договір між ФРН та Чехословаччиною. Тим самим ФРН завершила процес врегулювання проблем, що постали після закінчення Другої світової та початку «холодної війни» у відносинах з державами Східної Європи, які опинились у соціалістичному таборі на чолі з СРСР. Визнавши реалії, які склались, можна було окреслити історичну перспективу для її поступової зміни на користь німецької єдності. А на той час на реалізацію зазначеної мети працював здобутий завдяки новій східній політиці місткий ринок збуту для німецьких товарів у країнах соціалістичного табору, що було особливо важливо в умовах насування світової економічної кризи.

Складнощі в реалізації економічної складової процесу європейської інтеграції підштовхнули її суб'єктів до досягнення прогресу в галузі політичної інтеграції.

Проте зробити це було досить непросто. Адже в умовах економічної стагнації, яка настала в країнах Західної Європи внаслідок нафтового ембарго арабського світу, навпаки, посилились настрої до скасування наднаціональних економічних механізмів та протекціоністського захисту національних ринків.

Слід зазначити, що наприкінці 1973 р., коли на світовому ринку суттєво зросли ціни на нафту й інші енергетичні носії, стало зрозуміло, що це може призупинити поступ економічного зростання. Врешті це стало однією з головних причин економічних перепон, які на межі 70–80-х рр. XX ст. призвели Європейське Економічне Співтовариство до глибокої кризи. Це передусім було пов'язано із застоєм у процесі європейської інтеграції.

Партнери по ЄЕС гарячково шукали альтернативні джерела енергетичного забезпечення. Висувались проекти прискорення пошуку нафти й газу в Північному морі. Запроваджувались технології енергозбереження. У 1973 р. В. Брандт підтримав ідею започаткування переговорів між Європейським Економічним Співтовариством та Радою Економічної Взаємодопомоги [25, с. 218]. Водночас відносне економічне послаблення Західної Європи вимагало посилення євро-атлантичної солідарності. У березні 1974 р. В. Брандт наголошував, що «неможливо мати європейський союз без гарантії атлантичної безпеки» [4, с. 162].

У січні 1974 р. радою міністрів країн – членів ЄЕС було прийнято програму соціальної інтеграції. В. Брандт вітав рішення про боротьбу із безробіттям, за поліпшення умов життя і праці, активізацію участі соціальних партнерів у розв'язанні питань економічної і соціальної політики, зокрема, забезпечення участі у функціонуванні підприємств. Так було започатковано розбудову спільного європейського соціального простору.

Однак повністю вирішити всі проблеми, які В. Брандт збирався врегулювати впродовж свого другого урядового терміну, він так і не зміг.

Міністр внутрішніх справ ФРН Г.-Д. Геншер 24 квітня 1974 р. повідомив канцлера В. Брандта, що за звинуваченням у шпигунстві на користь НДР заарештований один із найближчих співробітників бундесканцлера Гюнтер Гійом [23, с. 368]. Спочатку В. Брандт сподівався, що він зможе пережити критичні зауваження опозиції та преси з цього приводу. Він вважав, що цей шпигун міг передавати східнонімецьким спецслужбам лише чутки, які ходили в соціал-демократичному середовищі [11, с. 241]. Проте незабаром з'ясувалось, що Г. Гійом мав досить широкий доступ до таємних документів, включно з документацією НАТО. У цьому зв'язку опозиція заявила, що спецслужби НДР нібито отримали значні фактичні матеріали, аби шантажувати будь-який уряд, очолюваний В. Брандтом [16, с. 168].

Врешті 7 травня 1974 р. В. Брандт написав на ім'я президента ФРН Хайнеманна заяву про свою відставку з посади бундесканцлера. У поданні, зокрема, наголошувалось, що зазначене рішення канцлер прийняв «виходячи з досвіду, набутого мною на цій посаді, з мого розуміння неписаних правил демократії, а також тому, що я не можу допустити підриву моєї особистої та політичної репутації» [2, с. 348]. Відставка В. Брандта з посади федерального канцлера в травні 1974 р. не стимулювала кризи уряду соціально-ліберальної коаліції, яку очолив соціал-демократ Г. Шмідт. В цілому у ФРН внаслідок існування стабільної парламентської демократії не було гострої конфронтації різних політичних сил, а ультраліві, які з'явились на політичній арені після молодіжних бунтів 1968 р., були відсунуті на маргінеси західнонімецької політики. Не було і гострих конфліктів між виконавчою та законодавчою владами, як, наприклад, у США в період уотергейтського скандалу. Слід зазначити, що за типологією свого політичного стилю В. Брандт та Г. Шмідт були різними особистостями. В. Брандт «чутливий харизматичний інтелектуал», натомість Г. Шмідт – «політичний прагматик» [19, с. 135].

Отже, період канцлерства Віллі Брандта 1969–1974 рр. позначився рішучим курсом на нормалізацію відносин із соціалістичними країнами, що сприяло початку кінця розколу Європи. Послідовно проводились глибокі соціальні реформи, які, проте, суттєво ускладнювались перипетіями світової економічної кризи, стимульованої енергетичною кризою. У 1973 р. після нафтової кризи В. Брандт звертав увагу на те, що традиційне протистояння часів «холодної війни», яке відбувалось переважно вздовж геополітичної осі Захід – Схід, зміщується на протистояння між розвинутими країнами та країнами, які розвиваються, тобто за віссю «Північ – Південь» [25, с. 259]. Проте він не погоджувався з думкою, що так званий золотий мільярд людства лише експлуатує бідний Південь. Водночас В. Брандт наполягав на посиленні впливу ЄЕС у процесі надання міжнародної гуманітарної допомоги. Він закликав Соціалістичний Інтернаціонал підтримати розширення сфери дії ЄЕС на міжнародній арені [23, с. 489]. Зокрема, це стосувалось відносин із країнами «третього світу», які потребували широкої допомоги для свого розвитку, адже вступ Великої Британії до ЄЕС збільшив кількість «заморських територій», які набували асоційованого статусу у співробітництві з ЄЕС. Врешті 28 лютого 1975 р. в Ломе було підписано Конвенцію про співробітництво ЄЕС з 46 країнами, які розвивались. Однією з найбільших турбот В. Брандта під час його головування в Соціалістичному Інтернаціоналі стала пропаганда ідеї створення справедливіших механізмів перерозподілу світового додаткового прибутку [23, с. 391].

1 серпня 1975 р. було підписано Гельсінкський заключний акт. На думку Г. Кіссінджера, цей документ «на попередніх етапах робив поміркованою радянську поведінку в Європі, а потім прискорив розвал радянської імперії» [3, с. 692]. На думку В. Брандта, гельсінкський процес став символом успішності реалізації нової східної політики, який посприяв поліпшенню загальної атмосфери в Європі [26, с. 315]. Перебуваючи в статусі відставного німецького політика, проте активного функціонера міжнародного соціал-демократичного руху, В. Брандт продовжував уважно слідкувати за перипетіями розвитку процесу європейської інтеграції.

Зокрема, Віллі Брандт погоджувався з основними положеннями доповіді 1975 р., яку з приводу майбутнього європейської політичної інтеграції зробив нідерландський прем'єр-міністр Л. Тіндеманс [25, с. 367]. На його думку, європейська інтеграція лишатиметься незавершеною, допоки не буде погоджено та впроваджено суттєве доповнення до економічної інтеграції у вигляді інтеграції політичної.

У 1976 р. Віллі Брандт очолив Соціалістичний Інтернаціонал і керував цією впливовою міжнародною структурою до самої своєї смерті в 1992 р. Крім того, у грудні 1977 р. В. Брандт очолив комісію Північ-Південь, яка займалась проблемами сталого міжнародного розвитку.

Водночас у червні 1979 р. на перших прямих виборах до Європейського парламенту В. Брандт був обраний його депутатом і виконував ці функції до літа 1983 р. Правда, він пропонував спочатку «розширити

повноваження цих зборів, а лише потім визначати їхній склад загальним голосуванням» [2, с. 349].

Широкого розголосу 1979 р. набула доповідь Брандта щодо тенденцій глобального розвитку «Північ – Південь: програма виживання». У цьому документі зазначалось, що стимулювання суттєвих змін у відносинах між розвинутими країнами Півночі та бідного Півдня є нагальною проблемою. У зазначеній доповіді критикувалися величезні військові витрати, пророблялись питання, пов'язані з міжнародним розподілом енергетичних ресурсів та формуванням справедливого режиму торгівлі, особлива увага приділялась інтересам країн, що розвиваються, але належать до так званого третього світу (першим світом, згідно з цією класифікацією, визнаються капіталістичні, а другим світом – тогочасні соціалістичні країни). Вже після об'єднання Німеччини ці проблеми опинились у центрі уваги проблематики глобалізації, якою продовжив займатися Гельмут Шмідт.

«Восени 1982 р. після відставки Гельмута Шмідта з посади бундесканцлера, – як згадував В. Брандт, – той деякий час вважав, що все могло скластись інакше, якби він одночасно був лідером СДПН» [2, с. 344]. Проте в період 1974–1982 рр., коли німецьких соціал-демократів продовжував очолювати В. Брандт, він особисто не конкурував із Г. Шмідтом щодо контролю за важелями державної влади. Він більше переймався проблемами продовження в нових політичних умовах курсу нової східної політики.

Зокрема, в роки канцлерства Г. Коля інтенсивним став діалог між СДПН та СЄПН з актуальних питань європейської безпеки [5, с. 44]. Це було тим важливіше, що за результатами виборів другого складу Європейського парламенту 11 червня 1984 р. МЗС СРСР висловило протест, розцінюючи участь мешканців Західного Берліна в цих виборах як брутальне порушення угоди про статус Західного Берліна від 3 вересня 1971 р. [1, с. 280]. Натомість вплив Брандта на збереження контактних зв'язків із керівниками НДР та СРСР сприяв недопущенню зсування ситуації до поглиблення небезпечної конфронтації між Сходом і Заходом.

Лідер НДР Е. Хонеккер впродовж 1985–1986 рр. мав низку переговорів із чільними керівниками західнонімецьких соціал-демократів: В. Брандтом, Г. Шмідтом, О. Лафонтеном.

Своєю чергою В. Брандт у 1985 р. ініціював пропозицію про створення в Центральній Європі зони, вільної від хімічної зброї. В 1986 р. Соціалістичним Інтернаціоналом були запропоновані «Принципи створення без'ядерного коридору в Центральній Європі». У 1987 р. В. Брандт ініціював прийняття меморандуму «Суперечка ідеологій і спільна безпека». В 1988 р. він запропонував країнам – учасницям Наради з безпеки та співробітництва в Європі підтримати ідею створення в Центральній Європі зони довіри й безпеки [11, с. 143]. Але такі контакти з опозиційними силами ФРН, звичайно, не могли докорінно змінити конфронтаційний курс, обраний керівництвом правоцентристської коаліції [16, с. 413].

Після виборів до німецького бундестагу 1987 р., як згадував В. Брандт у своїх мемуарах, він «відчув, як довіра до мене в соціал-демократичному середовищі зменшується». Тому 23 березня 1987 р. він повідомив правління СДПН про намір піти у відставку з посади голови німецьких соціал-демократів [2, с. 374–375]. Формальні проводи В. Брандта відбулися на боннському з'їзді СДПН у червні 1987 р., але він залишився почесним головою партії. Це стало свідченням високої оцінки його діяльності на чолі партії, адже саме в період розгортання його політичної біографії СДПН з вузькокласової партії перетворилась на справді народну партію. У берлінській програмі СДПН, яка була прийнята 20 грудня 1989 р. під ідейним впливом В. Брандта, згадувалось, що соціал-демократи пропонували створити Сполучені Штати Європи ще в Гейдельберзькій програмі 1925 р. [23, с. 299].

Впродовж 1989 р. В. Брандт став символом радикальних змін на Сході Німеччини. Його моральний авторитет стимулював критику в НДР курсу Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Падіння Берлінського муру 9 листопада 1989 р. було особисто для В. Брандта емоційно насиченою подією, адже він доклав багато зусиль для координації допомоги з відновлення місцевих організацій Соціал-демократичної партії на Сході Німеччини. Врешті 27 вересня 1990 р. соціал-демократи Сходу та Заходу Німеччини об'єднались в одній партії вперше з 1932 р. [8, с. 88].

3 жовтня 1990 р. Віллі Брандт був почесним гостем на урочистій церемонії, присвяченій об'єднанню Німеччини. У цьому контексті актуальним було питання реалізації Європейської соціальної хартії у нових федеральних землях. Зокрема, В. Брандт наголошував, що збереження національної специфіки у вигляді соціального ринкового господарства ФРН не повинно надавати додаткові переваги конкурентам ФРН на спільному європейському ринку [23, с. 302]. Водночас він досить критично ставився до ідеї європейської інтеграції двох швидкостей, адже це могло закріпити існування багатої Західної Європи та бідної Східної Європи.

Врешті діяльність В. Брандта сприяла поетапному подоланню розколу Європи. Впродовж складного перехідного періоду розширення Європейського Економічного Співтовариства шістьох країн-членів до ЄЕС дев'ятьох країн-членів В. Брандт забезпечив німецько-французьке лідерство в процесі досягнення реальних успіхів європейської інтеграції. Однак він не встиг докласти зусиль для підведення під цей процес опори у вигляді політичної інтеграції.

В. Брандт привітав рішення німецького бундестагу від 20 червня 1991 р. щодо перенесення столиці з Бонна до Берліна. Саме Берлінська республіка, на його думку, мала стати серцем об'єднаної Європи. Адже «спільний європейський дім встоїть, якщо зможе забезпечити як внутрішній, так і зовнішній мир» [2, с. 9]. Водночас В. Брандт підкреслював, що європейська інтеграція в історичній перспективі не повинна нівелювати соціокультурну різноманітність народів Європи. На його думку, «майбутня об'єднана Європи не має бути пофарбована в один

колір» [2, с. 514]. Це побажання, на нашу думку, можна вважати політичним заповітом батька нової східноєвропейської політики всім наступним поколінням європейських політичних лідерів, адже Історія не знає останнього слова. Помер Віллі Брандт від раку легенів 8 жовтня 1992 року о 16-й годині 35 хвилин. Проте цінність спадку, що лишився в історії європейської інтеграції внаслідок діяльності В. Брандта, зростатиме і впродовж XXI століття.

1. *Барановский В. Г.* Европейское сообщество в системе международных отношений. – М., 1986.
2. *Брандт Вилли.* Воспоминания. – М., 1991.
3. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1997.
4. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
5. СДПГ: концепция совместной безопасности / Под ред. Т. И. Дудниковой. – М., 1989.
6. *Шарль де Голль.* Мемуары надежды. – М., 2000.
7. *Amerongen Otto Wolf.* Der Weg nach Osten. Vierzig Jahre Brückenbau für die deutsche Wirtschaft. – München, 1992.
8. *Andreas Vogtmeier.* Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der Sozialdemokratischen Ost-und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung. – Bonn, 1996.
9. *Annalena Staudte-Lauber.* SPD. Stichwort. – München, 1993.
10. *Benno Zündorf.* Die Ostverträge. Die Verträge von Moskau, Warschau, Prag, das Berlin-Abkommen und die Verträge mit der DDR. – München, 1979.
11. *Brigitte Seebacher.* Willy Brandt. – München, 2004.
12. *Egon Bahr.* Zu meiner Zeit. – München, 1996.
13. *Egon Bahr.* Sicherheit für und vor Deutschland. Vom Wandel durch Annäherung zur europäischen Sicherheitsgemeinschaft. – München, 1991.
14. *George McGhee.* At the Creation of Germany. From Adenauer to Brandt. An Ambassadors Account. – New Haven, 1990.
15. *Herman Weber.* DDR. Grundriss der Geschichte 1945–1990. – Hannover, 1991.
16. *Karl Rudolf Korte.* Deutschlandspolitik in Helmut Kohl Kanzlerschaft. Regierungsstil und Entscheidungen. 1982–1989 // Geschichte der deutschen Einheit in vier Bänden. – Band 1. – Berlin, 1998.
17. *Klaus Hildebrand.* Von Erhard zur Großen Koalition 1963–1969. – Stuttgart, 1984.
18. *Klaus Schönhoven.* Wendejahre. Die Sozialdemokratie in der Zeit der Großen Koalition. 1966–1969. – Bonn, 2004.
19. *Kurt Sontheimer.* So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik. – München, 1999.
20. *Matthias Küntzel.* Bonn und die Bombe. Deutsche Atomwaffenpolitik von Adenauer bis Brandt. – Frankfurt-am-Maine, 1992.
21. *Peter Bender.* Die Neue Ostpolitik und Ihre Folgen. Von Mauerbau bis zur Vereinigung. – München, 1996.
22. *Peter Bender.* Neue Ostpolitik. Vom Mauerbau bis zum Moskauer Vertrag. – München, 1986.
23. *Peter Merseburger.* Willy Brandt 1913–1992. Visioner und Realist. – Sruttgart, 2002.
24. *Susanne Miller.* Die SPD vor und nach Godesberg. – Bonn, 1974.
25. *Willy Brandt.* Begegungen und Einsichten. Die Jahre 1960–1975. – Hamburg, 1976.
26. *Willy Brandt.* Die Entschpanung unzerstörbar machen. Band 9. Der Berliner Ausgabe im Auftrag des Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung. – Bonn, 2003.

«La Dame de Fer» – найнепохитніша із всіх європейських політиків

Маргарет Тетчер

Європейську історію, багату на глобальні події та кардинальні трансформації і безліч менш масштабних і вагомих, але знакових історичних явищ і процесів, все ж можна розглядати, як зазначалося на початку нашої праці, як перманентну зміну ритмів інтеграції та дезінтеграції, адже європейські країни то об'єднувалися, то роз'єднувалися різноманітними й непередбачуваними шляхами. Водночас не менш правомірним було б визначення історії Європи як постійного змагання за лідерство між провідними державами протягом їхньої багатовікової взаємодії: війни, революції, династичні шлюби й міждержавні союзи не раз кроїли та перекроювали упродовж століть Старий континент, зміцнюючи міжнародні позиції тієї чи тієї країни або союзу держав. І в цьому змаганні за європейське лідерство незмінним учасником була Велика Британія, хоча острівна держава ніколи не ототожнювала себе з Європою повністю. Яскравим підтвердженням цього є повоєнна історія Європи.

Після Другої світової війни, коли у зруйнованій нею Європі зароджувався інтеграційний рух, який згодом набрав небачених обертів, кожна держава постала перед вибором, від якого залежало її майбутнє: залишитись осторонь чи приєднатися і спробувати очолити його? З особливою актуальністю це питання постало перед Великою Британією, де

відданість усталеним нормам і консервативним традиціям увійшла в спосіб життя і стала невід'ємною рисою національного іміджу країни. Звичайно, що одна з головних країн-учасниць антигітлерівської коаліції, яка розгромила нацистську Німеччину на її шляху до європейського й світового панування, Велика Британія не могла залишитись осторонь загальних світових процесів, глибинних повоєнних трансформувань у Європі. Більше того, країна мала всі підстави вважатися єдиним на той час претендентом на західноєвропейське лідерство (у Східній Європі вже повною ходою встановлювалася гегемонія СРСР). Належність Великої Британії до «трійки» держав-переможниць, її уникнення німецької окупації і поразки, на відміну від інших європейських держав, виділяли її з континентальної сім'ї і підтверджували непорушність та стабільність найстарішої в Європі системи британського парламентаризму. Втім, позиція Великої Британії була особливою як під час зародження руху за європейську інтеграцію, так і після її приєднання до Європейських співтовариств у 1973 р., але досить-таки неоднозначною.

Вінстон Черчілль, наприклад, який неодноразово з великим натхненням змальовував перспективи європейського об'єднання і по праву належить до батьків-засновників Європейського Союзу, навіть у найсміливіших своїх пророцтвах не бачив Велику Британію складовою Сполучених Штатів Європи, хоча і вважав, що вона має заохочувати й підтримувати їх. Ще у 1930 р. в одній зі своїх статей з приводу тодішніх федералістських ідей він писав: «Ставлення Великої Британії до об'єднання або "федеративних зв'язків" буде, насамперед, визначатися виходячи із переважаючої концепції Об'єднаної Британської імперії. Будь-який крок, що робить Європу більш процвітаючою і більш мирною, здійснюється в британських інтересах... У нас є власна мрія і власна мета. Ми з Європою, але не в ній. Ми зв'язані, але не включені у склад. Ми зацікавлені й асоційовані, але не приєднані» [16, с. 393].

У повоєнні роки Черчілль продовжував дотримуватися цього погляду, позиціонуючи Велику Британію як країну з унікальним міжнародним становищем, яке дає їй унікальні переваги. Вона перебувала всередині трьох взаємопов'язаних орбіт – Співдружності, англо-американських відносин і Європи, тобто у виграшній позиції, використання якої потребувало значної свободи дій, зокрема щодо обстоювання британських інтересів, які сягали далеко за межі європейського континенту. Причому саме стосунки зі США та Співдружністю мали неабияке значення для британської зовнішньої політики у повоєнні роки і розглядалися головними і надійними опорами економічної та політичної безпеки. Тому відмова Великої Британії від своїх суверенних прав та інтересів на користь федеративної Європи повністю виключалася, про що свідчила й політика консервативного уряду Черчілля, коли він знову опинився на посаді прем'єр-міністра у 1951 р., а також його наступника на цій посаді А. Ідена. «Всі промови відомих англійських політиків кінця 40-х – початку 50-х років, тобто в той період,

коли формувалися перші західноєвропейські угруповання, – зазначає у зв'язку з цим вітчизняна дослідниця зонішньополітичних проблем Великої Британії Н. Яковенко, – свідчили про зверхнє ставлення до Західної Європи, яка не вважалася головним аспектом британської зовнішньої політики... Співдружність як важлива сфера британського впливу насправді виявилася психологічною перепоною у приєднанні Великої Британії до континентальних процесів. Британські політики традиційно продовжували розраховувати на глобалістичну роль своєї держави як лідера Співдружності, що надасть їй можливість вигідно вирізнятися з-поміж інших європейських країн... Слід зауважити, що чільне становище у Співдружності на той час надавало Великій Британії можливість виконувати роль незалежного своєрідного з'єднувального містка між Радянським Союзом і Сполученими Штатами у вирішенні проблем миру. Атлантичний союз із Америкою був важливішим, ніж зближення з напівзруйнованою Європою» [20, с. 45–47].

Втім, бурхливий розвиток міжнародних подій у повоєнному світі змусив британців дуже скоро переглянути своє ставлення до інтеграційних процесів у Європі. Першим відчутним ударом по британській самовпевненості й особливим відносинам з Америкою була поразка Великої Британії в міжнародному конфлікті навколо Суецького каналу в 1956 р. Провал суецької операції допоміг британським політикам дійти висновку, що їхня держава не може більше сподіватися на Сполучені Штати і, зважаючи також на активізацію процесу деколонізації і зменшення політичного значення Співдружності та низьку ефективність Європейської асоціації вільної торгівлі, утвореної у 1960 р. за ініціативи Великої Британії, їй необхідно приєднатися до Спільного ринку, або, точніше, до Європейського Економічного Співтовариства, країни-члени якого (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург) розвивалися успішніше, ніж передбачалося спочатку.

Не менш важливим фактором для формування проєвропейської політичної орієнтації Лондона виявився рішучий вихід Південної Африки з Британської Співдружності в 1961 р., що змусило Велику Британію зробити вирішальний крок – у липні 1961 р. консервативний уряд Г. Макміллана ухвалив рішення про подання офіційної заяви на вступ до Європейських Співтовариств, що і було зроблено 28 лютого 1962 р. Рішенню британського уряду сприяла і тогочасна політика США, що всіляко підтримували розвиток європейської інтеграції: адміністрації Ейзенхауера і пізніше Кеннеді не приховували свого бажання бачити Велику Британію серед членів ЄЕС. До того ж перед лицем радянської експансії, що ширилася в ті часи, Захід як ніколи потребував єдності. Нарешті, для Великої Британії дуже небажаним було надмірне посилення впливу в Європі Франції, а в майбутньому і Німеччини, як і франко-німецьке домінування в ЄЕС в цілому.

Разом з тим зовнішньополітичний меморандум уряду Макміллана під назвою «Великий проект» зафіксував стан невпевненості, безвихідне становище держави, правлячої партії і уряду. Тому зовнішньополітичну переорієнтацію Великої Британії, обрання західноєвропейського

регіону як «зони зосередження» англійської дипломатії «можна розглядати як вимушений прагматичний крок у напрямку адаптації до нових тогочасних реалій» [20, с. 53]. Незважаючи на розбіжності й суперечності з приводу цього серед британського істеблішменту та подвійне французьке вето де Голля (відповідно в 1963 та 1967 рр.) щодо приєднання Великої Британії до Європейського Співтовариства, а також за браком альтернативи у здійсненні зовнішньополітичного курсу, британські лідери були змушені повернутися «обличчям до Європи» з тим, щоб насамперед отримати доступ на європейські ринки і спробувати врятувати колишній статус могутньої держави. Та лише відставка президента де Голля і відміна французького вето на вступ Великої Британії до ЄЕС новообраним президентом Франції Ж. Помпіду й прихід до влади у Великій Британії у 1970 р. консерваторів на чолі з Е. Хітом, відомим як послідовний «європеїст», заклали реальну основу для покращання англо-французьких відносин і привели до активного переговорного процесу щодо розширення Співтовариства [5, с. 122–134]. «Досягнення домовленості про вступ Британії до ЄЕС є головною метою мого уряду, – наголошував прем'єр-міністр Хіт невдовзі після призначення. – Успіх переговорів зі Співтовариством знаменуватиме найвизначнішу подію для британської зовнішньої політики з часів поразки Гітлера» [20, с. 60].

Велика Британія розгорнула масштабну внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність з метою домогтися якнайскорішого входження країни до ЄЕС. Наприклад, кабінет Е. Хіта асигнував у 1970 р. 6 млн фунтів стерлінгів на програму заходів у Західній Європі, які мали вплинути на формування громадської думки в цих країнах перед вступом Великої Британії до ЄЕС [9, с. 109]. І ці зусилля увінчалися успіхом: 22 січня 1972 р. були підписані відповідні договори про прийом до ЄЕС, Євроатома та ЄОВС, і 1 січня 1973 р. після їх ратифікації кожною з десяти тодішніх країн – членів ЄЕС Великій Британії нарешті вдалося (разом із Ірландією та Данією) вступити до Європейського Економічного Співтовариства. Що це було досить непросте рішення, яке розглядалося багатьма британськими політиками як «небажана необхідність», свідчить і те, що британський парламент ратифікував договори про вступ до Європейських Співтовариств 13 липня 1973 р. лише з незначною перевагою голосів (301 проти 284) [5, с. 143–144].

Вступ Великої Британії до Спільного ринку мав важливе значення для останнього, зокрема привів до зростання кількості «заморських територій», асоційованих з ЄЕС. Наприклад, асоційований режим дозволив близько 60 країнам Британської Співдружності в Африці, Карибському басейні та Тихому океані (країнам АКТ) експортувати в Співтовариство свої оригінальні товари без будь-яких митних обмежень та за цінами європейських виробників. Разом з тим досить розтягнутий у часі період вирішення проблеми першого розширення ЄЕС (1961–1973), не в останню чергу через позицію Великої Британії під час переговорного процесу, сприяв пошуку найбільш ефективних та оптимальних процедурних механізмів, які лягли в основу подальшої

еволюції як внутрішньокомунітарних процесів, так і формування зовнішньої інтеграційної стратегії Співтовариства. Фактично, були закладені засади та головні принципи для переговорних процесів щодо майбутнього розширення. «Феномен розширення, – зазначає у зв'язку з цим відомий дослідник історії Європейського Союзу В. Копійка, – фактично відіграв роль фактора, що стимулював інтеграційний процес у Співтоваристві. Переговори супроводжувалися не тільки пошуком компромісу, а й впровадженням більш ефективних та дієвих механізмів функціонування, що рівною мірою задовольняло інтереси всіх учасників» [4, с. 175].

Слід зазначити, що вступ Великої Британії до Європейського Співтовариства збігся у часі з початком першої в післявоєнні роки світової економічної кризи, що значно поглибилася внаслідок нафтових і валютно-фінансових криз. Економічний стан Європейського Співтовариства у 70-ті – першій половині 80-х років XX ст. визначався західними економістами терміном «стагфляція» (від поєднання термінів «стагнація» й «інфляція»). Політичні й суспільні кола відносили труднощі Великої Британії, зокрема зростання інфляції та безробіття, на рахунок її членства в ЄЕС. Ліве крило лейбористів і профспілки навіть вимагали виходу Великої Британії зі Співтовариства, вважаючи, що засади його функціонування несумісні з британською демократичною системою і не відповідають соціальним орієнтирам національних партій. У квітні 1974 р. після перемоги на парламентських виборах уряд лейбористів порушив питання про перегляд умов Договору 1972 р. про вступ Великої Британії до Європейського Співтовариства. В результаті складних переговорів вдалося врегулювати деякі суперечливі питання у відносинах Великої Британії з ЄЕС шляхом реконструкції спільних політик у рамках наявних інститутів і застосування «механізму корекції», зокрема щодо зменшення фінансових внесків Британії в бюджет Співтовариства. Не в останню чергу завдяки цьому, незважаючи на те, що більшість лейбористів агітувала за вихід Великої Британії зі Співтовариства, під час референдуму 5 червня 1975 р. 67,2 % британців із 64,5 % тих, хто брав участь у голосуванні, висловилися на користь членства своєї країни в ЄЕС [5, с. 184–185].

Однак і після референдуму політика Великої Британії в багатьох питаннях відрізнялася від комунітарної політики ЄЕС/ЄС, і ця країна набула іміджу важливого, але досить «незручного партнера» в Європі. Особливо загострилися розходження Британії з іншими членами Європейського Співтовариства, зокрема щодо бюджетного питання і майбутнього бачення політичної складової європейської інтеграції в цілому, під час найтривалішого у XX ст. урядування кабінету консерваторів на чолі з Маргарет Тетчер у 1979–1990 рр. Не випадково з ім'ям тогочасного британського прем'єра чимало науковців пов'язують виникнення понять «євроскептицизм» як узагальнюючого терміна, що визначає певне негативне ставлення до Європейського Союзу, та «євроскептик» – як особи, що не схвалює розширення повноважень ЄС або того, хто не погоджується чи не має

зацікавленості в Європейському проекті, вважаючи його значною мірою утопічним [10, с. 221–222].

Водночас, на думку багатьох дослідників, міжнародна репутація Великої Британії як «незручного партнера» в ЄС додала популярності й авторитету державі та сприяла визнанню її особливої позиції. Невипадково, що при обговоренні й вирішенні європейських інтеграційних проблем традиційно першочерговим питанням, що викликає занепокоєння у «батьків-засновників і будівничих» об'єднаної Європи, є позиція Великої Британії, яку не можна лишити поза увагою і до якої не залишається байдужим жодний її європейський партнер. Досить часто, і на наш погляд не безпідставно, Британію вважають одним із принципових архітекторів нової Європи, а прем'єр-міністра Маргарет Тетчер визнають «головною постаттю в Європі, яка не обмежилася лише Європою, а стала майже найпопулярнішим політичним лідером XX століття, привернувши увагу до Великої Британії і означивши шлях її майбутнього піднесення» [20, с. 57].

Нещодавно, 13 жовтня 2010 р., жива легенда британської та світової політики останньої чверті минулого століття баронеса Кественська (з 1992 р.) леді Тетчер відзначила своє 85-ліття. У зв'язку з її ювілеєм світова преса зазначала, що за вагомістю свого внеску в історію Маргарет Тетчер увійде до неї як найяскравіша політична особистість, якій вдалося завдяки проведенню глибинних соціальних і політичних реформ британського суспільства зупинити кризові процеси, зняти соціальне напруження і повернути Великій Британії статус визначної світової держави. До першої у Великій Британії та Європі жінки-прем'єра давно приклеївся ярлик «залізна леді», хоча це словосполучення навряд чи повністю відбиває віхи її кар'єри та життя. Точнішим, на думку багатьох політичних аналітиків, було б визначення «непохитна леді», адже, мабуть, не знайдеться у світі хоча б іще одного відомого політика, який з такою ж переконаністю, як Тетчер, не лише декларував би вірність своїм принципам, а й дотримувався їх усе життя і при цьому завжди досягав успіху.

Ще одним штампом, що увійшов в ужиток мільйонів людей, було поняття «тетчеризм» як основа політико-економічного курсу британського прем'єра у 80-х роках XX століття. Однак «тетчеризм», як, до речі, й «рейганоміка» у США, базувався на класичних ліберальних цінностях, серед яких були: створення умов для функціонування вільних ринків, забезпечення фінансової дисципліни та жорсткого контролю над державними витратами, зниження податкового тиску і проведення приватизації з метою максимального скорочення державницької складової в житті країни й суспільства. Тобто в основі «тетчеризму», який сама Тетчер вважає не чим іншим, як «політикою здорового глузду» [16, с. 91], лежав непохитний принцип свободи реалізації можливостей кожної особистості за умов цілковитої поваги до законів і мінімальних перешкод на цьому шляху з боку державної бюрократії. По суті, М. Тетчер і президент США Р. Рейган створили у світі могутню вісь лібералізму, яка лише зміцніла після краху в 1989 р. тоталітарно-

комуністичних режимів у країнах Східної Європи, до якого вони спричинилися безпосереднім чином.

Біографія М. Тетчер не є характерною для лідера Консервативної партії Великої Британії. Народилася Маргарет-Хілда Робертс 13 жовтня 1925 р. в маленькому містечку Грентем у графстві Лінкольншир у Центральній Англії в пуританській родині, що володіла невеликою бакалійною лавкою. Біографи М. Тетчер наголошують, що значний вплив на формування її характеру, світогляду й політичних поглядів справив батько – Елфрід Робертс, олдермен, а згодом мер Грентемського муніципалітету. «Усім у житті я зобов'язана батькові, – писала сама Маргарет через багато років. – Він прищепив мені любов до всього, що я люблю й у що вірю». «Треба постійно працювати, щоб заробляти собі на життя», «ніколи не можна втрачати самовладання, принаймні на людях», «ніколи не можна говорити про свої провали та невдачі», «ніколи не йди за натовпом, не бійся відрізнятися від нього, а за потреби – поведи його за собою» – ці батьківські принципи майбутня прем'єр-міністр не просто добре запам'ятала, а дотримувалася їх ціле життя [13, с. 168].

Ставши у 1943 р. студенткою Соммервіллського хімічного коледжу Оксфордського університету, Маргарет Робертс виявила неабиякі здібності політичного організатора і вже на третьому курсі очолила оксфордську спілку молодих консерваторів, де на неї звернули увагу лідери торі як на далеко не пересічного молодого політика, і навіть гоноровий Г. Макміллан побачив у ній перспективного парламентського бійця.

Перші спроби М. Тетчер здійснити свою мрію й пристати до великої політики були невдалими: у передвиборчих баталіях 1951, 1955 та 1957 років вона зазнала поразки, але вийшла з них загартованою, з твердим наміром будь-що домогтися своєї мети. Керівництво партії було задоволене діловими та особистісними якостями Тетчер, хоча воно традиційно вважало політику привілеєм чоловіків. Варто пригадати, що до англійського парламенту жінку вперше було обрано лише після Першої світової війни. До того ж нею стала представниця відомої й заможної родини, американка за походженням, леді Ненсі Астор. З усіх членів парламенту, обраних після 1918 року, частка жінок становила менше 1 %. Це набагато менше, ніж у більшості розвинутих європейських країн.

Таке ставлення до жінки-політика абсолютно не бентежило Маргарет. У реалізації політичних амбіцій їй узявся допомагати її чоловік, бізнесмен середньої руки Деніс Тетчер, з яким вона одружилася у 1951 р. і якому у 1953 р. подарувала двійнят – дочку Керол і сина Марка. Народження дітей практично не перешкодило М. Тетчер у здійсненні політичної кар'єри. У глибині душі, як стверджують близькі до Маргарет люди, вона ніколи не могла пробачити собі, що не була поруч із дітьми, коли вони найбільше потребували її уваги. Такою була ціна, яку Маргарет-мати змушена була платити за відданість роботі й успішну політичну кар'єру.

Усвідомлюючи, що в її парламентському майбутньому не остання роль належатиме володінню правовими знаннями, М. Тетчер у 1954 р. екстерном здобуває юридичну освіту і відкриває власну адвокатську практику, стає членом, а згодом входить до керівництва спілки консервативних адвокатів.

Нарешті, з огляду на амбітний характер претендентки з провінції, керівництво торі вирішило надати їй безпрограшний столичний округ Фінчлі, де консерватори традиційно перемагали суперників. Так 1959 року М. Тетчер нарешті увійшла до лав консервативної фракції Палати громад Британського парламенту і стала політиком загальнонаціонального масштабу.

Перші кроки в парламенті 34-річної консерваторки були не зовсім вдалими, хоча вона успішно виступала в дискусіях як експерт із соціальних та економічних питань. У цей час формується її імідж як жінки-політика. Один із чільних торі не без іронії наголошував, що кожного дня М. Тетчер виглядає так, ніби цілий ранок просиділа у перукаря, а всю обідню перерву провела в компанії кутюр'є [28, с. 47]. Таке вимогливе ставлення до своєї зовнішності вона демонструвала упродовж усієї досить тривалої політичної кар'єри. Попри всі свої обов'язки не забуваючи про те, що вона мусить залишатися привабливою жінкою, Тетчер уміло використовувала жіночі чари у спілкуванні з партнерами, суперниками та політичними лідерами світу.

З перемогою консерваторів на парламентських виборах у 1970 р. М. Тетчер стає першою в історії жінкою-міністром Великої Британії в кабінеті Е. Хіта: їй було доручено керувати освітою і наукою, за що вона взялася з притаманною їй рішучістю, викликавши своїми діями у багатьох британців обурення й неприйняття. Зокрема, серйозні випробування чекали її на посаді міністра освіти і науки, коли вона дістала в пресі та серед народу прізвисько «Тетчер — крадійка молока», оскільки, реформуючи освіту, вона скоротила державні видатки на безкоштовне молоко для дітей із середньо забезпечених сімей, спрямувавши ці кошти на ремонт та інноваційне забезпечення шкільних приміщень, збудованих ще за вікторіанських часів. Цей непопулярний крок міністра засуджували не тільки широка громадськість, опозиція, а й окремі члени кабінету. Деякі з них позаочі називали її «бісовою бабою». На зустрічі з виборчою громадою Ліверпуля в неї жбурляли камінням, а в одній зі шкіл учні відмовилися прийняти нагороди з її рук. Але це не злякало її. В інтерв'ю газеті «Times» Тетчер відверто зізналася: «У мене додається енергії, коли на мене по-справжньому нападають, а я відбиваюся і знаю: "Ну, Меггі. Ти зараз сам на сам. Тримайся стійко. Допомоги не буде". Люблю такі моменти!» [27].

Скорочуючи видатки на освіту, прем'єр-міністр Е. Хіт ніби спеціально «підставляв» свого міністра під вогонь нищівної критики, вочевидь не усвідомлюючи, що тим самим виховує у ній бійця і готує собі в її особі небезпечного конкурента. Саме послідовність й стійкість, на чому будувалась політична кар'єра М. Тетчер, сприяли тому, що вона поступово ставала однією з найпомітніших постатей у Консервативній

партії, лідером її правого крила. Недаремно досвідчений політик експрем'єр сер Алек Дуглас Х'юм одного разу, повернувшись із засідання кабінету міністрів, поділився з дружиною своїми враженнями від Тетчер: «Уявляєш, вона розумніша за всіх нас узятих разом, тому нам треба бути насторожі!» [11, с. 159].

У 1974 р. консервативний уряд Хіта програв велику битву з профспілками – загальнонаціональний шахтарський страйк завершився найбільшою за всю історію країни перемогою британських тред-юніонів. Консерватори пішли на дострокові парламентські вибори, сподіваючись отримати від британців мандат з надзвичайними повноваженнями для «оздоровлення» ситуації, але зазнали нищівної поразки, після чого Е. Хіт мусив залишити посаду не лише прем'єра, а й лідера партії. У цій критичній для партії і країни ситуації в лютому 1975 р. саме Маргарет Тетчер «завдяки своїй хоробрості та відвазі» стає лідером Консервативної партії, а отже, й опозиції її Величності королеви Великої Британії. Чимало тогочасних аналітиків й політиків вважали її абсолютно випадковою особою при владі та передрікали, що її правління довго не триватиме і навряд чи вирізнятиметься чимось особливим. Проте вже тоді журналіст Г. Сміт усвідомив історичне значення обрання Тетчер лідером найконсервативнішої партії в найконсервативнішій країні Європи: «Це рішення, можливо, найрадикальніший поворот Консервативної партії, який вона робила будь-коли за свою багаторічну історію. І принесе цей поворот їй або тріумф, або загибель» [13, с. 176]. Заслуговує на увагу і реакція на перемогу нового партійного лідера: «Дякуючи Богу, все це нарешті закінчилося. У нас попереду багато справ. Треба негайно братися до роботи» [22, с. 67]. І з перших же днів новий лідер почала формувати свою команду, яка мала привести партію до перемоги на наступних парламентських виборах. До команди Тетчер увійшли як досвідчені «парламентські вовки», так і молоді перспективні й амбітні, що згодом стали членами діючого кабінету неоконсерваторів.

У численних виступах перед виборцями Маргарет Тетчер мала переконати пересічних британців у тому, що старі буржуазні цінності її батька більше відповідають національним інтересам Британії, ніж т. зв. державний соціалізм лейбористів. «Ми не просто кращі – ми інакші – нам вочевидь немає альтернативи», – постійно повторювала вона настирливим тоном шкільної вчительки. Країна мусить усвідомити, що не можна витрачати більше грошей, ніж маєш їх у кишені. Люди мають сумлінно працювати, а не покладатися на допомогу по безробіттю [24]. Її виступи збирали величезні аудиторії. Кожному цікаво було подивитися на небачене явище – жінку-лідера партії, а ще більше прагнули її послухати, оскільки вона говорила про речі, близькі кожному британцеві. На чергові вибори до парламенту тіньовий кабінет М. Тетчер прийшов із готовим пакетом законопроектів щодо радикального реформування економічної та соціальної сфери й подолання в Британії перманентної кризи шляхом всебічного розвитку приватної ініціативи.

За перебігом парламентських виборів 3 травня 1979 року М. Тетчер спостерігала із завмиранням серця. У приміщенні, де зібрався штаб Консервативної партії, відчувалося величезне напруження, оскільки для кожного присутнього там підсумки голосування важили надто багато. Наступного дня, коли остаточні результати голосування засвідчили переконливу перемогу торі, Тетчер прибула на аудієнцію до королеви і, за британською традицією, підтвердила свою готовність сформувати уряд. Так за чашкою чаю вперше зустрілися 53-річна королева і 53-річна донька бакалійника – новопризначений прем'єр-міністр Великої Британії.

Від свого попередника лейбориста Дж. Каллагена Тетчер успадкувала країну, за якою в світі твердо закріпилася характеристика «хворої людини Європи». Британію роздирали страйки, малопродуктивні державні підприємства або навіть цілі галузі, що лише поглиблювали серйозні економічні негаразди, криза політичних інститутів, зневіра британців у можливості швидкої стабілізації життя. І всі ці надто серйозні проблеми лягли на тендітні жіночі плечі.

На першому ж засіданні новопризначеного кабінету міністрів виявилося, що його лідер готова до цього випробування і не просто має чітку програму дій, а своєю залізною волею та рішучістю здатна примусити кожного міністра зробити свій внесок у її виконання. З дитинства навчена завзято працювати, спочатку в батьківській крамниці, а згодом у лабораторіях хімічного коледжу, територіальному осередку Консервативної партії, на посаді тіньового прем'єр-міністра, вона діяла незвичними і нетрадиційними для британської політичної еліти засобами, вимагаючи від членів уряду діловитості, повної відданості справі, відмови від політиканства і безпринципних компромісів, і це при тому, що більшість міністрів мали неабиякий політичний досвід, оскільки належали до кістяка партії консерваторів. З перших кроків свого прем'єрства М. Тетчер відмовилася від принципів консенсусу та компромісу задля загальнонаціонального миру, які протягом майже ста років сповідували її попередники – традиційні консерватори. «Не думаю, що країна прагнула б мати слабкий уряд. Гадаю, що люди надають перевагу уряду з характером. Нікому не потрібен уряд, який складався б із м'яких іграшок», – не раз наголошувала вона [25, с. 18].

Неповторний політичний стиль Тетчер відрізнявся від стилів її попередників надзвичайною цілеспрямованістю, непохитністю, абсолютною переконаністю в своїй правоті, повною самовіддачею у справі служіння національним інтересам, розумінням того, що саме середній клас, представницею якого була й сама Маргарет Тетчер, завжди був головним носієм британських традицій і привів Велику Британську імперію до розквіту ще у вікторіанську добу. Вона ніколи не боялася втратити популярність, поступаючись короткочасною вигодою задля реальних досягнень у далекій перспективі. Чимало біографів Тетчер наголошують на тому, що її вирізняють певні риси характеру, притаманні чоловікам, тому в їхньому товаристві Тетчер почувалася набагато краще, ніж у жіночому. Сама ж Тетчер в одній зі своїх промов так

визначила мистецтво політика: «Обставини змінюються, але окремі цінності залишаються незмінними. І мистецтво політика полягає саме в умінні поєднувати обидві ці особливості»; «Сенс мого життя – робота. Деякі люди працюють, аби жити. Я живу, аби працювати» [29, с. 23].

Стрижнем реформування командою Тетчер економіки був курс на приватизацію державного сектора та акціонування капіталу із залученням до володіння акціями пересічних британців. «Я відчайдушно намагаюся створити таку державу, в якій кожна людина стала б власником або принаймні мала таку можливість», – любила повторювати Тетчер. На момент її приходу до влади збитковий державний сектор в економіці спричинив найнижчі показники ВНП серед індустріально розвинених країн світу. Попередні консервативні прем'єри, попри всі свої ринкові вподобання, не наважувалися зачіпати його, оскільки не мали чіткої програми реформування збанкрутілого державного сектора економіки. «Тиху революцію» спробував здійснити Е. Хіт, але, не діставши підтримки в своєму політичному оточенні та зазнавши поразки у протистоянні із шахтарями, змушений був піти у відставку.

На відміну від своїх попередників, М. Тетчер вважала приватизацію наріжним каменем реформаторської діяльності свого уряду. Проте це був тривалий процес, а виборець вимагав швидких результатів, тому кількавідсоткове економічне зростання його не задовольняло. До того ж на тлі перших приватизаційних кроків та все ще не приборканих страйків несподівано зросло безробіття, а чергові парламентські вибори катастрофічно наближалися. На жаль, вагомих дивідендів для уряду М. Тетчер на той час не було.

І тут несподіваний «подарунок» прем'єру зробив новоспечений аргентинський диктатор Л. Гатільєрі, який у квітні 1982 року наказав своїй армії окупувати спірні Фолклендські острови. За цих умов політичне оточення Тетчер виступило проти силового втручання Британії у цей конфлікт. Але сама вона відчула загальнонаціональне прагнення будь-що «віддячити» зарозумілому аргентинському диктатору і повернути те, що належало нації. Підтримана кількома британськими адміралами, прем'єр віддала флоту наказ подолати 12 тисяч миль і повернути острови, на яких мешкали піддані британської корони. Облишивши найважливіші внутрішні справи, М. Тетчер тримала під пильним контролем пересування британських кораблів у Південну Атлантику, повзаючи на колінах навколо розстелених на підлозі її кабінету мап і примушуючи робити те саме літніх поважних адміралів. У вересні 1982 року все скінчилося блискавичною перемогою британського флоту. Згодом Тетчер згадувала: «Коли я оглядаюся назад, на мої роки на Даунінг-стріт, 10, у пам'яті якнайяскравіше спливають 11 тижнів весни 1982 року, коли Британія воювала і перемогла у битві за Фолклендські острови. На карту було поставлено багато чого. Але насамперед ішлося про захист нашої національної гідності та фундаментальних принципів, важливих для всього світу: агресор не повинен перемогти, а міжнародне право має переважати застосування сили» [25, с. 173].

Тріумфальна перемога у війні за Фолклендські острови забезпечила Маргарет Тетчер значну перевагу на парламентських виборах 1983 року, а найголовніше – можливість продовжити реалізацію приватизаційної програми. Та попереду були нові випробування. Особливо важким видався для Тетчер 1984 рік. Навесні розпочався загальнонаціональний страйк гірників, керований екстремістськи налаштованим лідером А. Скаргіллом, а в жовтні лише завдяки випадковому збігу обставин Тетчер не стала жертвою терористичного акту, вчиненого ІРА під час щорічної конференції Консервативної партії у Брайтоні. Восьмикілограмова бомба вибухнула в десяти метрах від неї. П'ять осіб було вбито і тридцять чотири поранено, але Бог відвів небезпеку від прем'єра. Пропозицію перенести конференцію в інше місто вона відхилила. Виступаючи наступного дня з трибуни конференції, М. Тетчер проголосила: «Будь-які спроби зруйнувати демократію засобами терору приречені на провал. Ми повинні працювати як завжди» [25, с. 257].

Залишалася нерозв'язаною проблема зі страйком гірників. Незвичним для страйкарів було те, що кабінет не шукав діалогу із керівництвом страйку, як це робили всі попередні уряди, а економіка країни, попри все, продовжувала функціонувати. Це було ще одне надзвичайно вагоме досягнення кабінету М. Тетчер – унезалежнення економічних процесів від дестабілізуючої ролі страйків. Загальнонаціональний страйк гірників, що тривав майже рік, не досягнув своєї мети. Прихильники Тетчер вважали перемогу над шахтарями одним із найбільших досягнень «тетчеризму». Ця подія знаменувала кінець міфу про те, що гірники можуть скидати уряди і що правити країною без згоди профспілкових босів неможливо. За твердженням Бі-Бі-Сі, Тетчер «вдалося зруйнувати вплив профспілок, що формувався й існував протягом майже цілого покоління» [23].

Впродовж другого терміну перебування при владі уряд М. Тетчер удосконалював механізми приватизаційних процесів, звертаючи особливу увагу на розширення кола власників акцій, оскільки прем'єр була переконана, що жоден британець (власник-акціонер) не страйкуватиме проти себе самого. Насамперед приватизації підлягали перспективні галузі економіки, такі, як автомобіле- й літакобудівна, газова, нафтопереробна, що в разі державного кредитування в умовах приватизації та широкого акціонування капіталу передусім зайнятими на цих підприємствах працівниками ставали високорентабельними.

Важливе місце в процесі приватизації відводилося суто психологічному чиннику, що передбачав подолання споживацьких принципів та перекладання відповідальності на державу, переорієнтацію ідеології виробничих відносин у країні на максимальну зацікавленість кожного учасника виробництва у результатах своєї праці, реструктуризацію британського суспільства і зрештою створення, за словами М. Тетчер, «демократії власників». Тут принагідно варто навести слова, сказані з цього приводу самою Тетчер на зустрічі в управлінні у справах дрібних підприємств: «Я прийшла до влади з чітким наміром – змінити

Британію, перетворити її із суспільства споживачів на самостійне суспільство, із країни, що звикла постійно просити щось для себе, на країну людей, здатних домогтися всього власними силами» [26, с. 3].

Результати приватизаційної стратегії М. Тетчер та її команди були більш ніж переконливі. На кінець 1980-х років кількість індивідуальних власників акцій зросла до 11 млн, тоді як на кінець 1970-х вона ледве сягала 3 млн. У секторі малого бізнесу було зайнято чверть усього дорослого населення країни. За темпами зростання промислового виробництва та продуктивності праці Британія відповідно на 3–4 % та на 2 % випереджала провідні західні країни. Значні зрушення за рахунок приватизації відбулися й у соціальній сфері. Ріст середнього заробітку осіб найманої праці з урахуванням темпів інфляції становив близько 8 % за рік. Державні видатки на сферу соціального забезпечення зросли на 32,9 % і становили 58,5 % від загальних державних витрат [21, с. 251].

Вищенаведені успіхи уряду Тетчер зумовили тріумфальну, третю поспіль, перемогу торі на парламентських виборах 1987 року, що стало своєрідним рекордом за всю історію британського парламентаризму. Навесні 1989 року Консервативна партія, уникаючи зайвої помпезності, відзначила десятиріччя безперервного перебування при владі уряду М. Тетчер. Результати діяльності її кабінету і справді були вагомими. Британія спромоглася повернути собі високий авторитет на міжнародній арені, а у світовому політичному лексиконі з'явився термін «тетчеризм», який означав не лише динамічну внутрішню політику, а й активну принципову позицію у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем.

Справді, серед численних проблем, які довелося вирішувати неоконсервативним урядам Маргарет Тетчер протягом 1980-х років, важливе місце посідало вироблення зовнішньополітичної стратегії Великої Британії в умовах істотних змін, що відбувалися як всередині країни, так і в міжнародних відносинах. Зовнішня політика прем'єр-міністра М. Тетчер була логічним продовженням її внутрішньополітичного курсу і передбачала посилення позиції Великої Британії на міжнародній арені. Відомий дослідник проблем британської зовнішньої політики П. Бірд вважає, що «підхід Тетчер до зовнішньополітичних проблем вирізняється більшим ідеологічним обґрунтуванням, не характерним для її політичних попередників, яким були властиві традиціоналізм та прагматизм». Причому, якщо на початку свого прем'єрства Тетчер вважалася недосвідченим радикалом, що кинула виклик консенсусу, характерному для Британії та інших країн Заходу, і «увесь зовнішньополітичний багаж якої обмежувався патріотизмом і антирадянською риторикою», то в останні роки свого прем'єрства вона стала прикладом ефективного ведення міжнародних переговорів на найвищому рівні, який широко наслідували. Дослідники зовнішньополітичної діяльності М. Тетчер також відзначають дві контрастуючі тенденції у поглядах британського прем'єра на зовнішню політику. З одного боку, це схильність до односторонньої сили, палкий антикомунізм та рішучий захист національних інтересів з наголосом на патріотичну риторику.

З іншого боку, це характерна для Черчілля схильність до діалогу з позицій сили, поєднана з далекоглядним усвідомленням важливості рівноваги сил і визнанням необхідності й пріоритетності почуття впевненості й безпеки у взаєминах із потенційно ворогуючими державами. Причому остання тенденція з кожним роком дедалі більше переважала у зовнішній політиці Тетчер [18, с. 326–327].

Втім більшість політологів сходяться на тому, що характерною особливістю зовнішньополітичного курсу Маргарет Тетчер був націоналізм, який проявлявся як у підході до постійних проблем (оборони, безпеки й ядерного роззброєння, відносин з ЄС), так і у вирішенні питань, що виникали несподівано (Фолклендська криза або Квебекська проблема в Канаді) [8, с. 177, 178]. Щоправда, англійський політолог А. Хартлі виділяє в націоналізмі Тетчер елемент тверезого розрахунку. На його цілком слушну думку, загальні проблеми міжнародних відносин суттєво не впливають на поведінку виборців, тоді як заявка на послідовний захист британських інтересів у світі є важливою складовою суспільного іміджу сильного лідера і сприяє його високому рейтингу. Про справедливість такої думки насправді свідчить не лише чинник впливу на результати парламентських виборів 1983 р. перемоги у Фолклендській війні, а й зростання популярності Тетчер після її візиту до Радянського Союзу безпосередньо перед виборами 1987 р., наслідком чого була її третя перемога на виборах до парламенту. Отже, М. Тетчер вміло використовувала свої успіхи у сфері зовнішньої політики для підвищення свого престижу всередині країни [18, с. 327].

Зовнішньополітична діяльність М. Тетчер насамперед визначалася комплексом міжнародних зобов'язань, які мала Велика Британія як член НАТО, ЄС і як провідна сила Співдружності Націй, а також особливими партнерськими відносинами Британії з США.

Пріоритетним вектором зовнішньої політики Великої Британії у 1980-х роках безумовно були відносини із Сполученими Штатами. Як зазначала сама Тетчер у своєму зверненні до американського конгресу в лютому 1985 р., вона повністю поділяє думку В. Черчілля про те, що англомовні народи мають схожі інтелект і мету [16, с. 44]. Впродовж усього періоду перебування при владі М. Тетчер своїми заявами та вчинками давала зрозуміти, що стосунки зі США становлять для Британії життєву необхідність і що одним із кардинальних завдань британської політики має бути реальне забезпечення найсприятливіших відносин з Америкою. Такі вихідні установки підкріплювалися на практиці «особливими стосунками» лідерів двох держав. Зокрема, в особі сорокового американського президента Рональда Рейгана завдяки «спільним переконанням» Маргарет Тетчер знайшла гідного партнера. Екс-прем'єр Великої Британії Дж. Каллаген, характеризуючи стосунки між Тетчер і Рейганом, зазначав, що «в питаннях економіки у них можуть бути певні розбіжності, у політичних відносинах – вони близнюки, у питаннях відносин "Схід–Захід" вони вдало доповнюють одне одного. Своєю близькістю до Рейгана вона прагне посилити свої позиції і в Європі, і в Британії» [15, с. 152]. Зауважимо, що

період перебування при владі Тетчер і Рейгана збігся із завершальним етапом «холодної війни», крахом та розпадом радянської тоталітарної, за словами Рейгана, «імперії зла». Тетчер беззастережно стала на бік Рейгана і максимально сприяла йому в протистоянні радянському військово-промисловому комплексу. Зрештою М. Горбачов змушений був пристати на умови американського президента і демонтувати радянські ракети СС-20, що перетворювали всю Європу на заручницю агресивного тоталітарного режиму Кремля. Згодом під тиском західних держав і на вимогу лідерів та демократично обраних парламентів країн Центральної й Південно-Східної Європи М. Горбачов змушений був вивести з них радянські війська, що зумовило зрештою і крах самого СРСР та «світової системи соціалізму». Цьому, до речі, не в останню чергу сприяли й тісні стосунки М. Тетчер з президентом СРСР М. Горбачовим, відкрита підтримка нею розпочатих ним реформ і нового політичного курсу на міжнародній арені.

У зв'язку з цим варто наголосити, що у 1988 р., коли ще важко було уявити масштаби й наслідки подальшого процесу лібералізації в країнах Східної Європи, Тетчер висловлювала переконання в тому, що Європейське Співтовариство – це лише один із проявів європейської ідентичності, але далеко не єдиний. «Ми ніколи не повинні забувати про те, – говорила вона, – що народи, які живуть на схід від "залізної завіси", достатньо добре обізнані в культурі, свободі й самій суті Європи, були відірвані від своїх коренів. Ми завжди будемо дивитися на Варшаву, Прагу й Будапешт як на великі європейські столиці» [18, с. 328]. Розглядаючи Європу як єдине ціле, М. Тетчер пильно стежила за революційними процесами в країнах Східної Європи, особисто відвідуючи Гданськ, Варшаву, Прагу, налагодила тісні стосунки з Л. Валенсою, В. Гавелом, В. Клаусом, а згодом у своїй книзі «Мистецтво управляти державою» дала їм влучні й надзвичайно теплі характеристики. Вона сприяла демократичним зрушенням у цьому регіоні, надаючи реальну підтримку новопосталим демократичним політичним інститутам.

Проте, підтримуючи ідею відокремлення від Радянського Союзу прибалтійських республік, Тетчер в цілому негативно сприймала ідею незалежності України, хоча й підкреслювала, що ще з 1945 р. Україна була членом-засновником ООН, і це мало допомогти їй здобути суверенітет [25, с. 800]. Зокрема вона побоювалася, що вихід України із СРСР, зважаючи на наявність ядерної зброї на її території, може спричинити загальну дестабілізацію світового порядку. Що ж до майбутнього незалежної України, вона висловила досить слушні зауваги, підкресливши роль України як своєрідного буфера між Росією й НАТО та зацікавленість Заходу в її залученні до європейської спільноти.

Одним із найважливіших аспектів зовнішньої політики Великої Британії були й залишаються її відносини з Європейським Союзом і Європою в цілому як складний конгломерат національних та міжнародних інтересів. У своїй глибоко аналітичній праці-спогадах «Мистецтво управління державою», де значну увагу приділено взаємовідносинам Великої Британії і Європи, Маргарет Тетчер відверто визнає:

«На особистому рівні можу сказати, що левову частку моєї енергії під час роботи прем'єр-міністром забирала Європа, і, якщо б почати все з початку, думаю, вона вимагала б її ще більшою мірою» [16, с. 352]. І хоча М. Тетчер ніколи не була фанатичним прибічником членства Великої Британії в ЄС, вона все ж надавала перевагу т. зв. середньому шляху, критикувала лейбористів за «євpофобію», а альянс лібералів та соціал-демократів – за «євpофанатизм». Останні, своєю чергою, опонували Тетчер за її небажання реалізувати британський внесок у справу «відродження» Європи, за ставлення до Євросоюзу як до своєрідної «контори, де обертаються наші кошти». Наприклад, колишній голова Єврокомісії Р. Дженкінс стверджував, що своєю «жорсткою позицією на переговорах з ЄС, якщо хочете «бакалійною економікою», Тетчер повністю позбавляла Велику Британію можливості добитися не лише становища лідера, а й позиції одного з трьох лідерів» європейської спільноти [29, с. 114].

Але таке твердження навряд чи можна вважати коректним й цілком справедливим. Адже Маргарет Тетчер завжди турбувало прагнення бюрократів Євросоюзу звузити роль і вплив Великої Британії на хід загальноєвропейських процесів та зміцнення французько-німецької вісі в межах Співтовариства, що було обумовлено, на її думку, давніми історичними й стратегічними інтересами обох держав. Тому вона як далекоглядний і реалістичний політик намагалась активно сприяти інтеграційним процесам і водночас послабити вплив лідерів ЄЕС Франції та Німеччини на її внутрішню політику й зміцнити позиції Британії в Європейському Співтоваристві. Наприклад, під час головування в ЄЕС у 1981 р. Велика Британія дієво сприяла розширенню ЄЕС за рахунок країн Середземномор'я з метою нівелювання чіткого механізму інтеграції та перетворення Західної Європи, а згодом усього Старого континенту на зону вільного руху товарів, капіталів, послуг і робочої сили. На прес-конференції в Брюсселі 1985 р. британський прем'єр Тетчер зазначила, що приєднання Греції, Іспанії та Португалії до ЄЕС буде позитивним для Британії, тому що для демократії й блага Британії необхідна більша територія стабільності в Європі та більша територія демократії. В неспокійному світі дуже важливим питанням є розширення зони стабільності [10, с. 222].

Варта уваги позиція М. Тетчер щодо процесу розширення ЄС за рахунок вступу до нього країн Центральної та Східної Європи. У 1980–90-х рр. вона послідовно виступала за розширення кордонів «вільної й процвітаючої Європи на схід як невід'ємної частини програми перетворення Європи на континент співпрацюючих національних держав».

Цілком справедливою була вимога Великої Британії 1982 р. щодо скорочення її внесків у бюджет ЄС (тривала боротьба Тетчер проти ЄЕС з відомим її висловом: «я хочу повернути свої гроші»), адже упродовж багатьох років вона була найбільшим вкладником у Брюссель, хоча була біднішою за Німеччину та Францію (останні поступки Британії в цьому питанні були зроблені у 1992 р.: сьогодні вона на третьому місці серед найбільших платників в бюджет ЄС).

А під час головування Великої Британії в ЄЕС у 1986 р. британський прем'єр-міністр підтримувала політику євророзширення, у результаті чого в лютому 1986 р. Британія підписала Єдиний європейський акт (ЄЕА). М. Тетчер вважала, що цей документ є вирішальним кроком на шляху створення європейського ринку вільної торгівлі. Саме Тетчер у цей час особливо наполягала на необхідності завершення формування спільного ринку в галузі послуг, лібералізації транспорту, запровадження гнучкості на європейському ринкові праці з метою полегшення умов діяльності підприємств малого та середнього бізнесу, вирішення проблем безробіття тощо [20, с. 63–67]. Тобто, як справедливо зазначають дослідники, «Британія показала себе цього разу більш проєвропейською і своїм головуванням і національним впливом надала імпульс розвиткові інтеграційних процесів Співтовариства та виконанню програми дій, визначеної ЄЕА» [20, с. 68].

Ключовим періодом для Великої Британії в ЄС з Маргарет Тетчер на чолі стали 1987–1988 рр., коли головним питанням для Співтовариства було не лише розширення вільної торгівлі. 20 вересня 1988 р. у своїй промові в Брюгге М. Тетчер вперше рішуче висловила скептичне ставлення до Європейського Співтовариства і найбільш вичерпно сформулювала своє бачення майбутньої Європи. Британський прем'єр-міністр заявила, що Співтовариство має гарантувати процвітання та безпеку; ЄЕС має розвиватися на основі добровільного й ефективного співробітництва незалежних суверенних держав, а не на основі централізації влади в Брюсселі та бюрократизації процесу прийняття рішень; політика Співтовариства має бути спрямована на вирішення конкретних проблем (сільськогосподарська політика, фінансовий контроль та ін.). Тетчер підтримувала ідею запровадження єдиної валюти й наголошувала на необхідності уникати протекціонізму. Вона говорила про необхідність підтримувати НАТО як основу системи захисту ЄС [10, с. 225].

Таке особливе бачення і тлумачення Маргарет Тетчер ролі Європейського Союзу і європейських проблем у цілому викликало вогонь критики як у самій Великій Британії, так і в окремих лідерів західноєвропейських держав та вищих посадових осіб Євросоюзу. «Виступ в Брюгге став скоріше запереченням інтеграції, ніж проектом створення нової інтеграції», – стверджував дехто з них [10, с. 225]. Проте Тетчер не зраджувала власному баченню стратегії відносин з ЄС. З одного боку, вона цілковито усвідомлювала, що Європейське Співтовариство має виступати у розумному поєднанні загальноєвропейських та національних інтересів, що покликано слугувати загальноєвропейським інтересам. «Я вірю у сильну і вільну Європу, але не схвалюю будь-які прагнення щодо її стандартизації. Якщо зменшити або послабити це розмаїття у середовищі країн-членів, – наголошувала вона, то збідніє і саме співтовариство» [16, с. 60].

Натомість М. Тетчер надзвичайно критично ставилася до брюссельських бюрократів та їхніх намагань перетворити Європейське Співтовариство у щось на зразок «Сполучених Штатів Європи». «Ми не для

того успішно зрушили межі державної влади в Британії, щоб знову розширити їх на європейському рівні, де європейська наддержава здійснює нове керівництво з Брюсселем», – різко заявила вона в Брюгге [18, с. 328]. Як і Шарль де Голль, Тетчер обстоювала концепцію, що ЄС має бути конгломератом націй, а не якоюсь наднаціональною структурою, яка обмежувала б суверенітет своїх членів та зазіхала на їхні національні інтереси. «Ми наполягаємо на тому, що всі установи Євросоюзу мають функціонувати таким чином, щоб посилювати свободу людини на всьому континенті. Водночас ці інституції в жодному разі не мають звестися до елементарного бюрократичного апарату. В разі, якщо їм не вдасться сприяти розквіту свободи, ці інституції мусять підлягати критиці і трансформації. На жаль, як показала практика, у Співтоваристві домінують протилежні тенденції: централізм, протекціонізм, і, що найгірше, федералізм. Гострота суперечностей між цими двома поглядами на Європу стає все більше очевидною з подальшим плином подій». Останнім часом, на думку Тетчер, вже ніхто навіть не вдає, що ЄС – економічна організація вільного співробітництва незалежних держав. Сучасна Європа – це, по суті, синонім бюрократії. Це уряд бюрократів для бюрократів. На абсолютну бюрократію її перетворює те, що вона замкнута виключно на собі. Зрушення бюрократичної європейської наддержави має, на думку Тетчер, величезне значення для світу в цілому. «Настав момент, коли світ повинен нарешті поглянути на процес утворення європейської наддержави широко відкритими очима; якщо це можливо, зупинити його, а якщо ні – обмежити і подолати ці тенденції» [16, с. 355–356].

Варто зазначити, що М. Тетчер багато в чому вдалося передбачити і спрогнозувати досить сумнівну спробу лідерів країн Західної Європи ухвалити через національні референдуми запровадження євроконституції, що було провалено негативними результатами національних референдумів у Франції, Голландії.

Отже, Маргарет Тетчер неоднозначно підходила до розв'язання проблем участі Великої Британії в процесі європейської інтеграції. Втім, притаманне їй почуття реальності й практичності в політиці переконувало у незворотності інтеграційних та глобалізаційних процесів у світі і змушувало британського лідера йти на компроміси. Хоч як там було, але на об'єднаній Європі, що сформувалася в основних рисах в кінці минулого століття і переживає непростий процес трансформації сьогодні, лежатиме незгладимий відбиток політичного стилю й діяльності М. Тетчер – «найнезговірливішої, – за висловом американського журналіста С. Саллівена, – з усіх європейців», але «єдиного справжнього чоловіка серед керівників європейських держав», яка рішуче виступала проти розширення влади загальноєвропейських бюрократичних інституцій на шкоду незалежності національних держав і при цьому завжди враховувала настрої в очолюваній нею Консервативній партії й британському суспільстві в цілому, намагаючись зберегти стабілізуючий баланс. А зважаючи на те, що «залізна леді» була найпослідовнішим борцем з комунізмом і, мабуть, особисто найбільше

спричинилася до краху СРСР і «світової системи соціалізму» та поверненню в лоно демократичної Європи країн Центрально-Східної Європи, вона цілком заслуговує на зарахування до батьків-засновників об'єднаної демократичної Європи.

Зрештою, саме принциповість і твердість М. Тетчер, її особлива позиція щодо Європейського Співтовариства спричинили конфлікт у неоконсервативному середовищі Великої Британії між європеїстами, очолюваними М. Хезелтайном, який кинув їй виклик на виборах лідера, і атлантистами. У листопаді 1990 року на виборах лідера партії вона не добрала чотири голоси для чергової перемоги, ведучи в цей час на саміті ЄС у Парижі складні переговори про подальшу долю Європи. Проте цій мудрій жінці вистачило мужності й зваженості, не чекаючи другого туру виборів, подати у відставку з посади лідера партії, а отже і прем'єр-міністра, і в такий спосіб зберегти єдність партії та забезпечити перспективи перемоги на майбутніх парламентських виборах.

Цим кроком Тетчер іще раз довела, що інтереси нації, які вона послідовно обстоювала, завжди були для неї вищими від її особистої політичної кар'єри. За власним визнанням Тетчер, у неї ще було достатньо сил, волі, наснаги працювати на цій високій посаді, проте єдність лав торі була для неї понад усе. Тому 22 листопада 1990 р. М. Тетчер на засіданні уряду, а пізніше і в Палаті громад сповістила про зняття своєї кандидатури з другого туру голосування на користь свого політичного спадкоємця – колишнього голови Форін-офісу, міністра фінансів Дж. Мейджора, обґрунтовуючи це відповідністю демократичним засадам і статутним вимогам партії. Обійнявши посаду лідера партії, Мейджор став новим прем'єром Великої Британії і завдяки продовженню політичного курсу, започаткованого Тетчер, привів консерваторів до перемоги на чергових парламентських виборах у 1992 р. та забезпечив їхнє безперервне перебування при владі впродовж 18 років.

А Маргарет Тетчер, покидаючи резиденцію британських прем'єр-міністрів, зі сльозами на очах заявила: «Леді та джентльмени, ми залишаємо Даунінг-стрит в останній раз після одинадцяти з половиною чудових років. Ми щасливі, що залишаємо Велику Британію в набагато кращому становищі, ніж вона була, коли ми вперше прийшли сюди» [17, с. 324]. Щоправда, описуючи свою відставку в мемуарах, Тетчер розкрилася зовсім з несподіваного боку як особа, не позбавлена звичайних людських почуттів. «У день засідання кабінету і в наступні дні я почувалася як сновида, не спроможний збагнути, що діється навколо нього, — згадує вона, — коли лорд-канцлер зачитував заяву від імені міністрів з подякою, мені час від часу на очі набігали сльози, які я не могла стримати. Але я чітко усвідомлювала, що треба подолати емоції, як би важко це не було» [25, с. 857–858]. Відставку з посади лідера партії та уряду М. Тетчер переживала як особисту трагедію, але разом з тим не збиралася відмовлятися від продовження активного політичного життя. Не випадково світова преса після її відставки писала про Тетчер як можливого Генерального секретаря ООН або НАТО чи президента Всесвітнього банку. Це свідчило про дуже високий авторитет Маргарет

Тетчер на міжнародній арені. Підживлювали такі міркування її часті міжнародні вояжі після відставки: лише з лютого по жовтень 1991 р. Тетчер 14 разів виїжджала за кордон – шість разів до США, три рази у Східну Європу, п'ять – в Західну Європу та Японію. Втім, за свідченнями близького оточення Тетчер, ці поїздки не викликали у неї бажання працювати за кордоном, і хоча її тішили пропозиції обійняти високі міжнародні посади, вона про це не думала серйозно і незабаром взялася за написання мемуарів [8, с. 210].

Навесні 1997 року на парламентських виборах консерватори зазнали нищівної поразки. Маятник Біг Бена знову хитнувся в бік лейбористів. Але на цьому епоха М. Тетчер не завершилася. Навіть лідер лейбористів, новообраний прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер назвав її своєю вчителькою. Економічна стратегія неолейбористів успадкувала основні монетарні засади тетчеризму, що лягли в основу стратегії й тактики «третього шляху» Т. Блера та його однопартійця-наступника Гордона Брауна, а для нинішнього глави британського уряду консерватора Девіда Камерона та його соратників Тетчер залишається беззастережним живим прикладом для діяльності.

Сьогодні ідеї та міркування М. Тетчер щодо світових політичних процесів не втратили актуальності й авторитету. Не випадково за результатами опитування, проведеного у 2005 р. британською газетою «Financial Times» щодо того, хто з європейських лідерів здійснив найбільший вплив на розвиток європейського континенту за останні двадцять п'ять років, Маргарет Тетчер посіла третє місце, поступившись лише Папі Римському Іоанну Павлу II та М. Горбачову. Це вкотре підтверджує думку про те, що великий політик, навіть через багато років після виходу у відставку, залишає по собі незабутній слід не тільки в британській, а й у європейській та світовій історії. Вона й сьогодні щедро ділиться своїм вагомим політичним досвідом і завжди готова дати пораду новій генерації політиків від В'єтнаму до Брюсселя. Маргарет Тетчер написала три томи мемуарів, які слугують серйозним орієнтиром для сучасного політика в процесі оволодіння складним мистецтвом керування державою, як, власне, і називається її остання книга. Зокрема, вона містить багато цінних застережень і думок для сучасних «будівничих» об'єднаної Європи.

1. Великобритания: эпоха реформ / Под ред. Ал. А. Громыко. – М., 2007.
2. *Грубінко А.* Позиція Великої Британії з питань майбутнього Західноєвропейського Союзу (90-ті рр. XX ст.) // Університет. – 2009. – № 5.
3. *Капитонова Н. К.* Внешняя политика Великобритании, 1979–1990 гг. – М., 1996.
4. *Копійка В. В.* Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2001. – № 5.
5. *Копійка В. В., Шинкаренко Т. І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
6. *Крушинський В. Ю.* «Бермудський трикутник» для «залізної леді» (Маргарет Тетчер і Європейське Співтовариство) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Вип. 30. – Ч. І. – К., 2001.
7. *Крушинський В. Ю.* Велика Британія і Європейське Економічне Співтовариство в 1970-і роки // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Вип. 32. – Ч. ІІ. – К., 2002.

8. Маргарет Тэтчер / Авт-сост. О. Воропаева. – Минск, 1998.

9. *Матвеев В. М.* Британская дипломатическая служба. – М., 1984.

10. *Нечаюк І. О.* Трансформаційні зміни в Європейському Союзі в 1980-х роках та формування «євроскептицизму» // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – № 15.

11. *Огден К.* Маргарет Тэтчер, женщина у власти: Портрет человека и политика / Пер. с англ. – М., 1992.

12. *Перегудов С. П.* Тэтчер и тэтчеризм. – М., 1996.

13. *Підлуцький О.* Постаті XX сторіччя. – К., 2007.

14. Политический портрет М. Тэтчер. Научно-аналитический обзор / Под ред. Денискиной В. Я. – М., 1991.

15. *Попов В. И.* Маргарет Тэтчер: человек и политик (Взгляд советского дипломата). – М., 1991.

16. *Тэтчер Маргарет.* Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. – М., 2003.

17. *Черевко О.* М. Тетчер: проблеми та перспективи сучасного світу (огляд мемуарних праць прем'єр-міністра Великої Британії 1979–1990 років) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 16. – К., 2007.

18. *Черевко О.* Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979–1990) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14. – К., 2005.

19. *Черевко О.* Тетчеризм в оцінці зарубіжної історіографії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 12. – К., 2003.

20. *Яковенко Н. Л.* Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Монографія. – К., 2003.

21. Britain 1990. An Offisial Handbook. – London, 1990.

22. *Jakson P.* Mr's. Thathcer's Revolution. – London, 1989.

23. New Statesman. – 24.IV.1984.

24. News of the world, September 20, 1981.

25. *Thathcer M.* The Downing Street Years. – London, 1993.

26. The Next Move Forward. The Conservative Manifesto, 1987.

27. The Times, February 16, 1981.

28. *Young H.* One of us: The biography of Margaret Thatcher – London, 1989.

29. *Young H., Sloman A.* The Thatcher phenomenon. – London, 1986.

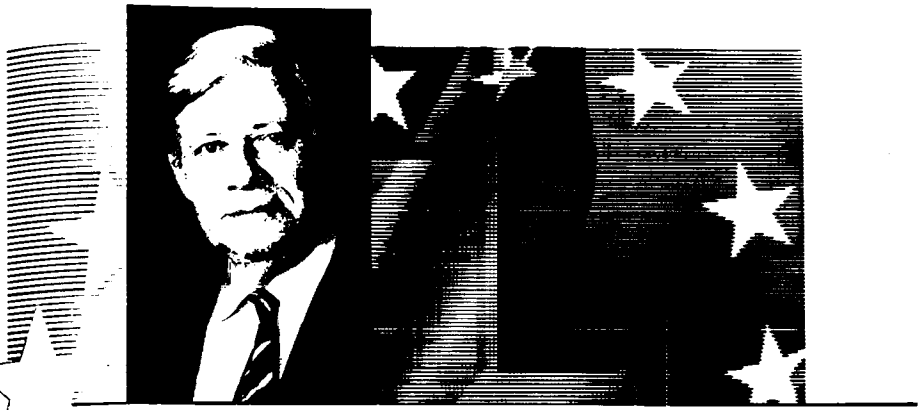

Курс від розрядки до закінчення «холодної війни» в Європі

Гельмут Шмідт

Символом німецької історії XX століття залишається Гельмут Шмідт. Як солдат вермахту він воював на Східному фронті. Шок від насилля, жаху та страждань створив умови для сходження Гельмута Шмідта на вищий щабель індивідуальної моралі. В його особистості дивним чином поєдналися традиції європейського Просвітництва з його орієнтацією на розум і прагматизм та усвідомлення, що історію творить не лише розум, а й усі інші людські якості. Такий політичний талант дав можливість Гельмуту Шмідту за дуже несприятливих умов європейських економічних потрясінь 1970-х рр. втримати державний курс ФРН у напрямку чіткого розуміння взаємозалежності усіх європейських народів та розуміння «діагнозу часу». Г. Шмідт спромігся поєднати ідею поглиблення процесу європейської інтеграції з реалізацією активної східної політики ФРН, попри закінчення процесу розрядки. Це дало можливість переконати партнерів ФРН у доцільності вирішення німецького питання на засадах демократичного вибору й справедливості.

Гельмут Шмідт народився напередодні першого після закінчення Першої світової війни Різдва – 23 грудня 1918 р. у Гамбурзі в родині вчительки [17, с. 7]. За спогадами колишнього французького президента, а в 2000–2003 рр. голови Європейського конституційного конвенту Валері Жискар д'Естена,

який донині лишається близьким другом Г. Шмідта, його батько народився від позашлюбного зв'язку гамбурзького банкіра єврейського походження з невідомою дівчиною. Тому в роки націонал-соціалістичної диктатури батько Г. Шмідта жив у тривожному передчутті розкриття цієї таємниці, про яку стало відомо лише на початку 80-х рр. Жискар зі згоди самого Шмідта оприлюднив цей факт у своїх мемуарах [3, с. 126]. Дитинство Гельмута Шмідта припало на роки Веймарської республіки, яку назвали «демократією без демократів» [14, с. 44]. Родині Шмідтів в умовах спочатку гіперінфляції, а потім тривалої політичної нестабільності жилось важко. Коли Гельмуту виповнилося 15 років, до влади в Німеччині прийшов А. Гітлер. Однак юнак, який мешкав у Гамбурзі, відомому своїми революційними традиціями та лівими симпатіями, дистанціювався від активної політики. Проте, навіть якщо ви не займаєтесь політикою, політики все одно займаються тим, аби затьмарити ваше життя. У цьому сенсі 30-ті рр. XX ст. були для Г. Шмідта школою не лише самоусвідомлення, а й поступового політичного вибору. Врешті з початком 1 вересня 1939 р. Другої світової війни 21-річний Гельмут Шмідт був мобілізований до вермахту.

У грудні 1941 р. як солдат вермахту Г. Шмідт стояв під Москвою. Про свій військовий досвід він часто розповідав французькому колезі В. Жискар д'Естену. Останній під час свого візиту до Москви у жовтні 1975 р. згадував, як «десь у цих краях Гельмут Шмідт у грудні 1941 р. під час німецького наступу спостерігав спалахи від бомбувань Москви над чорними стовбурами дерев та засніженими полями» [3, с. 31].

Другу світову війну Г. Шмідт закінчив із офіцерським військовим званням. У 1946 р. він повернувся до Гамбурга, пройшовши процедуру денацифікації, став членом Соціал-демократичної партії Німеччини [17, с. 96].

Впродовж 1946–1949 рр. Гельмут Шмідт завершував освіту, зокрема, активно вивчав англійську мову та суспільні науки. У 1947–1948 рр. він обирався федеральним головою Соціалістичного німецького союзу студентів. Після здобуття освіти у 1949–1953 рр. Г. Шмідт працював у структурах міської влади Гамбурга. Місцева соціал-демократична організація користувалась повагою у всій партії. Будучи її активним членом, у 1953–1962 рр. Гельмут Шмідт обирався депутатом бундестагу. Він цікавився не лише різними аспектами внутрішньої політики, а й актуальними міжнародними проблемами, зокрема й європейської інтеграції. У бундестазі цієї каденції Г. Шмідт став добре інформованим та фаховим експертом з оборонних питань. Зокрема, у вересні 1955 р. Г. Шмідт сприйняв прагматичний крок Аденауера, який встановив дипломатичні відносини з СРСР [8, с. 24].

Водночас він був серйозно занепокоєний відмовою де Голля приєднатися до запропонованої США доктрини «багатосторонніх ядерних сил» НАТО. Натомість де Голль узяв курс на розвиток автономних французьких ядерних сил, які мали зміцнити вплив Франції в Європі, та значення єдиної Європи в глобальному стратегічному балансі між США та СРСР. Загалом після повстань у Польщі та Угорщині в 1956 р.

Європа, за словами французького аналітика Р. Арона, перейшла «від одностороннього залякування до рівноваги страху» [1, с. 427].

Тим часом у березні 1957 р. Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства поставив завдання погодження економічної політики країн-учасниць та утворення валютного комітету. Вже тоді валютна інтеграція розглядалась Гельмутом Шмідтом як можливий спосіб захисту європейських валют від коливань американського долара [12, с. 95].

Наприкінці 50-х рр. XX ст. Г. Шмідт увійшов до сформованого Ж. Монне Комітету дій за створення Сполучених Штатів Європи [11, с. 78]. Він також палко вітав німецько-французьке зближення. Проте мрія де Голля про Європу від Атлантики до Уралу видавалась Г. Шмідту простим пропагандистським блефом [8, с. 123].

Так само, тобто як політичну гру, сприйняв Г. Шмідт пропозицію НДР, яка пролунала у липні 1957 р., щодо створення конфедерації з ФРН. У березні 1958 р. німецькі соціал-демократи піддали критиці рішення К. Аденауера про озброєння бундесверу ядерною зброєю [8, с. 129]. 13 серпня 1961 р. Г. Шмідт висловив солідарність бургомістрові Західного Берліна В. Брандту у зв'язку з побудовою Берлінського муру [7, с. 115].

Впродовж 1962–1965 рр. Гельмут Шмідт, залишивши лави депутата бундестагу, був правлячим сенатором (тобто прем'єр-міністром) федеральної землі Гамбург. Проте він у цей час займався не лише проблемами міського господарства. Велику увагу Шмідт приділяв і міжнародним проблемам. Зокрема, помітну роль в еволюції його геостратегічних поглядів відіграла Карибська криза жовтня 1962 р. У контексті її уроків для країн Західної Європи він розглядав підписання 22 січня 1963 р. союзного договору між Францією та ФРН [10, с. 83].

Тим часом у липні 1961 р. Ірландія, в листопаді 1962 р. Греція, а у вересні 1963 р. Туреччина висловили бажання приєднатись до Європейського Економічного Співтовариства. Німецькі соціал-демократи обережно поставились до цієї перспективи, яка мала розширити коло більш-менш однорідно економічно розвинутих країн Західної Європи за рахунок «бідних родичів», які не всі навіть належали до західноєвропейської цивілізації. Проте допоки СДПН була в опозиції, це питання було прерогативою уряду. Це ж стосувалось і проблематики «німецько-німецьких» відносин.

У червні 1964 р. СРСР та НДР уклали Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Здавалось, що післявоєнний статус-кво встановився надовго. Тим паче, що США в цей час все глибше втягувались у в'єтнамську війну. Критика цього курсу підіймала авторитет німецьких соціал-демократів.

Врешті на виборах 1965 р. Гельмут Шмідт знову був обраний до бундестагу. Зазначимо, що, на думку Г. Шмідта, підписана того ж року угода про об'єднання виконавчих органів ЄЕС, ЄОВС та Євроатома була значним кроком до зміцнення структур європейської інтеграції [11, с. 84].

Тим часом у березні 1966 р. Гельмут Шмідт на чолі СДПН знову переміг на виборах у Гамбурзі. Цим виборці віддячили йому за активну допомогу у подоланні наслідків катастрофічної повені, яку попереднього року зазнав Гамбург. Цей інформаційний привід зробив Гельмута Шмідта відомою політичною фігурою на загальнонаціональному західнонімецькому рівні.

Водночас, звертаючись до проблем європейської інтеграції, він досить обережно поставився до січневого 1966 р. люксембурзького компромісу, який ввів право національного вето в ЄЕС [12, с. 93]. Цей період також позначився суттєвими зрушеннями на внутрішньополітичній арені ФРН.

Отже, коли у грудні 1966 р. В. Брандт став віце-канцлером у кабінеті міністрів «великої коаліції», Гельмут Шмідт у січні 1967 р. став головою фракції СДПН у бундестазі, яку очолював до осені 1969 року [17, с. 119]. Політична позиція Г. Шмідта забезпечувала сталу підтримку партією діяльності «великої коаліції».

Зокрема, у листопаді 1968 р. в розпалі молодіжного антивоєнного руху, спричиненого війною США проти В'єтнаму, Г. Шмідт вітав пропозицію Великої Британії створити європейську групу НАТО [6, с. 182]. Врешті 21 жовтня 1969 р. Віллі Брандт став бундесканцлером.

Такий курс був сприйнятий і трансатлантичними структурами, які після перемоги соціал-демократів на виборах саме в особі Г. Шмідта вбачали надійного кандидата на посаду міністра оборони ФРН. Врешті впродовж 1969–1972 рр. він виконував функції міністра оборони в уряді канцлера Віллі Брандта, водночас будучи у 1968–1984 рр. заступником голови Соціал-демократичної партії Німеччини [16, с. 47].

Своєю чергою Г. Шмідт в уряді соціально-ліберальної коаліції набув поваги як авторитетний експерт з питань європейської та світової безпеки. Як міністр оборони в період з 22 жовтня 1969 р. по 7 липня 1972 р. Гельмут Шмідт виявив себе як послідовний прихильник консолідації європейської групи країн НАТО [16, с. 59]. У червні 1970 р. Франція повернулась до військово-політичних структур Західноєвропейського союзу, який вона ігнорувала за часів де Голля. Водночас Г. Шмідт підтримував ідею міцного трансатлантичного мосту між Європою та США.

Такою ж прагматичною була позиція Г. Шмідта з питання розширення ЄЕС. Він привітав підписання 22 січня 1972 р. Данією, Ірландією, Великою Британією та Норвегією угод про вступ до ЄЕС. Водночас розчаруванням для Шмідта стало рішення Норвегії, яка на референдумі відкинула ідею приєднання до об'єднаної Європи. Однією з причин цього було ускладнення економічного становища в Західній Європі внаслідок перших симптомів енергетичної кризи. Врешті девальвація французького франка, який зазнавав тиску з часу молодіжних бунтів 1968 р., спонукала до перших кроків у створенні європейської монетарної системи. Г. Шмідт на новому щаблі своєї політичної кар'єри докладав зусилля для вирішення цього завдання.

З 7 липня 1972 р. до 15 травня 1974 р. Гельмут Шмідт був міністром економіки та фінансів ФРН в уряді канцлера В. Брандта [16, с. 88].

На цій посаді йому довелося реалізовувати перший план трансформації Спільного ринку в економічний і валютний союз, який був стимульований фінансовою кризою 1971–1973 рр. та нафтовою кризою.

Слід зазначити, що ще 15 серпня 1971 р. під тиском витрат на в'єтнамську війну президент США Р. Ніксон оголосив про відмову від золотого стандарту долара. А 10 квітня 1972 р. в Базелі зібрались керівники Центральних банків країн ЄЕС. Вони ухвалили рішення з 24 квітня 1972 р. запровадити так звану валютну змійку, функціональним завданням якої було підтримання взаємної стабільності курсів європейських валют. 23 червня 1972 р. британський фунт стерлінгів та ірландський фунт залишили «змійку». 13 лютого 1973 р. долар зазнав другої девальвації. У європейській валютній змії залишились лише ФРН, Данія та країни Бенілюксу. Її подальше існування втратило сенс [4, с. 151]. А у березні 1973 р. США ввели «плаваючий» курс долара, що поклало кінець історії існування Бреттон-Вудської системи валютного регулювання, яка була започаткована 1944 р.

За умов європейської та глобальної фінансової нестабільності Г. Шмідт із застереженнями підтримував вступ Великої Британії до Європейських Співтовариств. Однак, як зазначає В. Жискар д'Естен, «європеїзм» по-британському полягає в участі у спільних справах лише тією мірою, яка відповідає, або хоча б не суперечить інтересам Великої Британії [3, с. 117]. Натомість одним із плодів діяльності Г. Шмідта як міністра економіки та фінансів ФРН стало те, що в 1974 р. відбулося вирівнювання митних тарифів старих та нових країн–членів ЄЕС.

7 травня 1974 р. внаслідок шпигунського скандалу навколо агента східнонімецьких спеціальних служб в оточенні бундесканцлера сталася вимушена відставка В. Брандта. У своїх спогадах колишній шеф розвідки НДР Маркус Вольф наголошує, що підрив авторитету соціал-демократів не відповідав інтересам НДР [15, с. 412]. Але атмосфери довіри, яка була в період розквіту політики розрядки в Європі, у «німецько-німецьких» відносинах уже не було. Цю ситуацію і довелося виправляти Гельмуту Шмідту вже на посаді федерального канцлера.

Отже, 16 травня 1974 р. Гельмут Шмідт очолив уряд ФРН, залишивши соціал-демократичне партійне кермо в руках В. Брандта. Слід зазначити, що послідовний «атлантист» Г. Шмідт досить скептично ставився до честолюбних планів В. Брандта в сфері політики розрядки міжнародної напруженості [6, с. 137]. Хоча він і розумів, що без активної східної політики першої половини 70-х рр. XX ст. неможливими були би ні заключний Акт Гельсінкі, ні розрядка в Європі. Енергійний, прагматичний Г. Шмідт репрезентував правоцентристське крило німецької соціал-демократії, яке послідовно підтримувало нарощування економічної могутності та міжнародного впливу ФРН, особливо в західноєвропейському центрі сили.

Тим часом у сусідній Франції 19 травня 1974 р. 48-річний Валері Жискар д'Естен у другому турі виборів переміг 42-річного Ж. Ширака і став президентом Франції. Жискар згадує: «Шмідт і я одночасно

прийшли до влади... Він залишався при владі впродовж усього мого президентства. На зустрічах та по телефону ми розмовляли зі Шмідтом англійською мовою. Це давало переваги, оскільки ми обходились без перекладача, вели прямий діалог. 31 травня 1974 р. Шмідт вперше відвідав президента Франції» [3, с. 99].

Разом вони створили потужний тандем, який просував уперед процес європейської інтеграції. Французький президент згадує, що «хоч би як безкінечно довго тривали вечірні засідання під час європейських зустрічей на вищому рівні, а бувало, що ми засиджувались до другої години ночі, Гельмут Шмідт міг з невгасаючою енергією переконувати данського або ірландського колегу у власній правоті, вчепившись у них, як бульдог; я подумки очікував, коли настане пауза, аби ми могли закрити засідання» [3, с. 42].

Водночас Гельмут Шмідт «ніколи не плутався в деталях, і в його роздумах все набувало власного значення. Він володів даром бачити речі в їхньому справжньому світлі, і це стосувалось як питань нашого континенту, так і проблем світового масштабу» [3, с. 94].

Своєю чергою канцлер Гельмут Шмідт взяв участь у створеній за ініціативи Г. Кіссінджера (який, до речі, народився в баварському містечку Фюрт) «Тристоронній комісії», яка була покликана регулювати глобальні протиріччя між ЄЕС, США та Японією. Скептицизм та тверезий розрахунок реальної політики стали стрижнем зовнішньополітичного курсу Г. Шмідта.

У 70-ті рр. XX ст. він разом із Г. Кіссінджером був класичним прихильником політичного мислення на основі врахування балансу сил. Цю позицію Г. Шмідта тоді підтримував і французький президент Жискар д'Естен, який зазначав, що «якщо ми будемо будувати єдину Європу на основі підвищеної недовіри до США, то деякі пасажири нашого європейського потягу можуть зіскочити на ходу» [3, с. 107].

Зокрема, 16 липня 1974 р. Г. Шмідт підтримав заяву ЄЕС щодо дотримання територіальної цілісності та незалежності Кіпру. Він виступав за пошук європейської моделі врегулювання кіпрської проблеми.

Тим часом 7 жовтня 1974 р. до Конституції НДР було внесено доповнення, яке визначало, що народ уже почав будувати «розвинуте соціалістичне суспільство» на засадах належності до «німецької соціалістичної нації». Було відкрито дипломатичні представництва двох німецьких держав: відповідно ФРН в Берліні та НДР в Бонні. Уряд канцлера Г. Шмідта проводив послідовну політику щодо СРСР. Починаючи з 1974 р. СРСР увійшов у першу десятку головних зовнішньоекономічних партнерів ФРН.

Натомість на Іберійському півострові у квітні 1974 р. сталась демократична революція в Португалії. У листопаді 1975 р. сформувався демократичний політичний режим. 20 листопада 1975 р. помер іспанський диктатор Франко. Було відновлено монархію Бурбонів. Постала проблема розширення кола демократичних країн Європи.

Проте основою європейського дипломатичного курсу Г. Шмідта лишалось німецько-французьке співробітництво. Зокрема, Жискар зга-

дує: «ми з Гельмутом взяли за правило зустрічатися перед усіма великими міжнародними нарадами. Ми вважали за потрібне попередньо розробляти спільну позицію Франції і Західної Німеччини. Якщо питання, яке розглядалось, мало не ключове значення, ми воліли зберегти свободу дій. Але якщо питання мало фундаментальне значення, ми намагалися розробити погоджений підхід. Ми не бажали допустити таке становище, коли потенційні розбіжності між нашими країнами вирішувались би третьою стороною» [3, с. 103].

Врешті 9–10 грудня 1974 р. на паризькому саміті ЄЕС за активної участі Г. Шмідта розглядались питання подолання економічної рецесії та боротьби з високим рівнем інфляції, а також було ухвалено рішення вивчити питання щодо доцільності створення Європейського Союзу. В. Жискар д'Естен згадує, що він іще до зустрічі переконав Гельмута Шмідта «у доцільності встановлення на майбутнє твердого графіка подібних зустрічей; особисто я пропонував проводити їх раз на квартал», крім того, Г. Шмідт «більше висловлював мені підтримку, ніж давав поради, підтримав мою пропозицію про створення Європейської ради». «Я прагнув домогтися, аби глави урядів західноєвропейських держав збиралися регулярно. Як тільки їхні засідання стануть регулярними, сама широта повноважень, якими наділені глави держав, зміцнить організацію, і почнеться формування європейської виконавчої влади. Тоді би політичне співробітництво стало природним продовженням переговорів. Пізніше, коли Європейська рада міцно утвердиться, можна буде подумати про надання єдиній Європі більш чіткої структури» [3, с. 94].

Згадуючи про цю історичну паризьку зустріч, президент Франції зазначає, що, наприклад, італійський прем'єр-міністр Альдо Моро «забезпечив Італії постійну участь у європейському об'єднанні й тим самим призупинив утворення "директорії великих держав", де головували б німці, англійці та французи» [3, с. 95].

Доповідь з цього питання 29 грудня 1975 р. представила тодішній бельгійський прем'єр-міністр Л. Тіндеманс. Вона запропонувала створити європейську наднаціональну виконавчу владу і двопалатний європейський парламент із законодавчими повноваженнями. Стосовно суті доповіді не було прийнято конкретних рішень. Настав період посилення європейського песимізму щодо перспектив інтеграції.

Г. Шмідт вітав просування ЄЕС на міжнародну арену. Він продовжив курс В. Брандта, спрямований на укладання двосторонніх, передусім економічних, угод між ЄЕС та країнами соціалістичного табору. Однак він відкидав можливість офіційного визнання на рівні ЄЕС структури «соціалістичної інтеграції» у вигляді Ради Економічної Взаємодопомоги. У квітні 1975 р. під час засідання Європейської ради в Дубліні було створено робочу групу зі взаємодії між ЄЕС та Асоціацією співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Водночас у липні 1975 р. Федеральний конституційний суд відхилив опротестування федеральної землі Баварія на східні договори, які перекреслили правову належність до Німеччини земель по Одеру та

Нейсе. На думку канцлера Г. Шмідта, це був вагомий крок до створення сприятливої атмосфери для участі ФРН у заключній Нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі, яка стала апогеєм періоду розрядки.

На Гельсінкській нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі, яка відбувалась 30 липня – 1 серпня 1975 р., Гельмут Шмідт мав тривалу бесіду з лідером НДР Е. Хонеккером. Перспективи «німецько-німецьких» відносин тепер залежали від успішності реалізації Гельсінкських домовленостей. Г. Шмідт як бундесканцлер поставив підпис під документом, який передбачав дотримання принципів рівноправ'я, територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи. Окремий розділ був присвячений правам людини, які стали черговою темою ідеологічного протиборства між СРСР та Заходом.

Зокрема, Заключний акт Гельсінкі передбачав принципи рівності держав, невживання погроз силою, непорушність встановлених кордонів, невтручання у внутрішні справи, розвиток економічного, наукового та технічного співробітництва, захист основних прав і свобод людини. Г. Шмідт лобіював ідею включення до компромісної домовленості питань захисту прав людини, свободи слова, вільного пересування людей. НДР наполягала на повазі до громадянства НДР, визнанні міжнародно-правового статусу кордону між двома німецькими державами включно з кордоном по фарватеру річки Ельба. Проте було збережено бюро із розслідувань порушень прав людини в НДР.

Паралельно Гельмут Шмідт докладав великих зусиль для консолідації західного союзу. Зокрема, 15–17 листопада 1975 р. він узяв участь у першому засіданні «великої шістки» (з 1976 р., коли до щорічних зустрічей лідерів ФРН, Франції, США, Великої Британії, Італії та Японії приєдналась Канада – «сімка») провідних індустріальних країн світу, яка відбулась у французькому містечку Рамбуйє. Саме Г. Шмідт висунув на передній план реалізацію економічних інтересів ФРН в Європейському Співтоваристві. Він наполягав на тому, що посилити міжнародне значення ЄЕС можна лише за рахунок ефективнішої економічної політики. Г. Шмідт закликав французів більше уваги приділяти міжурядовому співробітництву і розширенню ЄЕС, ніж питанням поглиблення наднаціональної інтеграції [20, с. 184].

Отже, Г. Шмідт переконував своїх західноєвропейських партнерів, що в умовах жорсткої економічної кризи, яка була стимульована енергетичним ембарго з боку арабського світу, для надання імпульсу розвиткові європейської економіки немає альтернативи подальшому розгортанню інтеграційних процесів. Зокрема, вирішення зазначених завдань мало концентруватись на започаткуванні нових сфер спільного регулювання. У 1975 р. було досягнуто домовленості про формування європейської регіональної політики.

Однак подолання економічних проблем було пов'язане із посиленням ліберальних уявлень про економічне життя. А це підривало ідеологічне домінування соціал-демократичних ідей.

Водночас впродовж канцлерства Г. Шмідта СРСР посідав чільне місце в десятці найважливіших торговельних партнерів ФРН. Лідер опозиційних християнських демократів Г. Коль у цей час визнавав, що «східні договори», укладені, незважаючи на шалений спротив ХДС-ХСС, набули міжнародно-правової сили і стали обов'язковими для будь-якого уряду Федеративної Республіки [18, с. 119].

Слід зазначити, що суттєвою складовою європейської інтеграційної політики федерального канцлера Г. Шмідта була інтенсифікація відносин із соціалістичними країнами Східної Європи. Зокрема, в січні 1975 р. було підписано договір між ФРН та Чехословаччиною щодо розвитку всіх напрямів співробітництва. В травні 1975 р. аналогічний договір був укладений з Болгарією. У червні 1976 р. в Бонні укладено низку угод між ФРН та Польщею. Відбувались регулярні західнонімецько-польські переговори. Стабільними лишались відносини Західної Німеччини з Угорщиною, Румунією, Югославією. Водночас загальна заборгованість країн Східної Європи Заходу вже на той час сягнула 40 млрд дол. [2, с. 705]. Зазначимо також, що нова східна політика приносила помітні дивіденди. Завдяки цьому курсу обсяг торгівлі ФРН з країнами східного блоку в роки енергетичної кризи зріс з 3,72 млрд ДМ у 1972 р. до 15,24 млрд ДМ у 1982 р. [6, с. 62].

Отже, Г. Шмідт загалом продовжив курс розрядки, яка, зокрема, сприяла появі так званого єврокомунізму, тобто політичної і теоретичної програми комуністичних партій Італії, Франції, Іспанії, які, починаючи з 1975 р., прийняли ідею плюралістичної моделі соціалізму. «Єврокомуністи» обстоювали ідею багатопартійності, демократичних виборів, заперечували диктатуру пролетаріату, виступали за співробітництво з усіма демократичними політичними силами, включно з Партією зелених.

Канцлер Г. Шмідт також сприяв знаходженню компромісу в питанні недопущення виходу Великої Британії з ЄЕС. На думку європейських партнерів, вихід Британії створить більше проблем, ніж поступки Лондону. У лютому 1975 р. Ломейська конвенція надала статус асоційованого членства двадцяти одній колишній британській колонії, що дало змогу вирішити проблему преференційної торгівлі Великої Британії з країнами Британської Співдружності Націй. 5 червня 1975 р. більшість британських громадян на референдумі висловилась за продовження збереження статусу члена ЄЕС [4, с. 185].

Проте від цього європейська інтеграційна політика Великої Британії не стала більш конструктивною. Зокрема, з приходом до влади 1979 р. М. Тетчер Британія почала вимагати скорочення свого внеску до бюджету ЄЕС, що означало для Німеччини по суті перетворитись на основного донора ЄЕС. Лише після Фолклендської війни у лютому 1982 р. М. Тетчер задовольнилась компенсацією у розмірі 850 млн екю [4, с. 187]. На обрії вже з'являлась чергова проблема, яка була пов'язана із забезпеченням розширення ЄЕС.

12 червня 1975 р. заявку на вступ подала Греція, 28 березня 1977 р. аналогічний крок зробила Іспанія, а 27 липня 1977 р. з проханням про

вступ до Європейських Співтовариств виступила Португалія. Г. Шмідт підтримував реалізацію найважливіших економічних аспектів європейської інтеграції, які були пов'язані з посиленням координації бюджетної, кредитної, валютної політики з метою підготовки сприятливої ситуації щодо поступової уніфікації податкової політики для створення конкурентоспроможного спільного господарського західноєвропейського комплексу.

Уряд Німеччини вважав, що затримання обговорення заяви про вступ до ЄЕС Греції може негативно позначитись на її подальшому членстві в НАТО.

Водночас було відхилено пропозицію про вступ Туреччини, оскільки вона не досягла належного рівня економічного розвитку. Натомість Шмідт запропонував, аби Греція після свого вступу до ЄЕС відмовилась від права вето на вступ Туреччини до Єдиної Європи.

Тим часом 4–7 травня 1978 р. з візитом у ФРН перебував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. Обидві сторони констатували, що розрядка напруження необхідна, можлива й корисна. Москва та Бонн погодились розпочати переговори щодо скорочення кількості збройних сил у Центральній Європі. Зокрема, було укладено угоду про довготривале економічне співробітництво, розраховане на 25 років. Крім того, у липні 1978 р. було погоджено питання тіснішої фінансової співпраці, яка передбачала створення «європейської валютної змійки в тунелі» на основі співвідношення кошика європейських валют до американського долара.

Врешті 13 березня 1979 р. без участі Великої Британії було створено європейську валютну систему. Іншим вагомим європейським проектом, якому сприяв канцлер Г. Шмідт, стало проведення активної передвиборчої кампанії німецьких соціал-демократів на перших прямих виборах до Європейського парламенту в червні 1979 р.

Водночас Г. Шмідт наголошував, що заради географічного розширення ЄЕС не слід приносити в жертву реальні досягнення європейської інтеграції. На його думку, всі кандидати на вступ мали відповідати критеріям членства в ЄЕС. Наприклад, вступ середземноморських країн мав відновити рівновагу, тимчасово порушену вступом країн Північної Європи. Для нових країн-членів встановлювались чіткі терміни досягнення економічного і політичного зближення із давнішими членами ЄЕС.

Таким чином, 28 березня 1979 р. було підписано Договір про вступ Греції до ЄЕС, за яким передбачалось, що Греція стане членом ЄЕС 1 січня 1981 року. Встановлювався п'ятирічний перехідний період для поступового наближення грецьких цін на сільськогосподарську продукцію до цін ЄЕС. Західна Німеччина, завдяки позиції Г. Шмідта, домоглась семирічного перехідного періоду на пересування грецької робочої сили. Вирішення спірних питань відтермінувалося до настання повноправного членства у ЄЕС.

Однак у квітні 1976 р. Г. Шмідт на зустрічі Європейської ради розкритикував високу планку європейської інтеграції, яка встановлю-

валась відповідно до положень доповіді Л. Тіндеменса. Не дістали підтримки конкретні пропозиції. Це, на нашу думку, стало причиною проявів європейського склерозу, тобто застою в розвитку ЄС. Однак поряд із «застоєм» у формуванні Спільного ринку спостерігався певний прогрес в інших аспектах європейської інтеграції. Наприклад, завдяки дипломатичній майстерності Г. Шмідта у 1976 р. Франція погодилась активізувати співробітництво у стандартизації виробництва озброєнь. Своєю чергою канцлер ФРН Г. Шмідт у зв'язку з вимогою голлістів домагатися більшої незалежності Європи від США в міжнародних справах наголошував: «моя країна завжди надасть пріоритет співробітництву із США, навіть за рахунок європейської єдності» [16, с. 190].

Проте внутрішньополітичні позиції канцлера лишались стійкими. Це підтвердив результат виборів, які відбулися 15 грудня 1976 р.: новообраний бундестаг переобрав Г. Шмідта на посаду бундесканцлера. І впродовж своєї другої канцлерської каденції він велику увагу приділяв питанням європейської інтеграції.

Так, у липні 1977 р. Гельмут Шмідт підтримав демократизацію в Іспанії. Німеччина вітала заявку Мадрида на вступ до ЄЕС. Водночас він із розумінням поставився до британської позиції щодо того, що розширення ЄЕС на Іберійський півострів має відбуватись не за рахунок збільшення внесків розвинутих країн ЄЕС до бюджету, а шляхом реформування механізму управління та скорочення бюджетних витрат на спільну сільськогосподарську політику, проти чого рішуче заперечувала Франція.

Разом із Жискар д'Естеном 7 липня 1978 р. Гельмут Шмідт відіграв важливу роль у формуванні європейського валютного механізму, який активізував економічні складові європейської інтеграції. Центральні банки західноєвропейських країн повинні були здійснювати координування валютних інтервенцій на фінансовому ринку. У 1979 р. внаслідок ісламської революції в Ірані стався другий нафтовий шок. Національні інтереси Німеччини не домінували, а доповнювали західноєвропейські інтереси.

З метою підтримання свободи торгівлі в рамках Спільного ринку та захисту інтересів фермерів країн ЄС було запроваджено спільну сільськогосподарську політику. Зокрема, Г. Шмідт погодився, аби Європейська комісія встановлювала закупівельні ціни на зерно. Дешевші зернові не отримали доступу до ринку ЄС. Спільна сільськогосподарська політика ґрунтується на стабільності грошової одиниці, спільній структурі ринку, спільному ветеринарному законодавству в межах ЄС, а також на підтриманні стабільності ринків в умовах коливання цін на світовому сільськогосподарському ринку за допомогою державного втручання, введенні митних обмежень на експорт та імпорт.

Зазначимо, що стабільність тогочасної європейської розрахункової одиниці екю, яка почала використовуватись у розрахунках бюджету ЄЕС з 1 січня 1979 р., забезпечувалась за рахунок середнього арифметичного співвідношення провідних європейських валют. Слід

зауважити, що в 1978 р. у ФРН було зосереджено 23 % населення Європейського Економічного Співтовариства, яке виробляло 31 % валового національного продукту, 35 % промислової продукції [5, с. 36].

Водночас тодішній президент Франції Валері Жискар д'Естен зазначав, що «ми не зможемо забезпечити функціонування єдиної європейської валюти доти, доки тягар підтримання фіксованих меж коливань лежатиме на найслабкіших валютах, тоді як потужніші валюти гарцюватимуть попереду, не піклуючись про те, чи встигають за ними інші учасники кортежу» [3, с. 112].

Натомість канцлер Г. Шмідт вважав, що досягнення монетарної стабілізації є наслідком довгострокового зближення основних макроекономічних показників країн – партнерів по Європейському Економічному Співтовариству. Тобто слабкі валюти мали підтримуватись, а сильні валюти стримуватись у зростанні своєї вартості. Тому Бундесбанк відмовлявся підтримувати валюти, які переживали складнощі, якщо національні уряди не здійснювали аналогічної монетарної політики. Саме макроекономічні досягнення мали забезпечити підвищення конкурентної спроможності ЄЕС на світовій арені.

Серед ключових проблем було подолання структурної кризи традиційних галузей промисловості. У цьому сенсі національні уряди обрали тактику протекціоналізму, яка також позначилась на уповільненні темпу розвитку наднаціональних механізмів економічного регулювання в ЄЕС.

У березні 1979 р. відповідно до пропозиції бундесканцлера Г. Шмідта та президента Франції В. Жискар д'Естена було запроваджено Європейську валютну систему. Нарешті 13 березня 1979 р. європейські центральні банки досягли домовленості про умови функціонування Європейської валютної системи. Основою її роботи було визначено механізм спільного коливання валютних курсів. Причому встановлювались межі відхилень валютних курсів від погодженого, або «центрального» курсу. Його втілювала європейська розрахункова валютна одиниця екю. Вартість екю визначалась на основі «кошика» валют, який формувався відповідно до обсягу національних валових продуктів країн ЄЕС. У рамках системи було створено Європейський фонд валютного співробітництва.

Відповідно до нового валютного регулювання вартість європейської грошової одиниці встановлювалась на основі співвідношення кошика європейських валют до американського долара. У листопаді 1979 р. британський прем'єр-міністр М. Тетчер вимагала зменшення британського внеску до бюджету ЄЕС.

У грудні 1979 р. радянські війська були введені на територію Афганістану. «Західна Європа не могла погодитись на вічний статус-кво, обумовлений втратою Східної Європи» [1, с. 448]. Своєю чергою в середині грудня 1979 р. Г. Шмідт сприяв прийняттю «подвійного рішення» НАТО.

Зокрема, пропонувалось упродовж наступних чотирьох років вести переговори з СРСР, але якщо вони не дадуть позитивного результату,

то в Європі мали бути розміщені американські ракети середньої дальності. Причому більшу частину найсучасніших на той час ракет середньої дальності «Першинг-2» передбачалося розмістити на території ФРН. У цей час особливо гостро проявились суттєві протиріччя щодо розміщення американських ракет у позиціях Г. Шмідта та В. Брандта.

У відносинах з СРСР та США наприкінці періоду розрядки міжнародної напруженості Г. Шмідт намагався посередничати, що засвідчує його візит 30 червня 1980 р. до Москви. Проте спортсмени ФРН не брали участі у Московській олімпіаді 1980 р. Він також намагався не допустити, аби загострення міжнародного становища в Європі поховало конструктивний клімат у «німецько-німецьких» відносинах. Це не відповідало передвиборчим інтересам.

Тим часом на виборах до бундестагу 5 жовтня 1980 р. німецькі соціал-демократи знову зробили ставку на особистість Г. Шмідта. Незважаючи на його достатню популярність, есдеки в цілому втратили симпатії виборців. Адже набирали силу тенденції до неоліберальної політики. Ліві соціал-демократи вимагали продовження політики розрядки. Проте Г. Шмідт поки що зміг зберегти коаліцію з вільними демократами. 5 листопада 1980 р. він знову став канцлером.

Однак найактивніші представники колишньої «позапарламентської опозиції» кінця 60-х рр. XX ст., які об'єднались в опозиційну Партію зелених з листопада 1980 р. (Крефельдський заклик), висували вимогу відмови від розміщення на території ФРН нових американських ракет. Зелені закликали до роззброєння з метою створення в Європі «зони, вільної від зброї», висловлювались за істотнє скорочення бундесверу [17, с. 158].

Символом кризи періоду розрядки міжнародної напруженості стали проблеми з проведенням восени 1980 р. мадридської зустрічі в рамках загальноєвропейського процесу. Захід з огляду на афганські події наполягав на неподільності розрядки в Європі та світі загалом. СРСР відкидав втручання Заходу в свої внутрішні справи.

Тим часом уряд Г. Шмідта 16 квітня 1982 р. підписав угоду з США, яка давала дозвіл на ширше використання західнонімецької території в американських військових інтересах [9, с. 214]. На мюнхенському з'їзді есдеків Гельмут Шмідт заявив, що залишить посаду канцлера, якщо партія не підтримає пропозицію стосовно розміщення на території ФРН американських ракет середньої дальності. Все більшої популярності на лівому політичному фланзі набувала Партія зелених [19, с. 212]. Таким чином, процес розрядки міжнародної напруженості, який впродовж 70-х рр. XX ст. змінив політичний клімат у Європі від конфронтації до мирного співіснування, більшість західного політичного істеблішменту почала розглядати передусім як вулицю з однобічним рухом. Того ж 1979 р. Г. Шмідт вітав рішення про прямі вибори депутатів Європейського парламенту. Вони відбулися 7 та 10 червня 1979 р. Посилились позиції християнських демократів країн – членів ЄЕС. Соціалісти мали більше суперечностей щодо поглядів на роль ЄЕС і його інститутів на цьому етапі європейської інтеграції та

в перспективі. Тим часом 21 травня 1981 р. Валері Жискар д'Естен передав повноваження президента Франції Франсуа Міттерану. Жискар, говорячи про свою співпрацю з Г. Шмідтом, зазначав, що «ця дружба житиме так довго, як ми – в певній формі переживе нас, оскільки нам випав жереб слугувати справі, яка була вищою за нас» [3, с. 128].

У грудні 1981 р. федеральний канцлер Г. Шмідт здійснив робочий візит до НДР. Під час переговорів з Е. Хонеккером наголошувалось, що погіршення відносин між СРСР та США не повинно відбитися на німецько-німецькому співробітництві. Правда, східнонімецьке керівництво все ж ставило ці відносини у залежність від визнання Бонном суверенітету та територіальної цілісності НДР. Критикувалася західнонімецька позиція щодо розміщення у ФРН американських ракет середньої дальності. Навесні 1982 р. довіру до політичного істеблішменту ФРН підірвала справа концерну Фліка. Він належав до найвпливовіших бізнес-структур, які шукали політичного прикриття для різних економічних махінацій. На самому початку політичного скандалу Г. Шмідт 17 лютого 1982 р. витримав вотум недовіри під час голосування в бундестазі. Але від того стратегічні позиції СДПН не покращились. Відмова західноєвропейських промислових кіл від політичної підтримки Гельмута Шмідта не останньою чергою була пов'язана із великим розмахом дій позапарламентської опозиції у форматі антивоєнних протестів [12, с. 310]. Проте 17 вересня 1982 р. міністри соціально-ліберальної коаліції від Вільної демократичної партії на чолі з Г.-Д. Геншером залишили свої посади. Вже 1 жовтня 1982 р. внаслідок переходу вільних демократів на бік ХДС-ХСС новим федеральним канцлером став Гельмут Коль. Проте загалом саме Г. Шмідт підготував сприятливі передумови для зміни міжнародного амплуа ФРН. А завершив цю зміну вже канцлер Г. Коль. З метою закріплення політичної перемоги 6 березня 1983 р. ХДС провела дострокові парламентські вибори, які соціал-демократи програли і до 1998 р. опинились в опозиції. У 1987 р. 69-річний Гельмут Шмідт склав з себе повноваження депутата німецького бундестагу. Однак це не означало, що він повністю відійшов від політики.

У період 1989–1990 рр. Г. Шмідт досить активно долучився до реалізації процесу об'єднання Німеччини. Він вважав, що на остаточне подолання менталітету «двох націй» знадобиться зміна одного-двох поколінь. Цей час потрібен для адаптації всіх суспільних структур до шоку відмирання багатьох ілюзій, що були властиві як Заходу, так і Сходу [10, с. 18]. Зазначимо, що Г. Шмідт підтримав боротьбу Г. Коля за розташування Європейського центрального банку не в таких фінансових центрах, як Париж, Амстердам чи Лондон, а саме у Франкфурті-на-Майні [10, с. 205]. Гельмут Шмідт також вважав, що голова Європейської комісії Ж. Делор, «розумний політик і фаховий економіст», зможе створити сприятливі передумови для розв'язання найбільш складних проблем в історії розвитку європейської інтеграції [11, с. 99]. На думку Г. Шмідта, зокрема, пріоритетними завданнями були: посилення парламентського контролю за європейською бюрократією, організація

механізмів військово-політичної взаємодії між ЄС і Західноєвропейським союзом (ЗЕС), погодження принципів та практики спільної міграційної політики, забезпечення умов для вступу до ЄС нових країн з Центральної Європи, створення монетарного союзу, який зробить неминучим формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу [10, с. 219]. Водночас після розпаду в 1991 р. СРСР Г. Шмідт радив західним елітам ставитись до Росії як до рівноправного партнера Європи [14, с. 250]. Зазначимо, що під час бомбардувань Югославії силами НАТО навесні 1999 р. Гельмут Шмідт звертав увагу на суттєву різницю між європейською «м'якою» силою, яка орієнтується на досягнення мети через урахування інтересів усіх партнерів та їхню добровільну участь у певних акціях. Саме на цих засадах, починаючи з 50-х рр. XX ст., вибудовувався Європейський Союз. І завдяки цьому ЄС став демократичним домом для народів країн-членів.

Звичайно, країнам слід вчитися на власних помилках, проте світове співтовариство мусить мати право та волю, аби у випадках систематичних порушень прав людини національними державами втручатись для поліпшення становища. Однак ліки при цьому не мають бути гіршими за саму хворобу. Слід сказати, що на початку 90-х рр. XX ст. Гельмут Шмідт очолював редакційну раду популярного німецького щотижневика «Die Zeit». Своєю публіцистичною діяльністю, на нашу думку, він продовжував сприяти просуванню європейської інтеграційної ідеї. У грудні 2004 р. у ФРН широко відзначили 85-річчя з дня народження Гельмута Шмідта. Він продовжує бути почесним головою впливової Ради колишніх глав держав та урядів. Останнім часом велику увагу Гельмут Шмідт приділяє питанням адаптації процесу європейської інтеграції до імперативів жорсткої конкуренції доби глобалізації. На думку Г. Шмідта, «глобалізація нічого не варта, якщо вона не працює вдома» [11, с. 88]. Розуміючи, що ринкова економіка є ефективною лише за умов стабільної ліберальної демократії, Г. Шмідт закликає до пошуку оптимального балансу між солідарністю та особистою соціальною відповідальністю. Оцінюючи прийняття нової Конституції ЄС, Гельмут Шмідт говорить про те, що наднаціональні інститути, такі як Європейський Союз, набувають легітимність і повноваження за посередництва національних держав, які до них входять. Причому правова основа діяльності ЄС має бути конкретною, цільовою, мати дієві механізми виконання прийнятих рішень [11, с. 118]. Отже, Гельмут Шмідт і на 93-му році життя лишається одним із найвпливовіших європейських політиків, до його думки прислухаються представники нового покоління політиків, яким вирішувати долю європейської інтеграції у XXI столітті.

1. *Арон Р.* Мир і війна між націями. – К., 2000.
2. *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
3. *Жискар д'Естен.* Власть и жизнь / Пер. с фр. – М., 1990.
4. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
5. *Павлов Н.* Германия на пути в третье тысячелетие. – М., 2001.
6. *Franc Fischer.* Im deutschen Interesse. Die Ostpolitik der SPD von 1969 bis 1989. – Berlin, 2001.

7. *Gregor Schölgen.* Willi Brandt. Die Biographie. – Berlin, 2001.

8. *Helga Haftendorn.* Sicherheit und Stabilität. Aussenbeziehungen der Bundesrepublik zwischen Ölkrise und NATO-Doppelbeschluss. – München, 1986.

9. *Helmut Schmidt.* Die Mächte der Zukunft. – München, 2004.

10. *Helmut Schmidt.* Die Selbstbehauptung Europas. Perspektiven für 21. Jahrhundert. – 2000.

11. *Helmut Schmidt.* Globalisierung. Politische, ökonomische und kulturelle Herausforderungen. – München, 1998.

12. *Helmut Schmidt.* Handeln für Deutschland. – Berlin, 1993.

13. *Helmut Schmidt.* Jahrhundertwende. – Berlin, 1998.

14. *Helmut Schmidt.* Menschen und Mächte. – Berlin, 1987.

15. *Marcus Wolf.* Spionagechef im geheimen Krieg. Erinnerungen. – München, 1997.

16. *Martin Soell.* Helmut Schmidt. Band 1. Vernunft und Leidenschaft. – München, 2003.

17. *Michael Schwelien.* Helmut Schmidt. Ein Leben für den Frieden. – Hamburg, 2003.

18. *Werner Maser.* Helmut Kohl. Der deutsche Kanzler. Biographie. – Berlin, 1990.

19. *Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels.* Europa von A bis Z. Taschenbuch der europäischen Integration. – Berlin, 2000.

20. *Wilhelm Grewe.* Rückblenden 1951–1976. Aufzeichnungen eines Augenzeugen deutscher Außenpolitik von Adenauer bis Schmidt. – Frankfurt-am-Maine,1979.

Народження Європейського Союзу

Жак Делор

З ім'ям Жака Делора пов'язано прискорення й поглиблення західноєвропейської інтеграції з другої половини 80-х років XX ст. і народження Європейського Союзу.

Жак Делор народився 20 липня 1925 р. в Парижі у заможній французькій родині, яка належала до вищого прошарку середнього класу. Проте події 1929 р., які започаткували тривалу економічну депресію в капіталістичному західному світі, суттєво обмежили родинні статки. Водночас у 1930-ті рр. у батьків вистачило коштів, аби дати синові пристойну освіту. Сам Жак цікавився двома речами. На теоретичному рівні математикою, а на практичному – економікою [13, с. 25]. На час капітуляції Франції в червні 1940 р. 15-річний юнак тільки закінчив гімназію. Період нацистської окупації рідного Парижа був одним із найсумніших у житті Ж. Делора [13, с. 37]. Проте в інтелектуальному розвитку його особистості цей був помітною віхою. Жак продовжував наполегливо оволодівати математичною теорією та бухгалтерською практикою, яка, на думку його батька, за будь-якого політичного режиму могла дати шматок хліба [13, с. 41]. Врешті у 1943 р. Ж. Делор став бакалавром з математики. У серпні 1944 р. союзницькі війська на чолі з де Голлем звільнили Париж. Настав час Четвертої Французької республіки.

З жовтня 1944 р. Жак Делор перейшов на роботу до Французького національного банку, де загалом

сімнадцять років виконував функції спочатку клерка в бухгалтерії, а потім високофахового консультанта. Паралельно він закінчив у Вищій школі адміністрування економічний факультет, поєднавши теорію навчання з практикою роботи в Національному банку.

Крім того, впродовж 50-х рр. XX ст. Делор викладав економічний аналіз у Сорбонні. У своїх спогадах він зазначає, що позитивно сприйняв оцінку де Голля, який вважав, що об'єднана Європа в умовах «холодної війни» має перетворитися на третю світову потугу і колинебудь відіграти роль арбітра в радянсько-американських відносинах [13, с. 142].

У 1962 р. Жак Делор як економічний консультант увійшов до апарату французького уряду. В цей час він був переконаним голлістом у питаннях участі Франції в процесі європейської інтеграції [13, с. 144].

Водночас Делор розумів, що в міждержавному співробітництві не може бути «альтруїстів», які б поступались власними національними інтересами заради майбутнього федеративної Європи. Тому він дійшов висновку, що ефективність європейської інтеграційної політики залежить від ступеня її відповідності традиційним національним інтересам європейських країн. Саме це може бути своєрідним пряником, який стимулював би народження єдиної Європи. Своєю чергою роль «батога» відігравала так звана радянська загроза. Делор, посилаючись на точку зору Жана Монне, погоджувався з тим, що чим ширшим ставало коло питань, які національні держави погоджувались вирішувати на європейському рівні, тим міцнішими виявлялись спільні інтеграційні інститути [11, с. 27]. Врешті такий підхід мав забезпечити появу «функціональної інтеграції», яка перетворила б національні економічні системи на єдиний господарський комплекс [12, с. 29]. Слід зазначити, що впродовж другого терміну президентства де Голля політичні погляди Делора, незважаючи на його «буржуазну» професію, поступово ставали все лівішими, але, звичайно, можна зауважити, що вони ніколи не були лівіші за серце.

У 1967 р. спостерігалася інституційна криза Європейського Економічного Співтовариства. Делор за своїми «експертними обов'язками» вивчав європейський досвід подолання енергетичної, валютної та інших структурних криз [11, с. 117]. Це дало йому цінний досвід врегулювання складних питань у взаємодії з представниками інших національних бюрократичних систем.

Помітне місце в еволюції політичної позиції Ж. Делора посідають революційні події у Франції 1968 р. Він дійшов висновку, що розвиткові справедливого гуманістичного суспільства сприятимуть не троцькістські експерименти із встановлення прямої демократії, а наполеглива повсякденна праця, спрямована на реформаторське удосконалення негативних рис капіталістичної системи економіки [8, с. 144]. Причому ці погляди Ж. Делор намагався реалізовувати у практиці своєї урядової консультативної роботи.

У 1968–1972 рр. він був позапартійним радником з фінансових питань у кабінеті міністрів Жоржа Помпіду [13, с. 157]. На цій посаді Делор

доклав плідних зусиль до утворення європейської валютної системи. Одночасно він набув важливого досвіду, пов'язаного з необхідністю посилення позицій Європи на міжнародній арені.

2 листопада 1974 р. 49-річний Ж. Делор став членом Французької соціалістичної партії, яку очолив його особистий друг Франсуа Міттеран. Французькі соціалісти перебували тоді в опозиції до правоцентристських урядів і французьких комуністів. Водночас авторитет Делора як фінансового аналітика лишався у владних коридорах досить високим. У другій половині 70-х рр. XX ст. він давав поради французьким урядовим структурам з питань функціонування європейської валютної системи.

У 1979 р. були прийняті рішення про поступове інституційне формування валютного співробітництва. Того ж року Делор увійшов до Комісії з економічних питань Європейського парламенту [4, с. 14]. Делор займався розробкою середньотермінової кон'юнктурної політики ЄЕС, продовжуючи працювати радником у міністерстві фінансів Франції. Він показав себе як аналітик, спроможний висувати нові стратегічні завдання, й ефективний менеджер, що володів мистецтвом контролю за виконанням розроблених програм.

Після перемоги на президентських виборах 21 травня 1981 р. Ф. Міттерана Жак Делор був призначений на посаду міністра економіки та фінансів Франції, яку обіймав до 1984 року [13, с. 179]. Саме на цій посаді Делор став мішенню для французьких комуністів, котрі звинувачували його у відмові від масштабної ренаціоналізації французької економіки. Комуністи вважали, що Делор був лівим, як редис, тобто лише згори червоний, а всередині «білий» ліберал. Однак це не зовсім так. На нашу думку, Делор все ж лишався переконаним соціалістом. На користь цього свідчить, наприклад, Меморандум французького уряду від 8 жовтня 1981 р., який містив поняття спільного європейського соціального простору. Крім того, боротьба з хронічним безробіттям проголошувалась одним із основних пріоритетів Європейського Співтовариства. Проте будучи економістом-реалістом, починаючи з березня 1983 р. на міністерській посаді Делор реалізовував жорстку економічну політику у Франції, яка поклала край соціалістичним експериментам.

Аналізуючи участь Франції в процесі європейської інтеграції за часів президента Ф. Міттерана, Ж. Делор висунув теорію «концентричних кіл» у розвитку європейської інтеграції. Її вплив можна прослідкувати і в ідеї формування «ширшої Європи» та надання країнам, які не є членами ЄС, але мають з ним спільні кордони, статусу «особливих сусідів».

Врешті вихід процесу європейської інтеграції зі стану «застою» пов'язаний із діяльністю на чолі Європейської комісії Ж. Делора. Саме він запропонував політичні засоби для посилення європейського інтеграційного оптимізму. У 1985 р. Делор висунув концепцію створення спільного європейського ринку до 1992 р. Саме на час його перебування на посаді голови Європейської комісії Європейські Співтовариства

рішуче вийшли з досить тривалого періоду «європейського склерозу», тобто уповільнення розвитку процесу європейської інтеграції, яке спостерігалось наприкінці 70-х та на початку 80-х рр. XX століття [7, с. 95].

Жак Делор у короткий термін зміг досягти компромісу з Великою Британією, яка наполягала на перегляді розміру свого внеску до бюджету ЄЕС, врегулював проблеми реалізації та фінансування спільної сільськогосподарської політики ЄЕС, провів реструктуризацію інституційних та наповнення регіональних фондів ЄЕС. Паралельно він докладав титанічних зусиль до подальшого поглиблення всіх аспектів європейської інтеграції, завдяки чому розпочався справжній ажіотаж навколо черги країн, які бажали вступити до ЄЕС [10, с. 57]. Ретроспективно розглянемо його основні досягнення на цьому шляху.

7 січня 1985 р. голова Європейської комісії Жак Делор озвучив «Білу книгу» – план прискорення європейської інтеграції. По суті, було запропоновано «пакет Делора», який окреслив можливості подальшого коопераційного єднання європейських народів. До речі, саме за ініціативи Делора на міланському саміті 1985 р. було вирішено відзначати офіційне свято – День Європи, визначений на 9 травня, тобто на день проголошення 1950 р. Декларації Робера Шумана [4, с. 88].

Водночас на міланській зустрічі Європейської ради німецький канцлер Г. Коль стримано поставився до пропозиції Ж. Делора щодо розширення повноважень Європейської комісії, яка мала перетворитись на мотор європейської інтеграції, охоронця її результатів та чесного маклера в погодженні різних національних інтересів [4, с. 9].

У «Білій книзі» Європейської комісії, яка з'явилась у червні 1985 р., наголошувалось, що Європа опинилась на перепутті. Або вона з усією рішучістю піде вперед, або скотиться до посередності. Або ми просунемо далі економічну інтеграцію, або капітулюємо перед величчю задач через відсутність політичної волі. Вибір є вирішальним [10, с. 28].

«Спільнота на сьогодні знову в русі, що його Жан Монне приймає як свій власний. Насправді, – наголошував Ж. Делор, – цей рух черпає сили в економічній меті – побудові "великого внутрішнього ринку" в 1992 р., але аж ніяк не обмежується цією метою. Обрії його куди ширші, вони окреслюють справжній європейський економічний простір, у якому повна свобода циркуляції осіб, товарів, послуг і капіталів поєднується з іншими рушійними силами європейської системи: зменшенням регіональної нерівності, врахуванням соціальних питань для узгодження; активною співпрацею у валютній сфері задля найбільшої стабільності і зростання, поєднанням зусиль у дослідженні розвитку, пошуку нових стосунків з природою і середовищем» [2, с. 817]. Це була справді масштабна програма стратегічного розвитку європейської інтеграції, удосконалення передусім її якості.

На думку Ж. Делора, лише за умов забезпечення спільності дій Європейське Співтовариство зможе суттєво зміцнити свої економічні та військові світові позиції. Альтернативою цьому може бути лише відносний занепад всієї європейської цивілізації. Вже досить швидко ідеї з «плану Делора» почали втілюватися на практиці.

14 червня 1985 р. у прикордонному люксембурзькому селищі Шенген Люксембург, Бельгія, Нідерланди, Франція та Німеччина підписали однойменну угоду щодо вільного пересування громадян своїх країн через спільні кордони. Після ратифікації 26 березня 1995 р. Шенгенські угоди набули чинності. Звичайно залишалися мовні, освітні, професійні бар'єри. Але, незважаючи на це, Європейська комісія на чолі з Ж. Делором наполегливо проводила політику економічного й соціального згуртування Європи. Реалізовувалась програма фінансування зближення рівнів розвитку різних європейських регіонів. Водночас Делор обстоював доцільність переоцінки суто кейнсіанських моделей економіки попиту та поступового переходу до неоліберальної економіки пропозиції [10, с. 77]. Зазначений курс незабаром сприяв відновленню цивілізаційної єдності Європи.

Ж. Делор наголошував, що має постати єдина Європа, яка буде спроможна дати відповіді на конкурентні виклики XXI століття в галузях економіки, політики, новітніх технологій, а також буде здатна звільнитись від американського технологічного контролю. Цьому, зокрема, мав сприяти підтриманий Ж. Делором 17 липня 1985 р. план науково-технічного співробітництва західноєвропейських країн «Еврика» [4, с. 9].

Тим часом перші плоди почав давати курс Делора на розширення Спільного ринку. Вже 1 січня 1986 р. членами ЄС стали Іспанія та Португалія. Делор домігся компромісу у питанні фінансування цього процесу. Європейська комісія пропонувала зменшити ціни та квоти виробництво сільськогосподарської продукції. Це сталося навіть незважаючи на те, що Франція була незадоволена пропозицією квотування виробництва сільськогосподарської політики. У лютому 1988 р. Європейська рада прийняла план Делора, який передбачав, що буде одночасно зменшено верхню межу виробництва сільськогосподарських товарів та встановлювались гарантовані ціни [4, с. 17].

Слід зазначити, що стабілізація європейських валют, яка спостерігалась з 1983 р., давала підстави сподіватись на реальні перспективи будівництва Європейської валютної системи. Саме це мало сприяти ефективному функціонуванню єдиного європейського ринку, мусило стимулювати внутрішню конкуренцію, забезпечувати збереження високого рівня соціального захисту європейців, створювати нові можливості для інвестування, економічного зростання й зайнятості. Також передбачалось, що єдина європейська валюта зможе стати другою глобальною світовою валютою після долара. Водночас висловлювалось застереження, що введення єдиної валюти ліквідує роль курсових коливань національної валюти як барометра економічної політики і макроекономічної кон'юнктури країн – членів Європейського Співтовариства [3, с. 304].

Безумовно, вагомою політичною заслугою Ж. Делора є активізація процесу європейської інтеграції. 17 лютого 1986 р. на засіданні Європейської ради в Люксембурзі було підписано Єдиний європейський акт. Правда, зазначений документ не підписали представники Греції,

Данії, Італії. Після референдуму в Данії 28 лютого 1986 р. в Гаазі ці країни підписали Єдиний європейський акт.

Впродовж наступних трьох років Жак Делор доклав багато зусиль для погодження позицій усіх зацікавлених сторін. В окремих країнах знадобились національні референдуми для легалізації положень Єдиного європейського акта. До січня 1987 р. 11 країн Європейського Економічного Співтовариства, крім Ірландії, ратифікували Єдиний європейський акт, який набув чинності 1 липня 1987 р.

Делор сприяв досягненню політичної злагоди щодо прийняття Єдиного європейського акта. Зазначений документ складався з чотирьох частин. До нього додавались спеціальні заяви урядів країн-членів та органів ЄЕС, які були зроблені під час міжурядової конференції країн-членів з обговорення умов договору. Перша частина Єдиного європейського акта закріпила зв'язок між функціонуванням Європейських Співтовариств та механізмом європейського політичного співробітництва. Саме визначення «єдиний акт» підкреслювало, що діяльність Європейських Співтовариств тепер безпосередньо пов'язувалась із механізмом європейського політичного співробітництва, яке до цього розвивалося відносно самостійно.

Наголошувалось, що їх органічне поєднання слугує довготривалій меті створення Європейського Союзу. Важливо, що за підтримки Ж. Делора було закріплено положення про Європейську раду, яка реально працювала з 1975 р., але положення про неї не було в Римському договорі 1957 р. Це було суттєвим кроком уперед до створення не просто політичного альянсу, а проведення погодженої економічної, валютно-фінансової, гуманітарної, спільної зовнішньої та оборонної політики. Тим самим європейська економічна інтеграція та європейське політичне співробітництво були поєднані в одному магістральному процесі, складові якого підсилювали та стимулювали одна одну.

План передбачав створення до 1 січня 1993 р. єдиного внутрішнього ринку без кордонів, тобто завершення формування Спільного ринку, усунення всіх перешкод щодо вільного переміщення товарів, людей, послуг та капіталів у рамках ЄЕС. Більшість важливих політичних, економічних, фінансових і соціальних питань мали вирішуватись на європейському рівні, проте із застосуванням принципу субсидіарності. Відповідно до зазначеного принципу втручання європейських інституцій у прийняття конкретних рішень є виправданим лише там і тоді, де і коли наднаціональна діяльність буде ефективнішою, ніж діяльність національних органів влади.

У другу частину Єдиного європейського акта були включені положення, які стосуються порядку прийняття рішень у Європейському об'єднанні вугілля і сталі, Європейському Економічному Співтоваристві, Євроатомі. Встановлювалась процедура співробітництва Ради ЄС із Європейським парламентом та Європейською комісією. Фіксувались нові правила проходження поправок до рішень. Головний зміст змін стосувався відходу від принципу злагоди в процесі розробки європейського законодавства. Розширювались функції Європейської комісії.

Ставилось завдання створити до кінця 1992 р. єдиний внутрішній ринок, особливо обумовлювались засоби досягнення цієї мети. Причому в цьому процесі коло питань, які треба було вирішувати кваліфікованою більшістю, суттєво розширювалось, сфера застосування національного вето звужувалась.

Окремо й детально оговорювалось, що Європейські Співтовариства форсуватимуть співробітництво в науково-технічній сфері з метою підвищення конкурентоспроможності європейських корпорацій. Передбачалось створення спільних дослідницьких центрів та університетів, підвищення географічної мобільності наукових кадрів усередині Європейського Співтовариства. Крім того, до сфери компетенції ЄЕС віднині включалась політика з охорони навколишнього середовища.

У третій частині Єдиного європейського акта йшлося про розвиток співробітництва в галузі зовнішньої політики, чого також не було передбачено Римським договором 1957 р. Зокрема, чітко було сформульовано й визначено мету розробки та проведення спільної зовнішньої політики країн ЄЕС. З цією метою передбачались механізми регулярних консультацій на рівні міністрів закордонних справ не менше чотирьох разів на рік [8, с. 84–86].

Також фіксувалась процедура інституційного забезпечення політичного співробітництва. Його керівництво мала здійснювати на ротаційній основі країна, яка впродовж шести місяців головувала в структурах Європейських співтовариств. Причому в механізм політичного співробітництва включались Європейський парламент, Європейська комісія та спеціально створений Секретаріат з місцем перебування в «столиці» Європи Брюсселі. Окремо було обумовлено намір координувати підхід до політичних та економічних проблем гарантування безпеки.

Нарешті, четверта частина Єдиного європейського акта складалась із положень щодо застосування його статей та порядку набуття ним чинності. Жак Делор вважав за важливе, що Єдиний європейський акт не просто висунув нові завдання європейської інтеграції, а й визначив засоби для їх розв'язання.

За ініціативи Жака Делора 1986 р. Європейська рада ухвалила еталон прапора Європейського Союзу: синє поле з дванадцятьма золотими зірками у центрі, розміщеними по колу, символізує союз народів Європи. Було вирішено, що кількість зірок лишатиметься незмінною, адже число 12 символізує досконалість і єднання [8, с. 99].

У тому ж 1986 р. відповідно до плану Ж. Делора Європейська комісія затвердила заходи із забезпечення вільного руху капіталів, реалізація яких розпочалася з 1 березня 1987 р., а повне скасування контролю за рухом капіталів було здійснено 1 липня 1990 р., щоправда, для Греції, Ірландії, Іспанії та Португалії це було зроблено 1992 р. Збільшення ступеня уніфікації валютної системи сприяло стабілізації валютних курсів.

У 1987 р. Європейський суд прийняв історичне рішення, яке підтримав Ж. Делор. Конкретно йшлося про заявку Марокко розпочати переговори про вступ до ЄС. Врешті цьому королівству було відмовлено

під приводом того, що членом Європейських Співтовариств може бути кожна європейська країна. Однак європейською визнавалась лише така країна, яка має хоч частину своєї території в Європі [6, с. 303]. Втім, цей аргумент не спрацював у грудні 2004 р., коли 25 країн – членів ЄС прийняли рішення розпочати 3 жовтня 2005 р. переговори про вступ Туреччини до ЄС, адже Анкара все ж контролює частину території в Європі. Проте, на думку Ж. Делора, Туреччина не відповідає копенгагенським критеріям членства в ЄС, зокрема, щодо наявності політично стабільних інститутів, які гарантують функціонально ефективну демократію, існування конкурентоспроможної ринкової економіки, здатної виконувати обов'язки членства в ЄС [9, с. 330].

Отже, впродовж першої каденції на посаді голови Європейської Комісії Делор показав себе як висококласний фахівець, здатний не лише порушувати, а й вирішувати складні питання європейської інтеграції.

У 1988 р. Ж. Делор за загального консенсусу країн – членів ЄЕС був переобраний на посаду голови Європейської комісії. Говорячи про загальноєвропейські заходи в різних сферах взаємодії, він наголошував, що в них «абсолютно немає прагнення до уніфікації. За великим рахунком, за кожною країною залишається право наслідувати свою історію, свої традиції, звичаї, специфічні особливості. Наша Європа буде об'єднана лише за збереження її різноманітності» [3, с. 21]. Водночас Єдиний європейський акт передбачав низку заходів щодо пом'якшення регіональних диспропорцій, збільшення коштів Регіонального та Соціального фондів.

13 лютого 1988 р. було прийнято пропозиції Ж. Делора щодо подвоєння структурних фондів Європейських Співтовариств та визначення стратегічного курсу на введення спільної грошової одиниці. Голова Європейської комісії забезпечував підвищення ефективності координації економічної політики країн-членів. Це давало можливість підвищувати ефективність соціальної політики. У травні 1988 р. Європейська комісія підготувала рекомендації щодо лібералізації європейського ринку телекомунікацій. Адже досконала конкуренція мала стати фундаментом єдиного ринку. Тому Делор запропонував зберегти право для національних антимонопольних комітетів безпосередньо оскаржувати рішення Європейської комісії в Суді ЄЕС. Суд Європейських Співтовариств був створений за рішенням Європейської ради 24 жовтня 1988 р., причому до сфери його компетенції належали міжнародні угоди, що укладались ЄС.

За підтримки Ж. Делора в червні 1988 р. сесія Європейської ради погодила угоду про взаємне визнання університетських дипломів, починаючи з 1991 р., причому спочатку реалізація цієї домовленості мала здійснюватись без попередньої гармонізації розбіжностей, які існували між країнами-членами у професійній діяльності після закінчення навчання. Це стало важливим кроком до створення єдиного ринку праці.

Водночас формування єдиного європейського ринку праці, на думку Ж. Делора, мало супроводжуватись набуттям нової якості соціальних

аспектів інтеграції. З цією метою голова Європейської комісії обстоював ідею укладання Європейської соціальної хартії. Звичайно, він підкреслював, що єдина Європа має відмовитись від ідеї соціальної зрівнялівки. Він був проти «соціального демпінгу», тобто переведення робочих місць у країни з дешевшою робочою силою.

Саме в цей час британський прем'єр-міністр М. Тетчер звинуватила «брюссельського бюрократа» Ж. Делора в обмеженні національного суверенітету та нав'язуванні марксистського духу класової боротьби [10, с. 111]. Насправді Європейська соціальна хартія всього лише пропонувала забезпечити якомога вищий рівень зайнятості в Європі і на цій основі неухильне зростання соціальних стандартів життя для широких соціальних верств. Вони мали створити надійну соціальну базу підтримки процесу європейської інтеграції. Правда, Ж. Делор визнавав, що гармонізація відповідно до найвищого соціального стандарту в ЄС, який мала ФРН, вимагала би величезних дотацій на підтримку депресивних європейських регіонів.

Водночас суттєве прискорення процесу європейської інтеграції, на думку Ж. Делора, мало змінити статус Європейських Співтовариств, як «не ідентифікованого політичного об'єкта» [5, с. 15].

17 січня 1989 р. Ж. Делор виступив з промовою в Страсбургу перед Європейським парламентом щодо перспективи створення Європейського Союзу. Зокрема, Делор наголошував: «як може успіх інтеграції 12 країн погоджуватись з відстороненням тих, які, як і ми, мають право називати себе європейцями?» [4, с. 28]. Водночас Делор не збирався приносити в жертву розширенню Європейських Співтовариств поглиблення європейської інтеграції.

Отже, «Пакет Делора-II» мав передбачати, що «Співтовариство – це не лише великий ринок, воно є економічним і соціальним простором без кордонів, воно має стати політичним союзом із спільною зовнішньою та оборонною політикою» [4, с. 29]. Крім того, Ж. Делор пропонував створити Європейський валютний інститут та Європейський центральний банк. Поки що банки західноєвропейських країн отримали право виконувати банківські операції та надавати банківські послуги по всій території Європейських Співтовариств. На підготовчому етапі пропонувалось лібералізувати рух капіталу країнами Спільного ринку, на перехідному етапі пропонувалось гармонізувати валютну політику країн ЄС, на третьому етапі – встановити стабільні обмінні курси валют. У червні 1989 р. на засіданні Європейської ради в Мадриді було прийнято рішення про заснування з 1 липня 1990 р. Європейської валютної системи. Так за сприяння Ж. Делора було зроблено перший рішучий крок до спільної європейської грошової одиниці.

На його думку, найкращою відповіддю країн Західної Європи на революційні події, які восени 1989 р. відбулись у колишніх соціалістичних країнах Східної Європи, мало стати прискорення європейського інтеграційного процесу у форматі розбудови Спільного ринку, забезпечення параметрів соціального виміру та прав людини, реалізація проекту економічного та валютного союзу, прогрес у галузі спільної

зовнішньої політики та просування до політичного союзу. Лише за цих умов динамізм європейської інтеграції зможе стимулювати радикальні політичні та економічні зміни в решті країн Європи [3, с. 339].

9 грудня 1989 р. Європейська рада прийняла Хартію основних соціальних прав трудящих. Ж. Делор, аргументуючи потребу її прийняття, наголошував на необхідності збереження в об'єднаній Європі високих стандартів соціального ринкового господарства [6, с. 199]. Цю хартію не підтримала лише Велика Британія. Зазначимо, що Ж. Делор досить скептично ставився до перспективи прискореного вступу до ЄС постсоціалістичних країн Центральної Європи. З метою їхньої підготовки до цього процесу він запропонував запровадити статус виконавця угод про асоційоване членство. На реалізацію цих програм відводилось 15-20 років. 1 травня 2004 р. зі вступом до ЄС колишніх соціалістичних країн та навіть радянських республік Прибалтики з'ясувалось, що вони вклались у термін 15 років.

Делор зміг подолати так званий європейський інтеграційний склероз, коли проводились зустрічі експертів, про їх результати доповідалось на зустрічі глав держав, які наголошували на потребі проведення нових зустрічей [16, с. 182].

На засіданні Європейської ради 9-10 грудня 1991 р. у нідерландському місті Маастрихт за посередництва Ж. Делора було врегульовано спірні питання. 7 лютого 1992 р. в Маастрихті було підписано Договір про створення Європейського Союзу, який удосконалив механізм прийняття рішень та поширив кількість випадків голосування кваліфікованою більшістю. Європейський парламент був поставлений на перше місце серед інститутів ЄС. Країни - члени ЄС були зобов'язані утримуватись від дій, що суперечать цілям Європейського Союзу, та сприяти підвищенню ефективності діяльності ЄС на міжнародній арені. Проте національне право вето в питаннях зовнішньої політики було збережено. До преамбули Маастрихтського договору не потрапило положення щодо федеративної мети європейської інтеграції. Не було врегульоване питання функціонування політичного співробітництва в європейському наднаціональному форматі. Тому Ж. Делор домігся, аби в заключному розділі Маастрихтського договору було положення про проведення в 1996 р. нової міжурядової конференції, яка мала продовжити удосконалення європейських інтеграційних структур та механізмів.

17 листопада 1990 р. Ж. Делор був присутній на процедурі підписання «Паризької хартії для нової Європи». Європейське Співтовариство стало важливим компонентом складної інституційної загальноєвропейської структури безпеки. На його думку, посилення координації зовнішньополітичної діяльності країн Європейського Співтовариства мало сприяти зміцненню спільних позицій на міжнародній арені.

У грудні 1990 р. Делор підтримав ухвалення рішення ЄЕС про надання СРСР великої матеріальної допомоги, сума якої становила близько 20 млрд дол. [14, с. 116]. Ці гроші були варті закінчення «холодної війни» в Європі.

Символом нової історичної епохи стали дії європейських нейтральних країн, коли 1 липня 1991 р. Швеція подала заявку на вступ до ЄС. У серпні 1991 р. до ЄС попросилась Австрія. 18 березня 1992 р. це зробила Фінляндія.

Саме Ж. Делор запропонував у відносинах між національними та наднаціональними органами європейської влади використати принцип субсидіарності, що передбачає, використання спільної політики ЄС, коли в питаннях, на які не поширюються виняткові повноваження ЄС, цілі не можуть бути досягнуті відповідними діями держав-членів.

Проте амбіційність маастрихтської стратегії європейської інтеграції полягала в обранні курсу на одночасний якісний та кількісний розвиток інтеграції, тобто одночасне розширення й удосконалення суті європейської інтеграції [1, с. 119].

Під час переговорів навколо підготовки Маастрихтського договору позначилась серйозна суперечність між прихильниками затвердження «федеративної сутності» ЄС та послідовними прихильниками збереження національного суверенітету. Речником останньої позиції був британський прем'єр-міністр Дж. Мейджор. За цих обставин президент Європейської комісії Жак Делор висунув ідею запровадження принципу субсидіарності, яка мала стати «школою федерального підходу» до європейської інтеграції. «Як політичний принцип, субсидіарність є більше методом кооперації, аніж критерієм відокремлення, і прагне реалізувати рівновагу між потребами, можливостями й відповідальністю різних рівнів прийняття рішень» [5, с. 104].

Незважаючи на різний ступінь готовності країн – членів ЄС передати більшу частину національного суверенітету на рівень наднаціональних органів влади, все ж зусилля Ж. Делора гарантували досягнення принципової домовленості про створення політичної складової співробітництва в рамках Європейського Союзу. Було досягнуто домовленості про перегляд функцій інститутів ЄС, розширення сфери їхньої діяльності, підвищення ефективності розробки політики ЄС, удосконалення порядку прийняття рішень, поступовий перехід до координації національних зовнішньополітичних курсів, метою чого можуть стати військові аспекти забезпечення безпеки. Причому ефективний механізм прийняття рішень лишався визначальним фактором життєвої спроможності ЄС.

Звичайно, Ж. Делор сподівався на формування владних структур ЄС, які відповідали б повноваженням, котрі традиційно властиві владним органам національних держав. На його думку, Європейська рада, яка складається з глав держав ЄС, мала стати центром всієї інституційної системи Європейського Союзу. Демократизація системи прийняття рішень в ЄС мала бути пов'язана з розширенням сфери компетенції Європейського парламенту.

Завдяки діяльності Делора було консолідовано й закріплено правову основу інтеграційної політики Європейських співтовариств, дістала подальший розвиток його інституційна структура. У квітні 1992 р. Ж. Делор оприлюднив доповідь «Наслідки розширення», в якій висловив

попередження, що «вступ нових членів збільшить різнорідність та гетерогенність Співтовариства. При цьому розширення не має бути здійснено за рахунок поглиблення інтеграції» [3, с. 273]. 12 грудня 1992 р. було ухвалено графік переговорів про вступ до ЄС Австрії, Швеції, Фінляндії і Норвегії. Правда, остання 1972 р. вже один раз відмовилась від вступу. Швейцарія відмовилась від переговорів щодо вступу до ЄС.

2 червня 1992 р. на референдумі в Данії було відкинуто ратифікацію Маастрихтського договору. Європейській комісії разом із данським урядом довелося додатково пояснювати окремі аспекти маастрихтського договору, які стосуються болючих для національного суверенітету проблем, таких як запровадження єдиної валюти й спільної зовнішньої та оборонної політики. Врешті на повторному референдумі в червні 1993 р. більшість громадян Данії все ж проголосувала за ратифікацію Маастрихтського договору. Значну роль у забезпеченні роз'яснення положень Маастрихтського договору як таких, що не суперечать данській ідентичності, відіграв особисто Жак Делор [11, с. 92].

Водночас Ж. Делор на підтримку створення єдиного економічного простору мобілізував професійні спілки та підприємців. Активізація співробітництва на рівні конкретних фірм підштовхувала Європейське Співтовариство до поглиблення міждержавної взаємодії. Адже кооперація на рівні фірм мала посилюватись в умовах реального функціонування спільного внутрішнього ринку. Саме реалізація положень Маастрихтського договору мала забезпечити передумови для суттєвого прогресу на кожному з рівнів інтеграції.

У тому ж 1992 р. Жак Делор став лауреатом нагороди Карла Великого за особливі заслуги в розвитку європейської інтеграції.

Перший етап будівництва Європейської валютної системи був ускладнений фінансовою кризою 1992–1993 рр. У жовтні 1992 р. Делор наголосив на незмінності курсу на формування стабільної Європейської валютної системи.

До 1 січня 1993 р. набули чинності 255 директив, тобто 83 % передбачених планом імплементації зазначеної домовленості [14, с. 82]. Ж. Делор запропонував переговори між Спільним ринком та країнами Європейської асоціації вільної торгівлі, що прискорило вступ до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії. Зазначимо, що в історії доти ще не було випадку мирної передачі державою суттєвих складових свого суверенітету в таких масштабах на рівень наднаціональних органів влади [14, с. 84].

Створення Спільного ринку ЄС можна порівняти хіба що з подоланням феодальної роздробленості, яка була властива Європі в середні віки.

У червні 1993 р. на засіданні Європейської ради в Копенгагені за ініціативи Ж. Делора були визначені основні параметри відносин ЄС з країнами – кандидатами на вступ. Так звані копенгагенські критерії передбачають адекватність країн-кандидатів вимогам політичних, економічних та функціональних (членських) критеріїв членства в ЄС.

Зокрема зазначалось, що «асоційовані члени мають бути в змозі взяти на себе обов'язки країн-членів, виконавши всі економічні та політичні вимоги». Тож до знаменитих «копенгагенських критеріїв» членства в ЄС належать: стабільність інститутів демократії, верховенство демократії у захисті прав людини та національних меншин; наявність функціонуючої ринкової економіки, можливість витримати конкуренцію та інші складові участі в ЄС, можливість прийняття всіх зобов'язань членства, у тому числі дотримання умов політичного, економічного та валютного союзів. Країни-кандидати мають усвідомлювати, що шокові реформи вони проводять для себе, а не для ЄС. 1 листопада 1993 р. із набуттям чинності Маастрихтського договору було започатковано функціонування Європейського Союзу [7, с. 18–19].

10 лютого 1994 р. Європейський парламент виступив на підтримку прийняття єдиної конституції ЄС. Деякі радикальні проекти пропонували впровадження інституту президента як вищого виконавчого органу ЄС. Однак тодішні реалії змусили відмовитись від реалізації радикальних пропозицій прихильників федералістської ідеї [3, с. 281]. Принаймні слід було позбутися «дефіциту демократії» в політичному житті керівних наднаціональних структур ЄС. Для цього знадобилося понад десять років. Лише 29 жовтня 2004 р. Ж. Делор був присутній у Римі на підписанні першої Конституції ЄС 25 країнами-членами. Зазначимо, що аби це сталось, Делор за часів своєї активної політичної діяльності багато зробив на посаді голови Європейської комісії [10, с. 11].

16 червня 1994 р. у Люксембурзі Ж. Делор від імені Європейської комісії поставив підпис під Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими співтовариствами. У цьому історичному документі наголошувалось на важливості постійного політичного діалогу між Україною та єдиною Європою, закладались правові передумови для розвитку взаємовигідної торгівлі та підвищення інвестиційної активності, що врешті мало створити сприятливі умови для більш гармонічних економічних відносин між Україною та ЄС.

Зазначена Угода на накреслювала основні напрями економічного, соціального, фінансового, науково-технічного, культурного співробітництва сторін. ЄС зобов'язувався допомагати зміцненню в Україні стабільної демократичної системи й завершенню її переходу до ринкової економіки. Тож у цьому сенсі ми маємо підстави вважати Делора одним із тих політиків, які стояли біля початку складного й тернистого шляху нашої країни до єдиної демократичної мирної Європи.

24 червня 1994 р. на Корфу за участю Ж. Делора було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Європейськими співтовариствами та Російською Федерацією. Тим самим створювалось ширше зовнішнє коло партнерів ЄС. І в цьому теж полягає заслуга Ж. Делора в історії європейської інтеграції.

Водночас 25 червня 1994 р. були підписані Угоди про вступ до ЄС Австрії, Фінляндії, Швеції та Норвегії. Проте 28 листопада 1994 р. народ Норвегії на референдумі з економічних міркувань одноосібного

використання нафтогазових ресурсів Північного моря висловився проти вступу до ЄС. Але ця прикрість, звичайно, не завадила Жаку Делору 1 січня 1995 р. привітати народи Австрії, Швеції, Фінляндії зі вступом до Європейського Союзу. Тож прийнявши ЄС у складі 12 країн-членів на початку своєї брюссельської кар'єри як голови Європейської комісії, на її завершенні Ж. Делор лишив єдину Європу у складі вже 15 країн-членів.

Виступаючи 17 січня 1995 р. перед Європейським парламентом, голова Європейської комісії Жак Делор пропонував таку модель європейської федерації. Заради зменшення витрат на користь країн із слабше розвиненою економікою проект передбачав утворення навколо консолідованого «ядра» Європейського Співтовариства різних зон співробітництва з різною глибиною інтегрованості до ЄС [3, с. 47]. Наприкінці 1995 р. Жак Делор залишив посаду голови Європейської комісії.

Напередодні грудневого 2000 р. самміта ЄС у Ніцці колишній голова Європейської комісії Ж. Делор наголошував, що інституційна реформа є обов'язковою умовою розширення ЄС, але вона не може зводитися до розв'язання лише трьох «технічних» питань, пов'язаних із визначенням чисельності і складу Європейської комісії, балансуванням позицій під час визначення принципу головування в ЄС, переглядом принципу застосування права національного вето та розширенням прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів. Вона має стосуватися глибокого перегляду самої філософії європейського будівництва [3, с. 290].

Адже внаслідок розширення ЄС з 15 країн-членів принаймні до 25 збільшиться питома кількість «малих» (з точки зору політичної коректності малих відповідно до критеріїв площі території та чисельності населення) країн. Внаслідок цього міжурядовий підхід до європейської інтеграції, який ґрунтувався на дотриманні принципу одностайності у прийнятті рішень, стає неефективним. Тому розширеному ЄС слід відмовитись від механізмів прийняття рішень, які діяли для Європейської Спільноти з часів її заснування, коли вона налічувала всього шість країн.

23 березня 2002 р. з початком роботи Європейського конституційного конвенту Ж. Делор зазначав, що в цьому документі обов'язково має бути зафіксований принцип багатьох швидкостей інтеграції, адже повна функціональна інтеграція, яка могла бути прийнятна для 15 країн – членів ЄС, у майбутньому не може бути реалістичною метою для 30 держав – членів ЄС [6, с. 381].

Зазначимо, що 85-річний Жак Делор продовжує слідкувати за перипетіями розгортання процесу європейської інтеграції. Зокрема, коментуючи роботу Європейського конституційного конвенту, він наголошував, що, на його думку, «ключовим питанням лишається проблема відносин між Європейською Комісією та національними урядами. Адже в умовах європейської економічної рецесії ці відносини не мають перетворитися на родинну сварку. Тому спільні цілі

мають бути максимально реалістичними» [15, с. 42]. На його думку, існує реальна небезпека того, що таке інтенсивне розширення ЄС не сприятиме якісному об'єднанню Європи [1, с. 424].

1. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
2. *Жан-Батист Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
3. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
4. *Медведев Л. А., Синдеев А. А.* История западноевропейской интеграции (40–90-е гг. XX века). – Тверь, 1999.
5. *Сандро Гоці.* Урядування в об'єднаній Європі. – К., 2003.
6. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.
7. *Andrew McMullen.* European Commissioners 1952–1995. – London, 1997.
8. *Erik Holm.* The European Anarchy. Europe's Hard Road into High Politics. – Copenhagen, 2001.
9. Frankfurter Allgemeine Zeitung – 1 Dezember 2004.
10. *George Ross.* Inside the Delors Cabinet // Journal of Common Market. – 1994. – № 32. – P. 499–525.
11. *George Ross.* Jacques Delors and European Integration. – Cambridge, 1995.
12. *Helen Drake.* Political Leadership and European Integration: The Case of Jacques Delors // West European Politics. – London, 1995. – P. 140–160.
13. *Jacques Delors.* Memories. – Paris, 2003.
14. *John Gillingham.* European Integration. Super state or New Market Economy. 1950–2003. – Cambridge, 2003.
15. Wirtschaftswoche. – № 41. – 2.10.2003. – S. 42.
16. *Wistrich Ernest.* The United States of Europe. – London, 1994.

Надії Східної Європи

Михайло Горбачов

Європейська філософія історії продовжує сперечатися з приводу належності Росії до Європи. У самій Росії від часів Петра Першого також не було остаточного ототожнення самих себе із «європейцями». Імперська ідентичність цьому також не сприяла. Російська імперія завжди вважала себе особливою євразійською цивілізацією. Чи не найбільш «ідеальним» прикладом саме такої імперії можна вважати Радянський Союз. Саме тому СРСР, контролюючи після 1945 р. Східну Європу, безперечно, був і великою європейською потугою. Тому західних європейців так зацікавила і водночас налякала запропонована Михайлом Горбачовим ідея «спільного європейського дому». Чимало консервативних європейців скептично ставилися до реалістичності такого проекту. У кращому разі його вважали утопією, а у гіршому – черговою спробою СРСР «посварити» Європу та США, зруйнувавши тим самим євроатлантичну єдність. Однак ідея спільного європейського дому почала жити незалежно від політичної долі Горбачова. Після розвалу СРСР першими місце у новому європейському домі вибороли собі балтійські народи. Але справжньою заслугою М. Горбачова можна вважати надання свободи вибору східноєвропейським народам та завершення гострої стадії конфронтації доби «холодної війни».

Народився останній Генеральний секретар ЦК КПРС, перший і останній президент СРСР Михайло

Сергійович Горбачов 2 березня 1931 р. у селі Привільному Червоногвардійського району Ставропольського краю в селянській родині. Так напередодні голодомору народилась людина, яка вписала помітну главу в історію СРСР, Росії, Європи та всього світу. Адже сталінський СРСР був одним із найсерйозніших стимулів для розгортання європейської інтеграції. А демонтаж радянської імперії, стимульований діяльністю останнього Генерального секретаря ЦК КПРС, став потужним імпульсом до демократичних змін у Східній Європі та прискорення процесу об'єднання європейського континенту.

Раннє дитинство М. С. Горбачова пройшло в родині діда, який посідав помітне місце в місцевій колгоспній ієрархії [23, с. 18]. Саме від діда йому дісталася харизма тяги до публічної політичної діяльності. Згадуючи про молоді роки, М. Горбачов завжди наголошує на важких випробуваннях часів Великої Вітчизняної війни. На Ставропіллі деякий час родина навіть жила під окупацією [10, с. 44].

Після Перемоги дитинство Горбачова закінчилось. У 1946 р. він почав трудову діяльність механізатором. Наступного року, коли Михайлу Горбачову виповнилось 16 років, за великий намолот зерна на комбайні він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, що стало першим щаблем на ієрархічній драбині радянської еліти [19, с. 27]. У 1950 р. після закінчення середньої школи зі срібною медаллю М. Горбачов вступив на юридичний факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Він брав активну участь у діяльності комсомольської організації університету і завдяки цьому в 1952 р. став членом сталінської КПРС [24, с. 85].

5 березня 1953 р. зі смертю Сталіна розпочався процес ідеологічних пошуків. На юридичному факультеті МГУ одним із друзів Горбачова був майбутній ідеолог «празької весни» чех З. Млинарж [27, с. 38]. Врешті у 1955 р. М. Горбачов закінчив юридичний факультет Московського державного університету. За розподілом повернувся на малу батьківщину, де став працювати заступником керівника відділу агітації і пропаганди, першим секретарем Ставропольського міського комітету комсомолу.

Наступний етап його ідеологічної революції почався 25 лютого 1956 р., коли була оприлюднена доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки». Цей історичний документ був повністю опублікований лише 1989 р. вже за Генерального секретаря КПРС М. Горбачова. На думку колишнього голови Комітету державної безпеки СРСР В. Крючкова, «у стратегічному плані обраний курс (на десталінізацію) був єдино вірним, без нього неможливий був здоровий розвиток суспільства. Тактично ми припустилися серйозної помилки, коли зробили цей крок без серйозного пропагандистського забезпечення» [17, с. 34].

Врешті ідею можна ефективно перемогти лише іншими ідеями. У березні 1957 р. Римський договір започаткував розвиток Європейського Економічного Співтовариства. Тоді європейська інтеграція оцінювалась радянським керівництвом ще в ленінських традиціях.

«Сполучені Штати Європи, – писав у 1915 р. вождь пролетаріату, – можливі передусім як угода європейських капіталістів щодо того, як спільними зусиллями знищувати соціалізм у Європі». Тому «Сполучені Штати Європи за капіталізму або неможливі, або реакційні» [18, с. 352–353].

Тим часом у червні 1957 р. М. Хрущов довів до політичного банкрутства «антипартійну групу Молотова, Маленкова, Кагановича та примкнутого до них Шепілова». У цей бурхливий час хрущовських реформ М. Горбачов робив партійну кар'єру, коливаючись разом із курсом партії [24, с. 99].

У грудні 1962 р. М. Горбачов подолав черговий кар'єрний щабель і перейшов на роботу в партійні органи. У той час внаслідок хрущовських реформ партійні органи були розділені на промислові й сільські. Партійна кар'єра М. Горбачова почалася з посади завідувача відділу організаційно-партійної роботи Ставропольського територіально-виробничого сільськогосподарського управління крайового комітету КПРС [23, с. 88]. Інтереси молодого партійця на тому історичному етапі, звичайно, були далекими від осмислення проблем європейської інтеграції.

До речі, у 60-ті рр. XX ст. М. Хрущов пропонував розвивати економічне співробітництво між Радою Економічної Взаємодопомоги та Європейським Економічним Співтовариством. Проте СРСР заперечував проти присутності представників ЄЕС на міжнародних конференціях спостерігачів [14, с. 15]. Тоді Радянський Союз ще сподівався, що «імперіалістичні суперечності» розвалять Спільний ринок.

Проте 14 жовтня 1964 р. М. Хрущов, так і не дочекавшись цього, був звільнений з усіх посад. До влади прийшов 57-річний Л. Брежнєв. Нове керівництво скасувало рішення 1962 р. про обов'язкову ротацію партійних керівників усіх рівнів. Проте кадрові зміни у верхах не стали перешкодою для політичної діяльності Горбачова, адже саме за періоду «розвинутого соціалізму» він робив вищу партійну кар'єру [25, с. 128].

У вересні 1966 р. М. Горбачов був обраний першим секретарем Ставропольського міського комітету партії. Наступного 1967 р. Ю. Андропов очолив КДБ СРСР і зайнявся пошуком молодих перспективних кадрів, які рано чи пізно мали замінити кремлівську «герусію». Водночас 1967 р. Горбачов здобув другу вищу освіту, заочно закінчивши Ставропольський сільськогосподарський інститут за спеціальністю агроном-економіст. І вже у серпні 1968 р., коли душили експеримент із соціалізмом з людським обличчям у Чехословаччині, 37-річний М. Горбачов був обраний другим секретарем Ставропольського крайкому КПРС [19, с. 117]. Йому знадобилось небагато часу, аби у квітні 1970 р. обійняти важливу номенклатурну посаду і стати першим секретарем Ставропольського крайового комітету КПРС.

З 1971 р., так би мовити, «за посадою» М. Горбачов став членом ЦК КПРС. З того часу він дістав особистий доступ до перекладів документів комуністичних партій західноєвропейських країн, в яких

посилювалась ідейна течія «європейського комунізму», що сприяла переродженню ліворадикального політичного середовища на Заході, ствердженню тут неоліберальних ідей та зміні ідейних поглядів радянської номенклатури. В 1972 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв заявив, що СРСР розглядає питання визнання європейської інтеграції як «об'єктивної реальності» [4, с. 212].

У 1973 р. радянське керівництво вітало пропозицію В. Брандта налагодити офіційні зв'язки між Європейським Економічним Співтовариством та Радою Економічної Взаємодопомоги. У лютому 1976 р. такі переговори офіційно розпочались, проте до 1981 р. вони перебували у глухому куті [25, с. 109]. Слід зазначити, що кризові явища також у цей час охопили радянське сільське господарство. Старці з політбюро вирішили підключити до вирішення проблем молоді кадри. Так у листопаді 1978 р. М. Горбачов став секретарем ЦК КПРС із питань агропромислового комплексу. Цю посаду він з відносним успіхом обіймав до березня 1985 р. У грудні 1979 р. Горбачов став кандидатом у члени політбюро. Він розробляв «Продовольчу програму», яка так і не була виконана [24, с. 111].

Тим часом настав заключний етап історії СРСР. 27 грудня 1979 р. радянські війська були введені в Афганістан. 14 січня 1980 р. Генеральна Асамблея ООН 104 голосами (проти 18) засудила ці дії, що поклало край політиці розрядки міжнародної напруженості. У відповідь на радянську агресію ЄЕС у 1980 р. запровадив деякі економічні санкції проти СРСР. З огляду на це Кремль негативно оцінював європейські інтеграційні процеси та не погоджувався на обмін дипломатичними представництвами.

Врешті у жовтні 1980 р. М. Горбачов став членом політбюро ЦК КПРС. Відтоді цей наймолодший член найвищого органу партійного керівництва СРСР, демонструючи дива макіавеллізму, проводив цілком лояльний курс щодо старців на радянському владному Олімпі. Жодних натяків на схильність до дисидентства, звичайно, й бути не могло.

24 травня 1982 р. політбюро ЦК КПРС затвердило «Продовольчу програму» [25, с. 127]. Проте значно більше коштів виділялось на ведення афганської війни. Паралельно зменшувались радянські прибутки від експорту природних ресурсів. Своєю чергою президент США Р. Рейган оголосив «хрестовий похід» проти радянської «імперії зла». У червні 1982 р. США дотиснули західноєвропейські країни щодо запровадження ембарго на постачання до СРСР обладнання, призначеного для будівництва газопроводу Уренгой – Ужгород – Європа.

10 листопада 1982 р. помер Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. Конфронтація із Заходом все негативніше позначалася на стані радянської економіки. Колишній шеф радянської зовнішньої розвідки В. Крючков зазначав, що «вся розвідувальна інформація, яка добувалась у НАТО, свідчила про підготовку до війни» [17, с. 122]. Насправді психологічна війна проти СРСР вже входила у стадію вирішального наступу Заходу та його цінностей. Кадрова чехарда на кремлівському

Олімпі ще більше делегітимізувала радянську політичну систему [25, с. 139].

9 лютого 1984 р. помер Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов, який намагався поставити СРСР на шлях реформ за Ден Сяопіном, тобто з суворим політичним контролем із одночасним ринковим експериментом в економіці. Китайський варіант перебудови було відкинуто. Проте, як зазначає колишній шеф КДБ В. Крючков, – «жодної чіткої програми перебудови не існувало навіть у проекті» [17, с. 241]. Тим часом у грудні 1984 р. секретар ЦК КПРС М. Горбачов відвідав Лондон, де мав першу особисту зустріч із британським прем'єр-міністром М. Тетчер. Вона зазначила, що «Горбачов один із перших російських лідерів, який мислить як західний політик» [15, с. 499]. Як наголошував колишній радник М. Горбачова Г. Шахназаров, «люди роблять великі революції, реформи і перебудови, а ті, своєю чергою, "роблять" великих людей, надаючи їм бажаний або неочікуваний шанс вийти з тіні на авансцену» [28, с. 276].

11 березня 1985 р. 54-річний М. Горбачов був обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС – «тому, що такою була воля офіційно не визнаної, але існуючої громадської думки» [28, с. 292]. По суті, так було покладено край тоталітаризму як ототожненню суспільства з державою. Вже 25 травня 1985 р. політбюро ЦК КПРС затвердило «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на період 1986-1990 рр.» Водночас вважалось, що непоступливість заважає розвитку взаємовигідних відносин зі США.

У травні 1985 р. М. Горбачов, виступаючи на партійно-господарському активі в Ленінграді, висунув гасло «прискорення соціально-економічного розвитку» [25, с. 116]. Тоді ж під час переговорів з італійським прем'єр-міністром Б. Краксі М. Горбачов заявив, що СРСР визнає Європейські Співтовариства як наднаціональну політичну одиницю. 29 травня 1985 р. в інтерв'ю газеті «Правда» генсек висловився за розвиток торговельно-договірної бази відносин між ЄЕС та Радою Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) [4, с. 214]. На тому етапі ще були ілюзії відносин на рівних у «спільному європейському домі» від Атлантики до Владивостока. Натомість партнерство стало фактично асиметричним. Хоча цей факт прикривався риторикою «взаємозалежності між державами з різними суспільними системами» [13, с. 261].

Тривало оновлення вищого номенклатурного кадрового ядра. Вже 2 липня 1985 р. Б. Єльцин був обраний секретарем ЦК КПРС. Так власними руками М. Горбачов створив собі найсерйознішого внутрішньополітичного опонента [6, с. 11].

Перед спробою вирішення внутрішніх проблем слід було створити більш сприятливий міжнародний клімат. Ключовим у цьому сенсі було налагодження нормальних відносин зі США. Вже 20 листопада 1985 р. у Женеві відбулася перша зустріч М. Горбачова та Р. Рейгана. Лідери сподобались один одному взаємним прагматизмом [12, с. 118]. Водночас тоді, на зорі «перебудови», звичайно, ще й мови не було про демонтаж соціалістичного табору в Східній Європі. Навпаки, 27 грудня

1985 р. сесія Ради Економічної Взаємодопомоги прийняла програму комплексного розвитку до 2000 року. А 15 січня 1986 р. був висунутий черговий пропагандистський горбачовський прожект – план ліквідації ядерної зброї в світі до 2000 р. (взагалі ця цифра стала для нього магічною) [24, с. 184]. Слід було підтверджувати готовність до змін конкретними кроками. Їх було зроблено 25 лютого 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС, де пролунало критичне слово «застій» [19, с. 194].

У вересні 1986 р. за підсумками стокгольмської зустрічі НБСЄ СРСР вперше погодився на інспекції на місці як форму моніторингу за процесом роззброєння. Наступальна позиція Заходу щодо захисту прав людини давала свої плоди. Тоді ж СРСР підписав Договір про заходи довіри та перевірки військової діяльності від Атлантики до Уралу з інспекціями сухопутних та військово-повітряних сил.

Своєю чергою для ЄЕС настав якісно новий етап інтеграції, пов'язаний із планом створення до 1992 р. спільного ринку товарів, послуг, капіталів. Це додавало радянському лідерові аргументів у захисті ідеї збереження СРСР, економіка якого мала вищий за ЄЕС ступінь кооперативних зв'язків. З'явилось пропагандистське кліше щодо «спільного загальноєвропейського дому». А в форматі євроцентристського уявлення про розвиток всесвітньої історії почали гучно лунати заклики до повернення на шлях світової цивілізації, з якого СРСР зійшов, реалізуючи соціалістичний експеримент.

Серйозно підірвала систему радянського соціалізму 26 квітня 1986 р. чорнобильська катастрофа, яка відкрила шлях гласності. «Мирний атом» дійшов до кожної оселі у «спільному європейському домі». З того часу з кожним роком перебудови могутність СРСР слабшала.

Незабаром, 11–12 жовтня 1986 р., в ісландській столиці Рейк'явіку відбулася друга зустріч М. Горбачова та Р. Рейгана. Зокрема, радянський лідер запропонував «нульовий варіант» щодо ракет середньої дальності в Європі, які опинились на території ФРН, НДР та ЧССР під час реалізації програми «доозброєння» НАТО та адекватної відповіді Ю. Андропова [17, с. 116].

З метою покращення іміджу на Заході М. Горбачов у грудні 1986 р. наказав повернути із горьківського заслання академіка А. Д. Сахарова. Тоді ж, 17–18 грудня 1986 р., відбулися перші міжнаціональні заворушення в казахській столиці Алма-Аті.

Проте сам термін «перебудова» став застосовуватись лише після січневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС, який був присвячений кадровим питанням. До важелів влади прийшли прихильники курсу реформ. У цей час була опублікована багатьма європейськими мовами книга Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Своєю чергою західні керівники звертали увагу М. Горбачова на той факт, що демократичні реформи в СРСР ніколи не відбудуться, якщо Кремль не відмовиться від силового контролю за країнами соціалістичного табору.

У зв'язку із запровадженням «нового політичного мислення» почалися зміни на міжнародній арені, коли у лютому 1987 р. СРСР запропонував виділити проблему ракет малої та середньої дальності в Європі

з решти складного блоку питань скорочення стратегічних наступальних озброєнь і створення американської системи протиракетної оборони та укласти щодо цих ракет окрему угоду [8, с. 116].

Влітку 1987 р. у форматі реалізації ідеї М. Горбачова про побудову «спільного європейського дому» було підписано угоду про співробітництво між Радою Економічної Взаємодопомоги та Європейським Економічним Співтовариством [25, с. 213]. Однак помітних зрушень у внутрішній політиці в умовах, коли величезні ресурси йшли на подолання наслідків чорнобильської катастрофи, не було.

Тож у жовтні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС тодішній лідер московських комуністів Б. Єльцин піддав м'якій критиці темп перебудови [6, с. 85]. Вносилися зміни до управління економікою, з'явились перші кооперативи. Популярними ставали уявлення про шведську модель соціалізму. Але реформи не були продуманими, вони не були доведені до логічного завершення, врешті, не прогнозувались їхні можливі результати. Відмова від державної централізовано-планової економіки посилила диспропорції у соціально-економічній сфері та дестабілізувала економіку. Це стимулювало загострення міжнаціональних суперечностей.

У серпні 1987 р. в Литві, Латвії, Естонії відбулись демонстрації з вимогою скасування пакту Молотова - Ріббентропа. Республіки Прибалтики стали для горбачовської перебудови небезпечним революційним П'ємонтом.

Проте загалом на міжнародній арені, на думку радянського лідера, стверджувалась нова атмосфера [8, с. 117]. Символом цього стало 8 грудня 1987 р., коли у Вашингтоні Р. Рейган та М. Горбачов підписали Договір про ліквідацію ракет малої та середньої дальності в Європі.

Проте вже з 1988 р. М. Горбачов все менше міг контролювати процес реформ у СРСР та в країнах соціалістичного табору. Цьому сприяло проголошене нове політичне мислення, яке загальнолюдські інтереси декларувало вищими за класові [19, с. 170]. Правда, до останніх були чомусь прирівняні і національні інтереси СРСР як «імперії зла». Тобто М. Горбачов проігнорував, на нашу думку, слушне зауваження «гуру» американської зовнішньої політики Г. Кіссінджера, який зазначає, що «зовнішня політика, яка не враховує реального співвідношення сил і орієнтована на здогадки відносно чужих намірів, будується на піску» [16, с. 270]. Врешті із зовнішньою політикою останніх років СРСР це і сталось.

15 травня 1988 р. розпочалось виведення радянських військ із Афганістану. Того ж року було створено міжвідомчу комісію для підготовки переговорів між СРСР та Європейськими Співтовариствами [13, с. 264]. У червні 1988 р. XIX партійна конференція прийняла резолюцію «Про гласність». Паралельно відбувався процес створення народних фронтів, ініціативних груп на підтримку перебудови.

Концентруючи в своїх руках все більше влади, 5 жовтня 1988 р. М. Горбачов став головою Президії Верховної Ради СРСР. Він закликав до повновладдя рад і створення соціалістичної правової держави,

однак реальних механізмів для цього не створювалось, навпаки, гасло «дозволено все, що не заборонено законом» буквально підірвало залишки радянського правового порядку [19, с. 124].

Проте багатьом усе ще здавалось, що практичних обрисів набуває концепція М. Горбачова щодо розбудови «спільного європейського дому», коли 25 червня 1988 р. у Люксембурзі було підписано Декларацію про встановлення офіційних відносин між ЄС і Радою Економічної Взаємодопомоги. Однак фактично ці «особливі» відносини більше сприяли трансформації радянської зони впливу в Східній Європі та поглибленню кризи «соціалістичного табору».

У Нью-Йорку 7 грудня 1988 р. М. Горбачов виступив на сесії Генеральної Асамблеї ООН, пропагуючи чергові ініціативи у форматі «нового політичного мислення». Проте 8 грудня 1988 р. стався катастрофічний землетрус у Вірменії, яка внаслідок протистояння навколо Нагірного Карабаху була піддана економічній блокаді з боку Азербайджану. По мірі наростання міжнаціональних суперечностей всередині СРСР Москва вже не могла оживити співробітництво в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

18 січня 1989 р. в Москві М. Горбачов прийняв групу західних політиків. Колишній президент Франції В. Жискар д'Естен поцікавився реакцією Кремля на те, «якщо деякі східноєвропейські країни, зберігаючи узи безпеки з СРСР, побажають стати асоційованими членами ЄЕС?» На це М. Горбачов відповів: «я брутально відступив би від принципів відносин з нашими друзями, якби втягнувся в обговорення цього питання. Це була б "імперська позиція"» [12, с. 101].

Тим часом 15 лютого 1989 р. СРСР завершив виведення військ із Афганістану, втручання в справи якого Горбачов назвав «історичною помилкою». Процес розпаду імперії набув незворотного прискорення. Протягом березня 1989 р. активізувалась діяльність народних рухів «за перебудову» у прибалтійських республіках. 26 березня 1989 р. вперше на альтернативній основі відбулись вибори до Верховної Ради СРСР [25, с. 275]. Відчувалась потреба, відмовившись від головного болю у Східній Європі, зосередитись на збереженні СРСР. Так, колишній керівник КДБ СРСР В. Крючков свідчить, що соратник М. Горбачова А. Яковлєв, «перебуваючи в НДР у 1987-1988 рр., у бесідах із радянськими представниками зондував ґрунт щодо можливості об'єднання Німеччини» [17, с. 239]. Під час червневого 1989 р. візиту до Бонна М. Горбачов визнав, що кожна країна має право на вільне визначення свого соціального устрою. Демократичні зміни в країнах соціалістичного табору делегітимізували радянську владу та поставили її перед питанням щодо сенсу існування. На XIX Всесоюзній партійній конференції КПРС (28 червня - 1 липня 1988 р.) було прийнято рішення про перехід реальної влади від компартії до Рад. Але це призвело до фактичної втрати керованості країною, адже Ради не мали менеджерського досвіду й ефективних адміністративних важелів впливу.

У травні 1989 р. Горбачов заявив про однобічне виведення 500 радянських тактичних ядерних боєголовок із країн Східної Європи.

У червні 1989 р. внаслідок домовленостей за «круглим столом» між польськими комуністами та професійною спілкою «Солідарність» відбулись напівдемократичні вибори до Сейму Польщі.

Водночас у травні – червні 1989 р. на Першому з'їзді народних депутатів СРСР між Горбачовим та Єльциним загострилась боротьба за лідерство у реформаторському процесі [6, с. 121]. Зокрема, загострення міжнаціональних відносин змусило у вересні 1989 р. на пленумі ЦК КПРС, присвяченому міжнаціональним взаєминам, рекомендувати укласти новий федеративний союзний договір, у якому пропонувалось передбачити механізм виходу республік з Союзу. У цей час Горбачов позбувся старої номенклатурної гвардії. «Горбачов, – зазначає Дж. Буш-старший, – у принципі не був зацікавлений у проведенні політичних реформ заради них самих, але бачив у них засіб боротьби з тими силами в партії, які блокували економічні зміни» [5, с. 24]. Тодішній президент США наголошує, що «Горбачов був дуже популярним у Європі, де існувала певна ейфорія» щодо його особистості [5, с. 20].

Революційні процеси посилювались по всій Центральній Європі. 7 жовтня 1989 р. Угорська соціалістична робітнича партія була перейменована на Угорську соціалістичну партію. Того ж дня М. Горбачов узяв участь у святкуванні 40-річчя НДР. Він фактично санкціонував зміну керівництва Соціалістичної єдиної партії Німеччини, сподіваючись на демократизацію політичної системи НДР [31, с. 151].

Поступово відбувалась еволюція поглядів самого Генерального секретаря ЦК КПРС, який, здавалось, принаймні ідеологічно наближався до цінностей європейської соціал-демократії [1, с. 22–23]. У зв'язку з цим колишній шеф КДБ В. Крючков зазначав, що «друзі в соціалістичних країнах розраховували на нашу моральну, політичну підтримку, але її не отримували» [17, с. 295]. Адже «після переведення в 1989 р. торговельних розрахунків з колишніми соціалістичними країнами на доларову основу почалась стрімка руйнація економічних відносин у соціалістичній співдружності в цілому» [17, с. 374].

1 листопада 1989 р. М. Горбачов прийняв у Кремлі нового лідера НДР Е. Кренца. Останній повідомив його про гасла, які лунатимуть на мітингу 4 листопада і підштовхуватимуть до «перебудови» у кольорах НДР. М. Горбачов поділився досвідом радянської перебудови. Зокрема, він зазначив, що «виникли сепаратистські, націоналістичні, антисоціалістичні рухи, на бік яких стали кримінальні елементи. Партія не вирішить проблем, якщо не буде співпрацювати з цими силами» [29, с. 218]. Проте ситуація все більше виходила з-під контролю.

9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. Для радянського керівництва це була «очікувана несподіванка» [29, с. 219]. Наступного дня в телеграмі М. Горбачову Е. Кренц доповідав, що за ніч Західний Берлін відвідали 60 тис. східнонімецьких громадян, 45 тис. з яких повернулись. «З 6-ї ранку відновлюється візовий режим». Того ж дня М. Горбачов у посланні Г. Колю закликав «не допустити ускладнення та дестабілізації ситуації» [29, с. 240]. Проте повернути назад хід історії вже було неможливо.

10 листопада 1989 р. пішов у відставку комуністичний лідер Болгарії Т. Живков. 13 листопада 1989 р. лідером НДР став «східнонімецький Горбачов» Ханс Модров. 24 листопада 1989 р. пішло у відставку все керівництво чехословацької компартії. А 26 листопада 1989 р. на виборах до парламенту Угорщини перемогли антикомуністичні сили. 2–3 грудня 1989 р. на Мальті Горбачов та Буш поховали доктрину Брежнєва. На думку Б. Скоукрофта, «Горбачов не розумів становища у Східній Європі, штучності характеру соціалістичних режимів у країнах цього регіону. Він намагався виростити там "маленьких Горбачових", які користувались би загальнонародною підтримкою» [5, с. 47]. Але це було неможливо.

25 грудня 1989 р. було страчено комуністичного диктатора Румунії Н. Чаушеску. Водночас у КДБ СРСР було ліквідовано П'яте управління, яке займалось «ідеологічними диверсіями» [24, с. 257]. Загострення ідеологічної кризи наклалось на кризу економічну та політичну. У форматі «нового політичного мислення» відбулась повна відмова від радянських «імперських інтересів». Після народних революцій 1989 р. Європа опинилась у такому самому становищі, як у 1919 р. внаслідок закінчення Першої світової війни. М. Горбачов поступово почав схилятись до ідеї європейської конфедерації, яка мусила доповнювати конфедерацію, що мала виникнути на місці колишнього СРСР [10, с. 245]. Проте стара гвардія вимагала встановлення порядку. 20 січня 1990 р. радянські війська були введені до Баку, але міжетнічні зіткнення не припинились.

Водночас СРСР у 1990 р. розпочав виведення військ із країн Східної Європи. Чим критичнішою ставала політична й економічна ситуація всередині СРСР, тим на більші поступки Заходові в надії на підтримку та економічну допомогу йшов М. Горбачов. Внаслідок цього на Заході спостерігалась «горбіманія», а в СРСР його авторитет стрімко зменшувався.

7 лютого 1990 р. було скасовано шосту статтю Конституції СРСР 1977 р. щодо керівної ролі комуністичної партії. Внутрішньополітичний хаос, відсутність чинного законодавства, спроба поєднати залишки «командної економіки» з ринком остаточно підірвали внутрішньополітичний кредит довіри радянського народу до М. Горбачова. Фактично точилася мала громадянська війна.

Аби зміцнити крісло, яке хиталось під ним, 15 березня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР обрав (1329 голосів – «за», 495 – «проти») М. Горбачова Президентом Радянського Союзу. Це стало символом створення гібрида «президентсько-радянської» державної системи. Прогресуючий параліч влади на всіх рівнях став тотальним. Аби врятувати становище, слід було досягти зовнішнього успіху.

6 березня 1990 р. на зустрічі з новим лідером НДР Х. Модровим М. Горбачов наголошував на неприйнятності включення майбутньої єдиної Німеччини до НАТО, яка б аргументація на користь цього рішення не висувалась [2, с. 117]. Проте черговий удар по фундаменту СРСР 11 березня 1990 р. зробила Литва, яка першою прийняла

декларацію незалежності. 30 березня 1990 р. естонський парламент проголосив незалежність республіки. 4 травня 1990 р. проголосила незалежність Латвія. Вже 1 травня 1990 р. перші заклики до відставки М. Горбачова пролунали в Москві.

У червні 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла рішення про перехід до регульованої ринкової економіки. М. Горбачов намагався дотримуватися центристської позиції, проводячи маневри між партійними консерваторами та демократичними радикалами, тому у вирішенні внутрішньополітичних проблем почав проявляти непослідовність і некритичне ставлення до власних дій [22, с. 44].

Водночас 8 червня 1990 р. було переглянуто статут Організації Варшавського договору. За цих обставин радянське керівництво було серйозно стурбоване проблемою пов'язання процесу об'єднання Німеччини з загальноєвропейським процесом. У цьому сенсі ключовим було питання визначення зміненого військово-політичного статусу Німеччини відповідно до формування європейських структур колективної безпеки. М. Горбачов навіть пропонував, щоб Німеччина, як Франція, входила лише до політичних структур НАТО. Тим самим вона нібито поєднувала б ОВД і НАТО, послаблюючи суто військові аспекти діяльності цих блоків [2, с. 118].

Паралельно 12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів РСФРР з подачі Б. Єльцина прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії. Через два тижні на Європейській раді, яка відбувалась у Дубліні, ЄЕС, наголосивши на потребі сприяння успіху демократичних політичних та економічних реформ, започаткованих М. Горбачовим, погодився розробити програму надання кредитів заради забезпечення структурних змін у СРСР. Однак ці кредити втікали до рук корупціонерів, як вода в пісок.

Слід зазначити, що взагалі баланс інтересів у зовнішній політиці віддзеркалює складне кількісне та якісне співвідношення між сукупністю різних факторів. Компроміси відображали конкретне співвідношення сил на міжнародній арені та позиції Горбачова в СРСР. Канцлер Г. Коль, спираючись на політичну й економічну міць Німеччини в Європі, застосовуючи адекватну дипломатичну тактику, досяг стратегічної мети німецької зовнішньої політики. Натомість СРСР утримувати величезну армію вже не міг. Союз був ослаблений дезінтеграційними процесами з боку колишніх радянських республік, де одночасно відбувались демократичні та національні революції. Це наближало вимушену капітуляцію СРСР внаслідок поразки в «холодній війні» [25, с. 270].

2 липня 1990 р. почався останній «легітимний» XXVIII з'їзд КПРС. Із партії вийшов Б. Єльцин. Крісло під самим Генеральним секретарем серйозно хиталось, проте в номенклатури не вистачило політичної волі до радикальної «контрреволюції».

Незабаром послаблений внутрішньополітичними баталіями Горбачов 15 липня 1990 р. після переговорів з Г. Колем погодився на членство ФРН у НАТО за умови надання СРСР гарантій військової безпеки та

економічної допомоги. Врешті 12 вересня 1990 р. в Москві було підписано Договір про остаточне врегулювання німецького питання, який 4 березня 1991 р. був ратифікований Верховною Радою СРСР. Фактично можна вважати, що М. Горбачов у той час погодився з концепцією Ф. Міттерана, який пропонував «розпорошити» вплив об'єднаної Німеччини за рахунок якісного поглиблення не лише економічних, а й політичних складових європейської інтеграції [25, с. 255].

Зміни почалися й у радянській Україні. 2–17 жовтня 1990 р. відбувалось голодування студентів у Києві на Майдані. Горбачов у цей час перебував із візитом у Франції, де 19 листопада 1990 р. було прийнято Паризьку хартію НБСЄ для єдиної Європи. Того ж дня підписано Договір про скорочення звичайних видів збройних сил у Європі. Символом поразки в «холодній війні» став той факт, що дві третини скорочень припадали на Організацію Варшавського договору, тобто, за великим рахунком, на СРСР.

Президент Франції Ф. Міттеран, оцінюючи роль М. Горбачова, казав, що «вперше в історії ми є свідками докорінної трансформації європейського пейзажу, яка не є наслідком війни» [25, с. 284]. Висловлювалось бажання замінити стабільність, яка впродовж 40 років була в Європі з обмеженою свободою, на свободу в умовах стабільності. Наголошувалось, що демократії ніколи не воюють одна з одною. Проте незабаром з'ясувалось, що безпека, на жаль, є беззастережною лише на папері.

У листопаді 1990 р. М. Горбачов став лауреатом Нобелівської премії миру. Того ж місяця Верховна Рада СРСР надала президенту СРСР надзвичайні повноваження. Проте центр незворотньо втрачав важелі впливу на республіки, які розпочали «парад суверенітетів». 21 грудня 1990 р. відбулась відставка Е. Шеварднадзе з посади міністра закордонних справ СРСР. 26 грудня 1990 сталась відставка уряду М. Рижкова [24, с. 299].

У січні 1991 р. на зміну уряду М. Рижкова прийшов уряд В. Павлова. 10 січня 1991 р. М. Горбачов звернувся до Верховної Ради Литовської Радянської Соціалістичної Республіки з пропозицією не виходити зі складу СРСР без дотримання конституційної процедури, яку ще слід було розробити. 12–13 січня 1991 р. сталися криваві події у Вільнюсі. Після цього колишні соціалістичні країни Східної Європи переконались у збереженні реальної загрози повернення радянського керівництва до проведення імперської політики. У січні 1991 р. у Вишеграді Угорщина, Польща та Чехословаччина створили «Вишеградський блок», який поставив собі за мету якнайскоріше укладення угод про асоціацію з ЄС.

Тим часом 17 березня 1991 р. 76,4 % з тих, хто взяв участь у всесоюзному референдумі, проголосували за збереження оновленого Союзу, під яким незрозуміло що малося на увазі [25, с. 300]. Водночас квітневий 1991 р. пленум ЦК КПРС не прийняв заяву М. Горбачова про відставку. Одні партійці критикували його за те, що не руйнував імперію, інші – що почав реформувати Союз. «Отже, я на правильному шляху», – думав М. Горбачов [8, с. 215]. Проте цінова реформа збільшила рівень

соціальної напруги в країні. І покращення становища радянські люди вже не очкували, навіть після того, як 23 квітня 1991 р. почався новоогарьовський процес. Проте СРСР, подібно «гігантському танкеру, який іде на рифи, стрімко рухався в бік дезінтеграції» [26, с. 512].

12 червня 1991 р. Б. Єльцин був обраний першим президентом Росії. «Метою Горбачова як реформатора, – зазначав Г. Шахназаров, – був демонтаж тоталітарної системи. Метою Єльцина як революціонера була її руйнація» [28, с. 382]. Демонструючи неспроможність ефективного керівництва Союзом, М. Горбачов втрачав популярність серед переважної більшості населення країни. Чим більше повноважень у своїх руках концентрував президент СРСР, тим меншою була його реальна влада.

Зокрема, Статут Ради Економічної Взаємодопомоги, який був затверджений 13 квітня 1960 р., в положенні про членство визнавав, що «кожна країна-член може вийти з Ради, повідомивши про це депозитарія зазначеного статуту. Це повідомлення набуває сили через шість місяців після його отримання» [21, с. 347]. Стаття 11 Варшавського договору передбачала, що «...в разі створення в Європі системи колективної безпеки і укладення з цією метою загальноєвропейського договору про колективну безпеку, зазначений договір втрачає свою силу з дня набуття чинності загальноєвропейського договору» [21, с. 13].

28 червня 1991 р. офіційно припинила своє існування Рада Економічної Взаємодопомоги [25, с. 325]. 1 липня 1991 р. в Празі на нараді політичного консультативного комітету держав – учасниць Організації Варшавського договору було підписано протокол про припинення дії Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу від 14 травня 1955 року. Це були основні дати, які завершили історію «холодної війни» в її структурному оформленні та започаткували історичну епоху формування нової Європи.

В. Крючков із сумом згадує обговорення на засіданні Ради Безпеки СРСР позиції, яку Горбачов мав обстоювати на нараді «великої сімки» в Лондоні, де президент СРСР перебував 17 липня 1991 року. Зокрема, прем'єр-міністр В. Павлов пропонував передусім розвивати торговельно-економічні відносини з європейськими країнами. Адже на відміну від американців «у політичних підходах європейських країн менше кон'юнктурних міркувань». Натомість «Горбачов бачив ключ до вирішення всіх наших проблем у розвитку радянсько-американських відносин» [17, с. 351]. Горбачов просить у Заходу 100 млрд доларів, у той час, коли втеча капіталу з СРСР як своєрідна форма контрибуції за поразку в «холодній війні» набула астрономічних розмірів.

Розстановка сил у світі різко змінилась не на користь СРСР. 25 липня 1991 р. відбувся останній пленум ЦК КПРС за участю Генерального секретаря М. Горбачова, який намагався зміцнити соціал-демократичну орієнтацію партії. Фактично він легалізував устремління тієї частини бюрократичної номенклатури, яка давно мріяла приватизувати загальнонародну власність і остаточно демонтувати соціалістичну систему радянського зразка.

Тим часом Європейський Союз 2 серпня 1991 р. затвердив програму технічної допомоги СРСР, яка після його розпаду вже реалізовувалась як переглянута програма ТАСІС для нових незалежних країн.

19–21 серпня 1991 р. внаслідок заколоту ГКЧП було зірвано підписання нового союзного договору [7, с. 12]. Керівники заколоту проявили нерішучість, непослідовність у своїх діях і програли інформаційну війну. Водночас немає доказів того, чи готовий був Горбачов діяти руками заколотників. Ці три дні лишаються інтригуючою таємницею. Справді, всі спеціальні служби світу не могли зробити з СРСР того, що з ним зробила його ж еліта [17, с. 116].

Президент СРСР М. Горбачов після путчу визнав незалежність Литви, Латвії, Естонії. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України приймає Акт проголошення незалежності України. У цей же день М. Горбачов заявив про розпуск ЦК КПРС. Він вважав, що має бути створена соціал-демократична партія, яка діятиме в умовах багатопартійності. Комітет більшовицької платформи в КПРС на чолі з Н. Андреєвою виключив його з КПРС «за зраду справи Леніна і Жовтневої революції, за зраду міжнародного робітничого і комуністичного руху» [19, с. 320].

Паралельно з розпадом СРСР тривав кривавий розпад Югославії. Вже 7 жовтня 1991 р. М. Горбачов закликав югославське керівництво припинити братовбивчу війну. Проте роль СРСР у цьому була зіграна, адже 4 листопада 1991 р. припинено діяльність МЗС СРСР. Було фактично припинено фінансування союзних владних структур. Аби прибрати президента СРСР, довелося ліквідувати саму державу. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум щодо незалежності України. Правда, і після цього Горбачов ще сподівався на збереження своєї політичної кар'єри в оновленому Союзі [9, с. 23].

8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі президент Росії Б. Єльцин, президент України Л. Кравчук та голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич підписали заяву про припинення існування СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. до СНД приєднались загалом 11 колишніх республік.

Після цього, 25 грудня 1991 р. М. Горбачов пішов у відставку [11, с. 139]. Проте не можна піти від наслідків власних дій. Російський політолог О. Панарін, аналізуючи досвід реформ Горбачова та китайського реформатора Ден Сяопіна, зазначав, що «у Дена домінувала цивілізаційна ідентичність, а у Горбачова превалювала прогресистська ідентичність, орієнтована на світле майбутнє, яке не знає просторових обмежень і кордонів» [22, с. 87].

Останній голова Комітету державної безпеки СРСР В. Крючков у своїх мемуарах наголошує, що «М. Горбачов, виступаючи на семінарі в Американському університеті в Туреччині, прямо заявив: "Метою мого життя було знищити комунізм, нетерпиму диктатуру над людьми" (газета "Советская Россия" від 19.08.2000 р.)» [17, с. 5–6]. Звичайно, ті люди, які адаптувались до цієї реальності та отримали з неї ціннісний зиск, позитивно оцінюватимуть плоди політичної діяльності М. С. Горбачова.

Врешті горбачовську перебудову робило його оточення, що належить до покоління «шістдесятників», яке мужніло за хрущовських реформ, зупинених на етапі підриву соціалістичних цінностей. Сам Горбачов визнає, що поворот у його світогляді стався після поїздки у 1969 р. в Чехословаччину [20, с. 269]. Він зазначає: «вірю в честь людини, у свободу та прогрес як основоположні цінності людського буття» [20, с. 9].

«Перебудова, – згадує М. Горбачов, – це прорив до свободи та спроба поєднати соціалістичні цінності з демократією» [20, с. 11]. Так людина, вірна соціалістичній ідеї, започаткувала крах соціалізму. З огляду на ці оцінки діяльності екс-президента СРСР, його колишній референт В. Печенєв стверджує, що «влада є тією єдиною ідеєю, що керує його поведінкою, яка змінює усе, що, здається, суперечить одне одному в його діях, дає змогу вловити в них внутрішню тверду логіку і ясний смисл: від позицій і поглядів "застійних" часів до реалістичного повороту на початку "перебудови", від ініціювання широких демократичних процесів у тоталітарній державі до кривавих подій у Баку, Тбілісі, Вільнюсі» [23, с. 95].

Починаючи приблизно з 1988 р. політична діяльність М. Горбачова була пов'язана з намаганнями практичної реалізації ідеї конвергенції, тобто поступового зближення «реального» соціалізму та капіталізму. СРСР в умовах жорсткого протистояння із Заходом відгородився від нього «залізною завісою», яка пройшла територією Центральної Європи. Тому зникнення соціалістичного табору розглядалось як крок до будівництва Спільного європейського дому. Непростим завданням Горбачова було примирити радянське суспільство, насамперед військових, з об'єднанням Німеччини. Г. Коль визнає, що без Горбачова мирна революція в НДР була би неможливою [20, с. 252].

Людина, суспільство, отримавши свободу, не відразу стають вільними. Горбачов не приніс у жертву свободу заради збереження соціалізму. Він дав свободу Східній Європі та покінчив із СРСР. Це головне для західних оцінок його діяльності. Але події у Косово 1999 р., 11 вересня 2001 р. у США, а потім в Іраку та Афганістані довели, що падіння Берлінського муру врешті не привело до зникнення міжнародних конфліктів світового масштабу. Навпаки, багато хто з аналітиків наголошує, що глобальна війна зі світовим тероризмом може тривати принаймні стільки ж часу, що й «холодна війна». Як уже згадувалось, у 1990 р. М. С. Горбачов став лауреатом Нобелівської премії миру. Це символізувало деідеологізацію міжнародних відносин СРСР, що перетворилась на капітуляцію радянського керівництва. Адже принаймні до 1986 р. політичне, економічне та військове протистояння СРСР західному світові лишалось головним принципом радянської зовнішньої політики. Натомість нове політичне мислення визнавало мирне співіснування не специфічною формою класової боротьби, а єдиним універсальним принципом міжнародних відносин, альтернативою якому проголошувалось знищення людської цивілізації у ракетно-ядерній війні. Горбачов пропонував створити глобальну систему міжнародної безпеки у суперечливому, але цілісному світі. Головний акцент було

зроблено на пріоритеті загальнолюдських інтересів над класовими, що означало фактичну відмову від геополітичних інтересів СРСР взагалі.

На думку академіка Г. Арбатова, з «холодною війною» «було покінчено не внаслідок жорсткості та посилення тиску Рейгана, а завдяки мудрості й гнучкості Горбачова та його політики» [20, с. 72]. Саме Горбачов врешті поховав стереотип американської пропаганди, що СРСР має сприйматись лише як «імперія зла».

Врешті не стала реальністю Європа, формування якої було передбачено листопадовою 1990 р. Паризькою хартією Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Росія опинилась за дверима «спільного європейського дому». Горбачов радикально змінив долю всього світу. І з огляду на цю обставину до кінця цього світу в історії триватиме ціннісний суд над його діяльністю.

Проте і після відставки життя триває. Влітку 1992 р. був створений Фонд Горбачова. 18 вересня 1992 р. Горбачов закликав французів проголосувати на референдумі за ратифікацію Маастрихтського договору. Врешті за це проголосували 51,05 % французів.

9 листопада 1992 р. М. Горбачов став почесним громадянином Берліна. Він намагався посередничати 3–4 жовтня 1993 р. під час конфлікту Б. Єльцина з системою рад. Проте марно. 23 лютого 1994 р. Державна Дума проголосувала за політичну амністію учасникам ГКЧП. Єльцин у «Записках президента» звинуватив Горбачова в тому, що він знав і готував цей «заколот» [6, с. 319].

18 квітня 1994 р. «Горбачов-фонд» провів конференцію до 100-річчя з дня народження Хрущова. Було доведено, що перебудова фактично стала продовженням запланованих реформ, проте врешті привела до несподіваного результату, який виявився смертним вироком для СРСР.

16 червня 1996 р. М. Горбачов намагався повернутись у велику політику, але на президентських виборах набрав всього близько 1 % голосів російських виборців [25, с. 306]. Електорат визнав, що він зробив багато помилок, які мали стратегічний вплив. На думку М. Горбачова, «драма перебудови в тому, що її заговорили, замордували та зірвали ті, хто більше думав про себе, а не про країну» [20, с. 12].

Але ці помилки перебудови стосуються і сучасних аспектів європейської інтеграції. Наприклад, 2 жовтня 2004 р. було підписано Амстердамський договір, що закріпив положення про гласність, яка передбачала відкритий доступ громадян і суспільних об'єднань до законодавчої документації європейських інститутів, що мало скоротити дистанцію між ними та громадянами європейських країн [30, с. 286].

У квітні 1999 р. в розпал бомбардувань Югославії силами НАТО лауреат Нобелівської премії миру М. Горбачов пропонував посередничати між Заходом та С. Мілошевичем [8, с. 198]. Проте 13–15 травня 1999 р. він, як свідок, не з'явився на думській процедурі імпічменту щодо Б. Єльцина. Незабаром Горбачов зазнав серйозної особистої трагедії. 20 вересня 1999 р. в Мюнстері померла його дружина Раїса Горбачова. Після цього політичну активність він розглядав як своєрідний спосіб виходу з депресії. Зокрема, 9 листопада 1999 р. Горбачов, Коль

і Буш були присутні на святкуванні з нагоди десятиріччя падіння Берлінського муру.

11 березня 2000 р. в десяту річницю свого обрання на посаду президента СРСР М. Горбачов провів установчий з'їзд «Російської соціал-демократичної (об'єднаної) партії». Він докладав зусилля до організації впливової соціал-демократичної партії в Росії [1, с. 44]. 7 травня 2000 р. В. Путін запросив М. Горбачова на свою інавгурацію. Проте російські ліберали звернули увагу на те, що у Горбачова в центрі уваги все ж перебувала людина, у другого російського президента – держава.

2 березня 2001 р. відсвяткували 70-річчя М. Горбачова. В інтерв'ю напередодні святкування ювіляр наголошував, що він «не має настрою підводити підсумки, є бажання ще щось зробити» [20, с. 8]. У привітанні Дж. Буша-старшого наголошувалось, що «історія повинна бути щедрою та доброю до Вас, віддаючи данину всьому, що Ви зробили, аби цей світ став менш конфліктним та більш надійним для ваших та наших нащадків» [20, с. 112].

Колишній міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер згадує, як «під час церемонії вручення М. Горбачову премії імені Карла Великого на початку червня 2000 р. американський президент Б. Клінтон продемонстрував, що він почув пересторогу Горбачова від спроб ізоляції Росії при будівництві європейського дому» [20, с. 138].

У червні 2002 р. іспанський принц Філіп у Мадриді вручив М. Горбачову премію Карла V як «видатному державному діячеві, який зробив великий внесок у європейське будівництво і дав змогу здійснити позитивні політичні зміни в Росії та Східній Європі» («Голос України», 4 червня 2002).

На початку 2003 р. Фонд Горбачова видав книгу «Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития». Презентуючи її, М. Горбачов наголошував, що «Америці потрібна перебудова. Повага до цілісності світу має стати частиною американської політики, аби не відбулось деформації американської свідомості». «Прораховуючи національні інтереси, слід давати собі звіт в тому, що перед тобою партнер, який можливо має ще гостріші проблеми». Але глобальні проблеми можуть вирішуватись лише спільно [15, с. 9–11].

Михайло Горбачов підкреслював: «я відчуваю, що досяг того рівня, коли можу багато глобальних процесів оцінювати неупереджено. Тому й займаюся глобальними проблемами». На його думку, демократизація міжнародних відносин можлива за умови перемоги нового політичного мислення та глобальної перебудови. «Заради цього й живу» [3, с. 4]. Правда, інколи ім'я Горбачова без його згоди досі використовується для продажу товарів, наприклад будівельних матеріалів у США та вермішелі в Японії. Довелось зареєструвати торговельні марки «Горбачов» та «Горбі» («Сегодня», 28 жовтня 2003).

Напередодні масштабного розширення Європейського Союзу британська газета ділових кіл «Financial Times» опублікувала статтю М. Горбачова «Чи потрібно об'єднаній Європі інтегрувати Росію», в якій

автор полемізував із Дж. Соросом з приводу пояснення процесу розширення ЄС як намагання демократичних країн Європи забезпечити свою безпеку від нестабільності Росії («Financial Times», 30 квітня 2004).

Тим часом 22 травня 2004 р., виступаючи на пленумі Соціал-демократичної партії Росії, М. Горбачов заявив, що він «втратив довіру в політичному та людському плані до співголови партії Костянтина Титова (губернатора Самарської області)» і тому складає з себе повноваження лідера СДПР, які він мав з кінця 2001 р. Соратники казали, що по суті М. Горбачов був лише фігурою прикриття, яка забезпечувала авторитет у зарубіжних соціал-демократичних колах. Реально батько «перебудови» на внутрішньопартійне життя не впливав («Независимая газета», 24 травня 2004). Колишній прес-секретар Президента СРСР А. Грачов слушно наголошує, що «від політичної, як і від звичайної смерті, не застрахований ніхто, і прийти вона може до політика у найбільш неприйнятний час, коли він її не лише не чекає, а й вважає цей прихід невиправданим та несправедливим» [20, с. 155].

М. Горбачов не приховував своєї стурбованості авторитарними тенденціями, які стали особливо помітні під час другого президентського терміну В. Путіна («Независимая газета, 27 вересня 2004). Він наголошував, що «помаранчева революція» в Україні, яка розгорталась після другого туру президентських виборів 21 листопада 2004 р., покликана зруйнувати ще одну розподільну лінію в Європі. Натомість колишній британський прем'єр-міністр М. Тетчер висловлювала стурбованість та закликала демократичні країни Заходу не допустити проходження територією поділеної України нової «залізної завіси» («Financial Times», 30 листопада 2004). М. Горбачов разом із В. Путіним брав участь у російсько-німецьких політичних консультаціях «Загроза нової стіни в Україні» («День», 23 грудня 2004).

Реформатору важко зберегти добру пам'ять про себе в історії. У 1992 р. колишній американський президент Р. Ніксон, видається, слушно зазначив щодо ролі Горбачова, що «він був занадто близький до вчорашньої тиранії та сьогоднішнього хаосу, аби далі очолювати реформи. У сучасному вимірі він зробив перші критичні кроки шляхом мирних змін, а народ пройде свою частину шляху без нього» [32, с. 68]. Ще об'єктивнішу оцінку дав колишній радник М. Горбачова А. Черняєв: «не будучи "великою людиною" за набором особистих якостей, він зробив велику справу» [27, с. 50].

Проте, на нашу думку, частина всесвітньої історії, започаткована діяльністю М. Горбачова, ще не закінчилась, кожне нове покоління оцінюватиме його по-своєму. Він змінив країну та долю кожного громадянина на просторі від Атлантики до Владивостока. Тому як політик, що вирішальним чином вплинув на перебіг історії, він і надалі лишатиметься об'єктом зміни різних історичних інтерпретацій.

Отже, роль М. С. Горбачова у відновленні цілісності Європи є надзвичайно важливою, і лише тривала історична дистанція відкриє перспективу більш об'єктивної оцінки його діяльності. Принаймні, на нашу думку, за масштабом радикальних змін, які були стимульовані

діяльністю останнього Генерального секретаря ЦК КПРС та першого й останнього президента СРСР, є всі підстави вважати найбільшим революціонером XX ст. не славетного бороданя Че Гевару, а Михайла Горбачова. Правда, ці ж аргументи дають не менше підстав ліворадикальному рухові вважати колишнього радянського лідера найбільшим «контрреволюціонером», який здійснив мондіалістський переворот, що відкрив нову сторінку історії процесу глобалізації.

1. Беседы М. Горбачева и Вилли Брандта. Из архива М. Горбачева // Свободная мысль. – 1992. – № 7.
2. *Болдин В. И.* Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М., 1995.
3. *Бондаренко В. М.* Горбачов – життя після життя // Дзеркало тижня. – 2004. – № 16.
4. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
5. *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим / Пер. с англ. – М., 2004.
6. Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния / Сост. Л. Н. Доброхотов. – М., 1992.
7. *Горбачев М. С.* Августовский путч: причины и следствия. – М., 1991.
8. *Горбачев М. С.* Годы трудных решений. 1985–1992. Избранное. – М., 1993.
9. *Горбачев М. С.* Декабрь-91: моя позиция. – М., 1992.
10. *Горбачев М. С.* Размышления о прошлом и будущем. – М., 1998.
11. *Грачев А. С.* Горбачев: психологический потрет человека, лидера, политика. – М., 2001.
12. Запись из фонда Горбачева // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 2.
13. *Зуев В. Н.* Горбачевская перестройка в отношениях с ЕС // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.
14. *Ильин Ю. Д.* История и право Европейского Союза. – Х., 1998.
15. Каждому нужна своя перестройка. Беседа с М. С. Горбачевым // Политические исследования. – 2003. – № 2.
16. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М., 1997.
17. *Крючков В. А.* Личное дело. Три дня и вся жизнь. Воспоминания. – М., 2001.
18. *Ленин В. И.* О лозунге Соединенных Штатов Европы // Полное собрание сочинений. – Т. 26. – М., 1972.
19. *Лигачев Е. К.* Загадка Горбачева. – Новосибирск, 1992.
20. «Многая лета...». Михаилу Горбачеву – 70 / В. Толстых. – М., 2001.
21. Организация Варшавского договора. Документы и материалы. 1955–1985. – М., 1986.
22. *Панарин А. С.* «Вторая Европа» или «Третий Рим». – М., 1996.
23. *Печенев В.* Горбачев: к вершинам власти. – М., 1991.
24. *Рыжков Н. И.* Перестройка: история предательства. – М., 1992.
25. *Согрин В. В.* Политическая история современной России. 1985–2001: От Горбачева к Путину. – М., 2001.
26. *Хобсбаум Э.* Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. 1914–1991. – М., 2003.
27. *Черняев А. С.* Феномен Горбачева в контексте лидерства // Международная жизнь. – 1993. – № 7.
28. *Шахназаров Г.* С вождями и без них. – М., 2001.
29. *Daniel Küchenmeister.* Honecker-Gorbatschow-Vieraugengespräche. – Berlin, 1993.
30. *Gerd-Rüdiger Stephan.* «Vorwärts immer, rückwärts nimmer». Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR 1988–1989. – Berlin, 1994.
31. *Hans Modrow.* Die Perestroika. Wie Ich Sie sehe. Personliche Erinnerungen und Analysen eines Jahrzehnts, das die Welt veränderte. – Berlin, 1998.
32. *Richard Nixon.* Seize the Moment. America's Challenge in a one-superpower World. – New York, 1992.

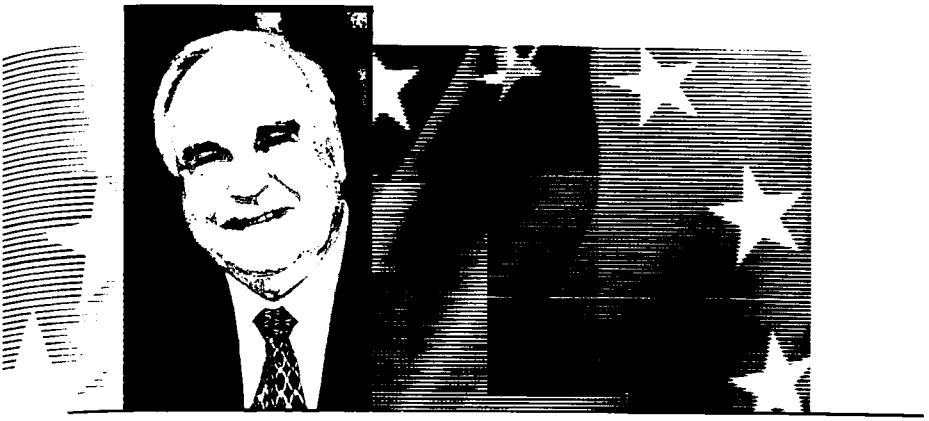

Канцлер німецької єдності об'єднує Європу

Гельмут Коль

Переконаність в успішності справи є половиною успіху. Віра у перемогу своєї справи дає наснагу довести її до успішного завершення. Коли восени 1982 р. Гельмут Коль став бундесканцлером, самі німці як ніколи скептично ставилися до швидкої перспективи вирішення німецького питання. Однак Г. Коль, якого не випадково називають «політичним онуком Конрада Аденауера», зміг не лише продовжити справу першого канцлера ФРН, а й довести її до логічного завершення. Завдяки цьому канцлер об'єднання Німеччини й став канцлером європейської єдності. Після вирішення німецького питання Г. Коль постійно наголошував, що доля ФРН і Європи залежить від успішності процесу запровадження спільної європейської грошової одиниці та створення європейського політичного союзу. Ця мета стала політичним спадком Гельмута Коля.

Гельмут Коль народився 3 квітня 1930 р. у місті Людвігсхафен на Рейні у німецькій родині, яка належала до провінційного середнього класу [25, с. 10]. З приходом нацистів до влади в січні 1933 р. родина Колів не відзначалась особливою симпатією до нової влади, проте й до активного опору ніхто з членів сім'ї не долучився [18, с. 13]. Родина демонструвала звичайну лояльність до влади, яка формально, була легітимною. Маленький Гельмут у 1936–1940 рр. навчався в народній школі. Його біограф В. Мазер,

говорячи про покоління, чиє дитинство припало на часи гітлерівської диктатури, звернув увагу на шанс «милості пізнього народження», дарований долею Г. Колю [34, с. 20]. Адже старше покоління сповна випробувало на собі всі жахи фронту. Натомість у 1940–1944 рр. Гельмут відвідував Вищу реальну школу міста Людвігсхафена.

Проте слід зауважити, що визначальним у політичній діяльності Гельмута Коля став саме юнацький повсякденний досвід Другої світової війни. У 1944 р. на Східному фронті загинув старший брат Вальтер [18, с. 15]. З кожним днем війни життя ставало дедалі нестерпнішим. Входячи у юнацький вік, Гельмут все більше уваги приділяв досвіду спілкування з католицькою церквою [34, с. 18]. Патріотизм і віра в Бога стали для нього опорами в житті. Причому не лише для Коля особисто. Наприклад, уже у червні 1944 р. під час зустрічі французького генерала де Голля з Папою Пієм XII Святий Престол наголошував, що врятувати Європу від тоталітарних режимів різної ідеологічної орієнтації може лише союз між католицькими країнами: Німеччиною, Францією, Італією, Іспанією, Бельгією, Португалією [34, с. 25].

Тим часом у грудні 1944 р. 14-річний Гельмут Коль був мобілізований до фольксштурму своєрідного народного ополчення [18, с. 19]. Його воєнний досвід закінчився 7 травня 1945 р., коли, пройшовши через пости союзницьких військ, Гельмут нарешті без зброї добрався додому. Країна зазнала поразки, але 15-річному юнакові слід було замислюватись над своїм майбутнім у Німеччині. Можна сказати, що в цей час він побачив своє місце в Німеччині і залишив місце для Німеччині у своєму серці [25, с. 21]. Завдяки цьому він досить швидко вийшов зі стану депресії, яка була викликана поразкою нації.

З серпня по листопад 1945 р. Коль вивчав економіку в рідному місті. Проте вже в 1946–1950 рр. він знову повернувся до навчання у Вищій реальній школі Людвігсхафена. Загалом його політичну кар'єру можна вважати класичною для політичної системи новонародженої Федеративної Республіки Німеччини. Водночас з ім'ям Г. Коля пов'язані вікові «рекорди» проходження різних щаблів кар'єрної ієрархії впродовж усієї політичної біографії [34, с. 67].

У грудні 1946 р. Гельмут Коль отримав членський квіток Християнсько-демократичної партії за номером 00246 [18, с. 39]. У 1947 р. він став активним партійним функціонером молодіжного крила ХДС у місті Людвігсхафені. Вітав початок процесу консолідації різних західнонімецьких федеральних земель. На думку Г. Коля, однією з причин радянської блокади Західного Берліна, крім небажання запроваджувати західнонімецьку марку, було й сподівання Сталіна не допустити, аби це місто стало столицею «сепаратної» німецької державності [18, с. 99].

14 серпня 1949 р. 19-річний Гельмут Коль вперше брав участь у передвиборчій кампанії ХДС. У вересні 1951 р. в західнонімецькому місті Бад-Емсі було створено Міжнародний союз молодих християнських демократів, Гельмут Коль був учасником цього форуму [18, с. 105]. Він відчув особливу відповідальність свого покоління за повернення

Європи до мирного та заможного життя. Гарантувати такий стан речей міг лише вступ ФРН до західних військових і політичних структур. На думку Г. Коля, після того як 17 червня 1953 р. радянські танки придушили народне повстання в НДР, вступ ФРН до НАТО став неминучим [32, с. 45].

За часів піку політичної могутності бундесканцлера К. Аденауера у 1954–1961 рр. Гельмут Коль продовжував очолювати молодіжний християнсько-демократичний союз землі Рейнланд-Пфальц [31, с. 44]. У 1955–1966 рр. одночасно він був членом земельної ради ХДС.

Паралельно Гельмут Коль успішно вивчав суспільні науки в університетах Франкфурта-на-Майні (1950–1951) та Гейдельберга (1951–1958). У 1956–1958 рр. Гельмут Коль був науковим співробітником Інституту Альфреда Вебера при Гейдельберзькому університеті [34, с. 75].

У 1958 р. Гельмут Коль з великим оптимізмом ставився до перспектив створеного Європейського Економічного Союзу. Його входження до середовища європейської еліти було забезпечено конкретною участю в кооперації між різними європейськими корпораціями, коли у 1959–1969 рр. він був референтом хімічного об'єкту «БАСФ» [25, с. 101].

Успішно розвивалась і політична кар'єра Г. Коля. Впродовж 1959–1963 рр. він був депутатом ландтагу своєї рідної землі Рейнланд-Пфальц. У 1960 р. Гельмут Коль одружився з молодшою за нього на три роки Ханнелорою Реннер. У 1952–1960 рр. вона працювала перекладачкою з французької та англійської мов на хімічному концерні «БАСФ». Вони часто вдвох виїздили на переговори з партнерами концерну із країн-членів Європейського Економічного Співтовариства, отже й приватне життя Коля можна умовно вважати наслідком європейського інтеграційного процесу [25, с. 115].

13 серпня 1961 р. з побудовою Берлінського муру, на думку Г. Коля, було зафіксовано статус-кво в Європі часів «холодної війни» [18, с. 213]. Цю політичну реальність йому було важко прийняти. Однак логіка партійної кар'єри вимагала, з одного боку, дотримуватись політичного курсу, який пропонували партійні боси, а з іншого, тримати двері відчиненими для майбутніх шансів політичного розвитку.

У травні 1963 р. Гельмут Коль став головою фракції ХДС у ландтазі Рейнланд-Пфальцу. Проте за нового бундесканцлера Л. Ерхарда політична кар'єра молодого християнсько-демократичного діяча, якому симпатизував сам Конрад Аденауер, на федеральному рівні тимчасово призупинилась [34, с. 104]. Лише у 1964 р. Г. Коль став членом федерального правління християнських демократів. Статус Коля в Християнсько-демократичній партії змінився лише з приходом до влади «великої коаліції».

У 1966 р. Г. Коль нарешті вийшов на федеральний політичний рівень, ставши депутатом бундестагу від ХДС. Він досить критично поставився до «великої коаліції» на чолі з бундесканцлером К. Кізінгером. Г. Коль не сприйняв повороту боннського уряду до нової східної

політики, натомість виступаючи за розвиток регіональних зв'язків усередині Європейського Економічного Співтовариства [36, с. 108]. Він був глибоко переконаний, що проблему єдності Німеччини має вирішити вже його покоління.

Водночас упродовж 1966–1973 рр. Гельмут Коль продовжував очолювати регіональну організацію ХДС у землі Рейнланд-Пфальц. Коли у березні 1966 р. 90-річний К. Аденауер залишив посаду голови ХДС, його наступником вже тоді претендував стати Г. Коль. Проте він програв політичну боротьбу своєму основному конкурентові Р. Барцелю, який мав за плечима солдатський досвід війни [18, с. 201]. Проте «запасний аеродром» для продовження партійної кар'єри Коля лишався на земельному рівні. У травні 1969 р., коли сусідню Францію розхитували молодіжні бунти, 39-річний Г. Коль став прем'єр-міністром землі Рейнланд-Пфальц. Водночас він став заступником голови фракції ХДС у бундестазі [25, с. 135].

Впродовж 1969–1976 рр. Г. Коль і надалі досить успішно виконував функції прем'єр-міністра землі Рейнланд-Пфальц. Завдяки цьому, незважаючи на запеклу конкуренцію, він знову став членом президії ХДС. У 1969 р. Коль захистив дисертацію на тему, яку знав із власного досвіду суспільної діяльності, – «Політичний розвиток у Пфальці та возз'єднання партій після 1945 р.» [34, с. 68]. На його думку, саме добре знання історії є необхідною навичкою для політичного діяча.

У березні 1971 р. 41-річний християнський демократ Гельмут Коль утретє переміг на виборах до ландтагу землі Рейнланд-Пфальц. Він рішуче критикував нову східну політику Віллі Брандта, що загалом відповідало партійному курсу християнських демократів, але Гельмут Коль ще не мав достатньої політичної ваги, аби очолити партію на федеральному рівні [25, с. 148].

На історичному засіданні бундестагу 27 квітня 1972 р. правоцентристська опозиція не змогла відправити у відставку соціально-ліберальну коаліцію на чолі з канцлером В. Брандтом. Водночас лідер ХДС Р. Барцель програв соціал-демократам боротьбу навколо ратифікації східних договорів, і дострокові парламентські вибори були неминучими.

Напередодні цієї події християнські демократи вирішили омолодити керівництво партії. Водночас, на нашу думку, саме жорстка позиція християнських демократів щодо східних договорів стимулювала В. Брандта надіслати спеціального листа з питання німецької єдності радянському керівництву як додаток до московського договору 1970 р. Причому це сталося, незважаючи на те, що радянський міністр закордонних справ А. Громико висловлював здивування, «чому в Бонні не визнають остаточного слова історії з приводу німецького питання» [36, с. 20]. Але всупереч принциповій позиції правлячої коаліції опозиціонер Г. Коль критикував тодішнього канцлера В. Брандта за те, що лідер соціал-демократів допускав можливість того, що «німецьке питання вирішуватимуть наступні покоління» [18, с. 121]. Завдяки такій жорсткій політичній позиції Гельмут Коль суттєво зміцнив своє становище в консервативному середовищі християнських демократів ФРН.

12 червня 1973 р. прем'єр-міністр землі Рейнланд-Пфальц Г. Коль зробив вирішальний крок по щаблях партійної кар'єри й нарешті очолив Християнсько-демократичну партію. Він наголосив на пріоритетах християнських демократів, які пов'язувались із традиційними ліберальними цінностями, такими, як збільшення особистої свободи, превалювання приватної власності [18, с. 215]. У вересні 1974 р. Гельмут Коль, перебуваючи в Китаї, назвав себе політичним «онуком Аденауера» [34, с. 110]. Слід зазначити, що саме за часу лідерства Г. Коля ХДС стала справді народною партією, яка спирається на широкі соціальні верстви суспільства.

Зокрема, у червні 1975 р. на XXII з'їзді ХДС за безпосередньої участі Г. Коля було прийнято Мангеймську програмну декларацію ХДС. Партія підтвердила свою зацікавленість у зміцненні структур соціального ринкового господарства. Натомість соціально-ліберальну коаліцію Г. Шмідта критикували за політичний курс, спрямований на демонтаж соціальних гарантій. Незважаючи на те, що між Християнсько-демократичним союзом та «дочірнім» ультраконсервативним баварським Християнсько-соціальним союзом точилася запекла фракційна боротьба за лідерство в опозиції, кандидатура Г. Коля тоді ж була вперше висунута на посаду канцлера. На виборах у жовтні 1976 р. ХДС здобула 48,6 % голосів західнонімецьких виборців, але цього виявилось недостатньо для перемоги над соціально-ліберальною коаліцією [25, с. 145].

У 1976 р. внаслідок післявиборчого «розбору» щодо визначення винних у поразці загострилась особиста суперечка між Колем та Штраусом стосовно особи кандидата на посаду федерального канцлера. Внаслідок цього лідер ХДС вирішив 15 грудня 1976 р. скласти повноваження прем'єр-міністра землі Рейнланд-Пфальц і зосередитись суто на політичній роботі на федеральному рівні. Того ж дня Гельмут Коль переїхав до Бонна, де очолив фракцію християнських демократів у бундестазі [25, с. 150].

За активної підтримки Г. Коля у червні 1976 р. двадцять західноєвропейських християнсько-демократичних партій об'єднались у Європейський демократичний союз, який очолив бельгієць Лео Тіндеманс (1922–1999) [34, с. 113]. Ця наднаціональна партійна коаліція вдало виступила 10 червня 1979 р. на перших прямих виборах до Європейського парламенту.

Проте на федеральному політичному рівні тривала конкурентна боротьба за лідерство в опозиції між Г. Колем та лідером ХСС Ф.-Й. Штраусом. Останній був більшим яструбом, екстремізм якого лише поляризував громадську думку та зміцнив позиції соціал-демократів. Зокрема, у 1977 р. Ф.-Й. Штраус, роблячи ставку на згортання процесу розрядки міжнародної напруженості, навіть закликав німців готуватись до третьої світової війни. Врешті у лютому 1978 р. фракція ХДС-ХСС висловилась за розміщення американської нейтронної зброї у ФРН.

У червні 1979 р. під головуванням Г. Коля відбувся XXVII з'їзд ХДС, який висунув передвиборче гасло: «Німці, обирайте вільну Європу – голосуйте проти Європи соціалістичної!» [34, с. 168].

Проте з тактичних міркувань у 1980 р. Г. Коль поступився правом балотуватися на посаду федерального канцлера консервативному лідерові баварського Християнсько-соціального союзу Францу-Йозефу Штраусу, який закликав покласти край процесу розрядки, що веде до безнадійного майбутнього. Однак справжніх шансів у Ф.-Й. Штрауса перемогти Г. Шмідта не було.

Тим часом 9 березня 1981 р. на мангеймському з'їзді ХДС Гельмут Коль був знову переобраний на посаду лідера партії. Він наголошував, що подвійне рішення НАТО має забезпечити німецьку солідарність із трансатлантичними цінностями [18, с. 290]. Однак ця перспектива на тлі наростання масштабів руху прихильників миру в ФРН здавалась негарантованою. Тим паче, що навіть у Франції 21 травня 1981 р. на президентських виборах переміг соціаліст Ф. Міттеран (1916–1996). Натомість у ФРН, навпаки, намітилась чітка тенденція до розпаду соціально-ліберальної коаліції, яку консерватори підозрювали у неспроможності проводити жорсткий курс щодо питання війни та миру. Молодший коаліційний партнер соціал-демократів, очолювана Г.-Д. Геншером вільна демократична партія, заради продовження свого перебування при владі на федеральному рівні перейшла з однієї партійної коаліції до іншої [18, с. 354].

Отже, 1 жовтня 1982 р. внаслідок відставки Г. Шмідта 52-річний Гельмут Коль став бундесканцлером. Зміну влади в Бонні мали підтвердити нові вибори до бундестагу. Врешті 6 березня 1983 р. перемогу святкувала правоцентристська коаліція ХДС-ХСС – Вільні демократи. Відразу канцлеру Колю довелося пройти випробування на готовність демократичного протистояння з рухом прихильників миру, який очолювала Партія зелених. Напруження наростало і загалом у Європі. Це стало особливо помітно після того, як 24 листопада 1983 р. радянський керівник Ю. Андропов прийняв рішення про розміщення радянських ракет середньої дальності «СС-20» на території НДР та ЧССР [30, с. 140]. Кроком у відповідь була згода Г. Коля на розміщення на території ФРН у грудні 1983 р. американських ракет середньої дальності «Першинг-2». Водночас Г. Коль за підтримки французького президента Ф. Міттерана виступав за прискорений вихід процесу європейської інтеграції зі стану застою та уповільненого розвитку [32, с. 212].

Ще у січні 1983 р. Франція запропонувала створити в Європі спільний промисловий та науково-технічний простір. Бонн рішуче підтримав цю інноваційну ідею Парижа.

Натомість намітилось чергове конфліктне питання у відносинах із Великою Британією, яка була проти збільшення бюджетних видатків ЄЕС у зв'язку з підготовкою до вступу іберійських країн – Іспанії та Португалії. Врешті компроміс було знайдено у червні 1984 р., коли Ф. Міттеран погодився збільшити розмір французького внеску до бюджету ЄЕС. Стимулом послужило застереження іспанського прем'єр-міністра Ф. Гонсалеса, що членство Мадрида в НАТО залежить від ступеня позитивності рішення щодо вступу Іспанії до ЄЕС [16, с. 74].

У галузі оборони у червні 1983 р. Г. Коль у співпраці з французьким президентом Ф. Міттераном провів рішення про прийняття Штутгартської декларації Європейської ради, яка виявила спільне бажання перетворити Європейське Співтовариство на Європейський Союз, сфера компетенції якого мала поширюватись на найважливіші політичні й економічні аспекти проблем безпеки [24, с. 99].

Тим часом Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов зазначав, що з розміщенням американських ядерних ракет середньої дальності на території ФРН німці дивитимуться один на одного через частокіл ракет [32, с. 134]. Проте навіть за цих складних умов «німецько-німецькі» відносини не були повністю перервані, вони лише перемістились на рівень міжпартійних, громадських та інших контактів. Наприклад, у червні 1983 р. Баварський земельний банк надав НДР кредит у 1 млрд німецьких марок [7, с. 97]. Паралельно ФРН скуповувала векселі по боргових зобов'язання НДР і поступово перетворилась на головного кредитора «форпосту соціалізму в Європі».

Водночас уряд Г. Коля вже на початку 80-х рр. XX ст. перетворив «німецько-німецьку» торгівлю на різновид внутрішньодержавної торгівлі, що ставило керівництво НДР у становище, коли вони були змушені поступово здавати жорсткі політичні позиції [13, с. 48]. Паралельно було обрано правильний політичний курс щодо НДР. Мільйони молодих східних німців відвідували Західну Німеччину. Своєю чергою економіка Східної Німеччини опинилась на гачку кредитів з ФРН. Рано чи пізно це мало призвести до підриву суверенітету НДР.

У передчутті цього історичного моменту Г. Коль докладав зусиль до зміцнення німецько-американських відносин. Правда, символіка цього партнерства не завжди обиралась вдало, наприклад, у сорокову річницю закінчення Другої світової війни у травні 1985 р. Г. Коль разом із президентом США Р. Рейганом відвідав кладовище есесівців у Бітбургу. Це викликало шквал невдоволення навіть союзників по НАТО. Лише у липні 1985 р. Г. Коль, підтримавши початок реалізації ініційованої президентом Франції Ф. Міттераном багатоцільової програми науково-технічного співробітництва «Еврика», створив нові інформаційні приводи для оцінок своєї діяльності.

Врешті 28–29 червня 1985 р. на міланському саміті ЄЕС було прийнято рішення про прийом до Європейських Співтовариств 1 січня 1986 р. Іспанії та Португалії. Слід зазначити, що в правоцентристських колах ФРН домінувала думка, що посилення наднаціональних механізмів регулювання в рамках ЄЕС призведе до порушення принципу вільної конкуренції. Тобто Бонн був не в захваті від можливості вимоги зменшити високі німецькі соціальні стандарти заради вирівнювання європейських стандартів життя. Цим були стурбовані німецькі професійні спілки. Вони вважали, що керівництво країни не повинно погоджуватись на зменшення стандартів соціальної безпеки заради просування процесу європейської інтеграції [31, с. 126].

Крім того, 2–3 грудня 1985 р. на засіданні Європейської ради в Люксембурзі Г. Коль та французький президент Ф. Міттеран доклали

максимум політичних зусиль, аби переконати партнерів розпочати процес створення до 1993 р. справжнього європейського Спільного ринку [21, с. 12]. Слід зазначити, що Г. Коль впродовж усього часу свого перебування на посаді канцлера послідовно підтримував тактику поглиблення процесу європейської інтеграції перед розширенням ЄЕС. Саме так сталось і напередодні 1 січня 1986 р., коли Португалія та Іспанія нарешті стали членами ЄЕС.

Помітним водорозділом у радянсько-західнонімецьких відносинах стала чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Спочатку Г. Коль називав заяви М. Горбачова щодо наслідків катастрофи «геббельсівською пропагандою». Однак по мірі зміцнення в СРСР політики гласності посилювалось взаєморозуміння між сторонами.

У вересні 1986 р. на стокгольмській нараді НБСЄ ФРН погодилась на проведення інспекцій та запрошення іноземних спостерігачів на військові навчання. Заходи довіри мали супроводжуватись адекватними засобами контролю [7, с. 113].

Тим часом у січні 1987 р. за результатами чергових виборів до бундестагу правляча правоцентристська коаліція знову перемогла. Напередодні цих виборів Г. Коль ще раз дозволив собі порівняти М. Горбачова з Й. Геббельсом, а НДР – з концентраційним табором [25, с. 214]. Правда, вже у вересні 1987 р. Генеральний секретар СЄПН Е. Хонеккер здійснив свій перший і останній офіційний державний візит до ФРН. Сторони домовились розвивати всі аспекти міждержавного співробітництва. Коль і Хонеккер погодились з тим, що з німецької землі більше ніколи не має починатись війна.

Загалом передвиборча кампанія у ФРН в січні 1987 р. відбувалась під гаслом «вільна об'єднана Німеччина у вільній єдиній Європі» [34, с. 234]. Проте найбільше проблем для реалізації ідеї європейської інтеграції в цей час продовжувала створювати Велика Британія. Зокрема, у червні 1987 р. М. Тетчер вимагала від Г. Коля погодитись на перегляд британського внеску до бюджету ЄЕС [34, с. 112].

Зазначимо, що 14 квітня 1987 р. Туреччина подала офіційну заявку на вступ до Європейських Співтовариств. Однак спільними зусиллями всіх тодішніх європейських лідерів 14 грудня 1989 р. Європейська комісія відмовилась розпочати переговори з Туреччиною [4, с. 325]. Тоді Європа була стурбована проблемою відновлення власної єдності зі своєю східною частиною. Тож за канцлера Г. Коля в грудні 1995 р. ЄС лише уклав угоду про зону вільної торгівлі з Туреччиною. Канцлер німецької єдності вважав це максимумом у відносинах ЄС із великою ісламською країною.

12 червня 1987 р., виступаючи в Західному Берліні, Р. Рейган закликав М. Горбачова зруйнувати Берлінський мур [25, с. 335]. У серпні 1987 р. Г. Коль погодився на знищення розміщених на території ФРН американських ракет середньої дальності «Першинг-1А». Це дало підстави боннському керівництву у відносинах з СРСР перейти на позиції поміркованості, продуманості, відмови від зайвої ідеологізації.

У першому півріччі 1988 р. ФРН головувала в структурах ЄЕС. Саме в цей час завдяки зусиллям канцлера Г. Коля були прийняті рішення, пов'язані з лібералізацією руху капіталів, взаємним визнанням дипломів європейських університетів тощо. Ці вагомі рішення на користь розгортання європейської інтеграції сприяли суттєвому прискоренню формування Європейського Союзу. Позиції ФРН посилювались завдяки тривалому економічному підйому. Німеччина знову відігравала провідну роль у формуванні спільного господарського комплексу ЄС. Своєю чергою це додавало боннському урядові впевненості в процесі майбутнього економічного забезпечення об'єднання Німеччини.

Тим часом 12 травня 1988 р. надійний спаринг-партнер Г. Коля, який довів свою прихильність франко-німецькому тандему в процесі інтенсифікації європейської інтеграції, Ф. Міттеран був обраний на другий президентський термін. Зазначимо, що канцлер Г. Коль, на відміну від тодішнього британського прем'єр-міністра М. Тетчер, підтримував ідею широкого соціального діалогу в рамках європейської соціальної політики.

У вересні 1988 р. було підписано Європейську хартію основних соціальних прав. Потреба у її прийнятті зумовлювалась необхідністю наповнення соціальним змістом проекту створення спільного європейського ринку. Цей прорив у розвитку європейського інтеграційного процесу був досягнутий завдяки прийнятому в лютому 1986 р. Єдиному європейському акту. Соціальний вимір спільного ринку мав забезпечувати поступове зближення умов праці, регулювання ринку праці, спільне визначення тарифів [13, с. 18]. З прийняттям Єдиного європейського акту уряд М. Тетчер нарешті був вимушений визнати, що право ЄС не є міражем, який легко можна ігнорувати.

Ще у січні 1989 р. східнонімецький лідер Е. Хонеккер наголошував, що Берлінський мур, як «антифашистський захисний вал, стоятиме доти, доки зберігатимуться причини, які призвели до його появи» [17, с. 19]. Але, незважаючи на несприятливі обставини, Г. Коль зміг перетворити відносини з НДР на самостійну величину, обмеживши вплив у цьому питанні як СРСР, так і США. На його думку, швидке вирішення німецького питання стало найважливішою передумовою надійного забезпечення європейської безпеки [8, с. 111].

Тим часом агонія східнонімецького режиму неухильно наближалась. У травні 1989 р. відбулась фальсифікація муніципальних виборів у НДР. Х. Модров у своїх мемуарах пише, що лише внутрішній борг НДР за період 1970–1990 рр. зріс з 12 млрд марок до 220 млрд марок [17, с. 32]. Уже в червні 1989 р. Г. Коль домігся від радянського керівника М. Горбачова визнання права кожного народу на вільний самостійний вибір свого державного устрою.

Водночас угорське керівництво прийняло рішення про відкриття кордону з Австрією для тисяч емігрантів з НДР. 19 серпня 1989 р. Пан'європейський союз та Угорський союз молодих демократів провели «пан'європейський пікнік».

5 вересня 1989 р. Колю зробили операцію на простаті. Поліпшивши здоров'я, він із новою енергією взявся за розв'язання німецького питання, яке стало ключовим для майбуття всієї Європи.

На хвилі народних протестів у НДР Гельмут Коль спромігся поєднати прагнення до єдності Німеччини з європейськими інтеграційними потребами. На засіданні Європейської ради у грудні 1989 р. Г. Коль домагався від західноєвропейських союзників згоди на прискорене об'єднання Німеччини. Франція бажала розчинити об'єднану Німеччину в інтегрованій Європі. Врешті було досягнуто компромісу: Коль пообіцяв поглиблювати європейську інтеграцію в обмін на згоду союзників на відновлення німецької єдності.

Г. Коль виявляв повагу до позиції СДПН ФРН щодо прискорення кінця НДР. Він згадує, що голова фракції СДПН у бундестазі К. Фойгт на початку вересня 1989 р. провів переговори з угорськими соціалістами стосовно відкриття кордону з Австрією для громадян НДР [19, с. 72]. Паралельно канцлер ФРН докладав зусиль до зміцнення німецько-французького порозуміння та співпраці. Символом цього стало 2 жовтня 1989 р., коли у німецькому місті Мюльхайм почав функціонувати німецько-французький європейський корпус.

Водночас уже 3 листопада 1989 р. під тиском народних виступів пішли у відставку «стовпи» режиму НДР – шеф секретної служби Е. Мільке та провідний ідеолог К. Хаген. Підвищення громадської активності в НДР особливо контрастувало з пасивністю партійно-державного апарату. 9 листопада 1989 р. результатом волевиявлення німців стало падіння Берлінського муру. В цей день Г. Коль перебував із візитом у Польщі, що також було символічним для майбутнього Європи [19, с. 143].

14 листопада 1989 р. уряд НДР очолив Х. Модров. Проте на тлі суттєвого погіршення соціально-економічного становища акції протесту тривали по всій території Східної Німеччини. Гельмут Коль максимально ефективно використав нову політичну ситуацію. Вже 18 листопада 1989 р. він заявив Ф. Міттерану та М. Тетчер, що «неможливо ігнорувати волю німецького народу до єдності» [11, с. 133].

На засіданні бундестагу 28 листопада 1989 р. Г. Коль виголосив історичну програму досягнення національної єдності, яка складалася з десяти пунктів. Зокрема, канцлер пропонував через вирішення конкретних економічних задач зістикувати різні економічні системи під одним політичним дахом і завдяки цьому перейти до федеративного державного устрою єдиної Німеччини.

Крім того, бундесканцлер наголошував, що ЄС не закінчується на Ельбі, а «майбутня архітектура Німеччини мусить відповідати майбутній архітектурі Європи». Тому ФРН виступає за розвиток тіснішого співробітництва між ЄС та країнами Центральної і Східної Європи, підтримує дипломатичний курс М. Горбачова, спрямований на будівництво «спільного європейського дому», в якому буде місце для СРСР, посилення процесу переговорів у форматі Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, продовження процесу роззброєння [34, с. 357].

У той час для американського президента Дж. Буша-старшого, радянського президента М. Горбачова, французького президента Ф. Міттерана, британського прем'єр-міністра М. Тетчер бундесканцлер Гельмут Коль справді перетворився на найвагомішого політика в Європі [8, с. 562].

Наміри ФРН щодо підтримки руху до єднання нації збігалися з волею більшості східних німців та поклали край історії НДР. На думку Г. Коля, поворотним моментом до єдності стала його зустріч 19 грудня 1989 р. у Дрездені з Х. Модровим [19, с. 191]. Саме тоді барометр суспільних настроїв східних німців схилився на користь прискореного досягнення національної єдності. На виборах до Народної палати НДР, які відбувались 18 березня 1990 р., кожен громадянин відчув, що від його голосу залежить майбутнє не лише Німеччини, а й усієї Європи. Це була й особиста перемога канцлера Г. Коля.

Вже 4 січня 1990 р. під час чергової зустрічі з французьким президентом Ф. Міттераном Коль погодився вирішувати питання німецької єдності в «пакеті» з поглибленням європейської інтеграції. У залученні потужної Німеччини до наднаціональних структур союзники вбачали додаткові надійні гарантії збереженню миру та стабільності в Європі.

Тим часом останній уряд НДР був сформований на широкій коаліційній основі. На чолі уряду був християнський демократ Л. де Мез'єр. В урядовій декларації 12 квітня 1990 р. була поставлена мета досягти об'єднання Німеччини так швидко, наскільки це можливо, й так успішно, як це необхідно [17, с. 180].

Своєю чергою британська дипломатія на чолі з Маргарет Тетчер намагалася зберегти баланс сил у Європі та не допустити переваги прихильників наднаціональних структур, якими видавались французи й німці. Проте у вирішальний момент Г. Коль максимально вдало використав «фактор Горбачова», який, маючи серйозні внутрішньополітичні проблеми в СРСР, був готовий до широкого компромісу.

28 квітня 1990 р. Г. Коль у Дубліні на засіданні Європейської ради домігся від європейських союзників підтримки прискорення процесу об'єднання Німеччини ціною згоди на поглиблення європейської інтеграції. Канцлер Г. Коль постійно повторював слова Томаса Манна, що його ідеалом є не «онімечена Європа, а європейська Німеччина» [5, с. 258].

Гельмут Коль зміг переконати своїх західноєвропейських колег у тому, що досягнення німецької національної єдності зміцнює стабільність у Центрі Європи, що було надзвичайно важливо з огляду на початок чергової балканської війни. На думку французького президента Ф. Міттерана, об'єднана Німеччина, яка буде максимально інтегрована до єдиної Європи, не лише не становитиме загрози, а й працюватиме на посилення позицій Європи в світі. Водночас Г. Коль наголошував, що він виступає за «перетворення Європи на потужну спільноту, у якій люди можуть жити мирно і вільно» [8, с. 8].

Врешті 18 травня 1990 р. було підписано Договір про створення валютного, економічного й соціального союзу НДР і ФРН. Гельмут Коль

особисто сприяв набуттю 1 липня 1990 р. чинності Договору про валютний та економічний союз НДР та ФРН. З того часу процес об'єднання Німеччини вже став незворотним. На території Східної Німеччини було введено західнонімецьку марку.

10-11 липня 1990 р. Коль провів у Кемп-Девіді переговори з президентом США Дж. Бушем-старшим. Останній погодився дати зелене світло процесу об'єднання Німеччини за умов визнання непорушності польського кордону по лінії Одер-Нейсе та безумовного збереження статусу об'єднаної Німеччини як члена НАТО.

Незабаром після кавказьких переговорів М. Горбачова та Г. Коля 16 липня 1990 р. було подолано останні зовнішньополітичні перешкоди щодо об'єднання Німеччини. СРСР погодився на членство суверенної об'єднаної Німеччини в НАТО [7, с. 118].

Отже, 3 жовтня 1990 р. Німеччина офіційно стала єдиною. У своїх спогадах Г. Коль слушно наголошує, що «розпад СРСР ще раз довів, наскільки виправданими були швидкі дії під час відновлення німецької єдності» [19, с. 408]. Своєю чергою Європейська спільнота 3 жовтня 1990 р. прийняла Декларацію, в якій зазначалося, що вирішення німецького питання в рамках співтовариства надає необхідний імпульс для створення економічного та політичного союзу - ЄС.

Водночас, оскільки приєднання нових федеральних земель відбувалося без тривалого перехідного періоду, ЄЕС запровадив певні винятки для східнонімецького сільського господарства, рибальства, металургії, суднобудування, захисту довкілля [2, с. 253]. Також зазначимо, що оскільки об'єднання Німеччини було здійснено на основі 23 статті Конституції ФРН, її зміст було замінено на положення про те, що «ФРН будує об'єднану Європу з демократичною, соціальною, федеративною структурою, заснованою на принципах правової держави» [7, с. 140].

Вже після об'єднання Німеччини Г. Коль підписав низку нових східних договорів. 9 листопада 1990 р. Г. Коль та М. Горбачов підписали Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво. Союз із Росією був потрібен для забезпечення за Німеччиною пріоритетних позицій у Європі. Водночас 14 листопада 1990 р. у Варшаві був підписаний договір між Польщею та ФРН про непорушність кордону по Одеру-Нейсе. А 17 червня 1991 р. в Бонні Г. Коль і тодішній польський прем'єр-міністр Я. Білецький підписали Договір про дружбу і добросусідство. Тим самим визнавалось, що в перспективі і цей «спірний» кордон у Європі зникне внаслідок успіху процесу європейської інтеграції. Європа, завдяки зусиллям Г. Коля, вступила у вирішальну фазу нової системи міждержавних відносин.

На перших виборах до бундестагу об'єднаної Німеччини, які відбулись 2 грудня 1990 р., історичну перемогу знову здобули християнські демократи на чолі з Г. Колем. Після цього були поставлені нові завдання: повністю змінити соціально-економічний та політичний устрій колишньої НДР, завершити процес внутрішнього зближення Західної та Східної Німеччини, домогтися вирішальних успіхів у справі розширення й поглиблення європейської інтеграції і на цій основі

визначити нове місце об'єднаної Німеччини на міжнародній арені [13, с. 18]. Незабаром з'ясувалось, що навіть за щорічного зростання німецької економіки на 7 % новим східним федеральним землям знадобиться не чотири, як обіцяв Коль, а принаймні 15 років, аби догнати середньорозвинуті західноєвропейські країни.

Тим часом 17 січня 1991 р. розпочалася військова стадія операції зі звільнення Кувейту, який 2 серпня 1990 р. захопив іракський диктатор С. Хуссейн. 28 лютого 1991 р. були припинені активні воєнні дії. Впродовж усього цього часу ФРН проявила себе як надійний союзник США. Проте постала проблема вироблення спільного курсу Європи в питаннях війни і миру [24, с. 99].

Крім того, в питанні розвитку європейської інтеграції для Г. Коля було принципово важливо, аби не лише було створено ЄС, а й почав ефективно функціонувати Спільний ринок. 31 грудня 1992 р. 12 країн ЄС створили Спільний ринок із 345 млн споживачів. Це дало потужний поштовх реалізації ідеї створення валютного союзу. Було дозволено вільне пересування капіталу між країнами ЄС, інтенсивніше відбувалось погодження економічної політики країн-партнерів і здійснювалось співробітництво між центральними банками. Г. Коль послідовно обстоював ідею розміщення Європейського центрального банку саме у Франкфурті-на-Майні [21, с. 37].

Водночас небезпечним запереченням цінностей європейської інтеграції став розпад колишньої Югославії. 25 червня 1991 р. Словенія проголосила свою незалежність. 23 грудня 1991 р. Німеччина визнала незалежність Словенії та Хорватії. На очах усього світового товариства в розвинутій європейській країні почалася кривава війна, яка увібрала характерні риси війн різного типу: від громадянської, міжконфесійної до зіткнення трьох цивілізацій – православної, католицької та ісламської. 15 січня 1992 р. під тиском ФРН Європейське Співтовариство визнало незалежність Хорватії та Словенії. 21 лютого 1992 р. Рада Безпеки ООН ухвалила рішення про направлення миротворців до охопленої війною Югославії. ФРН прийняла сотні тисяч біженців із колишніх югославських республік. Проте війська бундесверу, завдяки політичним зусиллям Г. Коля, залучились до миротворчої операції НАТО в колишній Югославії лише 1995 року. Однак на тлі трагічного розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія Гельмут Коль наголошував, що лише успішна європейська інтеграція є відповіддю на питання щодо перспектив війни чи миру в Європі [19, с. 86] .

З огляду на це вагомим досягненням уряду Г. Коля стало підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу, який дав потужний імпульс для розбудови економічного й політичного союзу. 12 жовтня 1993 р. Конституційний суд ФРН прийняв рішення, що Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу відповідає положенням Конституції ФРН [9, с. 47]. 1 листопада 1993 р. із набуттям чинності Маастрихтського договору народився Європейський Союз.

Нерідко в літературі внесок Коля у визначення місця Німеччини в процесі європейської інтеграції, на нашу думку, досить слушно, порівнюється із заслугами канцлера Аденауера [30, с. 204]. Однак велику темну пляму на цю репутацію, як видається, накладає доволі радикальна позиція Коля у балканській політиці ФРН. Відкритим лишається питання, навіщо було сприяти руйнуванню стабільної багатонаціональної європейської держави Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, яку можна було за наслідками демократичних реформ значно швидше цілком залучити до процесу європейської інтеграції?

Натомість не без згоди Г. Коля було обрано тактику «дроблення» югославської федерації на національні держави, які в перспективі могли бути залучені до єдиної Європи. Тобто спочатку за сприяння США, які, роздмухуючи конфлікт на Балканах, вирішували власні завдання, пов'язані з послабленням ЄС як свого економічного конкурента, посиленням ролі НАТО під американським домінуванням, створили собі складнощі, а потім почали їх спільними зусиллями долати. Принаймні досі задовільної відповіді Коля на ці питання історія не отримала.

Європейська спільнота наголошувала, що передумовою визнання незалежності всіх колишніх югославських республік має стати підтвердження цього політичного курсу на референдумах. 1 березня 1992 р. понад 62 % головним чином боснійських мусульман висловились за незалежність Боснії та Герцеговини. Розпочався черговий акт балканської трагедії. Причому ні ФРН, ні ЄС в цілому не мали ні додаткових ресурсів, ні на початковому етапі достатньої політичної волі для врегулювання кризи.

Перетворення Балкан на «гарячу точку» в серці Європи, яка могла поховати самий процес зміцнення Європейського Союзу, спонукало ЄС до визначення спільної зовнішньої та оборонної політики. Так, під час зустрічі Г. Коля та Ф. Міттерана в Ла-Рошелі 21-22 квітня 1992 р. було досягнуто домовленості про утворення німецько-французького військового корпусу чисельністю 35 тис. осіб. Причому до цього підрозділу мали приєднатись інші країни: британсько-голландська частина для проведення операцій із використанням амфібій, а також багатонаціональна дивізія північноєвропейських країн [2, с. 316].

22 травня 1992 р. Франція та ФРН створили Європейський корпус, який мав стати праобразом єдиної європейської армії. А вже 19 червня 1992 р. Петерберзька декларація Західноєвропейського союзу відкрила шлях до залучення ЗЄС до миротворчих операцій під прапором ООН. 11 січня 1994 р. в Брюсселі було прийнято програму НАТО «Партнерство заради миру».

Водночас за політичної волі Г. Коля з 1990 р. до 1994 р. чисельність бундесверу було скорочено з 600 тис. до 370 тис. осіб [36, с. 21]. Нарешті 12 липня 1994 р. Конституційний суд ФРН прийняв історичне рішення, яке дало змогу використовувати сили бундесверу в миротворчих операціях за межами зони відповідальності Північноатлантичного альянсу.

Опозиція досить гостро критикувала правоцентристську коаліцію за невиконання обіцянок, які давались напередодні об'єднання Німеччини. Однак виборці відчули, що титанічні зміни були започатковані. Причому уряд Г. Коля одночасно вирішував декілька питань, пов'язаних не лише з внутрішньополітичними проблемами, а й з прискоренням процесу європейської інтеграції. Крім величезних інвестицій у модернізацію економік нових східних федеральних земель Німеччини, ФРН також активно інкорпорувалась до економік Польщі, Чехії, Угорщини. Коль рішуче підтримав інтеграцію цих країн до НАТО та ЄС.

Тим часом вибори 16 жовтня 1994 р. залишили при владі правоцентристську коаліцію на чолі з Г. Колем, який 15 листопада 1994 р. вчетверте був обраний на посаду федерального канцлера. У другому півріччі 1994 р. ФРН головувала в структурах ЄС. Саме на цьому історичному етапі постало питання підготовки ЄС до масштабного розширення на Схід. Г. Коль був прихильником початку переговорів про вступ до ЄС насамперед із невеликою групою найбільш «просунутих» у сфері реформ країн-кандидатів. Водночас бундестаг прийняв рішення про участь бундесверу в міжнародних миротворчих операціях за межами зони відповідальності НАТО, але згідно з мандатом ООН.

На цьому етапі ХДС наполягала на необхідності утворення «міцного ядра» принаймні у складі п'яти країн – Німеччини, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Причому основу самого «ядра» мали скласти ФРН та Франція. Цей локомотив європейської інтеграції мав стати прикладом співробітництва та інтеграційним орієнтиром для інших країн. Тобто фактично йшлося про модель різних швидкостей європейської інтеграції. Г. Коль наполягав на потребі одночасного вирішення питання поглиблення європейської інтеграції, передусім щодо створення монетарного й політичного союзу, та підготовки європейських структур до поступового розширення ЄС на Схід за рахунок вступу країн Центральної Європи.

Говорячи в цей час про пріоритети німецької політики щодо європейської інтеграції, Г. Коль зазначав: «ми не хочемо і не будемо обіцяти того, чого не можемо виконати» [12, с. 2]. Канцлер наголошував на потребі створення умов для подолання рецесії європейської економіки, скорочення рівня безробіття шляхом координації зусиль на рівні ЄС, досягнення прогресу в просуванні до спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, підведення законодавчої бази під створення Європолу, скорочення надмірного бюрократичного апарату, наближення установ ЄС до повсякденних потреб громадян.

Г. Коль постійно підкреслював, що «зміцнення і продовження справи європейської інтеграції і пов'язаних з нею процесів не є другорядною проблемою. Цим ми забезпечуємо мир і свободу майбутнім поколінням» [12, с. 3]. Об'єднана Німеччина як лідер європейського інтеграційного процесу в середині 90-х рр. XX ст. була поставлена перед імперативною вимогою адаптації власних макроекономічних показників до вимог підготовки монетарного союзу. Адже загалом введення

спільної грошової одиниці мало посилити координацію економічної політики, полегшити тягар безробіття, посилити внутрішньополітичну європейську інтеграцію [32, с. 119].

Уряд Г. Коля також почав вирішувати ці питання з найскладнішої проблеми боротьби з безробіттям. Наприклад, наприкінці лютого 1996 р. рівень безробіття досяг рекордного з 1949 р. показника 4,27 млн осіб [15, с. 392]. Адже кожний новий безробітний ставав тягарем для соціальної держави.

Водночас Г. Коль продовжував наполегливо підтримувати політичний курс, спрямований на збереження німецько-французького лідерства в процесі європейської інтеграції. Традиційний принцип французької політики «поглиблення перед розширенням» у нових геополітичних умовах набув для Франції ще більшого значення. Адже в результаті об'єднання Німеччини та реальної перспективи вступу до ЄС країн Центральної Європи Франція не бажала втрачати політичне лідерство на континенті. Проте Коль прагнув не допустити непідготовленого прискореного розширення ЄС на схід, коли ще не було збалансовано наслідки об'єднання Німеччини.

1 січня 1995 р. Австрія, Швеція і Фінляндія стали членами ЄС. Це було вже друге розширення Європейських Співтовариств, яке Г. Коль безпосередньо підтримав. Тоді ж було введено в дію непопулярне рішення про запровадження 7,5 % податку солідарності з заробітної плати, аби прискорити зростання рівня життя на Сході Німеччини. Коль не бажав, аби складний внутрішньополітичний процес зближення двох частин країни після об'єднання переріс у неспроможність ФРН ефективно виконувати свої міжнародні зобов'язання. Водночас стало зрозуміло, що скорочення внеску Німеччини до бюджету ЄС не слід очікувати раніше 2006 р. Наприклад, у 1998 р. частка ФРН у бюджеті НАТО становила 22,8 %, а в бюджеті Західноєвропейського союзу - 28,5 % [7, с. 280].

У квітні 1995 р. набули чинності Шенгенські договори. Внаслідок цього було посилено паспортний контроль на зовнішніх кордонах ЄС. 15-16 грудня 1995 р. на мадридському саміті ЄС за активної участі Г. Коля було ухвалено рішення про введення з 1 січня 1999 р. спільної європейської грошової одиниці «євро».

Крім того, увага Коля на європейському та світовому напрямах дипломатії ФРН була прикута до проблеми залучення бундесверу до миротворчих операцій. Так, 6 грудня 1995 р. бундестаг схвалив рішення про участь 4 тис. військовослужбовців бундесверу в операції ООН на території Боснії та Герцеговини з метою імплементації Дейтонської мирної угоди. Проте впродовж усієї балканської кризи, яка, часом здавалось, перекреслює самі цінності, покладені в підмурок процесу європейської інтеграції, Г. Коль неодноразово переконувався у тому, що в дипломатичній практиці невідповідність національних інтересів країн - учасниць ЄС часто робить неможливою реалізацію спільної зовнішньої та оборонної політики навіть за умов погодження основних принципів її реалізації.

29 березня 1996 р. канцлер Г. Коль у Турині взяв участь у відкритті міжурядової конференції, на порядку денному якої стояли питання удосконалення деяких механізмів управління ЄС, запроваджених відповідно до положень Маастрихтського договору. Відкриття конференції збіглось із «яловичою кризою». В Британії корови захворіли на губчасту енцефалопатію. Г. Коль знайшов спільну мову з британським прем'єр-міністром Дж. Мейджором, який наполягав на компенсаціях британським фермерам за завдані збитки з каси спільної сільськогосподарської політики ЄС. Так «яловичий компроміс» відкрив шлях до поступу процесу європейської інтеграції. Г. Коль наполягав на досягненні загальноєвропейського консенсусу в питанні спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, виступив за розширення повноважень Європейського парламенту, який завдяки цьому мав перетворити європейську політику на внутрішню політику для всіх її суб'єктів. Вже на самій міжурядовій конференції пропонувалось приймати рішення кваліфікованою більшістю голосів.

Було запропоновано удосконалити концепцію європейського громадянства та культурного виміру інтеграції, визначення та проведення послідовної зовнішньої політики ЄС, підвищення ефективності його зовнішньополітичних акцій. Німеччина висловлювалась за реформування інститутів з урахуванням нових потреб, які мали розв'язуватись завдяки розробці гнучкіших механізмів управління. Не виключався й перехід до процедури ухвалення рішень більшістю голосів з обмеженням права національного вето.

Канцлер Г. Коль домігся також посилення ролі європейської групи НАТО. У червні 1996 р. на берлінському саміті НАТО було прийнято рішення про обмежену самостійну роль Західноєвропейського союзу у проведенні військових миротворчих операцій на Балканах. У червні 1996 р. на флорентійському саміті ЄС було погоджено умови Пакту валютної та економічної стабільності, яка мусила гарантувати введення спільної грошової одиниці «євро», що мала стати символом європейської інтеграції. Стабільна політика є найкращою соціальною політикою. Європа більша за євро.

У червні 1996 р. соціологічні опитування в ФРН свідчили, що 70 % опитаних висловлювались проти запровадження спільної грошової одиниці ЄС [2, с. 306]. Німецька марка для більшості громадян продовжувала лишатись втіленням національної єдності та національного суверенітету. Німці побоювались втратити німецьку марку як символ післявоєнного економічного дива. Ця позиція громадськості була важливою, адже Німеччина загалом фінансувала до 63 % бюджетних фондів Європейського Союзу. Це давало аргументи Г. Колю, посилаючись на складнощі з досягненням конвергенції між Заходом і Сходом Європи, заперечувати наявність «німецького егоїзму» в процесі розвитку ЄС.

У жовтні 1996 р. Гельмут Коль перевищив рекорд перебування на посаді федерального канцлера, який раніше належав Конраду Аденауеру. Його навіть назвали «імператором Європи» [10, с. 44]. Однак

Г. Коль заперечував намір створити Сполучені Штати Європи. Натомість він наполягав на збереженні можливості розгортання тенденцій у цьому напрямку в майбутньому.

У цей час Німеччина вважала, що Італія, Іспанія, Португалія та Греція не готові до членства в Монетарному союзі за економічними критеріями, водночас Бонн відкидав побоювання найбідніших країн ЄС, що розширення Європейського Союзу на Схід скоротить обсяг допомоги їм. Водночас Німеччина і Франція наполягали, аби рішення з питань спільної внутрішньої та правової політики приймались кваліфікованою більшістю.

Врешті у грудні 1996 р. на сесії Європейської ради в Дубліні було затверджено «Пакт стабільності й розвитку», який мав гарантувати стабільність нової спільної валюти. У разі дефіциту національного бюджету в розмірі 3 % пропонувалось запроваджувати автоматичні санкції щодо країни-порушника. Водночас Коль та Міттеран підписали спільну німецько-французьку концепцію безпеки й оборони. Проблему формування Монетарного союзу ЄС Г. Коль зробив передвиборчою темою, сподіваючись, що соціал-демократи як проєвропейська партія не відкидатимуть цей проект.

На зустрічі з представниками християнсько-демократичних партій Європи Коль зазначив, що докладе максимум зусиль, аби з 1 січня 2002 р. в гаманцях європейців було євро. Він вимагав ясної відповіді щодо можливості участі Великої Британії в Монетарному союзі ЄС. Канцлер сигналізував, що ФРН проти надмірної централізації виконавчої влади в ЄС. Проте фунт стерлінгів виявився важливішим [33, с. 19].

Тим часом у свій 67-й день народження 3 квітня 1997 р. Г. Коль зробив офіційну заяву про намір висунути свою кандидатуру на виборах у вересні 1998 р. Він мав усі підстави зазначити: «що я обіцяю, те й роблю» [26, с. 118].

Зокрема, так було і на міжнародній арені. Завдяки зусиллям Коля 27 травня 1997 р. в Парижі було підписано «Основний акт про відносини, співробітництво й безпеку» між НАТО і Росією. Тим самим Г. Коль та французький президент Ж. Ширак намагались уникнути нового розподілу Європи. Однак Росія залишилась при власній думці, що ні ОБСЄ, ні розширений НАТО не є монополістами у пошуку відповідей на всі питання європейської безпеки.

У червні 1997 р. Європейська комісія прийняла програму «Agenda 2000» (Порядок денний 2000 р.), яка визначила завдання наднаціональних структур ЄС та національних урядів країн – членів ЄС, які постали на початку нового тисячоліття. Г. Коль погодився з основними пріоритетами цієї програми. Помітним внеском у процес розбудови спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС у жовтні 1997 р. стало рішення Коля про фінансування німецької частки в реалізації спільного європейського проекту в галузі озброєнь – розробки та початку серійного виробництва винищувача «Єврофайтер» [24, с. 192].

Останнє рішення відразу наразилось на гостру критику опозиції. Адже скорочення соціально-економічних розбіжностей між різними

регіонами відбувалось повільно, причому як в об'єднаній Німеччині, так і в єдиній Європі. Всупереч усім зусиллям інститутів ЄС і національних урядів розрив у розвитку між регіонами Європи залишався набагато глибшим, ніж між країнами-членами. У районах, де показник добробуту не перевищує 75 % від середнього по ЄС, проживала чверть населення Європейського Союзу, тоді як в аналогічних районах США лише 2–3 % населення [2, с. 299].

Врешті за наслідками роботи міжурядової конференції 2 жовтня 1997 р. було підписано «Амстердамський договір про зміну Договору про Європейський Союз, договорів, які заснували Європейські Співтовариства, та пов'язаних з ним актів» [6, с. 11]. Зокрема, вперше наголошувалось, що застосовуватимуться санкції проти країн-учасниць у разі порушення базових принципів ЄС та фундаментальних принципів свободи й демократії.

Крім того, Амстердамський договір наголосив на значенні дотримання соціальних прав. Також посилювались положення про захист довкілля, охорону здоров'я, захист споживачів. Амстердамський договір визначив, що громадянство ЄС доповнює, а не замінює національне громадянство. Були розширені повноваження Європейського парламенту. Відтепер кожний новий голова Європейської комісії мав затверджуватись Європейським парламентом [1, с. 106].

Згідно з принципом субсидіарності, зайнятість залишалася у винятковій компетенції держав-членів, але Амстердамський договір відкрив шлях до ефективнішої координації національних політик у сфері розробки стратегії зайнятості, зокрема, сприяння становленню кваліфікованої, підготовленої та пристосованої до конкуренції робочої сили [2, с. 284]. Проте це не дало шансу Г. Колю наполовину скоротити рівень безробіття в Німеччині.

Канцлер підтримав положення Амстердамського договору, які визначили основні принципи спільної зовнішньої політики ЄС. Вони передусім полягали у захисті спільних цінностей, фундаментальних інтересів, зміцненні інтегрованості ЄС, посиленні безпеки ЄС в усіх аспектах, підтримці міжнародного співробітництва та миру. Змінювалась процедура прийняття рішень у питанні спільної зовнішньої та оборонної політики. Було погоджено: якщо держави-члени утримуються від голосування за певне рішення, вони не зобов'язані його виконувати, але при цьому прийняте рішення стосується всього ЄС. З цією метою вводилась посада Верховного голови з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки [12, с. 44]. Врешті Амстердамський договір інтегрував Шенгенські угоди у правову систему ЄС.

У процесі єднання Європи Г. Коль доклав багато дипломатичних зусиль для підготовки й підписання 16 грудня 1997 р. протоколів про вступ Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО. На думку Г. Коля, європейська інтеграція є відповіддю на питання війни чи миру в Європі. Німецький канцлер ще раз нагадав про це 10 лютого 1998 р., коли помер М. Шуман (народився 10 квітня 1911 р.). Того ж дня Г. Коль у зв'язку з цим висловив співчуття народам Європи.

А вже 31 березня 1998 р. розпочалися переговори про вступ до ЄС з так званою люксембурзькою групою (тут було прийнято це рішення) країн-кандидатів: Угорщиною, Польщею, Словенією, Чехією, Естонією. Зазначимо, що Г. Коль вважав, що інша п'ятірка кандидатів – Словаччина, Латвія, Литва, Кіпр і Мальта – за економічними показниками ще не досягли рівня виконання копенгагенських критеріїв членства в ЄС.

Щодо косовської проблеми, то в 1997 р. Коль та Ширак запропонували надати цьому краю спеціальний міжнародний статус до остаточного вирішення питання незалежності. Після війни 1999 р. за таким сценарієм до 2005 р. ця проблема і вирішувалась. 31 березня 1998 р. Конституційний Суд ФРН виніс історичне рішення про легітимність участі Федеративної Республіки Німеччина в Монетарному союзі ЄС. Не відкриті, а закриті кордони є загрозою для ефективного розвитку економіки.

1–2 травня 1998 р. на брюссельському саміті Європейської ради було прийнято рішення щодо заключного етапу підготовки до введення спочатку в безготівковий обіг спільної європейської грошової одиниці, яку назвали «євро». Причому керівництво Бундесбанку наполягало на створенні валютного союзу в ЄС лише за умов попередньої гармонізації основних економічних параметрів між країнами угруповання, які мають забезпечувати проведення стабільної антиінфляційної політики.

Водночас були побоювання, що отримання федеральним урядом на наднаціональному рівні додаткових важелів тиску на рішення Бундесбанку може обмежити його незалежність від виконавчої влади. Г. Коль та французький президент Ж. Ширак погодили кандидатуру В. Дуйсінберга на посаду першого голови Європейського центрального банку, який було вирішено розмістити у Франкфурті-на-Майні. Через вісім років його мав замінити француз Ж.-К. Тріше.

З'ясувалось, що макроекономічних критеріїв, відповідність яким є передумовою для членства в Монетарному союзі, дотримались 11 з 15 країн – членів ЄС, а саме: Австрія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція. Відмовились приєднатись до зони євро Велика Британія, Данія, Швеція, а Греція виконала відповідні передумови лише 2000 р.

12 червня 1998 р. Г. Коль відсвяткував 25-річний ювілей перебування на чолі ХДС. Опоненти звинувачували Коля в тому, що після об'єднання Німеччини він надто різко переорієнтував ієрархію німецьких національних інтересів на користь об'єднаної та розширеної Європи. Зокрема, німецькі соціал-демократи наголошували, що історія не повинна грати проти майбутнього. Наприкінці червня 1998 р. Коль запізно намагався перевести передвиборчу кампанію на тему боротьби не персоналій, а партійних програм, тому він відмовився від телевізійних дебатів з Г. Шрьодером [20, с. 198].

30 червня 1998 р. Г. Коль виступив на інавгурації Європейського центрального банку у Франкфурті-на-Майні. Це був його справжній

бенефіс як канцлера, що об'єднав не лише Німеччину, а й Європу. Євро розглядалося як пілотний проект для інших економічних інтеграційних структур [33, с. 18].

Тодішній турецький прем'єр-міністр М. Йилмаз, з огляду на негативну позицію ХДС-ХСС щодо подвійного громадянства для етнічних турків у Німеччині, закликав голосувати за соціал-демократів. Водночас Г. Коль не допустив, аби передвиборча кампанія в Німеччині розгорталась у антиєвропейських тонах з огляду на об'єктивне занепокоєння соціальними втратами внаслідок розширення ЄС та підготовки до введення спільної грошової одиниці.

Врешті 27 вересня 1998 р. Г. Коль програв вибори. 7 листопада 1998 р. він офіційно склав повноваження лідера Християнсько-демократичної партії. Слід звернути увагу на певні рекорди, наприклад, якщо Бісмарк в умовах імперії був рейхсканцлером 19 років, то Г. Коль в умовах демократичної політичної системи виконував функції бундесканцлера 16 років.

Однак усьому свій час. Г. Коль залишив посаду федерального канцлера, віддавши «у спадок» спільну європейську грошову одиницю євро, яку з 1 січня 1999 р. було введено у безготівковий обіг. Проте на тому етапі економічна рецесія перешкоджала ФРН повною мірою виконувати роль каталізатора створення спільного економічного простору в Європі.

24–25 жовтня 1998 р. на віденській зустрічі Європейської ради відбулись урочисті проводи на заслужений відпочинок 68-річного Г. Коля. Г. Шрьодер офіційно вступив на посаду канцлера 27 жовтня 1998 р. Певним сюрпризом було рішення 33-річного сина Г. Коля Петера одружитись зі своєю 30-річною турецькою подругою Еліф Сезен. 7 листопада 1998 р. Коль став почесним головою ХДС.

19 квітня 1999 р. Г. Коль був присутній на першому урочистому засіданні бундестагу, яке відбувалось у реставрованому приміщенні колишнього рейхстагу. В інтерв'ю журналістам він наголошував, що без участі Росії на Балканах не може бути миру. На його думку, подальше розширення Європейського Союзу лишається головним питанням війни та миру в майбутньому. Адже уряди приходять й ідуть, але Європі необхідно зміцнювати партнерство між народами. Водночас майбутнє ЄС, на думку Г. Коля, було за федеральною, децентралізованою, відкритою Європою [35, с. 392].

Оцінюючи тривалий період перебування Г. Коля при владі, слід наголосити на важливих досягненнях європейської інтеграції цього періоду, які не останньою чергою стали і його заслугами. Передусім він докладав максимум зусиль для двох розширень ЄС та для реалізації проекту створення Монетарного союзу ЄС як важливого фактора глобальної економіки.

У середині листопада 1999 р. популярний тижневик «Der Spiegel» оприлюднив інформацію про «чорну касу» ХДС за часів Г. Коля. Зокрема, йшлося про продаж Саудівській Аравії бронетранспортерів «Фукс», а комісійні гроші за цю оборудку осіли на таємному рахунку

ХДС у Ліхтенштейні [10, с. 23]. Захищаючись від звинувачень, Г. Коль заявив, що всі чорні рахунки були винятково партійними [20, с. 218]. До речі, у 2000 р. російський президент В. Путін так коментував політичний скандал навколо батька німецької єдності: «який лідер, такий і скандал. Насправді вони знесилились, їх добивають. Певною мірою помилки були допущені і керівництвом ХДС. Від одного лідера, навіть такого потужного, як Коль, за шістнадцять років втомлюється будь-який народ, навіть такий стабільний як німці. Вони мали це вчасно зрозуміти» [3, с. 177].

19 січня 2000 р. Г. Коль остаточно залишив керівництво ХДС, відмовившись назвати імена анонімних спонсорів партії. У березні 2000 р. він повернув до каси партії 5,9 млн німецьких марок [20, с. 203]. Сам Г. Коль пов'язував виток скандалу з рахунками партії із витоками з досьє «Штазі» відповідної інформації. Правда з'ясується після 2010 р., коли з політичної арени поступово відходитиме покоління, для якого історія НДР не була лише абстрактною сторінкою з підручника історії.

Проте, незважаючи на всі перипетії долі, Коль лишається впливовим німецьким політиком, до слова якого прислухаються. Зокрема, у вересні 2000 р. Г. Коль засудив роль уряду Г. Шрьодера у запровадженні санкцій ЄС проти Австрії після перемоги в цій альпійській республіці правопопулістської «Партії Свободи» на чолі з Й. Хайдером [20, с. 324]. Однак до політичних неприємностей Коля додались проблеми в особистому житті.

У червні 2001 р. звела рахунки з життям смертельно хвора дружина Гельмута Коля Ханнелора Коль, з якою він прожив близько півстоліття. Однак доля все ще лишається прихильною до старого колишнього канцлера. На Різдво 2004 р. він відпочивав на Шрі-Ланці, де дивом уник наслідків катастрофічного цунамі.

Тим часом у процесі обговорення першої спільної Конституції ЄС Г. Коль підтримав ідею багатошвидкісної європейської інтеграції. Ядро ЄС має право поглиблювати ступінь своєї інтеграції незалежно від інших членів ЄС. Натомість, Г. Коль висловлював сподівання, що британський прем'єр-міністр Т. Блер не скотиться до позиції М. Тетчер, яка бачила в ЄС лише зону вільної торгівлі. Канцлер німецької єдності піддавав критиці точку зору щодо розподілу голосів держав в ЄС залежно від кількості населення. «У сенаті США кожен штат має два голоси, хоча Каліфорнія в чотири рази більша за Вермонт». Водночас Коль критикував відмову направити підрозділи бундесверу в Ірак. У Туреччині немає релігійної свободи, що перешкоджає її членству в ЄС. Тому у разі вступу Туреччини до ЄС будуть скасовані плоди політичної інтеграції і ЄС перетвориться лише на зону вільної торгівлі [14, с. 392].

Гельмут Коль погоджувався з тим, що для політичної легітимації наднаціональних рішень потрібна конституція Європейського Союзу. Він наголошував, що перша спільна Конституція ЄС не розв'язала основних суперечностей інтеграції, які полягають у потребі розробки

ефективніших механізмів погодження спільних та національних інтересів, подолання протиріч між ідеєю наднаціональної федерації та національними суверенітетами, між єдністю та різними темпами європейської інтеграції, між корпоративними та громадськими інтересами. Адже ефективна політика неможлива без європейського громадянського суспільства. На його думку, після найбільшого в історії європейської інтеграції розширення Європейського Союзу першочерговим завданням є зміцнення політичних структур, які мають забезпечувати ефективне функціонування єдиної Європи. Ключовим завданням європейської інтеграції з точки зору Г. Коля лишається формування спільної європейської ідентичності як світової потуги.

1. Європейський Союз: консолідовані договори. – К., 1999.
2. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
3. От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным. – М., 2000.
4. Современные международные отношения / Под ред. А. В. Торкунова. – М., 2001.
5. *Шемятенков В. Г.* Европейская интеграция. – М., 2003.
6. *A. Duff.* The Treaty of Amsterdam. Text and commentary. – London, 1999.
7. *Alexander von Plato.* Die Vereinigung Deutschlands. Ein Weltpolitische Machtspiel. – Berlin, 2002.
8. *Christian Hacke.* Weltmacht wieder Willen. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. – Frankfurt-am-Maine, 1993.
9. Das Maastricht – Urteil des Bundesverfassungsgericht // Europa-Archiv. – 1993. – № 22.
10. Der Spiegel. – 1999. – № 45.
11. Deutsche Außenpolitik 1990–1991. Auf dem Weg zu einer europäischen Friedensordnung. – Bonn, 1991.
12. Deutschland. – 1994. – № 4.
13. Einheit in Frieden und Freiheit. Dokumente der Wiederfereinigung Deutschlands. – Baunschweig, 1991.
14. Financial Times. – 22 January 2004.
15. Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1996. – 7 März.
16. *Franz Borkenhagen.* Europa braucht GASP. Gemeinsame Außen-und-Sicherheitspolitik in und für Europa. – Bonn, 1993.
17. *Hans Modrow.* Ich wollte ein neues Deutschland. – Berlin, 1998.
18. *Helmut Kohl.* Erinnerungen. 1930–1982. – München, 2004.
19. *Helmut Kohl.* Ich wollte Deutschlands Einheit. – Berlin, 1996.
20. *Helmut Kohl.* Mein Tagebuch. 1998–2000. – Berlin, 2000.
21. *Henry Krägenau, Wolfgang Wetter.* Die Europäische Wirtschafts-und Währungsunion. Vom Sozialstaat zur gespaltenen Gesellschaft. – München, 2003.
22. *James Baker.* The Politics of Diplomacy. Revolution, War & Peace, 1989–1992. – New York, 1995.
23. *Joachim Bauer.* Europa der Regionen. Aktuelle Dokumente zur Rolle und Zukunft der deutschen Länder im europäischen Integrationsprozeß. – Berlin, 1991.
24. *Jürgens Thomas.* Die Gemeinsame Europäische Außen-und Sicherheitspolitik. – Köln, 1994.
25. *Karl Hugo Pruys. Helmut Kohl.* Die Biographie. – Berlin, 1995.
26. *Karl Rudolg Korte.* Deutschlandspolitik in Helmut Kohl Kanzlerschaft. – Berlin, 1998.
27. *Klaus Henning.* Die deutschen Bundesländer und die Europäischen Union. Die Mitwirkung der Länder am EU-Integrationsprozeß seit dem Vertrag von Maastricht. – Vierow, 1996.
28. *Klaus Naumann.* Die Bundeswehr in einer Welt im Umbruch. – Berlin, 1994.
29. *Läufer Thomas.* Europäische Union – Europäische Gemeinschaft. Die Vertragstexte von Maastricht. – Bonn, 1995.
30. *Padgett Stephen.* Adenauer to Kohl: the development of the German chancellorship. – London: Hurst, 1994.
31. *Robert Hoffmann.* Geschichte der deutschen Parteien von der Kaiserzeit bis zur Gegenwart. – München, 1993.
32. *Rudi Dornbush.* Euro Fantasies // Foreign Affairs. – September/October 1996.
33. *Thillo Sarrazin.* Der Euro: Chance oder Abenteurer? – Bonn, 1997.
34. *Werner Maser.* Helmut Kohl. Der deutsche Kanzler. Biographie. – Berlin, 1990.
35. Wirtschaftswoche. – 1999. – № 18. – С. 19.
36. *Wolfram Bickerich.* Der Enkel. Analyse der Ära Kohl. – Düsseldorf, 1995.

Символ демократичних змін у Східній Європі

Вацлав Гавел

Я дійшов висновку –
він може здатись надто драматичним,
але клянусь, я саме це маю на увазі, –
що краще взагалі не жити,
ніж жити без честі.

Вацлав Гавел

Вацлава Гавела по праву вважають одним із найвідоміших громадсько-політичних і державних діячів сучасності. З іменем цієї людини, яку називають моральним авторитетом, обличчям чеської нації, політичним довгожителем Європи, завдяки якому лідери світових держав рахуються з «маленькою» Чехією, пов'язана вся історія постсоціалістичного розвитку цієї країни в центрі європейського континенту. Драматург і філософ, колишній дисидент і правозахисник, останній чехословацький і перший чеський президент, він один із тих, хто став символом демократичних змін у Східній Європі кінця 80-х років минулого століття, які поклали початок поверненню країн регіону після майже півстолітнього тоталітарно-комуністичного панування до європейського співтовариства вільних народів і сприяли об'єднанню Європи.

Поєднання в одній особі письменника, політика і державного діяча – явище досить рідкісне у світовій практиці, тому не випадково всебічне вивчення політичної і творчої біографії В. Гавела розпочалося

одразу ж після його приходу у високу політику під час «оксамитової революції» 1989 р. в Чехословаччині, куди він прийшов для багатьох несподівано, але з чистою совістю і чистими руками.

Народився Вацлав Гавел 6 жовтня 1936 р. в Празі у заможній родині підприємців, що володіла будинками, землею, лісом, кіностудією, концертним залом і була тісно пов'язана не лише з промисловими та фінансовими колами міжвоєнної Чехословаччини, а й з культурним середовищем свого часу. Тому не дивно, що дитинство Вацлава було щасливим, хоча не все тоді здавалося йому безхмарним: «Коли ми жили в заміському будинку і я ходив там до місцевої школи, я, на відміну від своїх однокласників і друзів, мав різні переваги і привілеї: був "панським синком" з багатої впливової родини... Все це, звичайно, створювало між мною і моїм безпосереднім оточенням... соціальний бар'єр, який я, маленька дитина, хоч це і дивно, дуже гостро відчував і важко сприймав, вважаючи це своїм нещастям: я соромився тих привілеїв, прагнув їх позбутися і хотів почуватися як усі» [4, с. 11].

У сім'ї Гавелів, як згадував з теплотою своє дитинство майбутній президент, панувала «атмосфера масариківського гуманізму». Вацлав захоплювався книжками Карела Чапека і Ярослава Гашека, знайомився з творами Франца Кафки і Томаша Масарика, який згодом став для нього безумовним авторитетом і прикладом служіння своєму народові. Гавелів часто відвідували відомі на той час діячі чеської культури і науки, і спілкування з ними сприяло розвиткові мистецьких здібностей у молодого Вацлава, стало одним із найсильніших вражень його дитинства.

У дев'ятирічному віці Вацлав вступив до елітної школи-інтернату у Подєбрадах, де навчався неповних три роки – до 1948 р. Саме в цей рік він зазнав потрясіння, що вплинуло на все його подальше життя. Після так званого «Переможного Лютого» (усталене в комуністичній пропаганді й історіографії найменування подій лютого 1948 р., коли внаслідок політичної кризи в Чехословаччині до влади вперше прийшов комуністичний уряд, аналог радянського «Великого Жовтня») у батьків Вацлава відібрали практично все, що було зароблено завдяки їхнім здібностям і копіткій праці. З представників заможних верств, яких глибоко шанували в домюнхенському чехословацькому суспільстві, Гавели перетворилися на громадян, у яких за комуністичного режиму не було майбутнього (щоправда, вони уникли політичних процесів кінця 40 – початку 50-х років, які в першу чергу торкнулися чехословацької інтелігенції). Вацлав Гавел тривалий час жив із клеймом людини буржуазного походження, у зв'язку з чим мав обмежені можливості здобути вищу освіту. Після закінчення основної школи його не прийняли до гімназії. Довелося протягом п'яти років працювати лаборантом у хімічній лабораторії Чеського вищого технічного училища в Празі і навчатися у вечерній гімназії.

Найбільше в цей час В. Гавел, маючи літературні здібності, цікавився мистецтвом, філософією, літературою, робив перші самостійні

поетичні спроби. Отримавши атестат про закінчення вечірньої гімназії, у 1954 р. Вацлав спробував вступити до Академії мистецтва, проте в цей привілейований навчальний заклад молодь «буржуазного походження» не приймали. Щоб уникнути служби в армії і мати можливість займатися мистецтвом, у 1955 р. він подав документи туди, куди приймали всіх – до Вищого технічного училища, де донедавна працював лаборантом. Але провчившись два роки, він зрозумів помилковість свого вибору і залишив училище. Після повторної невдалої спроби вступити до Академії мистецтва, В. Гавелу все ж таки довелося піти в армію. З 1957 р. по 1959 р. він відбував дійсну строкову службу в Чеських Будейовицях військовим техніком 15-ї артилерійської дивізії. Саме на цей період припадають його перші драматургічні спроби. В армії разом з іншими здібними до мистецтва солдатами він організував самодіяльний театр, де ставилися його перші, переважно іронічного характеру п'єси.

Після завершення служби в армії і чергової невдалої спроби вступити до Академії мистецтв, Вацлав Гавел почав працювати у маленьких празьких театрах «АБС» і «На забрадлі» – спочатку робітником сцени, потім асистентом режисера, завідувачем літературної частини, драматургом. Уже перша його п'єса – «Свято в саду», поставлена у 1963 р. в театрі «На забрадлі» режисером О. Крейчи, приносить авторові успіх. У цей час молодий драматург зацікавився театром абсурду, в якому вбачав можливість в інакомовній формі говорити про важливі проблеми, що хвилювали глядачів. Він став одним із творців так званого паралельного мистецтва, яке намагалося бути вільним від ідеологічних штампів того часу. «Мені пощастило, що я став учасником загального процесу, співтворцем нової ери у нашому театрі», – зазначав Гавел у своїй відомій книзі «Заочний допит» [4, с. 53].

У 1964 р. Вацлав Гавел одружився з Ольгою Шпліхаловою – енергійною дівчиною, старшою за нього на три роки, яка працювала білетером у театрі «На забрадлі», походила з робітничої родини і з якою він познайомився ще перед службою в армії. Цей шлюб виявився щасливим – занадто сором'язливого Вацлава добре доповнювала впевнена в собі Ольга, яка протягом тридцяти двох років була вірним помічником і другом майбутнього президента.

У 1966 р. В. Гавелу вдалося заочно закінчити театральний факультет Академії мистецтва в Празі. Поступово В. Гавел набуває популярності і як публіцист, критик, редактор. Зокрема, він стає членом редколегії літературно-мистецького журналу «Тварж», який пізніше сам Гавел охарактеризував як острівець свободи в океані чогось такого, що хоча і вважало себе безмежно свободним, але все ж внутрішньо свободним не було. Навколо цього журналу гуртувалися молоді літератори, що обстоювали неприйнятну для ортодоксальних письменників позицію й відкрито виступили проти конформістів, які становили більшість у Спілці письменників Чехословаччини. Керівництво Спілки, своєю чергою, звинувачувало сміливців у поширенні «небезпечного індивідуалізму» та запереченні соціалістичних принципів

у мистецтві. На позачерговій конференції Спілки чехословацьких письменників у червні 1965 р. молоді реформатори палко обстоювали позицію журналу, а також виступили на захист заборонених письменників, що на той час для комуністичних ортодоксів було особливою крамолою. На конференції виступив і Вацлав Гавел, який рішуче захищав надання письменникам справжньої свободи творчості: «Спілка письменників ніколи не має бути інституцією, яка дає директиви як писати або ставить перед літературою якісь художні завдання, - наголошував він. - Саме навпаки: вона мусить допомагати літературі стати справді кращою літературою; письменникам - не втрачати власного обличчя; журналам - бути такими, якими хочуть бути, а отже - добрими часописами» [10, с. 43]. На думку біографів Гавела, активна публічна нонконформістська діяльність у цьому виданні, що незабаром змушене було припинити своє існування, стала визначальною для всієї подальшої його політичної діяльності і призвела політично заангажованого драматурга до дисидентства.

У той час п'єси Вацлава Гавела «Сповіщення», «Важко зосередитися» та інші вже ставили в театрах багатьох країн світу, зокрема в Австрії, Великій Британії, Фінляндії, Угорщині, Швеції, Швейцарії, США, ФРН, Югославії, Франції, Італії, Японії. На думку фахівців, після Карела Чапека твори жодного чеського драматурга не мали такої популярності у світі, як твори В. Гавела. У західній пресі з'являються його численні інтерв'ю, де йдеться не лише про мистецтво, а й про суспільно-політичну ситуацію в Чехословаччині, злободенні проблеми тогочасного життя. Слова й думки Гавела набували все більшої ваги й діставали підтримку в середовищі чеської і словацької інтелігенції. Зокрема, його обирають керівником групи молодих літераторів, що пізніше стала організацією незалежних письменників, яка об'єднувала безпартійних художників слова. Звичайно, це не могло не турбувати партійних функціонерів, які намагалися применшити значення творчості В. Гавела, не випускали автора за кордон на прем'єри його п'єс, міжнародні конференції тощо.

У червні 1967 р. відбувся з'їзд чехословацьких письменників, який став свого роду прелюдією до подій, що увійшли в історію як «Празька весна», активним учасником яких став Вацлав Гавел. Саме він запропонував на з'їзді конкретну програму щодо перетворення Спілки письменників на справді творче й незалежне від ідеологічних настанов Комуністичної партії Чехословаччини об'єднання. Зокрема, з високої трибуни письменницької організації країни пролунала різка критика керівної ролі комуністичної партії в мистецтві, що вважалося найсерйознішою критикою комуністичної ідеології в цілому. Позицію В. Гавела на з'їзді підтримали прогресивно мислячі літератори, члени КПЧ П. Когоут, Л. Вацулік, І. Кліма. Під час роботи з'їзду було оприлюднено уривок з відкритого листа О. Солженіцина з'їзду письменників СРСР з критикою радянської дійсності (1967 р.). Все це викликало обурення партійних функціонерів, які після з'їзду виключили з лав КПЧ Л. Вацуліка і І. Кліму, а П. Когоуту було винесено сувору догану.

Прагнення до свободи й справедливості стало однією з домінуючих рис характеру Вацлава Гавела і на повну силу проявилося в його подальшій творчості та політичній діяльності. З початком 1968 року він з головою заглиблюється у політичне життя, бере участь у численних зустрічах, зборах, мітингах. У березні 1968 р. в ЧССР створюється організація «Коло незалежних письменників», до якої увійшли понад 50 художників слова з 350 делегатів останнього з'їзду чехословацьких письменників. Очолював це об'єднання, що протистояло офіційному Союзу письменників, від самого початку і до його заборони в 1970 р. В. Гавел.

Незабаром створюється Клуб активних безпартійних (КАН), до якого увійшли не тільки письменники, а й учені, викладачі тощо. Загальна кількість членів Клубу становила понад 5000 чоловік, і він заявив про себе як серйозна політична сила, що могла перетворитися на опозиційну партію. Одним із керівників об'єднання став Вацлав Гавел. В опублікованій 4 квітня 1968 р. у популярному серед чехословацької інтелігенції періодичному виданні «Літерарні лісти» статті «На тему опозиції» він відкрито закликає до формування політичної опозиції, без якої, на його думку, є неможливим процес реформ. Зокрема, наголошуючи на необхідності відродження некомуністичних партій, В. Гавел підкреслив, що «про демократію можна серйозно говорити тільки тоді, коли народ має можливість вільно зробити вибір – хто має владарювати. Це передбачає існування хоча б двох суміжних альтернатив. Інакше кажучи, двох правоздатних рівноправних і незалежних одна від одної політичних сил, з яких обидві мають однакові шанси стати керівною силою в державі, якщо так вирішить народ» [17, с. 4].

На початку серпня 1968 р. у пресі з'являється відомий реформістський маніфест «Дві тисячі слів», під яким підписалися провідні представники інтелектуального життя Чехословаччини. Через кілька днів після його опублікування з його авторами – Л. Вацуліком, В. Гавелом, П. Когоутом та іншими письменниками – зустрілися керівники Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком, який обійняв посаду першого секретаря ЦК КПЧ на січневому 1968 р. пленумі ЦК і намагався всіляко сприяти здійсненню демократичних змін у чехословацькому суспільстві на основі прийнятої квітневим 1968 р. пленумом ЦК КПЧ «Програми дій». Під час цієї зустрічі Гавел мав можливість безпосередньо вести з ним дискусію. І хоча про 1968 рік Вацлав Гавел говорив, що він «не був у центрі подій. На чолі політичних подій стояли комуністи-реформатори, яким я не був, хоча серед них у мене на той час було багато друзів», але залишитися осторонь бурхливих подій «Празької весни» він не міг. Він здійснював активну реформістську роботу в Союзі письменників, багато мандрував світом (у цей короткий період він мав закордонний паспорт), де виступав з роз'ясненням необхідності та цілей демократичних реформ у своїй країні. У відкритому листі А. Дубчеку від 9 серпня 1968 р. В. Гавел підкреслив, що підписавши (під тиском радянського керівництва) московський протокол,

тодішнє політичне керівництво Чехословаччини припустилося великої помилки. А в драматичні серпневі дні 1968 р., коли до ЧССР згідно з рішенням Москви були введені «союзницькі» війська держав Організації Варшавського договору для «виконання інтернаціонального обов'язку – захисту соціалізму в братній країні», він перебував у містечку Ліберець, де бачив радянські танки, стихійні демонстрації проти окупації країни, писав політичні заяви, тексти листівок, які розклеювалися у всьому місті та озвучувалися місцевим радіо.

Після серпня 1968 р., коли представники творчої інтелігенції опинилися перед вибором: підкорення реальності, спротив їй або еміграція (принаймні внутрішня) – Вацлав Гавел обирає свій шлях. «Єдиний шлях до справжнього й дієвого політичного впливу, – пише він з приводу цієї дилеми у статті "Фальшива дилема" в останньому числі тижневика "Зітршек" за 1968 р., – це, навпаки, саме послідовне осмислення й вираження власних позицій, створення власної позитивної програми, що ґрунтується на власному поясненні дійсності в дусі власних уподобань й інтересів. Програма підтримки уряду сама по собі настільки ж беззуба і негативна, як і виступ проти нього; позитивна політична програма завжди вимагає бути за щось, а точніше – за себе, ще точніше – за свої справжні інтереси». Отже, Гавел-письменник робить для Гавела-політика висновок: «не втручатися в... глобальні ідеологічні полеміки з центром, жертвуючи в таких полеміках конкретними речами, а боротися саме і тільки "за" конкретні речі» [9, с. 20–21]. Саме ці переконання визначили поведінку Гавела протягом наступних понад двох десятиліть – від серпня 1968 до листопада 1989 років, коли такою конкретною справою для нього стала боротьба за права людини.

Після поразки «Празької весни», коли спроба побудови «соціалізму з людським обличчям» у Чехословаччині через військове втручання ззовні зазнала невдачі, країну залишило чимало діячів культури. Була така можливість і у Вацлава Гавела, коли наприкінці 1968 р. він дістав від фонду ім. Форда запрошення відвідати США, де міг би спокійно займатися літературною діяльністю та, спостерігаючи за своїми репресованими однодумцями, ймовірно, і не повернутися до Чехословаччини. Однак Гавел відмовився від цієї вигідної пропозиції, мотивуючи своє рішення тим, що не може залишити країну в складний для неї період.

Прихід у квітні 1969 р. до керівництва КПЧ (а після хвороби президента ЧССР Л. Свободи – і до керівництва країною) Г. Гусака та його оточення – так званих здорових сил в комуністичній партії – привів не стільки до «консолідації» чи «нормалізації», скільки до стагнації в Чехословаччині. Розпочалася широкомасштабна чистка в партії (з її лав було виключено півмільйона людей, що не змогли «пристосуватися» до нових порядків), а згодом нове керівництво країни перейшло до жорсткої практики репресій щодо інакомислячих, зокрема, їх ув'язнення, вигнання або заборони професійної діяльності. Тисячі письменників, учених, журналістів та інших представників інтелігенції змушені були емігрувати або стати вантажниками, кочегарами, мийниками вікон,

конторськими службовцями тощо. Серед них був і Вацлав Гавел, який у 1969 р. вимушений був залишити театр, видання та інсценізація його творів були заборонені, за ним стежили, його телефонні розмови прослуховувалися. В. Гавел, зокрема, не потрапив до новоствореної у 1972 р. Спілки письменників Чехословаччини і став робітником-вантажником, хоча не полишив займатися літературною творчістю. Більшу частину часу він проводив на дачі в горах, де написав п'єси «Заколотники» (1971) та «Жебрацька опера» (1972), а згодом, у 1975 р., такі відомі свої драматичні твори, як «Аудієнція» і «Вернісаж» та невелику п'єсу «Проблема». Водночас саме в цей період усе частіше лунає його голос «правди проти брехні». Як письменник і громадянин В. Гавел займав нонконформістську позицію щодо подій, які відбувалися в Чехословаччині, говорив людям правду, діяв усупереч брехливим ідеологічним настановам комуністів. Все це врешті призвело його до дисиденства.

Вже у червні 1969 р. В. Гавел виступає з полум'яною промовою на з'їзді письменників, де порушує низку важливих тогочасних політичних питань. Зокрема, він звернув увагу на повернення на найвищі державні посади функціонерів старого ґатунку, які неодноразово засвідчували свою неспроможність керувати країною і не мали підтримки серед населення, на введення жорсткої цензури, закриття багатьох журналів, приховування підконтрольними партії засобами масової інформації справжньої думки народу тощо. Йшлося також про порушення в країні прав людини, брудні кампанії в офіційній пресі проти представників реформаторських сил, поширення політичної демагогії й брехні. Така ситуація, на думку Гавела, сприяла виникненню в людей апатії, поглибленню почуття безсилля, поширенню безпринципності та конформізму. А в серпні того ж року, з нагоди річниці окупації Чехословаччини військами ОВД, В. Гавел у відкритому листі А. Дубчеку говорить про роль політичної еліти в розвитку суспільства і відповідальність політика перед народом у переломні періоди історії та закликає колишнього керівника чехословацьких комуністів дати публічну відповідну оцінку окупації 1968 р. «Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить зазнати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм у Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення» [4, с. 56], – писав Гавел.

Репресивні заходи 1970–1972 рр. в Чехословаччині призвели до згортання активності представників опозиції. Комуністичному керівництву вдалося на деякий час ліквідувати прояви опозиційного руху: більшість нелегальних політичних угруповань припинили своє існування.

Але у 1975 р. в Чехословаччині відбулася подія, яка змінила ситуацію: було розпущено популярну молодіжну рок-групу «Плестік піпл», відбувся судовий процес над її членами, і музикантів було кинуто за ґрати, хоча вони не вчинили нічого протизаконного. Цей випадок брутального порушення прав людини збігся у часі з підписанням

у Гельсінкі тодішнім президентом ЧССР Г. Гусаком відповідних міжнародних зобов'язань щодо їхнього дотримання. Вацлав Гавел та його друзі встали на публічний захист чеських музикантів і незабаром об'єдналися в групу, щоб рішуче протидіяти тоталітарному режиму й обороняти права чехословацьких громадян. Програмним документом цього правозахисного об'єднання, яке, однак, не було ні політичною партією, ні якоюсь підпільною організацією, стала так звана Хартія-77, одним із головних авторів якої був Гавел. У статті «Про сутність Хартії-77», яку підписали 242 діяча культури і науки Чехословаччини, В. Гавел зазначав: «Хартія була першим важливим суспільним виступом за епохи Гусака. В ній об'єдналися письменники і колишні політики, комуністи і некомуністи, католики і протестанти, інтелектуали і робітники, університетська професура і нонконформістська молодь. Вони об'єдналися не на політичній основі, а з глибших причин. Скоріше людських, аніж політичних. Їхній спільний мотив був насамперед моральним» [4, с. 61].

Вже в перший рік після оприлюднення цього документа (1977) кількість тих, що його підписали, збільшилась втричі (а на кінець 1989 р. Хартію підписали 1886 осіб). Одним із головних речників щодо представлення його в суспільстві та роз'яснення сутності й значення документа став Вацлав Гавел. У своїх численних виступах він наголошував, що Хартія виникла з намагання протидіяти аморальному тиску доби і була автентичною відповіддю громадянина на стан загальної деморалізації. «Це була спроба людини, яку принижують, підняти голову, говорити, коли примушують мовчати, виступати проти брехні, коли оббріхують, заперечити проти маніпулювання, коли маніпулюють. Це була спроба людини наповнити свої права, знову віднайти власну людську гідність та цілісність й оновити тим самим повагу до себе самої» [4, с. 61], – підкреслював Гавел.

Після публікації Хартії-77 в Чехословаччині з новою силою розгорнулися політичні репресії, що, звичайно, не обійшли й одного з найвідоміших дисидентів країни – Вацлава Гавела. З 1977-го по 1989 р. він був чотири рази ув'язнений за активну політичну діяльність, спрямовану проти тоталітарного комуністичного режиму, або, як писав тоді центральний орган ЦК КПЧ газета «Руде право» – спочатку «за антигромадську», а потім – «підривну діяльність»: загалом Гавел пробув у в'язниці понад п'ять років. Втім, усі ці випробування на мужність та вірність своїм ідейно-політичним переконанням не зломили волю драматурга, який, зокрема, впродовж відбуття покарання рішуче відхиляв численні офіційні й неофіційні пропозиції емігрувати [9, с. 24].

У 1978 р. В. Гавел став одним із засновників і керівників Комітету на захист незаконно переслідуваних – громадської організації, що боролася проти поліцейського свавілля, несправедливості суддів, зловживання владою тощо. Того самого року побачив світ один з кращих публіцистичних творів В. Гавела «Сила безсильних», де йшлося про природу диктатури, посттоталітарну систему і майбутнє комунізму, своєрідність ідеології та політичну боротьбу. Головна тема цього есе – роздуми

автора над проблемою опозиції, джерелами дисидентського руху, місцем і роллю дисидентів у тодішньому суспільстві. Гавел стверджує, що в «посттоталітарному суспільстві (так він називав суспільство «розвинутого соціалізму». - *Авт.*) влада бюрократії називається владою народу; ім'ям робітничого класу поневолюється він сам; повсюдне приниження людини видається за його остаточне звільнення; ізоляція від інформації називається її доступністю; урядове маніпулювання органами громадського контролю і урядове свавілля - дотриманням законності; придушення культури - її розвитком; поширення імперського впливу - допомогою пригнобленим; відсутність свободи слова - вищою формою свободи; виборчий фарс - вищою формою демократії; заборона вільної думки - найпередовішим науковим світобаченням; окупація - братерською допомогою» [6, с. 20-21]. Якщо людина підтримує такий стан речей, то вона «живе в брехні», а якщо починає займатися політичною діяльністю і долучається до політичної боротьби з чинним режимом, то вона стає дисидентом, для якого найважливішим мотивом дій є природне бажання створювати і підтримувати «незалежне життя суспільства» як чіткий прояв «життя в правді», - підсумовується в есе. Звідси й теорія «малих справ» В. Гавела, які є не що інше, як міцні цеглинки великої майбутньої будови для вільного життя людства. У цей час драматург завершив п'єсу «Протест» (1978), що стала третьою з циклу одноактівок «Аудієнція» і «Вернісаж». Світове визнання здобула і книга «Листи Ользі», яка складається зі сповнених тепла і оптимізму листів В. Гавела з ув'язнення дружині (1979-1982 рр.), що мають глибокий філософський зміст.

Правдиве, але заборонене владою слово Вацлава Гавела йшло в народ у випусках «самвидаву», що створював у Чехословаччині «паралельну культуру», ставши важливим форумом для альтернативного мислення в умовах неосталінського режиму Г. Гусака (приблизно 1/5 дорослого населення країни опосередковано з ним стикалася, а кожен двадцятий громадянин брав участь у створенні, розмноженні й поширенні самвидавчих публікацій), а також радіопередачах із-за кордону, в книгах, що завозилися в країну туристами. А відтак - і в суспільну свідомість. І не випадково, чим частіше й злісніше офіційні засоби масової інформації Чехословаччини зображували В. Гавела агентом імперіалізму, злочинцем, що підриває основи соціалізму, тим більше зміцнювався його авторитет у країні: люди бачили в ньому захисника своїх прав, який чинить опір комуністичному режимові. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що, незважаючи на повне несприйняття устрою, який у тодішній Чехословаччині та інших країнах «соціалістичної співдружності» називався «реальним» або «розвинутим» соціалізмом, антисоціалістом у повному розумінні цього слова Гавел ніколи не був: він просто був переконаний, що відбулася девальвація цього поняття.

Розмірковування В. Гавела над майбутнім поневолених комуністичним режимом народів Східної Європи та комунізму загалом, сутністю політичної діяльності та зв'язком між політикою і мораллю

тривали й у 80-ті рокі XX ст. Про це свідчать і створена ним у 1984 р. п'єса «Largo desolato», що стала притчею про людську сутність, пошуки людиною самої себе, і написане у тому ж році есе «Політика і совість», де він зізнається, що є прихильником «аполітичної політики». Тобто політики не як технології влади і маніпуляції нею для управління людьми, а політики як одного із засобів пошуку і здобуття сенсу в житті, як практичної моралі, як служіння правді, як органічно людяної турботи про ближніх. І хоча В. Гавел добре розумів, що «це, напевно, є засобом у сучасному світі надзвичайно непрактичним і дуже важко застосовуваним у повсякденному житті», але підкреслював, що «мені не відома жодна краща альтернатива». Ці переконання Гавела дуже влучно характеризують його політичну діяльність, основану на правді та моралі, прагненні робити політику «чистими руками» і жити за совістю. Ця ідея «моральної революції», наприклад, є головною у написаних ним у 1985 р. п'єсі «Спокуса» та есе «Спроба жити по правді», де автор говорить, що замість політичних партій волів би бачити високоморальних особистостей, здатних завоювати симпатії виборців власним авторитетом.

Отже, творчість Вацлава Гавела періоду 70–80-х років минулого століття була тісно пов'язана з його політичною діяльністю: у своїх драматичних та публіцистичних творах він нерідко змальовував абсурдність тоталітарної системи, викривав хибність комуністичної ідеології, виступав за права людини, писав, зокрема, протести, заяви, відкриті листи відомим у світі політикам, зміст яких є яскравим свідченням активної життєвої позиції письменника-дисидента.

Наприкінці 80-х років XX ст. в країнах Східної Європи завдяки діяльності дисидентів та комуністів-реформаторів і не в останню чергу під впливом «горбачовської перебудови» в СРСР розпочалась епоха великих змін. Демократичні режими встановилися у Польщі, Угорщині, Східній Німеччині. Радикалізація опозиції в Чехословаччині, об'єднаної в неформальні групи й незалежні ініціативи, серед яких найбільшою стала група «Рух за громадянську свободу» на чолі з В. Гавелом, була помітна вже з січня 1989 р., коли мали місце демонстрації за вшанування пам'яті празького студента Яна Палаха, який спалив себе на знак протесту проти окупації країни військами Варшавського договору в 1968 р. Вацлава Гавела та десятки інших захисників громадянських прав влада кинула до в'язниці в надії придушити наростаючий опір. Цього разу його ув'язнення набуло широкого розголосу, звільнення ватажка дисидентів вимагали не тільки в Чехословаччині, а й далеко за її межами. Під тиском урядів західних країн незабаром Гавела випустили на свободу.

У червні 1989 р. В. Гавел та інші лідери опозиції підготували петицію під назвою «Декілька фраз», у якій було викладено вимогу до чехословацького керівництва негайної демократизації країни. Однак віддалений від народу ортодоксальний режим Гусака – Якеша, що намагався «не помічати» серйозних змін у сусідніх країнах і не сприймав навіть горбачовських ідей гласності та перебудови, хоча й пообіцяв

часткові економічні реформи, але відмовився вести переговори з опозиційними об'єднаннями. А 17 листопада 1989 р. чехословацький уряд з допомогою поліції жорстоко придушив студентську демонстрацію в пам'ять про загибель празького студента Яна Оплетала, вбитого нацистами під час студентських антифашистських зрушень п'ятдесят років тому. В цей день, що вважається початком так званої оксамитової революції в Чехословаччині, понад п'ятсот молодих людей дістали серйозні травми. Ця жорстока реакція на мирну форму громадянського протесту стала іскрою, яка викликала спалах народного гніву. Хвилі антикомуністичних страйків і мітингів протесту прокотилися по всій країні. Близько чверті мільйона чехословацьких громадян щодня виходили на вулиці, щоб засвідчити свою підтримку майбутнім демократичним змінам у суспільстві. Виявом зрілості громадянського суспільства в Чехословаччині стало створення опозицією в перші дні після придушення студентської демонстрації двох альтернативних комуністичній партії політичних угруповань – «Громадянського форуму» в Чехії та «Громадськість проти насилля» у Словаччині. Головою першого з них став Вацлав Гавел – один із харизматичних лідерів «оксамитової революції» в Чехословаччині, який доклав великі зусилля, щоб не допустити кровопролиття та громадянського протистояння в суспільстві під час революції.

Позбавленому підтримки і навіть співчуття з боку Радянського Союзу комуністичному керівництву Чехословаччини, приведеному до влади після придушення «Празької весни» в ім'я брежнєвської доктрини «соціалістичного інтернаціоналізму», не залишалося нічого іншого, як увечері 24 листопада 1989 р. повним складом піти у відставку. Однак відбулися лише косметичні зміни у партійній еліті та уряді ЧССР, що викликало обурення у суспільстві. 26 листопада у своєму програмному документі Громадянський форум висунув вимоги щодо перебудови політичної та економічної системи Чехословаччини, розмежування влади, розвитку ринкової економіки, захисту навколишнього середовища і зміни зовнішньополітичного курсу, який би дав можливість країні повернути почесне місце у Європі і світі. «Ми вимагаємо, – наголошувалося в документі, – докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути і механізми, які б забезпечили реальну участь громадян у суспільному житті й одночасно стали б дієвим бар'єром проти зловживання політичною і економічною владою. Всі існуючі і новостворені партії та інші політичні й громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах до всіх рівнів влади. Однак це передбачає, що комуністична партія відмовляється від гарантованої конституцією провідної ролі в суспільстві, а також від монопольного контролю над засобами інформації. Їй ніщо не заважає зробити це вже завтра» [14, с. 231].

Наступного дня, 27 листопада, в Чехословаччині відбувся загальний страйк на підтримку «оксамитової революції», який паралізував усю країну, продемонструвавши, що у комуністичного уряду нема іншого

виходу, як прийняти вимоги опозиції. 29 листопада Федеральні Збори ЧССР скасували статтю Конституції про провідну роль комуністичної партії, а 10 грудня було сформовано Уряд національного порозуміння з некомуністичною більшістю. Тим часом 4 грудня в Москві відбулася нарада керівників країн – учасниць Варшавського договору, на якій СРСР та його союзники формально визнали, що вторгнення у Чехословаччину в серпні 1968 р. було незаконним. Спільна заява, прийнята в кінці наради, ознаменувала остаточну відмову від брежнєвських принципів і відкривала шлях до революційних перетворень у колишніх країнах-сателітах.

У ці переломні для країни дні саме Вацлав Гавел став загальновизнаним національним лідером: нація повірила скромному ідеалістичному драматургу, колишньому політичному в'язню, якого історія висунула на передній край революційних зрушень. Уся Прага була в плакатах, які вимагали обрання Гавела президентом Чехословаччини. А сам кандидат на найвищу посаду в країні в інтерв'ю газеті «Руде право» так охарактеризував основні принципи, якими він керуватиметься в разі обрання президентом: «Я не сповідую ніякої ідеології, не схильний до будь-якої доктрини, ніякого заздалегідь готового, розробленого кимнебудь іншим світогляду. Я не вважаю себе належним до тої чи іншої політичної течії. Я просто на боці правди проти брехні, на боці розуму проти безглуздя, на боці справедливості проти несправедливості, на боці порядку проти безпорядку» [9, с. 28].

Історичний для країни 1989 рік завершився двома важливими подіями: 29 грудня президентом Чесько-Словацької Федеративної Республіки відкритим голосуванням у Федеральних Зборах було обрано засновника Громадянського форуму й архітектора «оксамитової революції» Вацлава Гавела, а за два дні до цієї знаменної події головою парламенту країни став один із головних натхненників «Празької весни» 1968 р. Александр Дубчек. Це відкрило шлях до здійснення кардинальних реформ в усіх сферах суспільно-політичного й економічного життя країни, проведення суттєвих змін в її зовнішній політиці.

Говорячи про необхідність цих реформ, новообраний чехословацький президент у своєму першому новорічному зверненні до народу підкреслив, що демократію необхідно будувати заново на соціальних засадах, зруйнованих корупцією, некомпетентністю і цинізмом. Вацлав Гавел говорив не тільки про економічний застій, а перш за все про втрату почуття людської довіри, солідарності та знецінення моральної структури суспільства як найтяжчі хвороби, які комунізм залишив у спадок. Посилаючись на теоретичну і політичну спадщину докомуністичного демократичного експерименту в Чехословаччині у міжвоєнні роки, він висловив думку, що його країна може стати ідеальним місцем, щоб випробувати нову форму політики. При цьому Гавел посилався на ідеї свого великого попередника Томаша Масарика стосовно політичного життя, заснованого на взаємній повазі і навіть любові, а не на дріб'язкових чварах і безкінечних сварках: «Масарик будував свою політику на моральних засадах. Давайте в цей новий час утвердимо

у себе цю політичну концепцію. Давайте навчимося думати і навчимо інших, що політика повинна виражати бажання примножувати добробут суспільства, а не бажання створювати чи руйнувати суспільство. Навчимося і навчимо інших, що політика може бути більшою за мистецтво можливого, особливо, якщо мається на увазі мистецтво спекулювання, розрахунків, інтриг, таємних змов і доцільності. Ми повинні навчитись і навчити інших тому, що політика навіть може стати мистецтвом неможливого, а саме мистецтвом удосконалити себе і світ» [14, с. 232–233].

Ця висока порада від драматурга-філософа, а тепер президента, визначила курс на трансформацію політики у всій Східній Європі на основі «відродження загальнолюдських цінностей – взаєморозуміння і величі душі». У своєму зверненні В. Гавел сформулював кінцеву мету моральної і політичної свободи поневолених народів Східної Європи: «Ви можете запитати, про якого роду республіку я мрію? Відповідаю: я мрію про незалежну, вільну і демократичну республіку, економічно "багату", але соціально справедливу, одним словом, про гуманну республіку, яка служить людям, сподіваючись, що люди служитимуть їй» [14, с. 234]. Згадуючи той переломний період в історії Східної Європи, відомий чеський політичний діяч, історик, колишній дисидент, згодом чеський дипломат, міністр закордонних справ Чеської Республіки у 1997–1998 рр. Я. Шедівий у своїй книзі спогадів «Чернінський палац у нульовому році» зазначав, що «Вацлав Гавел мав тоді величезний авторитет і популярність, можливо, у всіх політичних колах західних країн. Певно, від нього очікували, що він прийде з якимись ідеями – як по-новому організувати оту велику зону, яку Радянський Союз потроху і безрадісно починав залишати. Очікувалося, що Чехословаччина, можливо з Польщею і Угорщиною, буде рушійною силою у політичній, економічній і духовній трансформації цього величезного регіону, і в Гавелові вбачали символ не тільки опору проти колишньої диктатури, але насамперед нових і бажаних змін» [11, с. 152].

Справді, наявність у Чехословаччині такої харизматичної й одностайно визнаної фігури, як президент Вацлав Гавел, допомогла зберегти необхідний національний консенсус і розпочати амбіційну програму реформ. Разом з тим Гавел добре розумів, що обрання його президентом – це лише початок нелегкого шляху до змін у чехословацькому суспільстві. Зокрема, досить серйозною проблемою для реформаторів була колишня комуністична «номенклатура», яка не хотіла миритися із втратою своїх позицій. Тому, створюючи команду однодумців, В. Гавел запросив до президентської адміністрації людей, яким довіряв, з якими створював Хартію-77, тих, які пройшли з ним випробування переслідуванням й ув'язненням, нонконформістів з числа вчених, письменників, журналістів та інших представників інтелігенції, які послідовно виступали проти тоталітаризму. Дехто з державних діячів, зокрема країн колишнього СРСР, на початку 90-х років XX ст. зневажливо відгукувалися про «непрофесійну» команду Гавела і передбачали швидкий кінець їхньої діяльності на високих державних посадах,

а самого чехословацького президента називали «романтиком від політики». Однак вони помилилися.

Можна тільки захоплюватися працездатністю і натхненням В. Гавела у перші місяці його президентства: за короткий час він здійснив не один десяток робочих подорожей країною, під час яких безпосередньо спілкувався з людьми, виступав на багатьох зібраннях, роз'яснюючи свою політику. Часом поводився не як президент у традиційному розумінні: приходив на офіційні зустрічі у светрі й замість проголошення офіційних промов вів дружні бесіди.

Слід зазначити, що у новій для нього діяльності на найвищий державній посаді новообраний президент Чехословаччини не поспішав «рубати з плеча». В перші місяці після «оксамитової революції» вже за його президентства в чехословацькому уряді залишалися деякі члени комуністичної партії. В. Гавел несподівано для багатьох закликав громадян бути толерантними й терпимими, виступив проти помсти тим, хто був при владі протягом останніх десятиріч. Така його позиція багато в чому сприяла утвердженню громадянського миру і спокою в суспільстві, дала змогу здійснити практичні кроки щодо проведення реформ. Насамперед були ліквідовані різні безглузді обмеження, заборони й правила попереднього режиму. Скасовано цензуру, проведено деполітизацію армії, правоохоронних органів, ліквідовано систему стеження за власними громадянами, зняті обмеження щодо створення політичних партій, спілок, товариств, що відбивали широку палітру поглядів та інтересів різних верств і груп населення. Чехословацькі громадяни отримали право вільного виїзду з країни і повернення на батьківщину. До того ж із багатьма західноєвропейськими країнами вдалося домовитися про безвізовий порядок таких поїздок. Як наслідок, Чехословаччина досить швидко стала відкритим суспільством.

Цьому сприяла й активна зовнішньополітична діяльність країни, яка намагалась налагодити добрі стосунки з усіма державами, насамперед зі своїми сусідами і Радянським Союзом. Перший рік президентства В. Гавела був насичений акціями, що допомагали встановити ці добрі взаємини: візити до НДР, ФРН, Австрії, США, Англії, Франції, Ісландії, Канади, Польщі, Угорщини та СРСР, відновлення дипломатичних відносин з Ізраїлем і встановлення їх з Республікою Корея, візити до Праги М. Тетчер, Ф. Міттерана, Дж. Буша, Папи Римського, тибетського Далай-лами, численні висловлювання чехословацького президента на захист миру, демократії, прав і свобод людини. Все це, зміцнивши в суспільстві авторитет Гавела-правозахисника, доповнило його авторитетом державного діяча, готового на будь-якому рівні обстоювати інтереси своєї країни, її суверенітет, її право на власну позицію у міжнародних справах, здатного здійснювати ініціативну зовнішню політику. Зокрема, виступаючи в січні 1990 р. у польському сеймі, Вацлав Гавел заявив: «Ми маємо можливість перетворити Центральну Європу з головним чином історичного і духовного феномена в минулому на феномен політичний. Ми маємо шанс перетворити вінок

європейських держав, до недавнього часу колонізованих Радянським Союзом... на якусь особливу формацію, котра наближатиметься до багатшої Західної Європи не як бідний родич, а як дехто, хто теж дещо приносить» [9, с. 28-29].

Саме чехословацька дипломатія, яку за В. Гавела очолив його давній друг й однодумець по Хартії-77 І. Дінстбір, доклала максимум зусиль до створення неформального об'єднання держав Східної Європи з метою спільного просування до Європейського Співтовариства. У квітні 1990 р. в Братиславі на зустрічі найвищих керівників Угорщини, Чехословаччини і Польщі за участю міністрів закордонних справ Австрії, Італії, Югославії Вацлав Гавел виступив зі свого роду програмною промовою щодо майбутнього Європи та місця і ролі в ній держав Центральної Європи, яка багато в чому зумовила заснування 15 лютого 1991 р. міжнародного регіонального об'єднання – так званої Вишеградської групи в складі Польщі, Угорщини і Чехословаччини, багатостороннє співробітництво в рамках якої відіграло важливу роль в успішній реалізації цими країнами свого євроатлантичного і євроінтеграційного курсу.

Втім, головними досягненнями зовнішньої політики країни в перший рік президентства Гавела, безумовно, стали його візит до Москви в лютому 1990 р. і досягнення домовленості щодо виведення радянських військ, які «тимчасово» перебували в Чехословаччині з серпня 1968 року. Безкомпромісна позиція з цього питання нового президента і чехословацького уряду несподівано для багатьох зустріла повне розуміння у радянського керівництва. Було покладено край принизливому для обох сторін становищу, коли армія однієї з них по суті стала охороняти не стільки зовнішню безпеку іншої, скільки стабільність соціальної системи, що втрачала динаміку розвитку, і позиції керівництва чужої країни, яке втратило довіру у власного народу. Угода про виведення радянських військ з території Чехословаччини та її практична реалізація, чого цілих два десятиліття чекали чехи і словаки, а також підписана В. Гавелом і М. Горбачовим Декларація про відносини між ЧСФР та СРСР, в якій радянська сторона висловила жаль з приводу введення радянських військ до сусідньої суверенної країни у 1968 р., ще більше зміцнили і міжнародний престиж Чехословаччини, і авторитет Вацлава Гавела серед громадян країни.

Визначною політичною подією початку президентства В. Гавела стали перші вільні вибори в Чехословаччині у червні 1990 р., в ході яких перемогу святкували нові політичні сили, що з'явилися на гребені «оксамитової революції» – Громадянський форум і Громадськість проти насилля. А 5 липня 1990 р. Вацлава Гавела було переобрано президентом країни на дворічний термін.

Однак не тільки радісні моменти довелося пережити В. Гавелу у перші роки його президентства. Після ейфорії перемоги настали тяжкі будні перехідного періоду з інфляцією, підвищенням цін, зростанням кількості безробітних, що було наслідком 40-річного існування тоталітаризму. Неоднозначно було сприйнято в суспільстві і складний

процес структурної перебудови всього господарського механізму, демонополізацію та обвальну приватизацію, і оголошення новим чехословацьким президентом з нагоди його обрання широкої амністії, в результаті якої на волю вийшли майже дві третини ув'язнених, у тому числі й небезпечні злочинці, і підписання ним прийнятого парламентом 4 червня 1991 р. Закону про люстрацію (заборона колишнім агентам таємної поліції та відповідальним працівникам компартії, що після 1948 р. брали активну участь у здійсненні «чисток» на підприємствах, у навчальних закладах тощо, протягом п'яти років обіймати керівні посади в органах державної влади), і вибачення Гавела перед виселеними з Чехословаччини у 1945 р. на основі Потсдамських угод судетськими німцями. До того ж загострилася міжусобна боротьба в Громадському форумі і Громадськості проти насилля, а також міжнаціональна напруга, яку підігрівали словацькі лідери критикою на чеську адресу за нібито схильність останніх до деспотизму, що зрештою і привело до розпаду чехословацької федерації, чому не зміг протистояти В. Гавел, який, зіткнувшися з неминучістю розпаду країни, у грудні 1992 р. пішов з посади президента, не чекаючи формального закінчення терміну своїх повноважень.

Звичайно, процес постсоціалістичної трансформації не міг відбуватися безболісно. У своїх тодішніх виступах, зокрема в традиційних щотижневих «Розмовах із Лан» – найпопулярніших у ті часи на чеському радіо передачах із заміської резиденції президента, Вацлав Гавел не приховував труднощів, роз'яснював складність переходу від тоталітаризму до демократії, від «реального соціалізму» до ринкової економіки, і люди вірили йому. Підтвердженням цьому стало його обрання після розпаду ЧСФР чеським парламентом 21 січня 1993 р. президентом новоутвореної Чеської Республіки.

Вже в середині 90-х років економічні реформи, що прискорилися в Чеській Республіці завдяки політиці суворого ринкового прагматизму прем'єра В. Клауса – правої руки В. Гавела, дали реальні результати. У республіці почав формуватися профіцитний бюджет, рівень безробіття став одним з найнижчих серед усіх європейських країн і становив 3,5 %, інфляція не перевищувала 10 % на рік. У 1995 р. чеська крона стала вільно конвертованою валютою. Того ж року Чеська Республіка стала членом престижної Організації економічного співробітництва і розвитку. Тоді ж у західній пресі Чехію стали називати «економічним тигром у центрі Європи».

Втім, період 1996–1997 рр. став одним з найважчих для президента ЧР Вацлава Гавела. В січні 1996 р. пішла з життя надзвичайно дорога йому людина – дружина Ольга, згодом він серйозно захворів, а у грудні того ж року переніс важку операцію на легені. На початку 1997 р. В. Гавел вдруге одружується: його дружиною стала набагато молодша за нього актриса празького театру «На Виноградах» Даша Вешкрнова, яка активно допомагала лікарям рятувати важкохворого президента. Це спішне, на думку багатьох чехів, повторне одруження неоднозначно було сприйнято в суспільстві, принаймні не додало популярності президентові.

До того ж на цей період припадає загострення політичної кризи в чеському суспільстві. Зокрема, після виборів до Палати депутатів парламенту ЧР в середині 1996 р. політична ситуація в країні оцінювалася як патова, оскільки жодна з політичних партій або коаліцій не набрала парламентської більшості. Не покращилася ситуація і після виборів до Сенату наприкінці 1996 р., коли в Чехії було створено двопалатну парламентську систему. В цей час, незважаючи на поганий стан здоров'я після тяжкої операції, В. Гавел проводить численні виснажливі зустрічі з вищими посадовими особами країни і політичними лідерами. Ці важливі для долі країни зустрічі стали продовженням його політичної діяльності, спрямованої на утвердження злагоди в чеському суспільстві, пошук і знаходження компромісних рішень у суперечках між впливовими політичними партіями, здійснення превентивних заходів з метою стабілізації політичної та соціально-економічної ситуації в країні. Зокрема, зустрічі президента з головою Палати депутатів, лідером найчисельнішої опозиційної партії ЧР соціал-демократом М. Земаном, головою Сенату П. Пітгардом і главою уряду, лідером Громадянської демократичної партії В. Клаусом на початку 1997 р. зняло громадське напруження, підвищили авторитет В. Гавела.

Високому авторитетові президента ЧР сприяло й те, що він у своїй діяльності вміло використовував притаманні йому письменницький талант і ораторське мистецтво. Гавел сам писав свої виступи та промови, які викликали схвальні відгуки як на батьківщині, так і всюди у світі, де б він не виступав. Адже чеський президент завжди намагався уникати офіціозу, казенних фраз, притаманних багатьом державним діячам, часто давав оцінки конкретним подіям з несподіваного ракурсу, торкався глобальних загальнолюдських та філософських питань сьогодення, що дуже імпонувало слухачам.

9 грудня 1997 р., за місяць до президентських виборів, Вацлав Гавел виступив з надзвичайно важливою промовою на спільному засіданні Сенату й Палати депутатів, у якій дав об'єктивну оцінку внутрішньополітичної та економічної ситуації в країні. Він одверто говорив, що після восьми років ринкових реформ економіка країни перебуває в безрадісному становищі, що багато людей занепокоєні станом чеського суспільства, що населення справедливо невдоволене зростанням цін, корупцією у вищих ешелонах влади, що чесним підприємцям важко досягти успіху, тоді як шахраї, що збагатіли, мають зелену вулицю, і що головною помилкою політичної еліти та уряду була завищена оцінка результатів реформ. «Завдяки тому, що трансформаційні процеси в ЧР, починаючи з листопада 1989 р., відбувалися більш-менш постійно і не зазнали значних негативних політичних катаклізмів, Чеська Республіка справді в дечому просунулася далі, ніж деякі інші постсоціалістичні країни... Очевидно, це нам занадто "вдарило" в голову», - підкреслив В. Гавел. Різкій критиці він піддав методи правління кабінету В. Клауса, який приділяв недостатню увагу соціальній політиці і, зокрема, як виявилося, довгі роки приховував розміри внутрішнього і зовнішнього державного боргу, які становили на той час відповідно

10 і 21,4 млрд доларів. Якщо до цього додати 4-мільярдний дефіцит зовнішньоторгового балансу й скорочення за останній рік ВНП ще на 3 %, а рівня споживання – на 7 %, то про яке «економічне диво» може йти мова? – наголосив президент [10, с. 93–94].

Цей гостро критичний виступ, на думку політичних оглядачів, відіграв вирішальну роль у відставці наприкінці 1997 р. непопулярного тоді в народі уряду В. Клауса, після якої колишній незамінний соратник В. Гавела й «батько» чеських реформ пішов у жорстку опозицію. На тлі фінансово-економічної та нової політичної кризи, загострення суперечностей у правоцентристському крилі політичного спектра ЧР, насамперед в Громадянській демократичній партії, 20 січня 1998 р. на спільному засіданні Палати депутатів і Сенату відбулися вибори президента Чеської Республіки. З мінімальною перевагою в один голос, але все ж переміг Вацлав Гавел, що поклало початок виходу країни з парламентської кризи.

Обрання В. Гавела президентом на другий п'ятирічний термін було позитивно сприйнято як у Чеській Республіці, так і за кордоном. На думку нового прем'єр-міністра ЧР Й. Тошовського, його обрання сприяло стабілізації ситуації на чеській політичній сцені і стало позитивним сигналом для іноземних партнерів Чеської Республіки.

Справді, чимало дослідників життя і діяльності В. Гавела наголошують на тій великій увазі, яку приділяв президент Чеської Республіки, особливо після повторного обрання на цю високу посаду, зовнішній політиці. Її пріоритетами були розвиток дружніх взаємин із сусідніми країнами, з державами «великої сімки» та якнайшвидше приєднання Чехії до загальноєвропейських і євроатлантичних політичних, економічних, військово-політичних та інших структур.

Серед цих пріоритетів слід особливо відзначити послідовний і досить швидко успішно реалізований курс Чеської Республіки щодо вступу до Організації Північноатлантичного договору. У виступі 12 січня 1994 р. в Празі під час зустрічі президента США Б. Клінтона з президентами країн Центральної Європи В. Гавел зазначив, що Чеська Республіка прагне набути повноправного членства в НАТО, бо поділяє цінності, які захищає ця організація, прагне разом з нею відповідати за долю свободи і демократії на континенті. А вже через п'ять років, 26 лютого 1999 р. в Празі відбулося підписання протоколу щодо вступу Чеської Республіки до Північноатлантичного альянсу і 16 березня того ж року вона офіційно стала членом НАТО. У ювілейному номері видання «НАТО-ревю», присвяченому 50-й річниці Альянсу та його розширенню за рахунок трьох колишніх соціалістичних країн (Польщі, Чехії та Угорщини), наведено промовисте висловлювання В. Гавела про те, що «членство в НАТО не зводиться тільки до захисту власної безпеки держави, оплаченого зобов'язанням допомагати іншій країні знов і знов, інакше кажучи, нашої готовності захищати інших в обмін на їхню готовність захищати нас. Це, скоріше, прояв певного духу: духу свободи, духу солідарності, духу бажання захищати колективно наше спільне культурне багатство, духу Альянсу» [2].

Не менш успішно було реалізовано одне з головних стратегічних завдань зовнішньої політики Чеської Республіки – набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Вступ до нього з перших місяців «оксамитової революції» 1989 р. розглядався чехословацьким, а згодом чеським державним і політичним керівництвом як важливий крок до «повернення країни в Європу». І це повернення відбулося багато в чому саме завдяки активній діяльності в цьому напрямку президента Чехії, котрий належав до числа «єврооптимістів» і не уявляв собі подальшого розвитку без дедалі тіснішого об'єднання європейських країн в рамках Європейського Союзу. Зокрема, питанню набуття членства Чеської Республіки в ЄС присвячено чимало доповідей і статей Вацлава Гавела. Найповніше, мабуть, його позицію щодо зазначеного питання викладено у виступі чеського президента в Європейському парламенті у Страсбурзі в березні 1994 р. В. Гавел тоді наголосив, що вбачає в Європейському Союзі структуру, здатну «встановити такий порядок, який був би заснований на вільному виборі всіх, їхньому взаємному порозумінні та спільному прагненні до миру і співпраці. Порядок справді стабільний і міцний, заснований не тільки на військових або політичних угодах, які будь-хто будь-коли може порушити або не дотримуватися, а на такій тісній співпраці європейських народів і громадян, яка б своєю суттю обмежувала виникнення нових конфліктів або взагалі їх унеможливлювала» [10, с. 114].

Шлях Чехії до вступу в Євросоюз був, як відомо, непростим. У 1993 р. було підписано «Європейську угоду» між ЄС і ЧР, яка створила передумови для поступової інтеграції Чехії до Європейського Союзу. Проведення глибоких ринкових реформ і максимальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків дали змогу уряду Чеської Республіки в січні 1996 р. подати офіційну заяву про прийняття до ЄС, а в березні 1998 р. розпочати переговори про вступ до Євросоюзу [12, с. 56-57]. Разом з тим у Чехії сильні були позиції і «євроскептиків» на чолі з колишнім головою уряду та другої за своїм впливом політичної сили – Громадянської демократичної партії В. Клаусом, який, зокрема, був прихильником концепції «Європи декількох швидкостей». З'явились, зокрема після бомбардування силами НАТО Югославії у 1999 р., також представники нової ідеологічної течії – «нового консерватизму», які розглядали майбутнє входження країни в ЄС як втрату нею суверенітету і передачу важелів правління чеської економіки під контроль невеликої групи європейських бюрократів. Та й число прихильників Європейського Союзу серед пересічних громадян Чехії зростало дуже повільно [12, с. 191]. І все ж проведений у червні 2003 р. національний референдум щодо вступу ЧР до ЄС засвідчив, що 77 % тих громадян, які прийшли на голосування, підтримали приєднання країни до Євросоюзу [13]. Ставши 1 травня 2004 р. повноправним членом Європейського Союзу, Чеська Республіка виконала основне завдання своєї зовнішньої політики. І хоча це сталося вже за нового президента країни, яким у лютому 2003 р. в результаті тритурових виборів у чеському парламенті був обраний Вацлав Клаус,

але саме Вацлав Гавел увійшов в історію як президент, що повернув країну в сім'ю єдиної демократичної Європи.

Не менш важливого значення президент ЧР В. Гавел надавав розвиткові дружніх взаємин із сусідніми країнами. Зокрема, серйозним випробуванням для нього, як уже зазначалося, стала так звана словацька проблема, яка мала не лише зовнішньополітичне, а насамперед важливе внутрішньополітичне значення. Щоб запобігти розпаду Чехословаччини на дві незалежні держави, В. Гавел ініціював затвердження чехословацьким парламентом у квітні 1990 р. нової офіційної назви держави – Чеська і Словацька Федеративна Республіка, що свідчила про рівноправність двох суб'єктів федерації та підкреслювала можливість широкого самоврядування Словаччини. Децентралізація пішла ще швидше, коли федеральний уряд поступився багатьма своїми прерогативами на користь обох республік.

Втім, у грудні 1990 р. країна опинилася на грані конституційної кризи через словацьких депутатів, які погрожували проголосити верховенство словацьких законів над федеральними на протест проти парламентських спроб змінити проект доповнення до конституції. Виступаючи з цієї нагоди, В. Гавел засудив зростання націоналістичних настроїв і звернувся до Федеральних Зборів із проханням негайно прийняти закони про створення конституційного суду і розширення повноважень президента у разі загрози національній безпеці. Тим самим Вацлав Гавел, який завжди виступав проти концентрації влади в єдиних руках, визнав, що є моменти, коли мораль і політика вступають у суперечність. Він погодився, що етнічна неприязнь і ворожі почуття, у тому числі і скажена ксенофобія, продовжують існувати й отруювати атмосферу в суспільстві, й закликав «діяти без насильства і з терпінням, але рішуче і швидко» [14, с. 272–273].

Етнічна напруга, яка довго стримувалася, була лише початком нових політичних проблем. Незважаючи на активні зусилля президента Чеської і Словацької Федеративної Республіки, який ініціював і виступав посередником у складному переговорному процесі між чеськими і словацькими політиками у 1991–1992 рр., уникнути розпаду країни не вдалося. Але саме завдяки В. Гавелу цей розпад увійшов в історію міжнародних відносин як «цивілізоване розлучення», адже чеська і словацька сторони толерантно домовилися про його умови, уклавши, зокрема, понад тридцять міжурядових договорів і угод про справедливий розподіл пасивів і активів колишньої ЧСФР, валютного й золотого запасу та закордонного майна тощо [15, с. 310–311].

З 1 січня 1993 р. в Європі почали існувати дві нові незалежні держави, які дуже швидко налагодили між собою розгалужену систему добросусідських міждержавних відносин. Тісна співпраця Чеської Республіки зі Словацькою Республікою, а також з Польщею і Угорщиною здійснюється в рамках Вишеградської групи і Угоди про вільну торгівлю в Центральній Європі (ЦЕФТА), до якої, крім зазначених вище країн, приєднався також ряд інших держав регіону. Важливу роль у поглибленні регіонального співробітництва відіграють започатковані

свого часу В. Гавелом неформальні зустрічі президентів країн Центральної Європи.

У зв'язку з цим слід зауважити, що Вацлав Гавел, будучи президентом, надавав великого значення розвиткові добрих взаємин з Україною, яку єднають з Чеською Республікою спільні цілі: побудова правової держави і демократичного суспільства, створення належних умов для ефективного функціонування ринкової економіки, всебічний розвиток міжнародних відносин з державами світу і налагодження зовнішньоекономічних зв'язків на якісно нових засадах, участь у європейському інтеграційному процесі й вступ до Європейського Союзу [12]. Про велику увагу, яку надавав В. Гавел розвиткові чесько-українських відносин, свідчить, зокрема, державний візит чеського президента в Україну, який відбувся 30 червня - 2 липня 1997 р. Цей перший в історії міжнародних відносин візит президента ЧР в Україну мав важливе значення для подальшого розвитку взаємин між двома країнами. В ході візиту було підписано вісім двосторонніх міждержавних та міжурядових угод про співробітництво в економічній, фінансовій, правоохоронній, соціальній, науковій сферах. За результатами візиту було також підписано Спільну Заяву між президентом України і президентом Чеської Республіки. До речі, В. Гавел першим з глав іноземних держав відвідав Чорнобильську АЕС.

У ході візиту президент ЧР зробив у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка доповідь з нагоди вручення йому докторського диплома цього провідного в Україні навчального закладу, яку оглядачі оцінили як програмну щодо розвитку двосторонніх відносин між нашими державами. Зокрема, В. Гавел з великою симпатією відгукнувся про Україну, наголосивши, що Україна - це «країна цілковито європейська не тільки географічно, а й усією своєю довгою історією і шкалою цінностей.., типом політичної культури.., волею до внутрішньополітичного діалогу і своїми намаганнями розвивати громадянське суспільство» [11]. Він підкреслив, що ні Сполучені Штати Америки, ні Російська Федерація і ніхто інший не повинні вирішувати, куди належить Україна, - це може вирішити сама тільки Україна. Вона є країною великою і незалежною, яка хоче, щоб усі її поважали, і сама готова поважати всіх, «не маючи наміру будь-кому підкорятися або, навпаки, будь-кого провокувати», - наголосив чеський президент, назвавши таку позицію зваженою і далекоглядною.

Водночас у своєму виступі В. Гавел приділив особливу увагу подіям, пов'язаним з двома містами, які розташовані на території сьогоднішньої України - Чорнобилем і Ялтою. Чорнобиль, на думку Президента ЧР, це великий виклик для всіх, у тому числі для політиків, які шукають нове світове впорядкування, це велика пересторога перед «зарозумілістю раціонального розуму та зарозумілістю соціальних інженерів, які вважають, що можна забезпечити вільніше і щасливіше життя людського роду виключно згори, тобто його науковим плануванням». А Ялта у виступі Гавела мала дещо негативне звучання, адже саме в цьому місті свого часу відбувся перерозподіл післявоєнної Європи

між великими державами. У зв'язку з цим президент Чехії наголосив на необхідності «максимально можливої поваги міжнародного співтовариства до вільно і демократично виявленої волі окремих націй і держав, які повинні мати повне право самі вирішувати свою майбутню долю, свої міжнародні зв'язки, питання, куди хочуть належати, яку приналежність вони відчувають» [11, с. 155–156].

Із сусідніх держав історично проблемними для Чехії вважалися відносини з Німеччиною. Це було зумовлено, зокрема, взаємними претензіями двох країн, пов'язаними з окупацією Чехії німцями під час Другої світової війни та виселенням судейських німців із західних районів Чехії до Німеччини після її закінчення. І знову саме президент ЧР В. Гавел у дусі моральної політики ініціював проведення низки конференцій, дискусій, «круглих столів» з питань історії та майбутнього розвитку чесько-німецьких відносин. У багатьох із них він сам брав участь разом з іншими відомими політичними і державними діячами. Чеською стороною було ініційовано укладення двосторонньої політичної Декларації між Чеською Республікою та Федеративною Республікою Німеччина про взаємовідносини та їх майбутній розвиток, яку підписали 21 січня 1997 р. у Празі чеський прем'єр-міністр В. Клаус та німецький канцлер Г. Коль. Завершенням цього важливого для усієї Європи процесу історичного примирення й зміцнення добросусідських відносин між двома державами стали виступи у березні того ж року відповідно президента Чехії В. Гавела у німецькому парламенті та президента ФРН Р. Герцога у чеському. За вагомий внесок у налагодження добросусідських взаємин між ЧР та ФРН Вацлав Гавел був відзначений премією Міжнародного інституту Схід–Захід для найвидатніших європейських політиків, яку у травні 1997 р. йому вручила держсекретар США М. Олбрайт.

В. Гавел удостоєний великої кількості інших престижних відзнак у галузі політики та мистецтва, він є почесним доктором багатьох відомих навчальних закладів світу, а у 2004 р. його було висунуто як домінанта на Нобелівську премію миру. Визнанням великої ролі президента Чеської Республіки В. Гавела у побудові демократичного суспільства та у справі боротьби за права людини стало його запрошення на засідання 54-ї сесії Комісії ООН з прав людини, яке було присвячене 50-річчю Загальної Декларації прав людини. У своєму виступі з цієї нагоди 16 березня 1998 р. у Швейцарії він приділив значну увагу філософським роздумам над самою сутністю прав і свобод людини, наголосивши, зокрема, на тому, що права людини неможливо забезпечити повною мірою лише прийняттям декларацій, угод та інших міжнародних документів. На думку В. Гавела, права людини повною мірою можуть бути забезпечені лише тоді, коли кожен усвідомить необхідність існування надійної системи забезпечення прав людини, високої духовності, поваги до особистості. Чеський президент поділився також своїми міркуваннями щодо актуальної і сьогодні для світового співтовариства проблеми реформування ООН, які позначені новаторством,

сміливістю, нетрадиційністю і можуть становити інтерес при удосконаленні концепції реформування цієї універсальної міжнародної організації, а також практичній її реалізації [11, с. 153–154].

Напередодні президентських виборів у Чеській Республіці 2003 р. Вацлав Гавел переніс ще одну складну операцію, а після виборів у своєму останньому президентському виступі сказав: «Сьогодні, від усього серця, я хотів би подякувати всім вам, хто мені довіряв, симпатизував, підтримував. Розлучаюся з вами як президент. Залишаюся з вами як ваш співвітчизник». І ці слова багато що означали, якщо згадати, що Гавел-письменник мав такий самий сильний вплив на співгромадян, як і Гавел-президент. Не випадково на знак поваги і вдячності президенту й видатному драматургу в Чеській Республіки традиційними стали загальнонаціональні читання творів Вацлава Гавела. А літом 2003 р. цей літературний захід набув міжнародного розмаху: політики й митці читали твори Гавела не лише в Чехії, а й у культурних представництвах країни за кордоном і навіть у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. Під час відкриття цього всесвітнього чотириденного літературного марафону в Празі В. Гавел сказав, що якщо коли-небудь буде влаштовано ще один такий марафон з читання його творів, то на ньому, можливо, буде прочитано і ще не написаний твір. Але при цьому 67-річний письменник з притаманним йому гумором додав: «Я нічого не обіцяю. Адже в моєму віці людина має право вже нічого не писати» [7].

Сьогодні чехи сумують за своїм лідером, який протягом всіх років президентства був вірний собі – використовував у політиці поняття «совість і мораль» частіше, ніж «доцільність» або «цілеспрямованість», завжди був щирим, прагнув справедливості. Вацлав Гавел, на переконання співвітчизників, був і залишається «символом чеської самосвідомості та стимулом нації», «одним з найвидатніших представників чеського народу в новітній історії». Разом з тим він залишається великим європейцем, для якого доля своєї країни неподільно пов'язана з долею й майбутнім усієї Європи, за яке він вболіває і сьогодні: «Об'єднана Європа має подати приклад решті світу щодо того, як дивитися в обличчя різним небезпекам і жахам, що захльостують нас сьогодні. Справді, виконання такого завдання – яке тісно пов'язано з успіхом європейської інтеграції – стало б повноцінною реалізацією європейського почуття глобальної відповідальності» [3].

1. Вацлав Гавел: литературный портрет. – М., 1992.
2. Вацлав Гавел. Президент Чеської Республіки // НАТО-ревю. – 1999.
3. *Вацлав Гавел*. Уроки, які досі дає нам комунізм // День. – 2004. – 13 листопада.
4. *Гавел В.* Заочный вопрос. – М., 1991.
5. *Гавел В.* Сила бессильных / Пер. с чеш. – Минск, 1991.
6. *Гавел В.* Трудно сосредоточиться. – М., 1990.
7. Гавел: «Маю право не писати» // Голос України. – 2003. – 10 червня.
8. *Горбачевська І. М.* Від Гавела до Клауса: епоха прагматизму // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне, 2005. – Вип. 5. – С. 126–129.

9. *Дидусенко А. А.* «Я просто на стороне правды против лжи...» // Политические портреты / Сост. Н. М. Маслова. – М., 1991. – С. 13–34.

10. *Зарицький О.* Вацлав Гавел. Політичний портрет. – К., 2001.

11. *Зарицький О. М.* Деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності президента Чеської Республіки Вацлава Гавела // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – № 3. – С. 151–157.

12. *Корсак Р. В.* Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991–2005 рр.: Монографія. – Ужгород, 2007.

13. *Крет Р. М.* Процес включення Чеської Республіки до ЄС: критерії і системні параметри // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне, 2005. – Вип. 4. – С.187–192.

14. *Тисменяну, Владімір.* Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Пер. з англ. – К., 2003.

15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 томах. – Т. 3: Трансформация 90-х годов. Ч. 2. – М., 2002.

16. *Ярослав Шимов.* История как публицистика и публицистика как история // Иностранная литература. – 2005. – № 3. – С. 259–269.

17. *Havel V.* Na tema opozice // Literarni listy. – Pr., 1968. – Roc. 1. – C. 6.

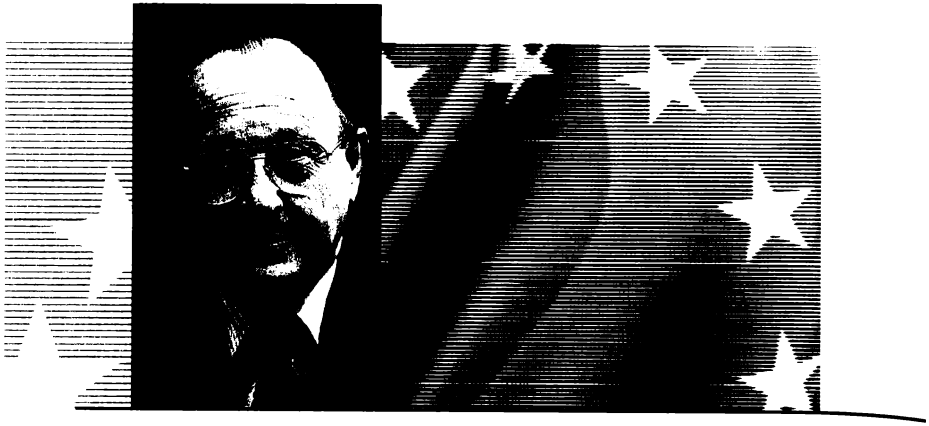

Ідеал Європи від Бреста до Владивостока

Ганс-Дітріх Геншер

Його часто називали «німецьким лисом», що можна вважати вищою оцінкою кваліфікації дипломата. Ганс-Дітріх Геншер був політиком, який вирішальним чином впливав на зміну коаліційних процесів у ФРН. Причому на кожному новому повороті внутрішньої політики Західної Німеччини він залишався потрібним новій коаліції та незмінно обіймав посаду міністра закордонних справ. Період 1970–1980-х рр. був непростим часом переходу від політики розрядки в Європі до нового витка конфронтації заключного етапу історії «холодної війни». «Дипломатія Геншера» своєю мудрістю та гнучкістю сприяла виживанню стратегічного курсу німецької східної політики за найскладніших обставин. Особисто для Геншера аксіомою був факт неподільності німецького питання та загальноєвропейського політичного процесу. Саме чітке розуміння мети – мирного справедливого вирішення німецького питання та забезпечення сприятливих умов для розвитку європейської інтеграції – давало можливість Г.-Д. Геншеру чітко захищати німецькі національні інтереси та органічно поєднувати їх із потребами єднання європейських народів.

Народився Ганс-Дітріх Геншер 21 березня 1927 р. у саксонському містечку Райдебург поблизу Халле в родині східнонімецького провінційного юриста. Дитячі роки Геншера пройшли на селянському

дворі. У 1936 р., коли йому виповнилось дев'ять років, Ганс-Дітріх втратив батька, здоров'я якого було підірване ще в часи Першої світової війни. Як всі однолітки 10–14 років, був зарахований до «Гітлерюгенду» [2, с. 94]. Проте молодіжний досвід тоталітарної залежності, на нашу думку, позначився на формуванні його ліберальних політичних ідеалів.

У 1943 р. 16-річний Ганс-Дітріх Геншер ніс службу радиста у військах протиповітряної оборони. Це був час найбільш потужних бомбувань території рейху силами союзників по антигітлерівській коаліції. У 1944 р. після лікування внаслідок отриманого поранення Геншер був мобілізований на «трудовий фронт». У квітні – травні 1945 р. у складі 12-ї армії генерала Венка Геншер брав участь в боях під Берліном. 7 травня 1945 р. разом із залишками цієї армії він опинився в американському полоні [9, с. 24]. Незважаючи на те що Саксонія потрапила в радянську зону окупації, Геншер повернувся до важкохворої матері, яка продовжувала мешкати в Халлє. У 1946 р. він вступив до Ліберально-демократичної партії Німеччини, що мала свої структури і на Сході Німеччини [2, с. 95].

Впродовж 1946–1949 рр. Геншер вивчав право в університетах Халлє та Лейпцига. На його студентські роки припав процес розколу Німеччини. Так, 28 червня 1948 р. було проведено сепаратну грошову реформу в Західній Німеччині. 20 вересня 1949 р. було створено Федеративну Республіку Німеччина, а 7 жовтня 1949 р. – проголошено Німецьку Демократичну Республіку. Геншер разом із родиною опинився на території останньої.

Проте політична система НДР поки що лишалась багатопартійною, і це давало надію на продовження боротьби за досягнення національної єдності. Однак поступово, але неухильно ситуація змінювалась на гірше. 8 лютого 1950 р. було створено Міністерство державної безпеки НДР («Штазі»), яке поступово перетворювалось на інструмент тоталітарної держави. Посилювався тиск на легальну опозицію. Особливо помітно це стало з часу проголошення курсу на будівництво соціалізму на німецькій землі [5, с. 147].

У вересні 1950 р. НДР стала членом Ради Економічної Взаємодопомоги на чолі з СРСР та його сателітами. Водночас інтеграційні процеси на Заході Європи розгортались на ринкових засадах та принципах рівноправності її учасників [14, с. 115]. 18 квітня 1951 р. було підписано Договір про утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі, до якого увійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург. Слідкуючи за цими подіями, Геншер навряд чи передбачав, що в історичній перспективі саме йому доведеться докласти зусилля, аби врешті не лише подолати розкол Німеччини, а й зробити незворотною тенденцію до об'єднання Європи.

Поки що у 1952 р. Геншер завершив вивчення економіки в університеті Лейпцига [2, с. 96]. У липні 1952 р. на Другій конференції Соціалістичної єдиної партії Німеччини було прийнято рішення про будівництво соціалізму у всіх сферах життя. Це стало останнім стимулом для рішення Геншера нарешті обрати свободу.

25-річний Ганс-Дітріх Геншер виїхав на постійне проживання до ФРН. Слід зазначити, що всього за період з січня 1951 р. до квітня 1953 р. з НДР до ФРН переселились 447 тис. німців [5, с. 56]. Виступаючи 1 лютого 1953 р. з нагоди «зеленого тижня» в Західному Берліні, канцлер К. Аденауер наголошував, що «всі люди, які перебігли до нас, є форпостами Заходу на Сході» [16, с. 23]. Восени 1989 р. в інтерв'ю «Der Spiegel» Геншер підкреслював, що «вважав себе німцем, який із НДР прибув до ФРН» [12, с. 196].

З переїздом до Західної Німеччини восени 1952 р. він став членом Вільної демократичної партії ФРН. Як висококласний фахівець Геншер був залучений до роботи в апараті партії секретарем з організаційної роботи спочатку в парламентській фракції, а з 1962 р. в центральному апараті Вільних демократів [2, с. 95].

Тим часом народне повстання в НДР 17 червня 1953 р., навіть брутально придушене, все-таки знову повернуло надію на досягнення національної єдності в історичній перспективі.

Паралельно з роботою партійного функціонера Геншер продовжував здобувати освіту. У 1954 р. він склав іспити з правознавства у Гамбурзі й отримав ліцензію дипломованого юриста. Після цього тривалий час працював у прокуратурі міста Бремена [9, с. 35]. На думку Геншера, залучення ФРН до процесу європейської інтеграції мало не лише покращити політичне реноме країни, а й дати конкретні економічні прибутки [12, с. 67].

Цей курс досить швидко почав давати дивіденди. Зокрема, завдяки німецько-французькому зближенню 1 січня 1957 р. Саар на основі 23-ї статті Конституції ФРН повернувся до складу Федерації. Через 33 роки Г.-Д. Геншер використав цей прецедент для аргументації процесу німецького об'єднання в 1990 році [10, с. 47].

Але до цієї мети слід було пройти ще тривалий шлях. У жовтні 1961 р. Геншер у партійному середовищі Вільних демократів переконував своїх колег у доцільності позитивної відповіді на запропонований К. Фуше перспективний стратегічний план створення політичної опори Європейського Союзу [12, с. 68]. Важливим кроком на цьому шляху Геншер вважав підписання 22 січня 1963 р. німецько-французького договору, який передбачав поглиблення взаємодії між Бонном та Парижем в економічній та військово-політичній сферах [12, с. 144].

З часу створення ЄЕС Геншер був упевнений, що краще мати реальну можливість впливати на спільне європейське майбутнє, ніж продовжувати триматися лише за контроль над національним минулим. Водночас його партійна кар'єра розвивалась досить стрімко. У 1962-1964 рр. Геншер завідував фінансами партії німецьких Вільних демократів.

Г.-Д. Геншер став членом німецького бундестагу у 1965 р. і був його депутатом до жовтня 1998 року. Весь цей час він лишався палким прихильником соціального лібералізму, обстоюючи вільне підприємництво та виступаючи проти соціальної зрівнялівки. Оптимальною формою гармонізації солідарності та особистої відповідальності він вважав

систему соціального ринкового господарства, яка після 1948 р. міцнішала в ФРН [15, с. 99].

У тому ж 1965 р. нарешті було укладено договір про злиття виконавчих органів трьох Співтовариств у єдину Європейську комісію, яка офіційно почала діяти з липня 1967 року. Саме цей орган майбутньої загальноєвропейської виконавчої влади, на думку Геншера, можна було вважати рушійною силою європейського інтеграційного процесу [12, с. 112]. До речі, у фракції Вільних демократів Геншер став спеціалізуватись на зовнішньополітичних питаннях. Виконуючи ці функції, у січні 1966 р. він привітав досягнення компромісу з Францією, яка, отримавши право вето на рішення ЄЕС, поклала край своїй політиці «вільного крісла» [14, с. 58].

У вересні 1966 р. Геншер висловлював задоволення з приводу «появи в Європі нової свідомості, спрямованої на європейське єднання». Водночас він наполягав, що «велика Європа без захисту з боку США неможлива» [13, с. 24]. Цікаво, що вже тоді Геншер виступав не лише за врахування радянського фактора у Варшавському договорі, а й за підтримання з боку ФРН інтересів центральноєвропейських країн [13, с. 26]. Крім того, на його думку, «Західний Берлін має бути вписаний у систему договорів, які покликані зміцнювати європейську безпеку» [13, с. 28]. Врешті нормалізація становища в Центральній Європі якнайповніше мала відповідати нагальним німецьким інтересам. Зі створенням «великої коаліції» між ХДС-ХСС та СДПН Вільні демократи опинилися в опозиції. Проте Геншер зміг вибудувати міст взаєморозуміння з В. Брандтом, завдяки якому Вільні демократи змогли залучитись до створення соціально-ліберальної коаліції.

Впродовж 1969–1974 рр. Геншер був міністром внутрішніх справ ФРН в уряді канцлера Віллі Брандта. За п'ять років роботи на цій посаді він проявив себе як ініціативний міністр, який організував боротьбу з лівим тероризмом, здійснював ефективний кризовий менеджмент [2, с. 99].

Водночас однопартієць Геншера вільний демократ Вальтер Шеєль, виконуючи в цей час функції міністра закордонних справ ФРН, доклав зусиль заради започаткування європейського політичного співробітництва. Зокрема, в 1969 р. ФРН підтримала ідею створення так званої Європейської групи НАТО, яка об'єднала західноєвропейських учасників альянсу за винятком Ісландії та Франції [14, с. 117].

На внутрішньопартійному та коаліційному рівнях Геншер підтримав прийняття 27 жовтня 1970 р. міністрами закордонних справ країн ЄЕС «люксембурзької декларації», яка вперше зафіксувала задачу наповнення конкретним змістом європейського політичного співробітництва. Зазначені проблеми Геншер вирішував вже на посаді міністра закордонних справ ФРН у другій половині 70-х рр. XX ст.

Слід зазначити той факт, що саме Геншер 25 квітня 1974 р. повідомив В. Брандта, що працівник його канцлерської адміністрації Гюнтер Гійом звинувачений у співробітництві зі східнонімецькою спеціальною службою [11, с. 139]. З огляду на це, опоненти Геншера звинуватили

його в участі у змові проти В. Брандта з метою його усунення з посади бундесканцлера. Однак подальші шанобливі відносини між Геншером та Брандтом, на нашу думку, виключають імовірність таких мотивів дій Геншера, який за своїми службовими обов'язками контролював роботу контррозвідки.

Врешті 16 травня 1974 р. соціал-демократ Г. Шмідт очолив федеральний уряд, а Ганс-Дітріх Геншер став віце-канцлером та міністром закордонних справ ФРН у соціал-ліберальній коаліції другого скликання. На першому етапі її діяльності голова Вільних демократів Г.-Д. Геншер наполягав на послідовному проведенні політики дооброєння, на розміщенні на території ФРН американських ракет середнього радіусу дії. Водночас він мав підтримку в різних прошарках німецького суспільства.

Символом стабільної спадковості політики ФРН у період, коли Геншер очолював західноєвропейську дипломатію, стало набуття 19 липня 1974 р. чинності Договору між ФРН та Чехословаччиною, який підвів риску у двосторонніх відносинах доби Другої світової війни. Принаймні так було до закінчення «холодної війни» в Європі та відкриття нових можливостей для об'єднання континенту.

Однак суттєве зміцнення економічних позицій ФРН у рамках Спільного ринку все ще не відповідало ступеню політичного впливу Західної Німеччини в Європі та світі. Геншер, розуміючи це, доклав вагомих дипломатичних зусиль для забезпечення вступу до ЄЕС в першій половині 70-х рр. Великої Британії, Данії, Ірландії, в 1981 р. – Греції. Нового розмаху інтеграційні зусилля набули в зв'язку з підготовкою ЄЕС до вступу Іспанії та Португалії. У рамках концепції «соціального лібералізму» своєї партії Вільних демократів Геншер послідовно підтримував курс ЄЕС на розвиток «соціальної спільноти», тобто поширення на наднаціональний рівень досягнень соціального ринкового господарства [11, с. 124].

Геншер доклав зусиль і до становлення в рамках західноєвропейського інтеграційного об'єднання тіснішого співробітництва між ФРН, Францією та Великою Британією. У лютому 1976 р. за підтримки Геншера було створено Групу європейських програм для координації військово-промислової політики західноєвропейських країн [14, с. 246]. Докладались зусилля, аби уникати дублювання у розвитку військових систем. Саме це давало можливість посилити вплив ФРН на реалізацію стратегічного курсу щодо Європи, який у той час проводили Сполучені Штати Америки.

Саме в середині 70-х рр. XX ст., на заключному етапі періоду розрядки міжнародної напруженості, у США виникло занепокоєння фактом налагодження реального механізму погодження спільної зовнішньополітичної позиції країн ЄЕС, причому з не контрольованим американською дипломатією результатом. Тому, дотримуючись принципу американського лідерства в західному світі, державний секретар США Г. Кіссінджер вимагав, аби західні європейці погоджували свої позиції з Вашингтоном ще до прийняття спільного рішення, яке може бути

неприйнятним для інтересів США [5, с. 138]. Тож з огляду на ці вимоги, один із перших цінних дипломатичних досвідів Геншера був пов'язаний із врегулюванням цих проблем.

11 червня 1974 р. міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер та державний секретар США Г. Кіссінджер у замку Гімніх у Баварії погодились, що кожний член Європейського Співтовариства на будь-якому етапі зовнішньополітичних консультацій може вимагати погодження спільної позиції зі США. Консультації з Вашингтоном проводитиме країна, яка на той час головуватиме в ЄЕС, але якщо на це погодяться всі партнери. Інакше консультації мали відбуватися на двосторонній основі за межами формату європейського політичного співробітництва [1, с. 204].

Водночас суттєве посилення зв'язку між енергетичними, валютними та військово-політичними проблемами спонукало Геншера до активнішої підтримки відразу двох тенденцій: як розвитку особливих західнонімецько-американських відносин, так і економічних проектів західноєвропейської інтеграції.

Врешті 1 жовтня 1974 року Геншер персонально очолив Вільну демократичну партію ФРН [11, с. 158]. Він надав німецьким лібералам нову харизму, вивівши партію на третє місце на внутрішньополітичному олімпі ФРН після соціал-демократів та християнських демократів.

Геншер продовжував реалізацію прагматичного курсу розвитку діалогу та достатньо широкого економічного співробітництва з соціалістичними країнами Східної Європи, адже треба було визнати реальність, аби її послідовно змінювати. Як міністр закордонних справ ФРН Геншер взяв активну участь у всіх етапах переговорів, які готували Загальноєвропейську нараду в Гельсінкі. Зокрема, під час обговорення питання про право націй на самовизначення оговорювалось, що Заключний акт 1975 р. не порушує німецьких правових позицій у питанні досягнення національної єдності [5, с. 135].

На західноєвропейській арені впродовж 70-х рр. XX ст. Геншер погодив зі своїми колегами процедуру регулярного проведення неофіційних недільних зустрічей без дипломатичних формальностей та підготовленого порядку денного переговорів [11, с. 216]. Також за ініціативи Геншера було підтримано пропозицію запровадження у зовнішньополітичних відомствах країн ЄЕС посад спеціальних координаторів, покликаних забезпечувати роботу консультативних механізмів, які задіювали європейське політичне співробітництво. Всі разом ці «європейські кореспонденти» створили експертне середовище прихильників європейської інтеграції, в якому народжувались погоджені документи наступних доленосних європейських нарад [11, с. 234].

Хоча німецька європейська політика формується безпосередньо бундесканцлером, як міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер був залучений до обговорення всіх планів розвитку європейської інтеграції [24, с. 75]. Зокрема, 27 липня 1975 р. Геншер, виступаючи у бундестазі з доповіддю щодо підготовки Наради з безпеки та співробітництва

в Європі, зауважив, що на зазначеному дипломатичному раутi «здійснюється важливий процес поширення цінностей свободи та демократії, які є ключовими для Європейських Співтовариств, що відкриває шанси для зміцнення безпеки у розділеній Європі» [12, с. 35].

Тим часом у січні 1976 р. нідерландський прем'єр-міністр Л. Тіндеманс зробив доповідь щодо перспектив розвитку Європейського Союзу, де пропонував підвищити ступінь інтеграції у політичній, військовій, економічній, валютній сферах та проводити спільну для всіх сфер зовнішню політику. Першим кроком до досягнення цієї мети мали стати прямі й загальні вибори до Європейського парламенту. Геншер погоджувався з тим, що таким чином Європарламент набував представницького характеру, віддзеркалюючи волю європейських виборців [11, с. 258]. Тому з виникненням наднаціонального європейського представницького органу мали суттєво розширитись законодавчі повноваження Європейського парламенту.

Наприкінці 70-х рр. XX ст., коли процес розрядки міжнародного напруження переживав суттєву кризу, Геншер закликав американських партнерів зважати, що геополітичні та стратегічні інтереси Європи та США, попри наявність спільної проблеми часів «холодної війни», вимагають врахування нюансів інтересів у спільній стратегії НАТО. Західнонімецька дипломатія домоглась вагомого успіху, коли 17 липня 1976 р. між ФРН та США було підписано Спільну заяву з питань взаємної оборони [5, с. 317]. Відповідно до положень цього документа, ФРН звільнялась від фінансових компенсацій в зв'язку з перебуванням на її території американських військ. Причому, якщо США удосконалювали сценарії можливого ведення військових дій, то ФРН використовувала військово-політичний чинник як фактор впливу на соціалістичні східноєвропейські країни [16, с. 111]. Зокрема, Геншер високо оцінив плоди розрядки у німецько-німецьких відносинах. Якщо в 1969 р. 2,2 млн західних німців побували в НДР, то до 1978 р. їхня кількість збільшилась до 8 млн осіб [12, с. 61].

Виступаючи 29 вересня 1977 р. на 32-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Г.-Д. Геншер зазначав, що настав час стати на шлях співробітництва у глобальному масштабі. Партнерство має ґрунтуватись на безпечному світі, який забезпечує розрядка напруженості між Сходом та Заходом [12, с. 245]. З цією метою пропонувалось інтенсифікувати процес ядерного роззброєння, сприяння мирному вирішенню конфліктів. Водночас всі ці питання можуть вирішуватись лише за безумовного захисту прав людини у всьому світі [12, с. 50]. У цей же час на європейському рівні Геншер висунув пропозицію запровадження традиції шестимісячного головування конкретної країни в європейських структурах, що мало забезпечити надійні механізми взаємодії та спадковість у проведенні європейської інтеграційної політики [15, с. 237]. В 1977 р., коли територією ФРН прокотилась хвиля ультралівого тероризму, Геншер ініціював підписання Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом, яка набула особливої актуальності після терактів 11 вересня 2001 р.

Тим часом у 1979 р. за ініціативи Геншера європейські посольства в Ірані після антишахської революції успішно погоджували політику щодо нової ісламської республіки. Таким чином, він спромігся функціонально забезпечити суттєвий прогрес щодо участі ЄЕС у вирішенні ключових міжнародних проблем. Реальною практикою стали погодження спільних дипломатичних дій, прийняття спільних декларацій зовнішньополітичного змісту, а також регулярна практика багатосторонніх дипломатичних консультацій, поряд із залученням країн ЄЕС до розробки спільної позиції на ключових міжнародних конференціях [11, с. 198].

Зміцнюючи трансатлантичну солідарність, Геншер лобіював прийняття 12 грудня 1979 р. брюссельського рішення НАТО про розміщення на території Західної Європи американських ракет середньої дальності. Причому на долю ФРН припала левова частка цього європейського стратегічного доозброєння.

Водночас, врівноважуючи негативне враження, яке на західнонімецьке громадянське суспільство справив цей войовничий крок, Геншер 20 травня 1980 р., виступаючи з нагоди 25-річчя Німецького товариства зовнішньої політики, закликав не допустити повернення до нового етапу «холодної війни» через сприяння процесу НБСЄ [11, с. 318]. Водночас він лишався твердим прихильником пріоритетного розвитку Європейських Співтовариств та зміцнення Північноатлантичного альянсу [11, с. 68]. Проте, незважаючи на дипломатичні зусилля, врятувати європейську розрядку не вдалось.

У цій складній міжнародній ситуації у жовтні 1981 р. на лондонській зустрічі глав держав ЄЕС Геншер погодив зі своїми колегами – міністрами закордонних справ спільну доповідь щодо перспектив розвитку політичної складової європейської інтеграції [21, с. 247].

Вже у листопаді 1981 р. міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер та його італійський колега Е. Коломбо представили проект Єдиного європейського акта. У цьому документі було чітко сформульовано політичну мету європейської інтеграції. Зокрема, пропонувалось перетворити Європейську раду на основний інститут прийняття рішень у ЄЕС, суттєво розширити повноваження Європейського парламенту та Європейської Комісії, розширити коло проблем, рішення щодо яких можливо приймати кваліфікованою більшістю, тобто обмежити застосування введеного 1966 р. права національного вето [5, с. 119]. Також пропонувалось розширити практику консультацій з питань зовнішньої політики та безпеки. Передбачалось стимулювати створення інтегрованого європейського простору культури, науки й освіти. Як і слід було очікувати, британську опозицію викликала пропозиція визначення федеративної мети політичної інтеграції, заснування нових європейських структур, відповідальних за погодження зовнішньополітичних питань, та особливо затяті протести стосувались пропозиції щодо обмеження права вето [21, с. 226].

29 січня 1982 р., виступаючи на Давоському форумі, Геншер наголошував, що європейсько-американський союз лишається головним

гарантом миру [12, с. 82]. Це було тим актуальніше для європейської безпеки, що розрядка міжнародного напруження все більше заходила у глибоку кризу. Західна подвійна стратегія, на нашу думку, мала ефективно конкурувати з радянським принципом «мирного співіснування».

Зокрема, 16 квітня 1982 р. Геншер рекомендував канцлеру Г. Шмідту підписати урядову угоду із США щодо ширшого використання західнонімецької території у військових цілях, яка передбачала капітальний ремонт американських казарм та подальше використання західнонімецької території як стратегічного плацдарму для військ НАТО [8, с. 93]. Однак така позиція правлячої коаліції спровокувала серйозні акції протесту західнонімецьких прихильників миру. Уряд в умовах демократії втрачав внутрішньополітичну легітимність.

1 жовтня 1982 р. Геншер, побоюючись, що втрата політичної ініціативи та впливу старшого коаліційного партнера – соціал-демократів може коштувати вільним демократам занепаду, вчасно змінив коаліційну орієнтацію. Однак такий прагматичний політичний маневр викликав досить серйозну внутрішньополітичну кризу в партійному середовищі вільних демократів [9, с. 77].

Проте відмова від коаліції з соціал-демократами і укладання союзу з правоцентристами розглядалась у середовищі німецьких лібералів як данина імперативам більш прагматично орієнтованого часу [21, с. 58]. На думку радянських дослідників, Геншер врівноважував зовнішньополітичні орієнтації Християнсько-демократичного союзу та більш консервативного Християнсько-соціального союзу [2, с. 94]. Прихід до влади нової правлячої коаліції вимагав підтвердження її владного мандата на дострокових виборах.

За результатами виборів бундестагу, які відбулись 6 березня 1983 р., вільні демократи, здобувши 7 % голосів, в основному зберегли свій електорат, який дав лібералам «золоту акцію» у визначенні коаліційної політики [5, с. 169]. Врешті Г. Коль знову став бундесканцлером, а Геншер – віце-канцлером та міністром закордонних справ ФРН.

Після успіху на виборах християнсько-ліберальної коаліції Німеччина підтримала реалізацію «подвійного рішення» НАТО, тобто наполягала на проведенні переговорів з СРСР з позиції сили з одночасним розміщенням на німецькій землі американських ядерних ракет середньої дальності. Цей курс підтримував і міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер. Водночас він наголошував на потребі проведення перспективної політики формування «мирного європейського устрою» [14, с. 162].

У першому півріччі 1983 р. ФРН головувала в структурах ЄЕС. У цей час Геншер доклав вагомих дипломатичних зусиль для формування планів, які мали в перспективі забезпечити перетворення ЄЕС на більш інтегроване угруповання. Зокрема, 2 лютого 1983 р., виступаючи в «Товаристві Паасіківі», Геншер наголошував, що долю Європи має вирішити національне питання. Безпека для всієї Європи має бути неподільною [12, с. 109]. Завдяки зусиллям Геншера була затверджена Штутгартська «урочиста декларація про Європейський Союз»

(червень 1983 р.), яка вперше офіційно віднесла до сфери компетенції Європейських Співтовариств проблематику забезпечення безпеки.

На думку Геншера, слід було не допустити девальвації європейської інтеграційної ідеї за допомогою висунення нових політичних ініціатив в умовах уповільнення реалізації економічних аспектів європейського єднання. Водночас принципові наднаціональності продовжував протидіяти принцип звичайного міждержавного співробітництва на рівні реальної політичної практики. Сенс інтеграційних зусиль полягав у досягненні позитивного інтеграційного ефекту, коли співробітництво охоплює важливі сфери політичного життя, стає системним та регулярним, забезпечується за допомогою створення спеціальних координаційних механізмів і завдяки цьому перетворюється для країн – учасниць процесу інтеграції на важливий аспект реалізації їхніх національних інтересів [21, с. 311].

Геншер аргументовано доводив, що взаємопов'язаність економічних інтеграційних питань і проблем зовнішньополітичної взаємодії посилює міць зв'язків між західноєвропейськими країнами, які ведуть до взаємозалежності та стимулюють процес інтеграції в цілому. Зокрема, рекомендувалось частіше користуватися процедурою прийняття рішень більшістю голосів. Проте формула щодо посилення ролі Європейського парламенту була замінена на пропозицію поглиблення координації між Європейською комісією, Радою Міністрів Європейських Співтовариств та Європейським парламентом [16, с. 219]. Отже, затвердження плану Геншера – Коломбо щодо пропозицій, які започатковували якісно новий етап європейської інтеграції, нарешті відкрило шлях до Єдиного європейського акта. Фактично текст декларації обмежився лише переліком добрих намірів. Проте, як відомо, очі лякаються, а руки роблять добру справу. Геншер закликав європейських партнерів не забувати робити неможливе, аби досягти максимально можливого рівня європейської інтеграції [11, с. 286].

У березні 1984 р. було прийнято рішення про чергове збільшення власних коштів Європейських Співтовариств. За рахунок цього передбачалось фінансувати приєднання Іспанії та Португалії до ЄЕС, переговори з якими завершились у жовтні 1984 р. Тоді ж було розроблено проект договору про Європейський Союз.

Проте слід було знайти вихід з бюджетної кризи, домовитись про реформу сільськогосподарської політики ЄС, інтенсифікувати науково-технічне співробітництво. Однак ці актуальні рішення не реалізовувались, зважаючи на збереження режиму прийняття рішень на засадах дії права національного вето. Для Геншера дотримання прав людини і терпимість до іншої точки зору є невід'ємними рисами європейської цивілізації. Ці принципи він завжди твердо обстоював. Водночас він найбільш послідовно обстоював центристський політичний курс, який породжував довіру до нього як всередині ФРН, так і за кордоном.

Тим часом у 1984–1985 рр. Геншер обирався головою Ради НАТО. Він проявив себе як надійний прихильник розвитку євроатлантичних

відносин у військово-політичній сфері [13, с. 44]. Зайнятість багатьма справами негативно позначилась на стані здоров'я Геншера. Тому восени 1985 р. він передав кермо Вільної демократичної партії Мартіну Бангеману, зосередившись на своїх обов'язках міністра закордонних справ та віце-канцлера.

І слід зазначити, що з цими функціями Геншер продовжував справлятись досить ефективно. Він сприяв досягненню угоди про поетапне скасування паспортного контролю між країнами ЄЕС. Зокрема, виступаючи 27 лютого 1985 р. в німецькому бундестазі, Геншер наголошував, що насамперед слід подолати образ ворога в свідомості народів поділеної Європи [12, с. 116]. Рішучим кроком у цьому напрямку мала стати прозорість національних кордонів. Слід зазначити, що Геншер створив конструктивний дипломатичний клімат на європейській арені. Цьому сприяли його плідні зв'язки з Ж. Делором.

27 лютого 1985 р. в люксембурзькому містечку Шенген було підписано угоду між Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією та ФРН про скасування прикордонних формальностей при пересуванні їхніх громадян територією цих країн. 26 березня 1995 р. Шенгенські угоди набули чинності.

28–29 червня 1985 р. Г.-Д. Геншер взяв участь у засіданні Європейської ради в Мілані, на якому було погоджено зміст «Білої книги» Європейської комісії, котра визначила програму створення єдиного внутрішнього ринку країн ЄЕС. Він підтримав «пакет Делора», що передбачав проведення реформи бюджетного фінансування та створення структурних фондів. Скорочено було кількість конкретних завдань, реалізація яких була необхідна для реального створення єдиного ринку. Також були погоджені заходи з подолання фізичних, технічних і податкових перешкод. Наголошувалось, що метою створення єдиного внутрішнього ринку є не просто послаблення контрольних механізмів внутрішньорегіональних європейських зв'язків, а їх повна ліквідація. Окремих погоджень потребували конкретні технічні норми та стандарти.

У грудні 1985 р. на міланській зустрічі глав держав ЄЕС міністри закордонних справ погодили проект договору про європейське співробітництво в галузі зовнішньої політики. Крім того, було погоджено, що обов'язковим результатом зовнішньополітичних консультацій мала стати спільна європейська позиція з кола питань, які розглядались. Однак те, що кожен з національних урядів розумів під спільною політикою, залежало передусім від їхніх власних інтересів.

Однак, незважаючи на це, 28 лютого 1986 р. було прийнято Єдиний європейський акт, який становить погоджений на основі консенсусу документ, що вносить правові зміни в договори про утворення Європейських Співтовариств.

Почався якісно новий етап європейської інтеграції. Водночас з часу початком перебудови в СРСР виникли нові шанси для відродження політики розрядки міжнародної напруженості. 1 лютого 1987 р., виступаючи на Давоському економічному форумі, Геншер закликав

М. Горбачова підтвердити свої обіцянки про нове політичне мислення практичними дипломатичними діями [13, с. 140]. Сам він у зв'язку з цим наголошував на неподільності європейської безпеки, адже «якщо Східна Європа почуває себе погано, Західна Європа теж не може процвітати» [4, с. 323].

Водночас Геншер продовжував докладати чимало зусиль для активізації роботи німецько-французького локомотиву європейської інтеграції. Зокрема, було створено спільну комісію з питань безпеки та оборони, покликану забезпечувати зближення військово-політичних доктрин ФРН і Франції [1, с. 114]. Така спільна позиція Бонна та Парижа дала підстави у жовтні 1984 р. прийняти рішення про вихід з летаргійного сну західноєвропейського союзу. Зокрема, було утворено три агентства: контролю за озброєннями, з проблем безпеки й оборони, із питань співробітництва в галузі виробництва озброєнь. Першим випробуванням спроможності на спільні дії ЗЕС стало розмінування Перської затоки в 1987–1988 рр. після закінчення іраксько-іранської війни [4, с. 314].

Проте особливо високе навантаження на Г.-Д. Геншера як міністра закордонних справ ФРН припало в період підготовки дипломатичних умов для забезпечення об'єднання Німеччини. Розв'язувати проблеми доводилось одразу за декількома напрямами. Вони стосувались «німецько-німецьких» взаємин, німецько-радянських відносин, стосунків із західними союзниками ФРН та врегулювання інших міжнародних аспектів об'єднання. Цей процес Геншер розглядав як план для всієї Європи. Відкритість мала стати спільним європейським майбутнім [13, с. 171].

Це було гасло, яке справді мало об'єднати поділену Європу. Саме це мало надати новий імпульс розвитку європейської інтеграції. 26 лютого 1988 р. Геншер запропонував меморандум про створення європейської валютної системи, яка мала привести до створення Монетарного союзу та запровадження спільної грошової одиниці [13, с. 234].

28 березня 1988 р., виступаючи з нагоди присудження йому ступеня почесного доктора афінського «Пантеону вищих політичних наук», Геншер звернувся до проблеми духу Європи, який зміцнюється ідеями миру, свободи та захисту прав людини [14, с. 21].

У жовтні 1988 р. ще за рік до падіння Берлінського муру Геншер наголошував, що «Європейське Співтовариство це ще не вся Європа, але воно має бути ядром майбутньої структури Європи». При цьому, на його думку, «німецько-німецький діалог має лишитись важливою складовою загального діалогу між Сходом та Заходом» [13, с. 174]. Не слід домагатись однобічних переваг у відносинах з іншими державами. На цьому етапі європейської інтеграції Геншер ратував за створення коопераційних структур європейської безпеки.

Виступаючи 29 січня 1989 р. на Давоському економічному форумі, Геншер закликав до формування європейського громадянського суспільства. Причому права людини мали лишатися категоричним імперативом європейської демократії [13, с. 59]. Весь 1989 р. пройшов у країнах Центральної Європи саме під цим кутом зору.

У вересні 1989 р. посилилось масове переселення громадян НДР на Захід. Геншер у цей час, виступаючи на Генеральній Асамблеї ООН, рішуче підтримав «процес реформ, які відбуваються в Центральній і Східній Європі в інтересах всієї Європи і світу... Адже це процес усвідомлення спільних засад європейської культури й історії». Водночас він наголошував на потребі втілення «образу нової Європи від Атлантики до Уралу, того мирного устрою, який знайшов відображення в ідеї Горбачова про спільний європейський дім» [2, с. 106].

9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. У цей час на службових нарадах в МЗС Геншер акцентував на дотриманні «основних координат зовнішньої політики – надійного членства в західному союзі разом зі Сполученими Штатами, активного членства в Європейському Співтоваристві, а також особливих стосунків з Францією» [2, с. 99]. Водночас серед пріоритетів лишались і відносини з європейським Сходом та СРСР. 11 листопада 1989 р. Геншер у розмові з міністром закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе запропонував продовжити діалог «щодо майбутнього Європи» та наголошував, що «Європейське Співтовариство має зберігати простір стабільності» [8, с. 251].

28 листопада 1989 р., оволодіваючи в повному обсязі політичною ініціативою, канцлер Г. Коль висунув програму з 10 пунктів, яка передбачала прискорення процесу об'єднання Німеччини та єднання Європи. Вже 4 грудня 1989 р. у Брюсселі на Раді НАТО президент США Дж. Буш-старший вів мову про значення об'єднання Німеччини для Північноатлантичного альянсу. Геншер, своєю чергою, рішуче підтримував ідею входження об'єднаної Німеччини в НАТО. Наступного дня, 5 грудня 1989 р., Геншер продовжив переговори в Москві. Сторони погодились інтенсифікувати переговори в рамках Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. 9 грудня 1989 р. Європейська рада визнала право німецького народу на самовизначення. Окрилений цим рішенням, 17 грудня 1989 р. Геншер виступив у своєму рідному місті Халле. Тут він наголошував, що «німці не можуть об'єднатись без Європи, так само і Європа не зможе стати єдиною без об'єднаної Німеччини». Німецьке об'єднання є передумовою європейської стабільності. «Наше майбутнє в Європі сформував Т. Манн: "ми бажаємо європейської Німеччини, а не онімеченої Європи"» [13, с. 118].

Проте досягти цієї мети було непросто. Соціал-демократи НДР 14 січня 1990 р. проголосили свою передвиборчу програму, в якій наголошували, що об'єднання Німеччини має відбутись за згоди всіх сусідів. Через місяць один із лідерів східнонімецьких соціал-демократів М. Меккель та відомий західнонімецький соціал-демократ Е. Бар у спільній декларації зазначили, що майбутня Німеччина має бути нейтральною [14, с. 516]. Г.-Д. Геншер у цьому питанні погоджувався з Г. Колем, що об'єднана Німеччина має лишатися членом НАТО.

Своєю чергою 1 лютого 1990 р. останній прем'єр-міністр Німецької Демократичної Республіки Х. Модров висунув план «Німеччина єдина батьківщина» [10, с. 77]. З метою погодження позицій 30 січня 1990 р.

М. Горбачов провів переговори з Х. Модровим. Проте вже ні радянське, ні східнонімецьке керівництво не були спроможні запропонувати громадянам НДР прийнятну альтернативу «соціалізму в німецьких кольорах». Натомість 7 лютого 1990 р. бундесканцлер Г. Коль запропонував громадянам НДР ідею валютного союзу. У тандемі боннської дипломатії Г.-Д. Геншер продовжував будувати мости до Кремля. Вже 10–11 лютого 1990 р. Г. Коль провів переговори з М. Горбачовим у Москві. Геншер під час бесід зі своїм радянським колегою Е. Шеварднадзе наполегливо наголошував, що «східні німці такі само європейці, як і ми» [12, с. 239]. Врешті Г.-Д. Геншер домігся згоди радянського керівництва зробити заяву стосовно того, що питання про німецьку єдність «мають вирішувати самі німці, самі вони визначатимуть, в яких державних формах, в які терміни, якими темпами і на яких рівнях вони цю єдність будуть реалізовувати» [5, с. 111].

Водночас слід було забезпечити умови, за яких із цією програмою погодиться і Вашингтон. Так 24–25 лютого 1990 р. у Кемп-Девіді канцлер Г. Коль провів переговори з президентом Дж. Бушем-старшим. Американців передусім цікавило питання збереження майбутньої об'єднаної Німеччини в статусі не нейтральної країни, а повноправного члена НАТО. Саме дотримання такого статус-кво, на думку американської еліти, мало гарантувати стабільність у Європі в час бурхливих змін, пов'язаних із крахом країн соціалістичного табору в Східній Європі. Геншер від імені майбутньої об'єднаної Німеччини гарантував дотримання всіх попередніх договорів, укладених щодо німецьких кордонів із сусідніми народами, які зазнали страждань за часів нацистської диктатури. Зокрема, Геншер одним із перших західнонімецьких політиків ствердно заявив, що «польський народ має право жити в безпечних кордонах» [13, с. 163]. Водночас він був твердо переконаний, що «німецький нейтралітет створить небезпеку та нестабільність в Центральній Європі» [13, с. 261].

Наступний етап дипломатичних погоджень, якими систематично займався міністр закордонних справ ФРН Геншер, був пов'язаний із досягненням консенсусу щодо об'єднання Німеччини із її західноєвропейськими союзниками. Геншер наголошував, що «ми бажаємо продовження історії європейської Німеччини» [12, с. 258].

Підтвердженням цієї геншерівської тези стало розгортання внутрішньополітичних процесів, які бурхливо відбувались на території Східної Німеччини. Вже 18 березня 1990 р. блок правоцентристських партій, який об'єднався в «Альянс за Німеччину», переміг на вільних виборах у НДР [20, с. 140]. Внаслідок цього суттєво прискорився внутрішньополітичний процес об'єднання двох частин Німеччини.

З метою пояснення механізмів такого розвитку подій на міжнародній арені 23 березня 1990 р. Г. Коль та Г.-Д. Геншер взяли участь у засіданні Європейської ради в Брюсселі. Західноєвропейські союзники Німеччини погодились, що досягнення національної німецької єдності не суперечить ідеї європейської інтеграції, навпаки, об'єднана Німеччина може відіграти роль каталізатора процесу якісного поглиблення

європейського єднання та стати форпостом об'єднаної Європи на Сході континенту [8, с. 144].

Незабаром настав вирішальний дипломатичний етап у процесі забезпечення об'єднання Німеччини. 5 травня 1990 р. в Бонні розпочались переговори у форматі «два плюс чотири», тобто двох Німецьких держав – ФРН та НДР, а також чотирьох колишніх союзників по антигітлерівській коаліції: СРСР, США, Великої Британії, Франції. Передусім слід було забезпечити баланс інтересів, аби об'єднання Німеччини не зруйнувало систему безпеки в Європі.

Геншер у промові з приводу свого бачення спільної архітектури безпеки для Європи зазначав: «ми хочемо, завдяки солідарності та партнерству народів Європи домогтися перетворення Європи на частину солідарного й партнерського світу» [13, с. 19]. «Для мене як ліберального політика, – наголошував Г.-Д. Геншер, – головною лишається заповідь поваги етичних меж, які мають визначати політичні дії. Безумовним фактором для мене є взаємозв'язок політики з правовими нормами та правовою державністю, готовність до врахування інтересів інших, до поваги та визнання політичних інакодумців і передусім – відмова від силової політики минулого й обов'язкове проведення політики, націленої в майбутнє» [2, с. 102]. Ці погляди були співзвучні з новим політичним мисленням радянського керівника М. Горбачова. Водночас Геншер був свідомий того, що від радянсько-американського консенсусу також багато залежить у процесі німецького єднання.

28 квітня 1990 р. у Дубліні відбулося чергове засідання Європейської ради, яка вітала устремління народу Німеччини до єдності. Саме в цей час Г.-Д. Геншер погодився на прийняття правового документа, який забезпечить створення до кінця 90-х рр. XX ст. економічного й валютного союзу, просування до політичного союзу та «європейської оборони» на фундаменті Західноєвропейського союзу [20, с. 156]. Своєю чергою Геншер пропонував розширити повноваження Європейського парламенту. На його думку, мав реалізовуватись курс на прискорення та поглиблення європейської інтеграції, що є найбільш ефективною відповіддю на зовнішні виклики, які постали перед Європою. Досить гостро постало стратегічне питання: буде Європа в найближчому майбутньому суб'єктом чи об'єктом політики? Геншер вважав, що єдина Європа має перетворитись на потужний центр сили в сучасному світі. Найнадійніше це мала гарантувати співпраця зі США в процесі налагодження спільного глобального лідерства.

А поки що, 30 травня – 3 червня 1990 р. президент США Дж. Буш-старший та його радянський колега М. Горбачов провели саміт у Вашингтоні. США дали запевнення, що об'єднання Німеччини не відбудеться, якщо ФРН не гарантує незмінність кордону по Одеру-Нейсе. Своєю чергою Геншер висловлював упевненість, що процес німецького об'єднання «став на нинішній історично особливо відповідальній фазі вирішальним каталізатором та рушійною силою зближення Західної, Центральної і Східної Європи у напрямку все щільнішої системи інтеграції і співробітництва. Відповідальні політики

керуються тим, що німецьке об'єднання не лише не створить в Європі нових складних проблем, а, навпаки, надасть розвиток процесам роззброєння, кооперації і безпеки, а також загальноєвропейським структурам нові, націлені в майбутнє імпульси» [2, с. 102].

Другий раунд переговорів у форматі «два плюс чотири», який відбувався впродовж червня 1990 р., показав, що СРСР поки що лишався на позиції, яка мала гарантувати неприєднання об'єднаної Німеччини до НАТО [8, с. 127]. Суттєвим фактором, який впливав на трансформацію позицій учасників переговорів, стала фактична реалізація сценарію об'єднання Німеччини, незважаючи на незавершеність врегулювання міжнародних аспектів цього процесу. Так, уже 1 липня 1990 р. набув чинності Договір про валютний та фінансовий союз, тобто марка ФРН стала валютою на території НДР, яка втратила важливу складову національного суверенітету.

У цей час Г.-Д. Геншер наголошував, що «німецька та європейська єдність становлять єдине ціле. Майбутнє єдиної Європи суттєвою мірою визначатиметься загальноєвропейськими структурами». Причому, на якісно новому етапі європейської інтеграції у «новій Європі, – як зазначав Геншер, – буде створено спільний політичний, економічний і екологічний простір безпеки. В Європі будуть свобода, єдність у всьому її різноманітті, плюралізмі, творчому, рівноправному партнерстві» [2, с. 101].

Обставини, які змінились, штовхали до зміни позиції і радянське керівництво, яке, з огляду на наростання хаосу в СРСР та відносно незалежний розвиток процесу німецького об'єднання, вирішило на цьому процесі отримати хоч щось. 14–16 липня 1990 р. у північнокавказькому місті Архиз М. Горбачов погодився за додаткові західнонімецькі виплати з пропозицією Г. Коля дати зелене світло членству об'єднаної Німеччини в НАТО [11, с. 128].

17 липня 1990 р. в Парижі відбувався третій раунд переговорів у форматі «два плюс чотири». Було погоджено питання підтвердження польського західного кордону. Врешті 23 серпня 1990 р. Народна палата НДР прийняла рішення про возз'єднання з ФРН. Геншер вітав цей вагомий успіх у «німецько-німецьких відносинах», які дописували останні сторінки своєї історії доби «холодної війни». Символом цього стало те, що 30 серпня 1990 р. на переговорах з питань скорочення звичайних видів зброї в Європі міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер заявив про скорочення особового складу німецького бундесверу з 370 тис. до 300 тис. військовослужбовців [11, с. 214]. Усвідомлюючи відповідальність проведення філігранної дипломатії, яка мала зосереджуватись на пріоритеті використання унікального історичного шансу покінчити з розколом нації, західнонімецька дипломатія усунулась від активної ролі, зокрема під час кризи в Перській затоці у серпні 1990 – лютому 1991 років. ФРН обмежилась наданням виключно фінансової допомоги союзним державам. Водночас у процесі розпаду Югославії ФРН відразу зайняла активну позицію, оскільки югославська криза вказала на невирішене питання: чи готова Німеччина і якою мірою

відігравати провідну роль і разом з тим об'єднувати західноєвропейські країни у форматі проведення спільної зовнішньої політики?

Проте поки що найближчим історичним результатом дипломатичних зусиль Г.-Д. Геншера та інших німецьких політиків стало підписання 31 серпня 1990 р. договору про об'єднання. Вже 10 вересня 1990 р. Г. Коль та М. Горбачов погодили питання додаткової німецької фінансової допомоги СРСР. ФРН зобов'язалась виплатити СРСР до кінця 1994 р. лише на фінансування виведення радянських військ зі Східної Німеччини 12 млрд марок [5, с. 124]. За результатом останнього раунду переговорів у форматі «два плюс чотири», які відбулись 11–12 вересня 1990 р. в Москві, Г.-Д. Геншер підписав Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини [16, с. 238].

3 жовтня 1990 р. офіційно завершився процес об'єднання Німеччини. Відповідальність чотирьох союзних держав щодо окупаційного статусу Німеччини було скасовано. Виступаючи з цього приводу, Г.-Д. Геншер наголошував, що «політика об'єднання Німеччини є гарним прикладом для всієї Європи» причому «німецька доля стає невіддільною від долі Європи» [13, с. 273]. З точки зору історії європейської інтеграції символічним, на нашу думку, стало рішення 31 жовтня 1990 р. конституційного суду ФРН, який зафіксував право громадян країн ЄС, які мешкають на території нових федеральних земель, віднині голосувати на муніципальних виборах. Зазначалося, що Європа радикально змінюється і європейці мають відповідати викликам часу.

Паралельно тривав процес врегулювання відносин з СРСР. Врешті 12 жовтня 1990 р. було підписано Угоду про умови тимчасового перебування та виведення радянських військ з території Східної Німеччини. А 9–10 листопада 1990 р. відбувся візит М. Горбачова до ФРН. Своєю чергою Г.-Д. Геншер, виступаючи 11 листопада 1990 р. на засіданні «Форуму Бертельсманна», підкреслював, що «об'єднання Німеччини відкрило двері до європейської свободи, співробітництва та мирного устрою», однак для забезпечення цього єдина Європа має обов'язково проводити «спільну зовнішню та оборонну політику» [12, с. 21]. Причому «Європейське співтовариство, на думку Геншера, лишається ключовим елементом нового загальноєвропейського розвитку.., адже Німеччина історично, культурно та географічно має відігравати стимулюючу роль» [13, с. 18]. З огляду на це, Геншер обстоював потребу посилення співробітництва в рамках ширшого простору Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ).

Внутрішньополітичне завершення процесу об'єднання Німеччини було пов'язано із проведенням 2 грудня 1990 р. перших демократичних виборів уже у новій Федеративній Республіці Німеччина. Вільні демократи Г.-Д. Геншера, незважаючи на скромний електоральний результат у нових федеральних землях, зберегли представництво не лише в бундестазі, а й зафрахтували за собою місце в правлячій федеральній коаліції.

Висока напруга та особисте навантаження періоду 1989–1990 рр. негативно позначились на стані здоров'я Геншера. Він переніс інфаркт

[11, с. 398]. Зберігши вплив на зовнішню політику ФРН, Геншер віднині був вимушений зважати на обмеження свого фізичного стану. Однак епоха радикальних геополітичних змін у Європі не давала розслаблятись. Особливу тривогу викликали події на Балканах, пов'язані із розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія.

27 червня 1991 р. відбувались сутички між прихильниками незалежності Словенії та підрозділами Югославської народної армії [3, с. 41]. Реагуючи на це, міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер зазначав, що в разі розростання масштабу збройних сутичок на території Словенії «міжнародне співтовариство більше не підтримуватиме єдності югославської федерації» [3, с. 113]. Врешті через місяць останні підрозділи Югославської народної армії залишили територію Словенії. 5 липня 1991 р. Геншер на гаазькій зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС підтримав ідею введення ембарго на постачання зброї учасникам югославської трагедії [11, с. 211]. Така активна зовнішньополітична позиція щойно об'єднаної Німеччини, на нашу думку, викликала певне занепокоєння у її європейських партнерів.

У відповідь на ці настрої у вересні 1991 р. на тлі розпаду СРСР Г.-Д. Геншер заявив, що ФРН візьме на себе всі права й обов'язки, які обумовлюються Статутом ООН, включно із заходами колективної безпеки, які мають забезпечуватись за участю німецького бундесверу [21, с. 456]. Водночас на цьому етапі внутрішньополітична дискусія щодо готовності ФРН до нової глобальної відповідальності ще не була завершена, зокрема, Геншера турбувало те, що це стосувалось і питань участі у гуманітарних операціях, що поставило під сумнів попередню прогнозовану надійність зовнішньої політики ФРН у західному світі [20, с. 124].

Внаслідок розпаду СРСР, на думку Геншера, слід було розробити спільну позицію єдиної Європи з цього ключового питання для майбутньої геополітичної структури Європи. Вже 17 грудня 1991 р. Європейське Співтовариство затвердило спільні принципи визнання нових незалежних держав, які мусили поважати Статут ООН, виконувати міжнародні зобов'язання щодо захисту прав людини, поважати непорушність кордонів, які можуть змінюватись лише мирним шляхом, виконувати зобов'язання з роззброєння, вирішувати спірні проблеми винятково шляхом переговорів. Але гарантій того, що ці умови виконуватимуться після визнання незалежності, звичайно, не було. Розпад Югославії таку політику подвійних стандартів продемонстрував у всій реалістичній цинічності.

Геншер переконував своїх колег по ЄС у тому, що невизнання незалежності Хорватії та Словенії означатиме схвалення сербської агресії [3, с. 342]. Проте їхнє визнання не зняло проблем, а навпаки збільшило їх кількість і створило для Європи найбільш серйозний після 1945 року головний біль. Водночас політичні опоненти неодноразово критикували Геншера, який начебто надто швидко визнав незалежність Хорватії та Словенії, чим стимулював війну на Балканах. Але з іншого боку, саме ці загрози підштовхнули європейських скептиків

до обрання моделі прискореної європейської політичної інтеграції. Слід зазначити, що в своїх мемуарах Геншер також шкодує з цього приводу [11, с. 419].

Бенефісом Ганса-Дітріха Геншера на посаді міністра закордонних справ ФРН стало підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу. ЄС фактично перетворювався на конфедеративне об'єднання з елементами федерації на зразок проектів, які висували представники неофункціонального напрямку федералістської школи європейської інтеграції [16, с. 310].

Важливою складовою цього договору Геншер вважав досягнення домовленості про проведення спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, що є рішучим кроком до створення європейського політичного союзу. Зокрема, Геншер підтримав ідею створення ефективних механізмів визначення основних орієнтирів спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, ухвалення спільних стратегій, реалізації спільних дій, посилення співпраці між ЄС та Західноєвропейським Союзом (ЗЄС) [11, с. 329]. Геншер наголошує, що європейська інтеграція є не лише метою, а й засобом цивілізаційного єднання Європи, однак цей складний процес потребує поступовості та забезпечення адекватними механізмами реалізації. Адже будь-які спроби дій, які порушують послідовність вирішення конкретних завдань, можуть дискредитувати саму ідею інтеграції [17, с. 199].

Геншер усе свідоме життя працював по 14–16 годин на день. Такий графік роботи не міг не позначитись на стані його здоров'я. Геншер знову переніс інфаркт, опинився в лікарні. Далі працювати з повною самовіддачею він уже не міг.

18 травня 1992 р. Г.-Д. Геншер поступився посадою голови МЗС ФРН своєму однопартійцю К. Кінкелю, який продовжив реалізацію його дипломатичного курсу. Вже 19 червня 1992 р. на нараді у передмісті Бонна – Петерсберзі країни ЄС прийняли рішення про об'єднання зусиль ЄС і ЗЄС у проведенні гуманітарних місій, передусім на Балканах, а також у реалізації операцій із встановлення миру [21, с. 388]. Своєю чергою Геншер на експертному рівні підтримував політичний курс об'єднаної Німеччини щодо активізації соціально-політичної трансформації країн Центральної Європи [9, с. 234].

Проте суттєвий вплив на німецьку зовнішню політику Геншер зберіг через механізми консультацій на експертному рівні та через своїх колишніх співробітників, які залишились у зовнішньополітичному відомстві об'єднаної Німеччини. Наприклад, у 1963–1977 рр. референтом Г.-Д. Геншера з питань зовнішньої політики був Гюнтер Ферхойген, який у 1999–2004 рр. обіймав посаду комісара Європейської комісії з питань розширення ЄС [7, с. 2]. А в новому складі Європейської комісії на чолі з Ж. М. Баррозо, яка 22 листопада 2004 р. офіційно приступила до виконання обов'язків, Г. Ферхойген став європейським комісаром з питань індустрії.

Дипломатичний спадок Геншера є вагомим як у національній німецькій історії, так і в історії Європи. Вже 1 січня 1993 р. було створено

Спільний європейський ринок для забезпечення безперешкодного руху людей, капіталів, товарів, послуг. Співтовариству вдалося врегулювати складні питання спільної сільськогосподарської політики, подвоїти структурні фонди, започаткувати програму подолання регіональних диспропорцій розвитку.

1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, який зафіксував створення Європейського Союзу, а разом з ним і початок якісно нового етапу у розвитку європейської інтеграції у напрямку розбудови єдиного політичного, економічного і валютного союзу країн з населенням близько 350 млн чоловік. Оцінюючи цю історичну подію, Г.-Д. Геншер зазначав, що «об'єднана Європа дає нову історичну долю народам, що не лише започатковує новий етап глобального розвитку, а й стабілізує нову систему міжнародних відносин» [11, с. 9].

Поступово завершувалась активна політична біографія Г.-Д. Геншера. Так у вересні 1998 р. він вже за станом здоров'я не висував свою кандидатуру на виборах до німецького бундестагу. Проте Геншер продовжував слідкувати за актуальними перипетіями розгортання європейської інтеграції. Зокрема, він розглядав перспективу розширення Європейського Союзу за рахунок центральноєвропейських країн як важливий етап остаточного подолання ялтинського розподілу Європи періоду «холодної війни» [9, с. 199]. Однак події 1999 р. навколо краю Косово, на думку Геншера, стали небезпечним викликом для європейської стабільності. Він вітав участь сил бундесверу в операції НАТО проти Сербії. Проте його турбувала відсутність чіткої та потужної спільної реакції Європейського Союзу на ці трагічні події. Однак розробляти цю політику вже були зобов'язані нові покоління політиків.

Водночас Геншер продовжує підтримувати добрі стосунки з політиками свого покоління. Зокрема, вітаючи у березні 2001 р. колишнього радянського президента М. Горбачова з 70-річчям, Геншер наголошував, що він вдячний Горбачову за можливість знову жити на своїй батьківщині в Халле в умовах свободи й демократії [9, с. 209].

У лютому 2002 р. колишній міністр закордонних справ ФРН, почесний голова Вільної демократичної партії Г.-Д. Геншер відвідав Україну з нагоди вручення йому ордена Ярослава Мудрого II ступеня за значний внесок у становлення німецько-українських відносин на початковому етапі їх новітньої історії.

Зі свого рідного міста Геншер продовжує тримати руку на пульсі актуальних подій міжнародних відносин. Зокрема, за результатами прийняття першої спільної конституції ЄС він наголосив, що насправді народам Європи потрібна не супердержава ЄС, а суперпотуга Європи, яка буде спроможна витримати жорстку міжнародну конкуренцію [6, с. 14]. Причому Г.-Д. Геншер розглядає європейську інтеграцію як найбільш ефективний спосіб адаптації національних держав до сучасних викликів процесу глобалізації. І таку позицію цього «гуру» європейського ліберального руху поділяє більшість європейських оптимістів.

1. *Барановский В. Г.* Европейское сообщество в системе международных отношений. – М., 1986.
2. Ганс-Дитрих Геншер и «геншеризм» // Политические портреты / Сост. Н. М. Маслова. – М., 1991.
3. *Гуськова Е. Ю.* История югославского кризиса (1990–2000). – М., 2001.
4. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
5. *Павлов Н.* Германия на пути в третье тысячелетие. – М., 2001.
6. Die Zeit. – 2004. – № 44.
7. Die Zeit. – 2004. – № 18.
8. *Frank Pfetsch.* Die Europäische Union. Eine Einführung. Geschichte, Institutionen, Prozesse. – Stuttgart, 1997.
9. *Fritz Goergen.* Skandal FDP. – Köln, 2004.
10. *Gerd-Rüdiger Stephan.* «Vorwärts immer, rückwärts nimmer». Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR. 1988–1989. – Berlin, 1994.
11. *Hans-Dietrich Genscher.* Erinnerungen. – Berlin, 1995.
12. *Hans-Dietrich Genscher.* Unterwegs zur Einheit. Reden und Dokumente aus bewegter Zeit. – Berlin, 1991.
13. *Hans-Dietrich Genscher.* Zukunftsverantwortung. Reden. – Berlin, 1990.
14. *Helga Haftendorn.* Sicherheit und Stabilität. Außenbeziehungen der Bundesrepublik zwischen Ölkrise und NATO-Doppelbeschluß. – München, 1986.
15. *Jost Dülfer.* Europa im Ost-West Konflikt. 1945–1991. – München, 2004.
16. *Jürgen Bellers.* Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. – Münster, 1990.
17. *Lothar Rühl.* Deutschland als europäische Macht. Nationale Interessen und internationale Verantwortung. – Bonn, 1996.
18. *Mattias Zimmer.* Nationales Interesse und Staatsräson. Zur Deutschlandpolitik der Regierung Kohl. 1982–1989. – München, 1992.
19. *Stephan Bierling.* Die Aussenpolotik der Bundesrepublik Deutschland. Normen. Akteure. Entscheidungen. – München, 1999.
20. *Stephen Szabo.* The Diplomacy of German Unification. – New York, 1992.
21. *Timothy Garton Ash.* Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. – München, 1993.
22. *Werner Weidenfeld, Peter M. Wagner, Elke Bruck.* Aussenpolitik für die deutsche Einheit. Die Entscheidungsjahre 1989–1990. Geschichte der deutschen Einheit. – Band 4. – Stuttgart, 1998.
23. *Werner Weidenfeld.* New Ostpolitik-strategies for a United Europe. – Washington, 1995.
24. *Wolf Dieter Eberwein, Karl Kaiser.* Deutschlands neue Außenpolitik. – München, 1998.

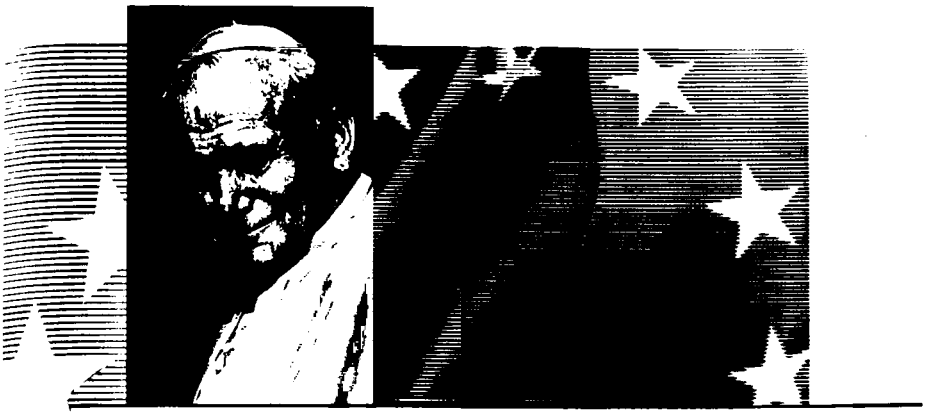

Відродження європейської духовності

Іоанн Павло II (Кароль Войтила)

Імператор Костянтин визнав християнство державною релігією, окресливши тим самим географічні межі Європи. Карл Великий став батьком європейської ідеї. Однак у Європі вже народжувались нації, які ще треба було християнізувати, аби єдність Європи стала дійсною. Причому весь цей час у духовному просторі, навіть незважаючи на розкол християнства, Європа відчувала свою цілісність. Проте справжнім випробуванням для цієї єдності стала Перша світова війна. Однак в історії завжди хтось виграє, а хтось програє. За підсумками Першої світової війни серед переможців опинилась Польща. 3 листопада 1918 р. було проголошено Польську Республіку. За два роки в цій країні з'явилась людина, яка разом з іншими батьками європейської інтеграції посідає особливе місце в історії Європи.

Отже, 18 травня 1920 р. у Вадовіце поблизу Кракова в родині поручика Війська Польського Кароля Войтили-старшого та Емілії Качаровської народився син – Кароль Юзеф Войтила, якого 20 травня охрестили. Ймовірно, що друге ім'я Кароль отримав саме на честь Юзефа Пілсудського. Оскільки мати Кароля Войтили-молодшого Емілія Качаровська народилася на Холмщині, популярною є версія про її етнічне українське походження. Однак усе життя вона мала польську та католицьку ідентичність [10, с. 20].

У Європі в цей час долали наслідки Першої світової війни та боролися зі страшною епідемією грипу. Якраз у цей час Червона армія прощупувала штиком Європу. Проте Пілсудський поклав край експансії світової революції. За Ризьким договором 18 березня 1921 р. кордон Польщі був проведений приблизно за 250 км на схід від польських етнічних кордонів.

Проте нова республіка не вгамувала конфлікт з національними меншинами. У Речі Посполитій мешкало близько мільйона литовців, стільки ж німців, півтора мільйона білорусів, близько 3 млн євреїв, 4 млн українців. Досить гострими були незгоди між легіонерами, тобто прибічниками Пілсудського, та націонал-демократами. Проведена в 1925 р. аграрна реформа знищила насамперед великі німецькі землеволодіння. Врешті у травні 1926 р. Ю. Пілсудський повернувся до влади, ставши на чолі режиму автократичної «санації».

15 вересня 1926 р. Кароль Войтила вступив до першого класу місцевої початкової школи. На той час уже померли його мати, старший брат та молодша сестра. Тож у родині Войтил залишилися старший та молодший Каролі [10, с. 20]. Роки навчання Кароля в гімназії припали на непростий для Європи час: поступово над нею збиралися хмари. У 1934 р. Польща уклала пакт про ненапад з Гітлером. У 1935 р. в Варшаві було прийнято авторитарну конституцію, яка встановила режим керованої демократії. Проте в цей час гострі політичні проблеми мало турбували майбутнього Папу Римського.

Натомість К. Войтила зацікавлено займався постановками в аматорському театрі [4, с. 27]. Ця діяльність відіграла велику роль у його становленні як особистості і духівника. Адже правдиве слово може змінити хід історії. Влітку 1937 р. Кароль пройшов обов'язковий курс військової підготовки в національному кадетському таборі. 3 травня 1938 р. повнолітній Кароль Войтила прийняв таїнство конфірмації [4, с. 44]. Восени 1938 р. він збирався вступати до краківського Ягеллонського університету, який є одним із найстаріших центрів європейської освіти. Над входом до головної зали університету було гасло: «Розум попереду сили». Войтила як студент університету звільнявся б від військового призову. Однак поворотною у долі Кароля Войтили можна вважати зустріч у квітні 1938 р. у Вадовіцькій гімназії з краковським архієпископом Адамом Сапегою, який вирішальним чином вплинув на обрання шляху до духовної семінарії [10, с. 20].

Тим часом у квітні 1939 р. Гітлер денонсував німецько-польський пакт про ненапад. У червні 1939 р. для майбутнього Папи Римського успішно завершився перший рік навчання в семінарії. Однак усі плани перекреслила дата 1 вересня 1939 р., коли нацистська Німеччина напала на Польщу. У зв'язку з цим К. Войтила погоджувався з думкою, що історія має духовну основу, тому політична катастрофа Польщі викликана ігноруванням національних цінностей, тож і відродження польської незалежності вимагає відродження цих суспільних цінностей [3, с. 53]. Водночас він заперечував вузькість суто націоналістичного погляду на світ.

6 вересня 1939 р. Кароль Войтила долучився до руху опору за допомогою польської культури. Лише робоча картка давала можливість легально лишитись у Кракові. Кожний чоловік від 14 до 60 років за новими порядками мав працювати. Люди бралися за будь-яку роботу, аби уникнути депортації в нацистську Німеччину. У вересні 1940 р. він почав працювати каменотесом на шахті Закжувек.

18 лютого 1941 р. сталась особиста трагедія юнака – помер батько, Кароль Войтила-старший. Кароль-молодший відчув себе самотнім, водночас він набув досвіду персоніфікованого звернення до Бога. Адже Божа допомога віруючій людині завжди знаходиться лише на відстані щирої молитви [12, с. 77].

У жовтні 1941 р. Кароль Войтила почав працювати на хімічному заводі компанії «Солвай». Досвід важкої фізичної роботи надав йому деяку впевненість у правильності обраної спрямованості на соціальну доктрину католицької церкви [3, с. 69]. Врешті вирішальним поштовхом до обрання долі священика для К. Войтили стало переслідування окупаційними властями польського духовенства [3, с. 87]. Вихід він бачив в опорі через культуру. Формою цього опору стали підпільні театральні постановки. Сама театральна дія сприймалась як релігійний ритуал. Учасники спектаклів переконувались, що слово спроможне змінити заснований на силі світ, якщо воно віддзеркалює точні факти, мовлене зрозуміло, чесно і досить енергійно [3, с. 97]. Отже, доля священика здавалась для Кароля Войтили найбільш адекватним способом протистояння приниженню людської гідності.

Восени 1942 р. він почав відвідувати підпільну семінарію. Тут його не полишали мрії про справедливий світовий устрій, відродження європейської спільноти. Однак повсякденне життя за умов іноземної окупації було особливо небезпечним. 29 лютого 1944 р. його збила на вулиці німецька вантажівка. Те, що він вижив, видалося Каролю підтвердженням правильності обрання долі священика [3, с. 106].

У січні 1945 р. німецькі окупанти залишили Краків. Влітку 1946 р. К. Войтила успішно склав іспити зі Священного Писання, догматичного богослов'я, теології моралі, церковного канону та катехізису. А вже 1 листопада 1946 р. Кароль Войтила був висвячений у духовний сан. Він урочисто прийняв целібат та зобов'язався щоденно молитись за католицьким требником [3, с. 118]. Через два тижні він відбув до Рима для продовження вивчення теології. Звичайно, К. Войтила був справжнім слов'янином і краків'янином, але він був і істинним європейцем, який живе в серці Європи.

У живій інтелектуальній атмосфері визрівали засади нової теології, яка обговорювалась на Другому Ватиканському соборі. Влітку 1947 р. він відвідав Францію, Бельгію, Нідерланди. Під час подорожі К. Войтила побачив наростання розриву між Європою кафедральних соборів і тією Європою, яка швидко втрачала віру в християнство. Здавалось, що в Європі християнство йде в минуле. На його думку, цей розрив можна було ліквідувати, збільшивши кількість мирян, які звертаються до Євангелія [1, с. 126].

У червні 1948 р. 28-річний Кароль Войтила здобув свій перший докторський ступінь. Почалося його життя священика в Польській Народній Республіці. Молодий священик, намагаючись протиставити марксизму християнський гуманізм, працював по шістнадцять годин на добу. Зокрема, він удосконалив практикум підготовчої роботи з молоддю перед її вступом до шлюбу. Тож не дивно, що в католицькій Польщі була найвища народжуваність у тодішній Європі. Жертви та героїзм духовенства за часів нацистської окупації надали Церкві вагомий суспільний авторитет.

Водночас «пересунувши» Польщу на Захід на карті Європи, Сталін створив найбільш польську і найбільш католицьку державу за всю національну історію [1, с. 138]. Натомість К. Войтила з болем у серці сприйняв реальність поділу Європи на два табори. Він не сприймав намагання СРСР утримувати силою контроль над частиною Східної Європи.

Навіть на думку де Голля, «завдяки Ялті, у радянського блоку виникне устремління до подальшої експансії» [11, с. 183]. У разі подібної агресії західні держави європейського континенту не змогли б чинити достатньо серйозний спротив. Для цього очевидно не було достатньої організації європейської оборони [11, с. 183].

У квітні 1950 р. Церква уклала своєрідний конкордат із комуністичною польською владою, яка визнала верховенство Папи у веденні церковних справ, дозволила існування орденів монахів, навіть зберегла єдиний на той час у Східній Європі Католицький університет у Любліні. Правда, 1 вересня 1951 р. почалась академічна відпустка Войтили, який готував другу докторську дисертацію з богослов'я.

Проте слід зазначити, що Конституція ПНР 1952 р. проголосила відокремлення держави від Церкви. Суттєво посилився тиск світської влади на духовну. Держава намагалась навіть призначати та звільняти духівників. У жовтні 1953 р. К. Войтила почав читати лекції з соціальної етики в Ягеллонському університеті. У 1953–1956 рр. під арештом перебував Примас кардинал Вишинський. Комуністична влада Польщі не терпіла конкуренції Церкви у контролі за духовним індивідуальним та суспільним життям. Однак молодий католицький священик Кароль Войтила нехтував обмеженнями та йшов до своєї пастви у її повсякденному житті.

Врешті у січні 1954 р. факультет теології Ягеллонського університету надав Каролю Войтилі другий докторський ступінь. Незабаром він дістав призначення на кафедру філософії Люблінського католицького університету. В цей кризовий для християнської духовності період К. Войтила у протистоянні з офіційною ідеологією намагався долучити якомога більше молоді до свідомого життя сучасного католика. Церква ставала територією свободи. Кароль Войтила ставив за мету своєї пасторської діяльності збереження європейського гуманізму, аби надалі уникнути післяхристиянського поганства.

У 1957–1959 рр. в період формування Європейського Економічного Співтовариства К. Войтила публікує серію статей, присвячених питанням

християнської етики. Він вів католицьку думку на зустріч із сучасною філософією. Шукав спільну мову в дискусії про мораль, адже моральний вибір формує людську особистість. Войтила відкидав насильницькі соціальні зміни, наполягаючи на тому, що справжні соціальні перетворення можливі лише за умови реалізації ідеї християнської свободи як основи католицької соціальної етики. Він рішуче стає на бік демократії як сучасної державної системи, що максимально віддзеркалює основні інтереси людської особистості. У книзі спогадів «Вставайте та підемо!» Іоанн Павло II висвітлив період свого єпископату в Польщі в 1958–1978 рр. [1, с. 144]. Зокрема, він довів, що устремління до діалогу, заклики до релігійної свободи, співвідносні з безкомпромісним захистом католицького вчення.

4 липня 1958 р. Папа Пій XII призначив 38-річного Кароля Войтилу єпископом-помічником голови Краківської єпархії. Він не закликав до революції на вулиці, але його діяльність сприяла формуванню нового покоління поляків, спроможних боротися за демократизацію Польщі і за повернення своєї країни до демократичної Європи.

Тим часом 25 січня 1959 р. новий Папа Іоанн XXIII оголосив про намір скликати Другий Ватиканський собор, який, на його думку, мав посилити християнську віру, вдихнувши в неї нову життєву енергію [2, с. 12]. Особливо цього потребувала Західна Європа, де християнство, починаючи з часів Римської імперії, набирало духовну силу. Проблема об'єднання християн розглядалась не на суто світському, а на духовному рівні, який наближається разом із кінцевим пунктом історії, коли Бог буде всім і в усьому. Тому лише християнство може допомогти людям через християнську любов і доброту позбутися постійного невдоволення сучасністю. «Любов, яка пізнається через свободу, і свобода, спрямована до пізнання істини – ось, – на думку К. Войтили, – сутність християнського гуманізму» [1, с. 443].

Влітку 1959 р. підготовча група Собору розіслала всім католицьким єпископам послання з проханням висловити свої побажання щодо порядку денного Собору. 30 грудня 1959 р. Войтила, вирішуючи завдання налагодження діалогу між Церквою та сучасністю, надіслав комісії з підготовки цього заходу есе про кризу гуманізму, яка є втіленням кризи всієї сучасної цивілізації. Пропонувалось покращити сучасність за допомогою співчуття. Європа мала дати відповідь на проблему задоволення людських устремлінь до свободи з одночасним формуванням цивілізації, заснованої на справедливості та мирі.

11 жовтня 1962 р. розпочалась робота Другого Ватиканського собору, який став помітним етапом у еволюції позиції Кароля Войтили. Він був одним із найактивніших учасників чотирьох сесій (або періодів) роботи Другого Ватиканського собору і навіть входив у робочу групу, яка займалась редагуванням проектів офіційних документів для чергових засідань цього форуму [3, с. 233]. Зазначений релігійний захід підтвердив його думку щодо важливості екуменічного руху в середовищі християнських церков [12, с. 38]. Наголошувалось на Вселенському дусі католицької Церкви. Водночас Войтила підтримував домагання

єпископів зі східноєвропейських країн стосовно фіксації положень про безумовне визнання релігійної свободи, що мало допомогти їм у боротьбі проти комуністичних режимів.

У червні 1963 р. новим Папою став Павло VI, який 30 грудня 1963 р. призначив Кароля Войтилу архієпископом Краківським. З цього часу впродовж усього 1964 р. він брав активну участь у роботі секцій Другого Ватиканського собору. Незабаром, 8 березня 1964 р., Войтила був висвячений у сан архієпископа.

7 грудня 1964 р. за день до офіційного закриття Другого Ватиканського собору Папа Павло VI та Константинопольський патріарх Афінагор оголосили про скасування взаємної анафеми 1054 р. як про перший крок до відновлення духовної єдності західної та східної християнських церков [2, с. 148]. За рішенням Собору латину замінили живі європейські мови.

«На момент закінчення Собору, – зазначає біограф Іоанна Павла II Джордж Вейгел, – молодий польський єпископ, що три роки тому прибув до Риму як невідомий капітулярний вікарій Краківського архієпископства, Войтила став одним із найбільш відомих церковних діячів світу» [1, с. 238].

18 листопада 1965 р. за ініціативи К. Войтили Польська й Німецька Церкви обмінялись посланнями про примирення. Ця духовна подія стала важливим етапом у подоланні духовного розколу Європи. Була вироблена справжня християнська формула прощення: «Ми прощаємо і просимо вибачення у вас». Звичайно, на той час не всі, передусім поляки, зрозуміли благотворність прощення. Справжній смисл цієї події, на нашу думку, відкрився майже через чверть століття, коли 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур і Європа отримала додатковий імпульс до об'єднання. З того часу не переривався плідний діалог польських та німецьких єпископів. Войтила встановив зв'язки з баварським духівником Йозефом Ратцингером, які відіграли вагому роль в 1978 р. Зазначимо, що у квітні 2005 р. саме Йозеф Ратцингер був обраний конклавом наступником Іоанна Павла II та став Папою Бенедиктом XVI.

Тим часом у 1966 р. Польща урочисто відсвяткувала 1000-ліття християнства. Ця непересічна подія дала потужний імпульс наростанню опозиційних настроїв у суспільстві. Войтила за допомогою Промислу Божого сприяв посиленню культурного опору диктатурі. Він наполегливо здійснював євангелізацію різних польських населених пунктів. Справжнім проявом європейської солідарності стало будівництво костьолу в місті Нова Гута. Зокрема, австрійські католики з єпархії Санкт-Пьольтен подарували модель Сонячної системи, розроблену Коперником, один із каменів собору був доставлений з Місяця американськими астронавтами, дзвіниці для костьолу надіслали голландці [1, с. 291]. Нові собори ставали місцем боротьби за душу та права людини.

28 червня 1967 р. Папа Павло VI надав Каролю Войтилі шапку кардинала. У лютому 1968 р. він благословляє меморандум краківського

духівництва «Основна доктрина Церкви про принципи шлюбного життя». Тим часом набирала силу сексуальна революція в Європі, яка зруйнували вікові цінності та норми моралі, вимагала від Церкви перегляду питань етики статевих стосунків. Вважалось, що подолання маніхейської єресі, яка засуджувала статеві стосунки взагалі, має поєднатись із одночасним збереженням кращих традицій християнської сексуальної етики. Войтила виступив проти дегуманізації статевих стосунків. Всупереч головному гаслу сексуальної революції штучна контрацепція звільняє лише чоловіка, даючи йому можливість зверхньо дивитись на жінку [1, с. 323]. Войтила, мабуть завдяки своєму целібату, був переконаний, що секс є духовний акт не тіл, а особистостей. Водночас звертала на себе увагу майже повна тотожність позиції католицької Церкви з ісламом у питанні заборони протизаплідних засобів. Врешті Войтила і далі розвивав ідеї з питань теології шлюбу, сексології та подолання стресів після абортів, а також проблем християнського виховання дітей. У цьому сенсі сімейне життя мало сприйматись як одна з форм християнського служіння, яка може допомогти Європі подолати демографічну кризу.

У той час як католицькі ієрархи країн Західної Європи висловлювали жаль з приводу пасивності молоді у церковному служінні, саме залучення молоді до Церкви було найславнішою сторінкою служіння Кароля Войтили в Польщі. Люди поступово знаходили в собі сили не брехати самим собі та розкривати нещирість офіційної влади, яку Вацлав Гавел назвав «культурою брехні».

У цьому плані ключовим став розвиток діалогу між Церквою та польською інтелігенцією. Саме у цій комунікації народжувався дисидентський «Комітет захисту робітників», який очолив виключений 1964 р. з Польської об'єднаної робітничої партії Яцек Куронь. Сотні мирян за ініціативи Войтили, збиралися разом, аби обговорити смисл церковних документів.

Особливу увагу кардинал К. Войтила приділяв польським історикам. Так поступово створювались соціальні умови, за яких можна було поширювати незалежну думку про стан суспільства, в якому живеш. Тим самим було створено важливу ланку опору за допомогою культури варварству тоталітарної системи. Поступово народжувались структури громадянського суспільства, які допомагали долати інформаційну ізоляцію. Відбувався перегляд фундаментальних постулатів антропології та етики, які стосувались бачення самої людської сутності. На думку К. Войтили марксистське розуміння суті людини є «антропологічною помилкою», оскільки людина створена за Божим задумом [1, с. 439]. Адже справжній розвиток є завжди становленням особистості, а не лише матеріального достатку.

Включення Кароля Войтили в 1967 р. в колегію кардиналів, які вважаються священиками Римської єпархії, передбачало активне залучення до міжнародних справ католицької Церкви. Він удосконалював свою майстерність вести мову про християнство з сучасним світом у формі діалогу.

Тим часом у 1968 р. війська соціалістичного табору придушили рух до свободи в Чехословаччині. В 1970 р. відбулися трагічні події, пов'язані з розстрілом страйкарів на судноверфі в Гданську. Остерігалися, що розташовані на території Польщі радянські війська вийдуть із казарм.

Слід зазначити, що К. Войтила ніколи не вірив у популярну в дисидентських колах теорію конвергенції, яка стверджувала, що дві частини розділеної у Ялті в 1945 р. Європи поступово самі собою возз'єднаються. «Для нього Ялтинська угода була катастрофою, наслідки якої необхідно ліквідувати якомога швидше» [1, с. 364]. По суті, К. Войтила закликав Ватикан мислити не лише категоріями століть, а й конкретними сучасними проблемами.

Натомість тодішня офіційна «східна політика» Ватикану в умовах розрядки міжнародної напруженості в Європі зосереджувалась на спробі латентної підготовки сприятливих умов для реформ у країнах соціалістичного табору. Визнаючи принцип невтручання у внутрішні справи, Ватикан пропонував докладати зусилля заради поступової лібералізації соціалістичних режимів [6, с. 28]. Натомість К. Войтила не сприймав намагання Ватикану дистанціюватись від конфронтаційного курсу Заходу щодо СРСР та його сателітів. Він рішуче наполягав на посиленні підтримки так званих катакомбних церков на Сході Європі. Адже слід було зберігати та розширювати сфери ефективного духовного опору.

Водночас Святий престол визнав у 1972 р. західні кордони Польщі і утворив єпархії на нових територіях [5, с. 700]. Цьому також, зокрема, сприяло приєднання Ватикану 1975 р. до Гельсінкського заключного акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі.

Помітні зрушення відбувались і в практиці обрання нового Папи Римського. Зокрема, в 1970 р. колегія кардиналів прийняла рішення, що кардинали, які досягли 90-річного віку, позбавляються права голосу при обранні нового Папи. Наприкінці 70-х рр. XX ст., незважаючи на репутацію Кароля Войтили як поважного духовного та інтелектуального лідера католицизму, значна частина його колег вважала, що 58-річного польського кардинала Папою не оберуть. Проте більшість кліру розуміла, що Церква потребувала Папи, спроможного вести діалог, сильної особистості, яка символізувала б відкритість католицизму всьому світові, водночас Папи, спроможного визначати чіткі пріоритети в сфері теології та пастирської діяльності в умовах серйозної духовної кризи західного світу. Поступово більшість конклаву схилялась до думки, що з такою титанічною проблемою вперше за останні 455 років мав би справитись Папа неіталієць.

6 серпня 1978 р. помер Папа Павло VI, вже 26 серпня колегія кардиналів обрала Папу Іоанна Павла I, однак 29 вересня 1978 р. помер і він. Обрання новим Папою західноєвропейця виключалось внаслідок того, що після Другого Ватиканського собору місцеві католицькі єпархії були розколоті на декілька фракцій. Тому, обравши представника однієї, можна було посваритись з іншими [1, с. 387]. Войтила теж

був європейцем, але з «іншої Європи», розташованої за «залізною завісою». Він був визнаним експертом з питань комунізму, що становив серйозну загрозу Церкві у «третьому світі».

Езотерики вважають, що мусило справдитись пророцтво поета Юліуша Словацького (1809–1949), який написав поему про «Папу-слов'янина», який стане «братом для всього людства» [3, с. 54].

Отже, Промисел Божий 16 жовтня 1978 р. у восьмому турі голосування привів до того, що конклав обрав Кароля Войтилу Папою. Частина європейських єпископів була переконана, що саме він може допомогти подолати менталітет розділу Європи. Кароль Войтила у зв'язку з цим мав стати символом єдності європейської католицької Церкви. Кардинали-африканці бачили у Войтилі не креатуру Курії, а пристрасного проповідника, готового захищати істинність рішень Другого Ватиканського собору. Кароль Войтила взяв собі духовне ім'я Іоанн Павло II [3, с. 393].

Інавгурація Іоанна Павла II, який за рахунком був 264-м єпископом Рима, відбулась 22 жовтня 1978 р. Вже тоді лунали пророцтва, що Господь дав йому честь ввести Церкву в третє тисячоліття від Різдва Христового. Мова істини, а не мова сили – ось головний інструмент впливу Церкви. Іоанн Павло II закликав: «Не бійтесь, перед силою порятунку Христа відкрийте кордони держав, економічні й політичні системи, широкі межі культури, цивілізації і розвитку». Він закликав вірних Церкви допомогти йому стати достойним слугою для них, пам'ятаючи, що майбутнє завжди є в Божих руках [3, с. 406]. Бог відповідає за перебіг історії. І цей факт дає право Церкві відігравати в історії особливу роль [7, с. 118]. Навіть комуністичні власті у Варшаві були змушені визнати обрання Кароля Войтили Папою великою перемогою польського народу.

Тим часом КДБ СРСР створив спеціальну групу, яка мала проаналізувати наслідки обрання поляка Папою. Вже 20 листопада 1978 р. Іоанн Павло II прийняв кардинала Української греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Новий Папа вважав, що Польща була віссю зовнішньої частини радянської імперії, а Україна – віссю внутрішньої імперії, створеної Леніним та Сталіним на уламках царської Росії. Тим часом обговорювались питання підготовки до святкування в 1988 р. 1000-ліття хрещення Київської Русі [3, с. 402].

Врешті комісія ЦК КПРС зробила слушний висновок, що обрання К. Войтили дасть змогу Ватикану посилити тиск на країни Варшавського договору в питанні захисту релігійної свободи. Розроблялись контрзаходи щодо ворожої кампанії із захисту прав людини. Відмова Іоанна Павла II визнати легітимність ялтинського устрою Європи стала прямим викликом гегемонії Радянського Союзу. Це було тим більш небезпечно, що Іоанн Павло II переконливо демонстрував високе мистецтво ефективної особистісної дипломатії, яка ґрунтувалась на безумовному засудженні будь-яких форм насилля. 2 червня 1979 р. Іоанн Павло II прибув із першим пасторським візитом до Польської Народної Республіки.

Це справді було найфантастичніше паломництво в історії сучасної Європи. Іоанн Павло II переконливо довів, що Польща є не комуністичною, а католицькою країною, яка перебуває під владою комуністів. Папа довів, що комуністичний режим є злочинним за своєю внутрішньою суттю. Все більше поляків переконувались у тому, що «не може бути справедливої Європи без незалежної Польщі, нанесеної на її карту». Папа був упевнений, що лише на основі поваги прав конкретної особи та цілих націй може бути побудовано міцний мир у Європі [3, с. 450]. Не випадково лідер профспілки «Солідарність» Лех Валенса зазначав, що без Іоанна Павла II крах комунізму відбувся би «пізніше і набагато більшою кров'ю» [10, с. 20].

Папа наголошував, що будь-який міждержавний союз, до якого вступає Польща, має базуватись на принципах «добровільного співробітництва». Він рішуче закликав повернути польському народові його справжню історію та католицьку культуру. Під час цього першого візиту Папи мільйони поляків переконались у своїй спроможності до самоорганізації всупереч панівному в тогочасній Польщі комуністичному режиму. Іоанн Павло II наголошував, що можна вести мову про «Західну Європу» та про «Східну Європу», але не треба розділяти їх залізною завісою. Адже, незважаючи на різні традиції, які існують у двох регіонах Європи, тут і там живуть одні й ті самі Християни. І саме ця «духовна генеалогія» робить Європу Європою [3, с. 475].

Розглядаючи Європу як культурну єдність, Іоанн Павло II неодноразово порівнював її з організмом, який дихає обома легенями – східною і західною, причому під «Сходом» і «Заходом» він розумів два прояви однієї культури, а не два політично ворожі табори [3, с. 543]. На думку Понтифіка, якщо єдиним критерієм правильності курсу зовнішньої політики є лише національні інтереси, причому саме поняття інтересів позбавляється морального змісту, дипломатія перестає бути чесною. Саме це має допомогти покінчити з розколом між західним і східним християнством, адже часу залишилось дуже мало, а складних проблем занадто багато, аби витрачати енергію християн на розв'язання старих суперечностей.

Звичайно, таке заперечення післявоєнного поділу Європи створювало духовну атмосферу, яка відкривала перспективу нового етапу європейської інтеграції. Через 448 днів після візиту Іоанна Павла II, який започаткував справжню моральну революцію, колишній безробітний електрик Лех Валенса очолив рух соціально-політичного опору, що врешті покінчив із комунізмом у Польщі.

Проте, звичайно, рідна Польща не була єдиним предметом турбот Папи Римського. Йому боліло серце за будь-яке братовбивство.

29 вересня 1979 р. Папа Римський відвідав Ірландію, вражену громадянським релігійним конфліктом між католиками та протестантами. Він наголошував, що релігійна війна суперечить ідеалам як католицтва, так і протестантизму. Адже будь-яке насилля автоматично знищує справедливість [7, с. 191].

До середини 90-х рр. XX ст., коли нарешті з'явились політичні передумови для залагодження конфлікту в Ольстері, Іоанн Павло II майже щоденно молився за мир у Північній Ірландії.

Тим часом наголошувалось, що паломництво Папи до Туреччини розглядалось як «хрестовий похід» до «братерських мусульманських держав». Так Іоанн Павло II започаткував свою складну місію налагодження діалогу з іншими світовими релігіями.

Водночас 14–31 серпня 1980 р. внаслідок страйку на судноверфі в Гданську з'явилась незалежна профспілка «Солідарність». У розпалі страйку Іоанн Павло II, посилаючись на рішення Другого Ватиканського собору, який проголосив право робітників на організацію своїх професійних спілок, вимагав від Польської католицької церкви надання допомоги учасникам протесту. Помітну роль у цьому процесі відіграв Т. Мазовецький, який через дев'ять років очолив перший з 1947 р. некомуністичний уряд Польщі.

Папа Римський продовжував кидати виклик тоталітаризму та звинувачувати його у систематичному порушенні прав людини. 1 вересня 1980 р. Іоанн Павло II направив на адресу учасників мадридської Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі послання, в якому закликав до затвердження пріоритету релігійної свободи серед усіх інших свобод у Європі. Це був ще один виклик Ялтинській системі та тим цінностям, які виправдовували її в очах СРСР. Лідер НДР Е. Хонеккер надіслав радянському керівництву послання, в якому наголошував на потребі здійснення невідкладних заходів, поки соціалістична Польща ще остаточно не втрачена [2, с. 177].

Тоді по Варшаві вже гуляв анекдот: туристичне агентство запрошує терміново відвідати Радянський Союз, поки він не «відвідав» Польщу. За цих тривожних очікувань 16 грудня 1980 р. Іоанн Павло II надіслав лист Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву з вимогою не порушувати національного суверенітету Польщі. У цьому документі, зокрема, зазначалось: «Від імені Європи та всього світу я висловлюю своє занепокоєння напругою, яка за останні місяці виникла навколо подій у Польщі... ліквідація причин, які призвели до напруги, ...є надзвичайно важливою для зміцнення розрядки в Європі та всьому світі». Іоанн Павло II закликав радянське керівництво «неухильно дотримуватись основних принципів гельсінкського Заключного акта, який проголосив чіткі критерії врегулювання стосунків між державами, і особливо таких важливих принципів, як повага національного суверенітету і невтручання у внутрішні справи держав, які підписали цей документ» [4, с. 22]. Однак СРСР, втрутившись за рік до цих подій в афганську авантюру, вже не мав достатніх сил для силового підтримання своєї сфери впливу в Східній Європі.

Вже 2 грудня 1980 р. в Римі було зібрано Синод єпископів Української греко-католицької церкви у вигнанні, який прийняв резолюцію, що скасувала рішення Львівського Собору 1946 р. про інкорпорацію УГКЦ до Руської православної церкви. Це рішення і понад чверть

століття потому РПЦ розглядає як прояв «прозелітизму» Іоанна Павла II, що перешкодило його запрошенню відвідати Росію.

31 грудня 1980 р. Іоанн Павло II оголосив перших євангелістів слов'янських народів святих Кирила (826–869) і Мефодія (815–885) покровителями Європи, поряд із святим Бенедиктом, визнаним засновником західного монашества [4, с. 24]. У січні 1981 р. Ватикан відвідав лідер професійної спілки «Солідарність» Лех Валенса.

Проте над Папою Римським збиралися хмари ворожнечі. Врешті 13 травня 1981 р. 23-річний турок Алі Агджа на площі Святого Петра у Римі здійснив замах на Іоанна Павла II двома пострілами з дев'ятиміліметрового напівавтоматичного пістолета системи «браунінг». Водночас Папа вірив у свій порятунок. Адже свою історичну місію він виконав ще не до кінця. І Боже Провидіння врятувало Папу.

Тим часом 22 липня 1981 р. італійський суд визнав Алі Агджу, незважаючи на те, що Іоанн Павло II його пробачив, винним та засудив до пожиттєвого ув'язнення. Хоча досі триває суперечка – чи є турки європейцями, але Іоанн Павло II переконливо демонстрував повну відсутність у своїй свідомості стереотипів ксенофобії та расизму. Тому, на нашу думку, немає жодних підстав вважати, що критична позиція Іоанна Павла II щодо початку 3 жовтня 2005 р. переговорів про вступ Туреччини до ЄС зумовлюються інцидентом з Агджою.

Отже, вже 14 серпня 1981 р. Понтифік повернувся з лікарні до Ватикану. Одночасно тривав складний процес врегулювання глибокої соціально-політичної кризи в Польщі. 18 жовтня 1981 р. генерал Войцех Ярузельський став Першим секретарем ЦК ПОРП. Внаслідок продовження загострення становища 13 грудня 1981 р. в Польщі було введено надзвичайний стан. Це, мабуть, справді було зроблено, аби Польща лишалась Польщею. Адам Міхнік порівняв введення надзвичайного стану з ситуацією, коли в Польщі виник «не соціалізм з людським обличчям», а «комунізм з вибитими зубами» [4, с. 206]. Своєю чергою Іоанн Павло II заради того, аби комунізм опинився на задвірках історії, пожвавив свої контакти із США.

7 червня 1982 р. у Ватикані президент США Р. Рейган зустрівся з Іоанном Павлом II. Співбесідники обговорили заходи з метою розвалу комунізму, які мали спиратись на пропаганду християнської основи європейської культурної єдності та ідею ліквідації історичних наслідків ялтинського розколу Європи. Іоанн Павло II та Р. Рейган свято вірили, що комунізм становить передусім моральне зло. Причому Понтифік у полемічному запалі відкинув «фальшивий мир тоталітарних режимів» і пацифістське уявлення про те, що навіть поганий мир кращий за «добру» війну [4, с. 65]. Тож Ватикан офіційно не засудив розміщення в Європі американських ракет середнього радіусу дії. Ватикан не надав достатньо серйозної моральної підтримки рухові за заборону ядерної зброї. Церква, намагаючись бути над політикою, але не поза нею, ледь не перетворилась на партійну структуру [4, с. 75]. Хоча, як завжди, переможців судить лише Божий Закон.

Тим часом 16–23 червня 1983 р. Іоанн Павло II відвідав Польщу з другим тріумфальним пасторським візитом. Вже 21 липня 1983 р. генерал В. Ярузельський офіційно скасував у Польщі військовий стан, а 5 жовтня 1983 р. Леху Валенсі було присуджено Нобелівську премію миру.

У 1983 р. Іоанн Павло II, відзначаючи 500-річчя з дня народження Мартіна Лютера, закликав європейських протестантів продовжити діалог з католиками в дусі покаяння і готовності вчитися слухати одне одного.

Незабаром, 10 січня 1984 р., Ватикан відновив дипломатичні відносини зі Сполученими Штатами Америки. Доти американські президенти не поспішали налагоджувати тісні стосунки з центром світового католицизму, не бажаючи наштовхнутись на нападки з боку американських протестантів [4, с. 129]. Тепер Ватикан перетворився на важливого союзника в боротьбі проти «імперії зла».

У 1985 р., виступаючи з нагоди 1100-річчя смерті Мефодія, в енцикліці «Про слов'янських апостолів» Іоанн Павло II звернув увагу на їхній «видатний внесок у формування спільних християнських коренів Європи» [1, с. 47]. Водночас висловлювалась критика на адресу Іоанна Павла II за те, що спостерігався занепад католицької церкви в Західній Європі, тобто тій частині католицької церкви, яка була ініціатором проведення Другого Ватиканського собору [4, с. 146].

Критикуючи комунізм і капіталізм за недостатню увагу до проблем бідних, Ватикан водночас вступив у союз з капіталізмом заради ліквідації комунізму. Практично ніхто на Заході не закликає молодь брати на себе вантаж жертв, тобто не долається гріховна тяга до гедонізму представників «золотого мільярда» глобалізованого людства.

Тим часом намітились суттєві складнощі у відносинах між Ватиканом та англіканською церквою, частина якої виступала за літургійну, але не організаційну єдність з католицькою церквою. Загострились протиріччя, зокрема в питанні можливості висвячування жінок у священики.

Покращенню іміджу Ватикану мав сприяти проведений 27 жовтня 1986 р. світовий день молитов за мир. 5 червня 1987 р. Понтифік направив апостольське послання єпископам Литви з нагоди шестисотріччя навернення в католицьке християнство. Ці святкування стали каталізатором народного опору, який незабаром очолив литовський рух «Саюдіс».

8–14 червня 1987 р. Іоанн Павло II знову здійснив пасторську поїздку в Польщу, де комуністична влада втрачала залишки авторитету та легітимності. А 3 грудня 1987 р. в Рим прибув Вселенський Патріарх Константинопольський Дімітріос I. Було поставлено завдання відновлення повної єдності між католицькою та православною церквами.

Демонструючи волю до екуменізму, Іоанн Павло II 14 лютого 1988 р. направив послання українським католикам, привітавши їх із тисячоліттям християнства в Україні та висловивши солідарність із

переслідуваними греко-католиками. У червні 1988 р. під час святкування 1000-ліття хрещення Київської Русі Іоанн Павло II рішуче заявив про пріоритетність реалізації ідей релігійної свободи та екуменізму [7, с. 211].

11 жовтня 1988 р. Папа Іоанн Павло II звернувся до Європейського парламенту в Страсбурзі. Понтифік у своїй яскравій промові наголосив, що настав час, коли «Європа має досягнути своїх справжніх розмірів, які визначила для неї географія та історія». Причому саме християнство стало «вірою, яка так глибоко позначилась на історії всіх народів Європи, грецьких і латинських, германських і слов'янських». Європа має «взятися за більш інтенсивні пошуки своєї душі», шукаючи свою єдність у різноманітності, яка означає «рівне право для всіх збагачувати інших своїми особливостями» [4, с. 283].

Тим часом 11 січня 1989 р. в Угорщині була дозволена діяльність опозиційних політичних партій. У лютому 1989 р. Іоанн Павло II прийняв у Ватикані правозахисника з СРСР Андрія Сахарова, який стимулював його активну участь у радянському політичному житті доби горбачовської перебудови [4, с. 204].

Водночас у лютому–квітні 1989 р. польська католицька церква відіграла важливу роль у процесі роботи «круглого столу», яка врешті привела до частково вільних виборів у Польщі 4 червня 1989 р., які позбавили комуністів монополії на владу. Завдяки цьому 12 вересня 1989 р. Т. Мазовецький став першим післявоєнним некомуністичним прем'єр-міністром Польщі. Розпочався обвал радянської імперії. Вже 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. 24 листопада 1989 р. чеська католицька церква рішуче підтримала «оксамитову революцію». На тлі цих тектонічних зрушень 1 грудня 1989 р. у Ватикані Іоанн Павло II сам на сам повів переговори з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, який «високо оцінив роль Ватикану в реалізації загальноєвропейського процесу» [4, с. 272]. 1 березня 1990 р. Ватикан офіційно встановив дипломатичні відносини з СРСР. Отже, революції 1989 р. реалізували частину мрії Іоанна Павла II про єдину християнську Європу.

У січні 1990 р. розпочались дипломатичні консультації між католицькою та Руською православною церквою в Москві, але вони не привели до подолання суперечностей у питанні визнання відродження Української греко-католицької церкви. 13 квітня 1991 р. Іоанн Павло II заснував три нові апостольські адміністрації на території Радянського Союзу включно з Росією і Казахстаном.

Тим часом 9 грудня 1990 р. Лех Валенса був обраний президентом Польської Республіки. Іоанн Павло II особисто благословив його на остаточний демонтаж залишків соціалізму на польській землі.

Водночас 15 січня 1991 р. Іоанн Павло II закликав президента США Дж. Буша-старшого та іракського диктатора Саддама Хуссейна розв'язати кризову ситуацію навколо захоплення Кувейту за столом переговорів. Однак виявилось, що духовний авторитет Іоанна Павла II не є всесильним, особливо, якщо він не співзвучний з інтересами сильних світу цього.

1 травня 1991 р. Понтифік видав енцикліку «Сотий рік», присвячену сторіччю публікації енцикліки Папи Льва XIII «Rerum Novarum». У цьому церковному документі Іоанн Павло II також проаналізував причини і значення революцій 1989 р. і водночас зазирав у майбутнє, розглядаючи нові фактори, які мали вплинути на соціальну доктрину католицької церкви на межі XXI століття.

Серед безпосередніх соціальних причин революційних подій у Східній Європі Понтифік називав порушення прав робітників системою, яка нібито керувала від їхнього імені. Спротив в ім'я солідарності робітників «відкрив новий зміст і принципи соціальної доктрини», яка вела до опору «засобами мирного протесту, з використанням лише зброї істини і справедливості». Врешті це, на думку Іоанна Павла II, спростувало марксистське кредо щодо «вирішення соціальних конфліктів шляхом їх загострення з наступною насильницькою конфронтацією».

Натомість ялтинський поділ Європи був подоланий ненасильницьким устремлінням людей, які знайшли «ефективні шляхи, аби свідчити про істину», замість нової війни [4, с. 326]. Ватикан своєю новою соціальною доктриною намагався стверджувати вільне й добродійне суспільство.

1–9 червня 1991 р. Понтифік побував з четвертим «переможним» пасторським візитом у своїй рідній Польщі. Водночас влітку 1991 р. Іоанн Павло II провів синод єпископів країн Європи. Він наголошував, що крім формування національних культур, євангелізація Європи сприяла появі транснаціональної гуманістичної культури, яка в єдності з римським правом створила духовну спільність під назвою «європейська цивілізація». Однак, на його думку, «гуманістична культура Європи почала змінюватись кількасот років тому, коли культура, заснована на вірі в Господа, почала замінюватись культурою, вибудованою навколо суб'єктивної людської свідомості» [4, с. 371]. Кошмар європейської історії XX ст. створив сприятливі умови для проповідування Євангелія. Саме завдяки цьому релігія і церква показали себе найефективнішими засобами звільнення людини від системи тоталітарної залежності.

Наприкінці 1991 р. Ватикан вітав зникнення «імперії зла», якою, на його думку, був Радянський Союз. Однак мирна місія католицької церкви зазнала повного фіаско на Балканах під час розпаду Югославії.

13 січня 1992 р. Ватикан визнав незалежність католицьких Хорватії та Словенії, яку вони в односторонньому порядку проголосили 25 червня 1991 року. Православні серби побачили в цьому «змову» проти себе. Незабаром у Боснії почалась запекла міжконфесійна війна між католиками, православними та мусульманами. Папа вітав «гуманітарну інтервенцію», правда, він у це поняття вкладав зміст, що відрізнявся від розуміння НАТО. Розпад Югославії, який втягнув її в кривавий хаос, і неспроможність європейських еліт дати відповідь на цей виклик знову поставили гостре питання суті проекту спільного європейського християнського дому.

15 липня 1992 р. Понтифік переніс операцію з видалення пухлини. Після одужання 25 квітня 1993 р. Іоанн Павло II побував в мусульманській Албанії, де за часів диктатури взагалі була заборонена релігійна діяльність. 4–10 вересня 1993 р. Іоанн Павло II здійснив пасторський візит до країн Прибалтики – Литви, Латвії та Естонії. Цей візит ще більше наблизив країни Прибалтики до Європи.

Водночас вік усе частіше став перешкоджати Папі виконувати свої обов'язки. 28 квітня 1994 р. Іоанн Павло II зламав гомілку, однак після одужання був сповнений ентузіазму щодо продовження своєї пасторської місії. Проте у зв'язку з проблемами гарантування безпеки 7 вересня 1994 р. було відкладено папське паломництво в зруйноване громадянською війною Сараєво. Негативну позицію щодо запланованої місії Папи також зайняла Сербська православна церква.

Натомість 10–11 вересня 1994 р. Іоанн Павло II здійснив успішний візит до Загреба з нагоди святкування 900-річчя місцевого архієпископства. Впродовж 1995 р. Ватикан видав 15 закликів до встановлення миру на території Боснії та Герцеговини [4, с. 502]. Однак Ватикан знову-таки промовчав у серпні 1995 р., коли хорватська армія провела збройну етнічну чистку сербського населення країни, що досі є серйозною перешкодою на переговорах про вступ Хорватії до ЄС. Врешті відносна спроможність Ватикану спочатку не роздмухувати, а потім подолати релігійну ворожнечу на Балканах виявилась лише дрібним епізодом порівняно з наступним глобальним зіткненням Заходу на чолі зі США із мусульманським світом.

У вересні 1994 р. на конференції з питань народонаселення, яка відбувалась у Каїрі, Іоанн Павло II з питання права жінок на аборти вступив у гостру конфронтацію з демократичною адміністрацією президента США Б. Клінтона. Така «ортодоксальна» позиція Понтифіка не знаходила розуміння і в середовищі насамперед західноєвропейських секуляризованих католиків.

Пошуку порозуміння були присвячені паломництва Іоанна Павла II до Німеччини (21–23 березня 1996 р.) та Франції (19–22 вересня 1996 р.). В Німеччині гостро постало питання розлучень та нових шлюбів католиків. Натомість Папа зробив акцент на новій євангелізації об'єднаної Німеччини. Іоанн Павло II закликав німців пам'ятати, що єдність Європи «залежить не лише від спільності матеріальних інтересів». Більшою мірою об'єднання Європи має ґрунтуватись на «угоді щодо фундаментальних задач і моральних стосунків, на спільності культурного спадку і, що найголовніше, на солідарності в умах та серцях». Без християнської віри «Європа не матиме душі», тому християнство має «сприяти духу, який об'єднає і окреслить Європу в майбутньому» [4, с. 574].

Натомість у Франції у вересні 1996 р. святкували 1500-річчя хрещення короля франків Хлодвіга. На той час Франція вже мала найбільшу в Європі громаду мусульман-арабів. Тому поряд з відродженням католицького життя у Франції вже слід було думати про налагодження мирного міжцивілізаційного діалогу.

12–13 квітня 1997 р. Понтифік нарешті здійснив безперешкодне паломництво в Сараєво. Він закликав боснійських мусульман, хорватівкатоликів та православних сербів раз і назавжди відмовитись від антигуманної логіки насилля [4, с. 607]. Врешті Папа благословив відродження постконфліктної Боснії та Герцеговини, на яке чекали в об'єднаній Європі. Проте влітку того ж року внаслідок суперечок між РПЦ та Українською греко-католицькою церквою, з одного боку, та РПЦ і Константинопольським патріархатом, з іншого, Московський Патріарх Алексій II відхилив пропозицію про особисту зустріч із Понтифіком.

Незабаром, 21–25 січня 1998 р., Іоанн Павло II здійснив паломництво на Кубу, де засудив дію тривалих американських економічних санкцій, водночас проводячи аналогії зі своїм візитом до Польщі 1979 року. Країни ЄС у той час більш рішуче засуджували переслідування кубинських дисидентів. Тож окремі нюанси зовнішньої політики Ватикану не завжди розвивались в унісон із спільною політикою країн ЄС. Однак Брюссель та Ватикан були єдині в головному – потребі розвитку структур громадянського суспільства в усіх посткомуністичних країнах. Адже, наприклад на Балканах, слабкість правової держави стала одним із симптомів кривавих міжетнічних конфліктів. 16 жовтня 1998 р. у Ватикані відсвяткували 20-ту річницю понтифікату Іоанна Павла II.

Під час конфлікту 1998–1999 рр. навколо гуманітарної інтервенції НАТО в Косово позиція Ватикану була дипломатично виваженою. Проте категоричної сміливої заяви щодо рівнозначної цінності життів православних сербів та албанських мусульман, на жаль, так і не пролунало. 7–9 травня 1999 р. Іоанн Павло II відвідав православну Румунію.

Своєю чергою, напередодні 2000-річчя Різдва Христового так і не була створена сприятлива, передусім духовна, атмосфера для екуменічного діалогу, хоча саме ця дата була, на думку Іоанна Павла II, «ключем» для розуміння всього його понтифікату [4, с. 506].

Проте, готуючись до Великого ювілею – 2000-річчя Різдва Христового, Іоанн Павло II у лютому 1996 р. змінив правила обрання на папський престол, які дали б чинному Папі померти з достоїнством. Нові правила віддзеркалюють інтернаціональний склад Колегії кардиналів, яка склалась після Другого Ватиканського собору. Самі вибори мають відбуватись у Сікстинській капелі. Передбачені «два достойних довіри техніка», аби уникнути можливого прослуховування. Кардиналам-виборщикам заборонено робити аудіо- та відеозапис цієї історичної події. Майбутній Папа може бути обраний лише таємним голосуванням. Вісімдесятирічні кардинали можуть брати участь лише в обговореннях перед самим конклавом. Обраним Папою вважатиметься кардинал, за якого проголосували дві третини виборщиків. Однак, якщо після 34 засідань впродовж 13 днів таким чином Папу обрати не зможуть, вступить у силу правило вибору більшістю голосів [4, с. 625]. 18 травня 2000 р. Іоанну Павлу II виповнилось 80 років. Проте завдяки великій Вірі він лишався активним місіонером-пророком XXI століття.

20 січня 2001 р. відбулась інавгурація на перший президентський термін республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого. З консервативними християнськими фундаменталістами, хай і протестантського змісту, у Іоанна Павла II виявилось більше спільних поглядів, зокрема щодо оцінок кризи сучасної цивілізації, ніж із західноєвропейськими католиками. Однак і у палко віруючій Америці не все відповідає законам Божим. Незабаром одним із проявів цього став скандал із педофільськими сексуальними домаганнями частини американського католицького кліру до власної пастви. Однак ця тема й досі лишається одним із найбільших табу Ватикану.

У червні 2001 р. Іоанн Павло II нарешті здійснив візит в Україну, яка в той час напередодні десятої річниці незалежності переживала серйозну морально-політичну кризу. 23 червня 2001 р. Іоанн Павло II, прилетівши до Борисполя, поцілував українську землю. Багатьом здавалося, що поцілована Папою Україна стала іншою країною. Безперечно, п'ятиденний візит став стимулом для демократичних процесів в українському суспільстві. Водночас рішення духовного лідера католицького Заходу, незважаючи на негативну позицію Російської православної церкви, відвідати Україну стало символом ігнорування претензій Москви на зону «виняткового впливу» в Україні. Звертаючись до прочан-українців, Папа запевняв, що «Україна має європейське покликання» [10, с. 20]. Він закликав полюбити Україну в собі, а себе в Україні. Суспільство не довіряло владі, влада працювала переважно на себе, не бачачи в суспільстві партнера, рівного собі. Завдяки цьому в листопаді 2004 р. в Україні відбулася справжня «помаранчева революція» духу, яку Іоанн Павло II рішуче підтримав з Ватикану.

Незважаючи на солідний вік, Іоанн Павло II не збирався залишати Святий Престол і постійно тримав руку на пульсі сучасної доби. Зокрема, після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США Папа закликав усіх людей доброї волі до опору загрозі тероризму.

У 2003 р. Ватикан був не в захваті від наміру США силою нав'язати західні стандарти свободи мусульманським країнам. Інтереси національної безпеки не мають порушувати права людини. Водночас Понтифік критикував відносно толерантну позицію європейських урядів, які не достатньо активно борються з місцевим ультраправим та арабським антисемітизмом. Правда, вік і хвороби Іоанна Павла II вже заважали йому бути таким полум'яним проповідником захисту прав людини в умовах наступу глобального авторитаризму, як і в роки боротьби проти комунізму.

1 травня 2004 р. Іоанн Павло II став свідком рекордного за кількістю нових країн розширення меж Європейського Союзу. Ватикан намагався виконувати роль дієвої совісті західного світу. Вперше після закінчення «холодної війни» Європа опинилася перед випробуванням свого цивілізаційного покликання. Симпатії Іоанна Павла II були на боці європейських пацифістів. Він вважав, що Європейський Союз має бути «м'якою силою», нести у конфліктний світ ідеали справедливості, миру та демократії.

4 червня 2004 р., приймаючи у Ватикані Дж. Буша-молодшого, Іоанн Павло II наголошував на потребі відновлення суверенітету Іраку. Своєю чергою Буш завдяки зустрічі у Ватикані заручився симпатіями американських католиків та відібрав 2 листопада 2004 р. частину голосів у кандидата демократів католика Дж. Керрі. Буш досяг широкого порозуміння з Папою. Обидва вони є противниками абортів та одностатевих шлюбів. Папа проголосив: «Хай Господь береже Америку» та отримав медаль Свободи [13, с. 4].

Тим часом Іоанн Павло II продовжував встановлювати рекорди. За 25 років свого понтифікату він канонізував 480 святих. А 6 червня 2004 р. здійснив свою 103 пасторську подорож до Швейцарії. Іоанн Павло II зауважував: «Так, я втомився, але піду тоді, коли накаже Бог» [12, с. 320].

Слід зазначити, що Ватикан офіційно привітав затвердження проекту першої Конституції Європейського Союзу. На думку католицького середовища, це є оформленням цивілізаційних передумов європейської інтеграції, які полягають у забезпеченні індивідуальних та колективних прав людини, римського права, католицизму, верховенства закону [9, с. 18]. Проте з початком переговорів про вступ Туреччини до Європейського Союзу ідея створення єдиної християнської Європи, скоріше за все, так і залишиться красивою утопією.

Ватикан виступив проти початку переговорів щодо членства мусульманської Туреччини в Європейському Союзі. Адже європейська ідентичність ґрунтується на однаковому сприйнятті ролі особистості й держави, спільних стереотипах поведінки, спільних культурних цінностях.

Слід зазначити, що перші європейські об'єднувальні проекти прямо пов'язані зі спробами створення військово-політичного союзу проти Оттоманської імперії. Проте зараз стає зрозумілим, що ні тоталітарна, ні демократична свідомість уже не локалізуються лише за географічним принципом. 17 грудня 2004 р. Європейський Союз прийняв рішення про початок офіційних переговорів щодо вступу Туреччини 3 жовтня 2005 р.

Правда, переговори мають тривати близько десяти років, причому без гарантій успішного завершення. У такому разі Туреччина погрожувала повернутися до дотримання своїх традицій. Адже країна – кандидат на вступ до ЄС мусить повністю поділяти не лише стиль життя, а й європейські демократичні цінності. Поки що теоретично найбільшою за кількістю населення країною–членом ЄС може стати мусульманська держава. Це політично небезпечно для логіки розвитку європейської інтеграції. Однак потужна турецька націоналістична опозиція виступає проти участі країни в процесі європейської інтеграції.

Американці наголошують, що відмова в прийомі Туреччини до ЄС може посилити ворожіть ісламського світу до Заходу. Своєю чергою скептики в Європі вважають, що вступ Туреччини приведе до уповільнення розширення зони євро та суттєво ускладнить реалізацію

ідеї посилення політичної єдності ЄС. Врешті це може створити ризик для культурної ідентичності Європи за часів, коли саме релігійний чинник, на жаль, стає критерієм цивілізаційного поділу в сучасному світі.

Зокрема, Іоанн Павло II закликав вірян з гордістю носити релігійні символи, хоча, наприклад, у Франції в 2004 р. було заборонено носити релігійні символи в світських республіканських громадських місцях. Спірною лишалась позиція Папи щодо заборони причащати розведених католиків. Про гостроту протиріч у позиціях щодо ролі традицій католицької віри в новій Європі свідчило рішення правового комітету Європейського парламенту, який відхилив кандидатуру італійського католика Р. Бутільйоне на посаду комісара Європейської комісії з питань юстиції, адже він засуджував практику гомосексуальних шлюбів.

27 листопада 2004 р. Іоанн Павло II здійснив символічний акт передачі представникам Константинопольського патріархату мощів Іоанна Златоуста та Георгія Переможця, які були вивезені з Візантії хрестоносцями.

Напередодні Різдва 2004 р. європейська преса жваво обговорювала намір Іоанна Павла II змінити правила канонізації католицьких святих. Тепер для канонізації не потрібно три зафіксованих чуда після смерті кандидата у святі. Одним із кандидатів на освячення вважали Р. Шумана – одного з батьків європейської інтеграції, але досі святим його так і не визнали [14, с. 8].

У зрілості душа домінує над тілом, а страх долається Любов'ю [3, с. 340]. Іоанн Павло II жартував, що завантаження багатьма справами приводить його до того, що в нього просто «не вистачає часу, аби померти» [1, с. 597]. Але цей час настав 2 квітня 2005 р., коли Іоанн Павло II помер у Ватикані. 8 квітня 2005 р. він був похований у базиліці Святого Петра.

19 квітня 2005 р. за участю українського кардинала Любомира Гузара конклав обрав Папою Римським близького до Іоанна Павла II кардинала Йозефа Ратцінгера. Починаючи з 1965 р. він очолював конгрегацію віровчення. Її завданням є збереження доктринальної чистоти віровчення католицької церкви. Після обрання новий Папа взяв собі ім'я Бенедикта XVI. Початок його понтифікату збігся із кризою в процесі ратифікації проекту першої спільної Конституції Європейського Союзу. У травні 2005 р. на референдумі у Франції, а в червні 2005 р. на референдумі у Нідерландах зазначений документ було відхилено. Це означало, що ідеал федеральної Європи у повному обсязі реалізовувати ще зарано. Втім, апокаліптичні прогнози про «сутінки Європи» також мають шанс не виправдатися. Заради цього Ватикан готовий використовувати свою роль духовного єднального ядра Європи. Водночас Бенедикт XVI на вимогу багатьох вірян докладає зусиль, аби прискорити процедуру визнання Іоанна Павла II блаженним. Вирішальний крок до цього Кароль

Войтила робив кожного дня свого життя – життя великого поляка і тому великого європейця.

1. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
2. *Васильева О. Ю.* Русская православная церковь и Второй ватиканский собор. – М., 2004.
3. *Джордж Вейгел.* Иоанн Павел II. Свидетель надежды. Книга 1. – М., 2001.
4. *Джордж Вейгел.* Иоанн Павел II. Свидетель надежды. Книга 2. – М., 2001.
5. *Жан-Батіст Дюрозель.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
6. *Зонова Т. В.* Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. – М., 2000.
7. Иоанн Павел II. Мысли о земном. – М., 1992.
8. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
9. *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К., 2002.
10. *Пидлуцкий О.* Иоанн Павел Великий: пастырь, научивший свою паству не бояться // Зеркало недели. – 2008. – № 32. – 30 августа.
11. *Шарль де Голль.* Мемуары надежды. – М., 2000.
12. *Johannes Paul II.* Auf lasst uns gehen! Erinnerungen und Gedanken. – Augsburg: Weltbild Verlag, 2004.
13. Süddeutsche Zeitung. – 5 Juni 2004.
14. The Times. – 20 December 2004.

Новий етап об'єднання Європи

Романо Проді

Політичні діячі, як правило, приходять до влади з інтелектуальним надбанням, акумульованим впродовж життя. Підтвердженням цієї точки зору можна вважати політичну біографію голови Європейської комісії Романо Проді. Він очолив зазначену структуру напередодні найбільшого в історії розширення Європейського Союзу та запровадження у готівковий обіг спільної європейської грошової одиниці – євро.

Романо Проді народився 9 серпня 1939 р. у передмісті Болоньї у родині службовців. Місто Болонья розташоване на перехресті шляхів, які поєднують північні й центральні області Італії [12, с. 103]. Вигідне географічне становище вивищувало місто ще за часів етрусків. У 1058 р. в Болоньї був заснований найперший університет у Європі. Болонья є столицею «червоного поясу» Італії. Тут традиційно активним був робітничий рух, який, звичайно, перебував під жорстким контролем за часів фашистської диктатури.

Р. Проді належить до покоління європейців, доля яких була обпалена Другою світовою війною. Дитинство Р. Проді припало на період підйому та занепаду фашистської Італії. Саме у 1939 р. Б. Муссоліні загарбав Албанію та завершив підкорення Ефіопії. У червні 1940 р. дуче уклав військовий пакт з А. Гітлером. У жовтні 1940 р. Італія напала на Грецію, а в квітні 1941 р. на Югославію. В 1942–1943 рр. у боях на Волзі та Доні були розбиті італійські дивізії. Тоді ж

Італія зазнала поразок в Африці та на Балканах. У вересні 1943 р. Італія уклала перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції. Врешті в квітні 1945 р. Північна Італія була остаточно звільнена.

Отже, молоді роки Р. Проді вже були пов'язані із соціалізацією в демократичній країні, яка 1946 р. була проголошена республікою. Звичайно, Р. Проді за віком ще не міг голосувати на референдумі у грудні 1947 р. щодо скасування в країні монархії. Проте його родина вже стояла на республіканських позиціях [18, с. 11]. У той час пригнічені поразкою італійці казали самі про себе: «ми останні серед перших та перші серед останніх» [2, с. 3].

Коли 8 травня 1950 р. французький міністр закордонних справ Р. Шуман проголосив ідею формування об'єднаної Європи, 10-річний Романо ще навчався в середній школі. Досить символічно його вступ у зрілість збігся з формуванням Європейського Економічного Співтовариства в 1957–1958 рр.

Нове місце Італії в європейській родині визначило й коло інтересів Романо Проді. Він вивчав суспільні науки та врешті почав спеціалізуватись на економіці. Закінчивши юридичний факультет Міланського католицького університету 1961 р., він навчався в Лондонській школі економіки. У середині 60-х рр. Романо Проді захистив докторську дисертацію за економічною спеціальністю та розпочав наукову кар'єру у Ломбардському інституті економічних і соціальних досліджень. Був гостьовим професором у Гарварді та Стенфорді [12, с. 103]. У 1969 р. Р. Проді одружився з університетською викладачкою Флавією Франціоні. У них двоє синів – Джорджіо та Антоніо.

У 70-ті рр. XX ст., коли Італію захлюпнула хвиля лівого тероризму, почався складний процес ревізії світоглядних положень Р. Проді. Він перебував у досить радикальному студентському середовищі, проте підтримував уряд християнського демократа Альдо Моро, який намагався подолати важку економічну кризу, викликану в Італії енергетичною кризою. Він був проти анархічного індивідуалізму, заперечення політичного плюралізму та підпорядкування соціальної конкуренції гегемонії тоталітарної партії.

Романо Проді 25 років викладав у Болонському університеті теоретичний курс економіки і промислової політики. Педагогічна діяльність дала йому не лише риторичні навички, а й терплячість та послідовність у досягненні мети. Як експерт він рекомендував італійським урядам цього періоду встановлення контролю за громадськими витратами, боротьбу з інфляцією та податковими злочинами, збільшення інвестицій на Півдні Італії.

У травні 1978 р. Р. Проді, будучи соціалістом за переконаннями, незважаючи на домінування радикальних настроїв у студентському середовищі, засудив вбивство лівими терористами італійського прем'єр-міністра лідера Християнсько-демократичної партії Альдо Моро. Водночас він був проти участі італійських комуністів у коаліційних урядах [19, с. 35].

У червні 1979 р. після тридцяти років домінування в італійській політиці християнських демократів уряд очолив соціаліст Б. Краксі.

Новий прем'єр-міністр обережно поставився до пропозиції США розмістити на Сицилії американські ракети середнього радіусу дії. Соціалісти підтримували продовження політики розрядки міжнародного напруження. В умовах загальної внутрішньополітичної нестабільності вони продовжували брати участь у грі в коаліційні уряди. У цей час Р. Проді співпрацював з економічним видавництвом «Nomisma» [12, с. 103]. Як відомий експерт з питань європейської та італійської енергетичної політики, у 1978–1979 рр. Р. Проді був міністром промисловості Італії.

У 80-ті рр. XX ст. соціаліст Р. Проді займав загалом поміркованy позицію щодо захисту демократичних засад політичної системи Італії. У 1984 р. в країні було 2,9 млн безробітних [2, с. 52]. Професор Р. Проді увійшов до кола економічних аналітиків, які розробляли стратегію виходу італійської економіки з рецесії. Оскільки левова частка італійської торгівлі в цей час уже була зосереджена на країнах Європейського Економічного Співтовариства, в епіцентрі уваги Р. Проді опинились економічні аспекти європейської інтеграції. Ця тенденція визначалася практичним досвідом. У 1982–1989 та 1993–1994 рр. він був головою державного концерну з відбудови індустрії «Istituto per la Ricostruzijne Industriale» (IRI) [12, с. 103].

У 90-ті рр. XX ст. в Італії відбувався бурхливий процес звільнення політичної системи країни від компрометуючих зв'язків із мафією. До політичної еліти країни на хвилі демократизації прийшли нові особи, які репрезентували справжню інтелектуальну еліту країни. Серед цих людей був і вже відомий експерт з економічних питань Романо Проді. Є підстави вважати, що вже на цьому етапі його кар'єри сформувалось головне ціннісне уявлення щодо ролі та функцій нової політичної еліти. Цю проблему він бачить так: «...вимоги сучасності і модернізації потребують нових, зовсім інших політиків, менше пов'язаних з негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; відкритих до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [8, с. 8].

Загальнонаціональну популярність він здобув наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., коли два терміни виконував обов'язки президента Інституту реконструкції промисловості (IPI). Р. Проді намагався, аби італійська економіка стабільно виходила з рецесії та наздоганяла економічні системи більш розвинутих країн ЄС. Посприяти цьому міг і Маастрихтський договір, підписання якого було загалом схвально сприйнято італійською громадськістю.

Зазначимо, що Інститут реконструкції промисловості займався проблемами економічної реконструкції південних італійських провінцій. Р. Проді вважав, що «італійський Південь може досягти справжнього процвітання лише завдяки формуванню великої економічної євро-середземноморської зони» [8, с. 65].

Особисто для Р. Проді цей досвід був цінний з точки зору його роботи в Європейській комісії, яка також була пов'язана з вирівнюванням ступенів соціально-економічного розвитку тепер уже в масштабах об'єднаної Європи.

У першій половині 90-х рр. XX ст. він був міністром економіки у декількох коаліційних урядах. Основна внутрішньополітична боротьба в Італії у цей час розгорнулась між коаліцією лівоцентристських партій «Оливкова гілка», яку очолив Р. Проді, та правоцентристською коаліцією «Вперед, Італія» на чолі з міланським медіа-магнатом Сільвіо Берлусконі.

Навесні 1996 р. «Оливкова гілка» перемогла на «чергових позачергових» парламентських виборах. Внаслідок цього у 1996–1998 рр. Романо Проді був головою Ради Міністрів Італії. Його економічний курс полягав у намаганні реалізувати стратегічну мету – реформування соціального ринкового господарства Італії та забезпечення його адаптації до жорстких умов глобальної конкуренції.

Уже 6 вересня 1996 р. прем'єр-міністр Італії Р. Проді надіслав листа французькому президентові Ж. Шираку та німецькому канцлеру Г. Колю, в якому зобов'язувався довести макроекономічні стандарти італійської економіки до «бойової» готовності з метою вступу країни до єврозони вже з 1 січня 1999 р. Невдачу цього проекту він вважав би серйозним ударом по всьому процесу європейської інтеграції [8, с. 16].

У 1997 р. Р. Проді продемонстрував спроможність діяти рішуче в складних та ризикованих обставинах, коли приймав рішення про інтервенцію до Албанії під час заворушень у зв'язку з крахом місцевих фінансових пірамід. У сфері зовнішньої політики Італії Р. Проді виступав за «остаточне подолання роз'єднання континенту і водночас збереження його внутрішньої об'єднаності» [8, с. 14]. У жовтні 1998 р. Р. Проді залишив посаду прем'єр-міністра Італійської республіки. В березні 1999 р. він очолив Європейську комісію.

1 січня 1999 р. було започатковано функціонування Монетарного союзу ЄС. Його членом стала й Італія, яка за активної економічної політики уряду Р. Проді змогла виконати відповідні критерії членства. Оцінюючи значення євро для глобальної фінансової системи, Р. Проді зазначав, що «міжнародний фінансовий устрій насправді більше не зазнаватиме впливу внутрішніх проблем однієї економіки; навпаки, він зможе спиратися на ширший ансамбль сильних валют, зменшуючи в такий спосіб ризик валютних криз» [8, с. 29].

«Так, – зазначає Р. Проді, – вимальовується нове бачення об'єднаної Європи, трактованої вже не як макрорегіон відносно замкненої внутрішньої структури з осердям, оточеним периферійними економіками, а як область великої складності й внутрішньої різноманітності, об'єднаний потенціал якої проектується в зовнішньоекономічну сферу на численні міжнародні ринки» [8, с. 87]. Таким чином, народження євро, на думку Р. Проді, стало вагомим внеском об'єднаної Європи в міжнародну фінансову стабільність.

Тим часом навесні 1999 р. аудитори ЄС виявили багато порушень у діяльності Європейської комісії на чолі з Ж. Сантером. 18 березня 1999 р. у непростий для всієї Європи час, коли готувалось бомбування Югославії, Європейська комісія на чолі з люксембуржцем Ж. Сантером була змушена піти у відставку. Вже 24 березня 1999 р. на берлінському саміті ЄС новим головою Європейської Комісії був призначений «італійський Делор» Р. Проді [9, с. 197].

Отже, він очолив серйозну адміністративну структуру. Європейська комісія складалась із 24 генеральних директоратів, 20 комісарів, 21 тис. службовців з усіх країн – членів ЄС. У 1999 р. бюджет, який був у розпоряджанні Європейської комісії, становив понад 86 млрд євро [14, с. 19].

Кандидатура представника Італії на посаду голови Європейської комісії була також пов'язана з тим, що в італійській внутрішній політиці, на думку С. Гоці, існує «високий рівень згоди щодо європейської інтеграції» [9, с. 187]. Своєю чергою, новий голова основного наднаціонального органу виконавчої влади ЄС отримав у спадок «внутрішню кризу Європейської комісії та її стосунків з Європейським парламентом, несприятливу громадську думку, сформовану внаслідок звинувачень у фінансових зловживаннях і протегуванні, що вимусило всю колегію комісарів піти у відставку та призвело до дострокового призначення нового голови Європейської комісії Романо Проді» [9, с. 191].

З огляду на це, Р. Проді наполягав на тому, що «незалежність від національних адміністрацій, від політичних кіл і груп тиску, а також компетенція» є головними критеріями діяльності європейської бюрократії [9, с. 41].

14 вересня 1999 р. Європейський парламент затвердив Р. Проді на посаді голови Європейської комісії. За нього проголосували 392 депутати, 74 були проти, 41 депутат утримався [15]. Службовець Європейської комісії, член кабінету голови Європейської комісії Р. Проді Сандро Гоці зазначає, що Р. Проді «одержав від окремих комісарів їхнє зобов'язання піти у відставку на його вимогу й у свою чергу запропонував Парламенту розглянути можливість відправляти у відставку будь-якого комісара, якому при голосуванні Парламент висловлює недовіру». Європейський парламент у документі, де виражена його позиція щодо міжурядової конференції 2000 року, зажадав, щоб ця процедура, так звана процедура Проді, була записана в угоді [9, с. 181]. Таким чином, Р. Проді створив важливий прецедент поширення принципу парламентського контролю за діяльністю уряду з національного рівня демократії на наднаціональний.

Водночас в інавгураційній промові перед європейськими депутатами Р. Проді зазначав, що «нова значно прозоріша Комісія має підготуватися передусім до трьох важливих випробувань: розширення Європейського Союзу, інституційної реформи, гарантій економічного росту, з яким пов'язані проблеми створення робочих місць та розвитку підприємств, що заслуговують на підтримку» [9, с. 199]. Тож Європейська комісія Р. Проді була затверджена в такому складі: Ніл Кіннок

(Велика Британія) – віце-президент, відповідальний за адміністративну реформу; Лойола де Паласіо (Іспанія) – віце-президент, зв'язки з європейським парламентом, транспорт і енергетика; Кріс Патен (Велика Британія) – зовнішні відносини та координація; Паскаль Ламі (Франція) – зовнішня торгівля; Мішель Барньє (Франція) – регіональна політика й міжурядові конференції; Г. Ферхойген (Німеччина) – розширення ЄС; Міхаель Шреєр (Німеччина) – бюджет; Педро Сольвес (Іспанія) – економічні й монетарні справи; Маріо Монті (Італія) – конкуренція; Франц Фішлер (Австрія) – сільське господарство й рибальство; Філіп Бюскен (Бельгія) – наукові дослідження; Фріц Болькстейн (Нідерланди) – внутрішній ринок; Поуль Нільсон (Данія) – проблеми розвитку; Ерккі Лііканен (Фінляндія) – підприємництво та інформатизація суспільства; Антоніу Віторіну (Португалія) – правосуддя і внутрішні справи; Анна Діамантопулу (Греція) – проблеми зайнятості та соціальне забезпечення; Марго Вальстрем (Швеція) – проблеми довкілля; Девід Берн (Ірландія) – охорона здоров'я та прав споживачів; Вівіан Редінг (Люксембург) – освіта і культура [14, с. 101].

Голова Європейської комісії Р. Проді також затвердив кодекс поведінки європейських комісарів, які мали забезпечити дієвість принципу колегіальної відповідальності, організовувати обмін інформацією між різними «європейськими відомствами», європейські комісари мають визначати та опрацьовувати політичні пріоритети, але залишати своїм генеральним директоратам завдання доводити відповідні рішення до реалізації; крім того, вони виконують представницькі функції, пов'язані зі сферою обов'язків конкретного європейського комісара. Зазначимо, що Європейська комісія на чолі з Р. Проді першою в історії європейської інтеграції була покликана посилити взаємодію з Європейським парламентом. Саме парламентський контроль за діяльністю цього своєрідного європейського уряду мав сприяти подоланню «дефіциту демократії». Механізми звітності пов'язані зі щорічними дебатами з питання річного звіту про діяльність Європейської Комісії, презентації політичної й законодавчої програми на наступний рік [9, с. 179].

Тим часом 1 червня 1999 р. набув чинності Амстердамський договір. Мав бути погоджений бюджет на 2000–2006 рр. Зокрема, за настійного наполягання Р. Проді у рамках стратегії зміцнення зони миру та стабільності в Адріатично-середземноморському регіоні на зазначений період виділялось близько 5 млрд євро [13]. Водночас Р. Проді послідовно підтримував процес демократизації Сербії, залучення ЄС до встановлення миру в Косово і в Боснії та Герцеговині.

3 жовтня 1999 р. Р. Проді, виступаючи з нагоди дня німецької єдності, зазначав, що об'єднання Німеччини є прикладом європейської інтеграції [16].

Водночас експерти Європейської комісії висунули такі сценарії розвитку ЄС до 2010 р. Варіант перший. «Роздільна відповідальність», яка передбачає децентралізацію, транспарентність, конкурентний корпоративізм як модель співпраці між професійними спілками,

роботодавцями та урядами. 28 країн – членів ЄС підсилюватимуть популярність європейських інститутів. Варіант другий. «Тріумф ринку», що передбачає посилення вільної конкуренції, як у США. За цим варіантом до ЄС входитимуть 30 держав-членів. За цих обставин фактично діятиме лише вільний ринок без політичного союзу. Варіант третій. «Хаотичне сусідство». Цей варіант є ймовірним у разі посилення міжнародної кризи внаслідок загострення боротьби за природні ресурси. Вірогідним є розширення зони збройних конфліктів навколо ЄС. Тому в найгіршому випадку функціонуватимуть лише Спільний ринок та Монетарний союз. Проте лишається надія, що майбутнє врешті не буде таким, яким воно видається із сучасності [14, с. 213].

Тим часом на гельсінкському саміті ЄС 10–11 грудня 1999 р., коли визначалось коло країн-кандидатів, з якими мали розпочатись переговори про вступ, Р. Проді наголошував, що було б помилкою наполягати на повному виконанні кандидатами економічних критеріїв ЄС ще до початку переговорів. Він рекомендував розпочати переговори з усіма країнами, які виконали політичні аспекти копенгагенських критеріїв членства в ЄС і «довели готовність застосувати необхідні заходи для виконання економічних критеріїв» [6, с. 366].

У Гельсінкі за підтримки Р. Проді було запропоновано розпочати переговори про вступ з Литвою, Латвією, Словаччиною, Болгарією, Мальтою. Причому мали тривали переговори з люксембурзькою групою, яку склали Естонія, Чехія, Польща, Угорщина, Кіпр. Врешті саме завдяки цьому історичному розширенню ЄС Р. Проді, як голові Європейської комісії в цей час, забезпечено місце на сторінках історії європейської інтеграції.

9 лютого 2000 р. Романо Проді подав доповідну записку «Стратегічні цілі 2000–2005 рр.», де були вказані нові шляхи розвитку в інституційній, економічній, соціальній сферах, сфері зайнятості та сфері зовнішньої політики [9, с. 99]. На думку Р. Проді, «Європейський Союз – це єдина конкретна відповідь на виклик глобалізації – оперативна й демократична» [9, с. 7].

Водночас 1 березня 2000 р. була ухвалена «Біла книга» про адміністративну реформу Європейської комісії. Визначені головні принципи нового внутрішнього координування Європейської комісії. Основна увага мала приділятись обмінам інформацією щодо намірів і пріоритетів роботи європейської виконавчої влади у постійному діалозі з Європейським парламентом. Також було запроваджено щорічні загальні політичні дебати з затвердження бюджету і програми роботи Європейської комісії на рік.

Чітко були визначені сфери компетенції та відповідальності кожного з генеральних директоратів Європейської комісії та їхня підзвітність відповідним комітетам Європейського парламенту. Кількість служб і генеральних дирекцій була скорочена з 42 до 36 за одночасного підсилення координаційної ролі Генерального секретаріату. Зазначена структура була сформована в такому вигляді: Генеральний секретаріат; юридична служба; служба преси й комунікації; далі генеральні

директорати: економічних і фінансових справ; підприємництва; конкуренції; зайнятості та соціального забезпечення; сільського господарства; транспорту; довкілля; наукових досліджень; спільний дослідний центр; інформаційного суспільства; рибальства; внутрішнього ринку; регіональної політики; енергетики; податків і митного союзу; освіти й культури; охорони здоров'я та захисту прав споживачів; правосуддя та внутрішніх справ; зовнішніх відносин; торгівлі; розвитку; розширення ЄС; бюро співпраці; бюро з гуманітарної допомоги; євростат; персоналу й адміністрації; бюджету; фінансового контролю; служба внутрішнього аудиту; європейське бюро боротьби з шахрайством; служба усного перекладу та конференцій; служба письмового перекладу; бюро публікацій [9, с. 203]. Основними принципами діяльності всієї бюрократії Європейського Союзу мали стати відкритість, співучасть, відповідальність, ефективність і когерентність. Застосування цих принципів мало привести до зміцнення субсідіарності та пропорційного розподілу спільних дій.

Європейська комісія пропонувала розширити діалог з європейським громадянським суспільством, що мало посилити легітимність рішень, які приймаються на наднаціональному рівні. Це передбачало запровадження нової стратегії інформування про європейські проблеми та регулярний діалог із зацікавленими сторонами. Внутрішня реформа методів діяльності Європейської комісії мала забезпечити умови для ефективнішої діяльності європейських владних структур в цілому. Водночас це мало підготувати Європейський Союз до найбільшого в історії європейської інтеграції розширення [18, с. 145]. Своєю чергою уряди Болгарії та Румунії, незважаючи на відсутність підтримки населення, офіційно схвалили бомбардування силами НАТО Сербії під час гострої стадії конфлікту навколо Косово. Це дало політичні підстави включити їх до кола претендентів на вступ до ЄС в перспективі до 2007 року.

У січні 2000 р. вперше в історії ЄС після входження праворадикальної «Партії свободи» Й. Хайдера до віденської правлячої коаліції за ініціативи Р. Проді були запроваджені політичні санкції проти члена ЄС Австрії [17]. У відповідь Швейцарія, демонструючи «альпійську солідарність», заморозила свої переговори про поглиблення співробітництва з Європейським Союзом. Розширення на Схід несло загрозу робочим місцям у «старих» країнах – членах ЄС. Не менш важливим приводом для політичної боротьби був тиск ЄС на альпійські республіки в питанні обмеження банківської таємниці та запровадження єдиного податку на всі види банківських депозитів.

11 лютого 2000 р. в Брюсселі розпочалась конференція з розширення ЄС. Основними питаннями порядку денного на переговорах про вступ до ЄС визначались проблеми вільного пересування товарів, осіб, капіталів та послуг, адаптація норм цивільного права та внутрішньої безпеки до положень європейського права, забезпечення конкурентної спроможності в галузі сільського господарства,

транспорту, оподаткування, статистики, політики зайнятості, енергетики, індустрії, середнього бізнесу, наукових досліджень, охорони здоров'я, юстиції, митниці, фінансів та бюджетної політики.

На засіданні Європейської ради в Лісабоні 24 березня 2000 р. за ініціативи Р. Проді обговорювались питання розробки стратегії розвитку ЄС у XXI столітті. Зокрема, передбачалось забезпечити виживання європейської системи соціального забезпечення за рахунок суттєвого підвищення якості технологічного й економічного розвитку ЄС. Наголошувалось, що заради реалізації цієї стратегії доцільно посилити конкурентоспроможність, яка має забезпечити збільшення виробництва та підвищення зайнятості. На думку Р. Проді, «якщо Європа в цілому виявить свою неспроможність давати позитивну відповідь на законний попит праці від її (численних) безробітних громадян, вона серйозно ризикуватиме втратити ту громадську згоду, на якій наш спільний проект був від початку заснований» [8, с. 28].

Політичний курс мав пролягати через регуляцію до гармонізації спільних політик ЄС. Стратегія модернізації соціальних гарантій, на думку Р. Проді, мала полягати в співвіднесенні системи соціального захисту з новими формами праці, з новою моделлю соціальної мобільності [8, с. 22]. Проте «велика нерівність справді небезпечна і для економічного зростання, адже вона виключає надто багато потенційних учасників економічного життя і тому може вести до неефективної економічної політики» [8, с. 24].

Тим часом 28 вересня 2000 р. більшість датчан проголосувала проти приєднання до євро. Це засвідчило, що спільна європейська грошова одиниця потребує вагомої політичної підтримки.

З огляду на це, наприклад, на думку співробітника Європейської комісії С. Гоці, Р. Проді в роботі Європейської ради стикнувся з більшими труднощами, ніж, наприклад, Делор, якому «часом було досить подивитись на Коля й Міттерана, аби зрозуміти, чи пропозиції Європейської Комісії матимуть підтримку урядів». Натомість Р. Проді має перед собою складнішу Європейську раду, де засідають Х.-М. Азнар і Т. Блер, поміркованіші щодо інтеграції, і це не дає можливості Комісії відігравати тут дуже активну роль [9, с. 208]. Р. Проді ставив риторичне запитання, як «може Європейський Союз запроваджувати спільну валюту, що стає резервною валютою в державах-учасниках і міжнародним платіжним засобом, і водночас не прагнути сформувати свою спільну зовнішню політику?» [8, с. 116].

Через рік, 7–11 грудня 2000 р., на саміті в Ніцці Р. Проді наголошував на нагальній потребі вирішення невідкладних питань інституційного реформування ЄС, адже без цього не можна було не лише вести мову про підготовку до розширення ЄС, а й взагалі про перспективи європейської інтеграції.

Слід зазначити, що рівновага між інтересами малих та великих європейських країн полягає в тому, що інтересам ЄС в цілому відповідає надання малим державам помітної ролі в економіці й політиці, яка є навіть більшою за їхню демографічну вагу. Однак у розширеному ЄС

нові малі держави вже становили б більшість. Тому принаймні теоретично можна було припустити виникнення ситуації, коли кількісна більшість держав, яка сумарно репрезентуватиме менше половини громадян розширеного ЄС, диктуватиме власну волю меншості держав, які, проте, репрезентують більшість громадян Європейського Союзу. Така ситуація могла перекреслити самі принципи демократичного прийняття рішень.

Р. Проді на цьому саміті підтримав компромісну пропозицію «подвійної більшості», яка мала враховувати кількість населення та економічний потенціал, тобто відмовитись від принципу рівноваги між великими й малими європейськими країнами. Своєю чергою малі країни – члени ЄС відстояли право мати власного представника в Європейській комісії.

Водночас 14 лютого 2000 р. за головування Португалії розпочалася робота чергової міжурядової конференції з питань розробки на основі принципів Хартії фундаментальних прав ЄС першої в історії спільної Конституції вже розширеного Європейського Союзу. Наприкінці 2000 р. було скасовано санкції ЄС щодо Австрії.

Врешті 26 лютого 2001 р. Ніццька угода була підписана. Відповідно до її положень, у складі Європейської комісії працюватимуть по одному комісару від кожної країни – члена ЄС, а великі держави ЄС відмовились від претензій на два місця своїх комісарів у Європейській комісії. Принцип колегіальності й надалі визначатиме зміст роботи Європейської комісії [9, с. 38].

Однак уже 8 червня 2001 р. на референдумі в Ірландії було забалотовано ратифікацію Ніццького договору. Аналізуючи причини цього, багато європейських політиків наголошували на об'єктивних складнощах, які постали перед ЄС. Вони, зокрема, стосуються віддаленості наднаціональних структур влади ЄС від повсякденних потреб європейських громадян, незацікавленості останніх в підтримці європейської бюрократії, реалізації тенденції, коли всі непопулярні рішення приписуються структурам ЄС, а всі позитивні сторони розвитку подаються як чергові перемоги національних урядів. Настав час для серйозних дебатів щодо майбутнього ЄС.

Крім того, Р. Проді був не в захваті від того, що 8 червня 2001 р. до влади в Італії повернувся уряд на чолі з С. Берлусконі, який з середини 90-х рр. XX ст. був одним із головних внутрішньополітичних конкурентів для Р. Проді.

Водночас нагальною ставала дипломатична активність Європейської комісії в міжнародних справах. Актуальною ця потреба була після подій 11 вересня 2001 р., пов'язаних із безпрецедентними терористичними актами на території США. З огляду на ці події Р. Проді пропонував чітко визначити внутрішні політичні цілі та зовнішньополітичні завдання ЄС. Причому це мало бути зроблено ще до розв'язання інституційних питань, пов'язаних із забезпеченням добробуту, солідарності, згуртованості, соціальної моделі нової європейської економіки, підтримання ролі ЄС у світі. На його думку, суто бюрократичний

підхід, зосереджений на абстрактних інституційних питаннях, може призвести до зростання недовіри й байдужості європейської громадської думки щодо проекту європейського єднання.

Натомість, вважав Р. Проді, доцільно посилити союзницький підхід до розвитку європейської інтеграції. Зокрема, Європейська комісія мала стати в центрі економічного управління ЄС й набути функцій зовнішнього представництва євро, спільної зовнішньої й оборонної політики, тоді як правосуддя й внутрішні справи мали б бути підпорядковані повному демократичному контролю Європейського парламенту й Суду ЄС, а той мав би набути повноважень для контролю принципу субсидіарності. Демократичний вимір інтеграції підсилюється також новими механізмами участі й запровадження європейського податку, який не мав би призвести до підвищення фінансових внесків держав-членів до каси об'єднаної Європи, але сприяв би підвищенню відповідальності всіх європейських інституцій.

У травні 2001 р. на московському саміті Росія – ЄС Р. Проді висунув ідею підготовки концепції формування в майбутньому спільного європейського економічного простору за участю ЄС і Росії. Були створені експертні групи, які мали зайнятись конкретними питаннями розробки відповідних рекомендацій [1, с. 394]. У травні 2002 р. ЄС визнав Росію країною з ринковою економікою, однак це відразу не відкрило двері до СОТ.

Щодо європейської Конституції й розподілу повноважень між Європейським Союзом та національними державами, Р. Проді вважав, що Хартію основних прав ЄС слід внести до головних угод, а їх треба спростити й розділити на дві частини: основний текст, перегляд якого вимагав би одностайного голосування через процедуру звичайної ратифікації, і прикладний текст, який можна було б змінювати кваліфікованою більшістю через спрощені процедури [9, с. 243].

Привід до гострої критики давав запеклий скептицизм Р. Проді щодо європейських інтеграційних перспектив України. Зокрема, в одному з інтерв'ю 2002 р. Р. Проді зазначав, що новозеландці, як і українці, можуть вважати себе європейцями, але це не дає їм підстави претендувати на вступ до ЄС. У відповідь поляки подарували Р. Проді книгу Нормана Девіса «Історія Європи», на сторінках якої переконливо доводиться належність історії України до історії Європи.

Своєю чергою Р. Проді прогнозував, що в Україні «...в майбутньому поміряються силами воля до співпраці чи до конфронтації між НАТО і Росією» [8, с. 63]. Не вдаючись до дискусій навколо проблем Єдиного економічного простору, на нашу думку, Р. Проді дав досить слушну оцінку ролі регіональних зон вільної торгівлі, які «відіграють надзвичайно плідну роль, коли являють собою проміжні етапи до справжньої лібералізації в рамках Світової організації торгівлі. Навпаки, вони можуть стати перешкодою економічному розвиткові й міжнародним політичним відносинам, коли їх розглядати як регіональні "фортеці" ліній оборони від світової конкуренції, начебто несправедливої» [8, с. 74].

У книзі «Задум об'єднаної Європи» Романо Проді слушно зазначає, що «вимоги сучасності і модернізації потребують нових, зовсім інших

політиків, менше пов'язаних із негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і цілі групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; більш відкритих до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [8, с. 8]. Ці золоті слова в майбутньому (Проді збирається на найближчих парламентських виборах в Італії кинути виклик С. Берлусконі) можуть бути лейтмотивом зміни позиції колишнього голови Європейської комісії щодо України. Врешті за час перебування Р. Проді на посаді голови Європейської комісії українська економіка так і не була визнана ринковою.

Тим часом 14 вересня 2003 р. більшість шведів, намагаючись зберегти високі соціальні стандарти, проголосували проти запровадження євро. Своєю чергою італійці навіть періодично влаштовували недільні споживацькі страйки проти надто високих цін у євро.

Водночас 18 травня 2004 р. під час переговорів у Брюсселі з прем'єр-міністром України В. Януковичем Р. Проді зазначав, що для поступу реформ в Україні має бути обмежено державне регулювання цін та прийнято новий закон про банкрутство. Символічно, що того ж дня литовський прем'єр-міністр А. Бразаускас наголошував, що зростання цін у Литві відбулось внаслідок спекуляції, а не в результаті вступу країни в ЄС.

Проте 21 травня 2004 р. на саміті ЄС – Росія у Москві Р. Проді сприяв досягненню домовленості щодо підписання протоколу про доступ до ринків Росії та Європейського Союзу. Було започатковано створення чотирьох спільних просторів (економічного, енергетичного, правового та безпеки, науки й культури). Р. Проді наголошував, що «Росія та ЄС доповнюють одне одного як ікра і горілка. Я не знаю, хто ікра, а хто горілка, але цей рух (інтеграція) у правильному напрямку» [5].

Натомість член Європейської комісії, яку до 22 листопада 2004 р. очолював Р. Проді, комісар у справах спільного ринку представник Нідерландів Фріц Болкестайн у книзі «Межі Європи» наголошував на неможливості керувати ЄС у разі вступу до нього Росії та України. На його думку, створення європейської федерації означало би втрату суверенітету кожного члена ЄС. З огляду на це, він пропонував перетворити ЄС на суперпотугу, а не супердержаву. Ідея «Сполучених Штатів Європи» видається у цьому контексті ілюзією.

Пік європейської кар'єри Романо Проді, на нашу думку, припав на брюссельський саміт розширеного ЄС, на якому 18–19 червня 2004 р. було затверджено проект першої спільної Конституції Європейського Союзу. Через десять днів наступником Р. Проді на посаді голови Європейської комісії був обраний 48-річний португальський прем'єр-міністр Жозе Мануель Дурао Баррозу. Проте 1 жовтня 2004 р. саме Р. Проді офіційно розпочав переговори про вступ Македонії до ЄС. А 6 жовтня 2004 р. очолювана ним Європейська комісія рекомендувала Раді глав держав ЄС прийняти рішення про початок переговорів з Туреччиною. Але було обумовлено, що в разі припинення проведення реальних реформ та систематичних порушень прав людини ці переговори будуть перервані. Сама Туреччина не збиралась вступати до

ЄС за будь-яку ціну, адже її сприймали як надто територіально велику, занадто бідну та надзвичайно ісламську.

Врешті, незважаючи на суттєвий внесок у процес європейської інтеграції, Європейська комісія на чолі з Р. Проді не змогла вирішити всі проблеми. Серед найголовніших, які лишились гострими після розширення ЄС 1 травня 2004 р., зостаються розподіл компетенції між Європейським Союзом і державами-членами на основі принципу субсидіарності, імплементація першої спільної Конституції ЄС, спрощення угод, визначення ролі національних парламентів у побудові об'єднаної Європи, розв'язання низки складних соціально-економічних проблем, таких як рецесія та послаблення конкурентної спроможності.

Наближення часу відставки розв'язало руки Європейській комісії на чолі з Р. Проді. Після трьох років титанічних зусиль, спрямованих на те, аби змусити ФРН та Францію дотримуватись показників фінансової стабільності заради збереження стабільності спільної грошової одиниці євро, Європейська комісія нарешті звернулась до Суду ЄС.

Політичний тиск також здійснювався на італійський уряд С. Берлусконі, який навіть був вимушений відправити у відставку свого міністра фінансів за перевищення допустимих меж бюджетного дефіциту. За цих обставин було прорвано і німецько-французьку «кругову поруку», коли Берлін та Париж навіть наполягали на перегляді крайніх меж допустимого дефіциту державного бюджету. Отже, 13 липня 2004 р., користуючись чинними угодами, Суд Європейського Союзу виніс рішення, яке зобов'язало Німеччину та Францію сплатити великі штрафи за зазначене перевищення та порушення фінансової дисципліни. Водночас Париж та Берлін ще мають час на виправлення становища. Штрафні санкції, відповідно до угоди щодо монетарної стабільності, мають запроваджуватися у декілька етапів. Спочатку уряди мають отримати «блакитного листа», який офіційно попередить їх про негаразди з дотриманням бюджетної дисципліни. Після цього протягом кварталу уряд матиме час на виправлення становища, але це, звичайно, не означає, що станеться диво й ситуація радикально зміниться. Тому неминучим видається настання подальшого етапу, коли з державної скарбниці на рахунки Європейського центрального банку кожного дня, коли дефіцит бюджету перевищуватиме визначені межі в 3 %, доведеться сплачувати по мільйону євро. У ситуації, яка виникла, також слід мати на увазі можливість продовження боротьби Францією та Німеччиною, які, звичайно, платити штраф не бажають. Врешті вони можуть створити коаліцію членів монетарного союзу, які користуються євро, але чиї дефіцити бюджету наближаються до критичної межі. Тому не виключений варіант, що критичні межі врешті будуть переглянуті в бік збільшення. Паралельно, як свідчили проекти бюджету Франції та Німеччини на 2005 р., докладатимуться зусилля до скорочення дефіциту бюджету. З одного боку, уряди розраховують на покращення економічної кон'юнктури, а головне на обмеження соціальних виплат. Це рішення насамперед матиме негативний соціальний наслідок та може суттєво загострити соціальне становище. Проте

найважливіше, що ситуація, яка склалась, врешті має дати відповідь на запитання, чи досі спроможні потужні національні держави обстоювати свої інтереси перед наднаціональними органами влади та чи всі в ЄС справді рівноправні. Відповіді на ці запитання для сучасної світової економіки є так само важливими, як і курс спільної грошової одиниці євро. Особливо актуальною ця проблема стала за умов глобальної фінансово-економічної кризи, яка розпочалася наприкінці 2008 року.

1 листопада 2004 р. Романо Проді склав свої повноваження та повернувся до італійської політики. Проте внаслідок розбіжностей щодо призначення Р. Бутільйоне на посаду європейського комісара з питань юстиції з огляду на його негативне ставлення до сексуальних меншин, 27 жовтня голосування з питання затвердження персонального складу Європейської комісії Європейським парламентом не відбулося. Погодження тривали на саміті ЄС 4–5 листопада 2004 р., тобто до зустрічі Європейської ради в Гаазі. Врешті після затвердження 18 листопада 2004 р. Європейським парламентом персонального складу Європейської комісії на чолі з Ж. Баррозу, починаючи з 22 листопада 2004 р. вона офіційно приступила до виконання своїх обов'язків.

Своєю чергою Р. Проді наголошував, що процес ратифікації першої єдиної Конституції Європейського Союзу протягом 2005 р. є критично важливим, адже розширення ЄС одразу на 10 нових членів ускладнило реалізацію процесу поглиблення політичних аспектів європейської інтеграції. Надто перевантаженим став механізм узгодження різних економічних, політичних та соціокультурних інтересів, що послабило механізм дієздатності прийняття рішень.

Тому імплементація положень Конституції ЄС є першим кроком до розгортання складного перехідного процесу, який пов'язаний із сучасними інтеграційними досягненнями ЄС. При цьому слід мати на увазі, що різні швидкості інтеграції не повинні «розтягувати» структури Європейського Союзу. Р. Проді не довелося вже приймати рішення щодо початку переговорів стосовно вступу Туреччини до ЄС. Звичайно, вступ майже 70-мільйонної країни ще більше розширює ринок, але натомість європейці дістають додаткове навантаження на структури мультикультурного співробітництва. Адже існуючі в європейських суспільствах ідеології досі не є адаптованими до такої «мультикультурності». Проте Р. Проді не зайняв однозначної позиції «за» або «проти» цього кроку, адже мусульманська Туреччина ще остаточно не визначилась щодо відповідності своєї ісламської ідентичності європейським цінностям. Тож «турецький проект» вступу до ЄС можна розглядати як стратегічну операцію США, яка проводиться з метою недопущення перетворення Європейського Союзу на самостійну політичну потугу з власним військовим потенціалом. Однак загалом Р. Проді впродовж 1999–2004 рр. на складному етапі європейської інтеграції був сильним головою Європейської комісії, який сприяв виробленню переважно адекватної політики Європейського

Союзу щодо викликів сучасності. Навесні 2006 р. Р. Проді збирався на виборах кинути виклик С. Берлусконі. Проте, на переконання аналітиків, Р. Проді не спромігся створити єдиний фронт італійських політичних сил проти С. Берлусконі.

9 грудня 2004 р. в Мілані на суді над С. Берлусконі за порушення принципу роботи державного службовця, відповідно до якого приватні інтереси не повинні конфліктувати з державними, звинувачення не домоглося його засудження на 8 років із забороною вести громадську діяльність. Таким чином, лівоцентристська італійська опозиція програла бліцкриг. Проте ситуація могла змінитись у разі продовження політичної кар'єри колишнього голови Європейської комісії на внутрішньополітичній італійській ниві.

Перебуваючи в опозиції, Р. Проді критикував уряд С. Берлусконі за безумовну підтримку дій США в Іраку. Особливо, коли у березні 2005 р. під «дружнім вогнем» загинув співробітник італійських спецслужб, який звільняв італійську заручницю-журналістку. Тиск опозиції змусив уряд С. Берлусконі пообіцяти вивести італійські війська з Іраку до вересня 2005 року. Водночас лівоцентристська опозиція підтримала ратифікацію Лісабонського договору. Сенат Італійської Республіки ратифікував Конституцію ЄС 217 голосами «за», 16 «проти» (від партії Північна Ліга) [3, с. 8]. Тривали дискусії щодо модернізації італійської системи соціального забезпечення. Італійські праві запропонували неоліберальну модель [10, с. 67].

Посилення суспільного невдоволення сприяло поразці правоцентристського уряду С. Берлусконі у квітні 2005 р. на муніципальних виборах. Лідер неофашистів Дж. Фіні запропонував С. Берлусконі розглянути питання проведення загальних виборів не в травні 2006 р., а вже у жовтні 2005 р. Однак уряд витримав вотум недовіри. «Ліга Півночі» ініціювала референдум про відмову від євро та повернення до ліри. У гострій політичній полеміці С. Берлусконі розкритикував заклик Р. Проді зрівняти у правовому становищі сім'ї, які живуть у церковному шлюбі та громадянському шлюбі. Р. Проді заперечував, що ця пропозиція є спробою запровадити у католичній країні право на одностатеві шлюби.

Кінець 2005 р. позначився соціальними конфліктами. Страйкували журналісти, які були невдоволені інформаційною політикою медіамагната С. Берлусконі. Італійська внутрішня політика дала приклад того, як політичне протистояння між різними фракціями еліти віддзеркалювало соціальні та регіональні конфлікти в суспільстві. Демократичний процес мав дати можливість різним політичним угрупованням через механізми демократичного прийняття рішень забезпечити оптимальне представництво інтересів різних соціальних груп та власних інтересів еліт.

6 січня 2006 р. було розпущено обидві палати італійського парламенту. Зрештою, на позачергових парламентських виборах 9 квітня 2006 р. на Півночі Італії переміг С. Берлусконі, а на Півдні та в Центрі

країни – Р. Проді. Здавалося, що політичний розкол закріпився за соціальними ознаками, релігійними, регіональними та ідеологічними відмінностями. Хоча С. Берлусконі акцентував увагу на постіндустріальній політичній культурі. Йшлося про цінності самовираження й устремління до свободи.

Врешті Верховний суд Італії підтвердив перемогу лівоцентристського блоку Романо Проді на виборах. 17 травня 2006 р. прем'єр-міністр Р. Проді презентував новий склад 61-го в історії Італійської Республіки уряду. Міністром економіки став колишній представник Італії в Європейському центральному банку Т. Падоа Скьоппа.

Своєю чергою Р. Проді відразу запропонував відновити процес ратифікації першої спільної Конституції Європейського Союзу, яку 2005 р. було провалено на референдумах у Франції та Нідерландах. Водночас самі італійці мали визначитися з пропозиціями щодо політичної реформи. Зокрема, пропонувалося, аби за результатами виборів партія-переможниця автоматично отримувала парламентську більшість. Теоретично це давало б можливість уникнути традиційної урядової нестабільності, властивої Італії з 1945 року.

25 червня 2006 р. італійці голосували на референдумі з питання проведення конституційної реформи, на чому наполягав С. Берлусконі. Врешті 60 % громадян, які взяли участь у референдумі, проголосували проти конституційної реформи. Зміцнивши внутрішньополітичне становище, 21 лютого 2007 р. уряд Р. Проді отримав вотум довіри з питання участі італійських військ у кампанії НАТО в Афганістані. Однак закінчення політичної кар'єри Р. Проді виявилося сумнім.

26 жовтня 2007 р. Р. Проді та міністр юстиції А. Мастелла опинилися під слідством у справі корупції щодо незаконного розкрадання фондів ЄС через масонські ложі у Сан-Маріно. Посилаючись на скандал, С. Берлусконі вимагав дострокових парламентських виборів у березні 2008 року.

Крах політичної кар'єри Р. Проді розпочався зі сміттєвої кризи у південноіталійському місті Неаполі. Місцева мафія перешкоджала урядовому плану будівництва сміттєспалювального заводу. Внаслідок цього вулиці Неаполя перетворилися на суцільне звалище. 24 січня 2008 р. уряд Р. Проді пішов у відставку. Президент Дж. Неаполетано розпустив парламент, призначивши на 13–14 квітня 2008 р. дострокові вибори. За цих обставин повідомлення Романо Проді про відхід від політики не стало сенсацією. «Лівий союз» проти С. Берлусконі повів на вибори мер Рима Вальтер Вельтроні. Зрештою, на позачергових парламентських виборах перемогла партія «Народ свободи» на чолі з С. Берлусконі.

Італія повернулася до порядку денного неоліберальних реформ. У липні 2008 р. країна вітала створення за ініціативи президента Франції Н. Саркозі «Середземноморського союзу».

На початку 2009 р. Італія очолила «велику вісімку». Головною стала проблема світової економічної кризи. Причому для Італії цей новий

історичний етап був позначений продовженням глибокого політичного розколу країни за ознаками ліво-правих політичних цінностей. Внаслідок цього країна ніяк не мобілізується для виконання ролі лідера Європейського Союзу.

1. *Борко Ю. А.* От европейской идеи – к единой Европе. – М., 2003.
2. *Галкина Т., Красновская Н.* Италия. – М., 1985.
3. Голос України. – 8 квітня 2005.
4. Голос України. – 19 травня 2006.
5. День. – 22 травня 2004.
6. *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.
7. *Мария-Грация Мельчиони.* Влияние Суэцкого кризиса на переговоры в Брюсселе // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.
8. *Романо Проді.* Задум об'єднаної Європи. – К., 2002.
9. *Сандро Гоці.* Урядування в об'єднаній Європі. – К., 2003.
10. *Christian Christen.* Italiens Modernisierung von Rechts. Berlusconi, Bossi, Fini oder die Zerschlagung des Wohlfahrstaates. – Berlin, 2001.
11. *Christine Landfried.* Das politische Europa. Differenz als Potenzial der EU. – Baden-Baden, 2002.
12. *Handbuch Europa.* Daten – Lander – Perspektiven. – München, 2004.
13. Handelsblatt. – 2 Dezember 1999.
14. *Neill Nugent.* The European Commission. – London, 2000.
15. Süddeutsche Zeitung. – 16 September 1999.
16. Süddeutsche Zeitung. – 4 Oktober 1999.
17. Süddeutsche Zeitung. – 31 Januar 2000.
18. *Werner Weidenfeld.* Nizza in der Analyse Strategien für Europa. – Gütersloh, 2001.
19. *Wilfried Loth.* Das europäische Projekt zu Beginn des 21.Jahrhunderts. – Leverkusen, 2001.

Фрау «Німеччина» чи мадам «Європа»?

Ангела Меркель

Біографія – це завжди конкретизація суспільних процесів у долі людини. Фактами її іноді є події, які вплинули на людину, навіть якщо вона у них безпосередньо не брала участі, і навпаки, обставини особистого життя можуть стати фактом політичної біографії залежно від того, чи є у них місце суспільно-історичним процесам. У цьому сенсі показовою є доля Ангели Меркель, яка народилася у Гамбурзі, але зростала та набувала дорослий досвід у колишній Німецькій Демократичній Республіці. Тридцять п'ять років життя її були пов'язані із науковою кар'єрою. У НДР А. Меркель була далека від активної суспільно-політичної діяльності.

Ангела Доротея Каснер (Меркель) народилася 17 липня 1954 року у Гамбурзі в лютеранській родині Горста та Герлінди Каснер. Батько вивчав теологію в університетах Гейдельберга та Гамбурга. Мати була викладачкою латинської та англійської мов. Попри реальний розкол Німеччини, релігійний простір, особливо лютеранської церкви, певний час залишався неподіленим. Тому незабаром після народження Ангели її батька із Гамбурга направили в один із приходів лютеранської церкви землі Берлін-Бранденбург у селищі Квітцов, яке нині адміністративно-територіально є частиною містечка Перлеберга.

У рік підписання Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства,

тобто 1957 р., батька Ангели перевели до Темпліна. Тут Горст Каснер створив церковний освітній центр. В історії родини тим часом сталися знакові події. 7 липня 1957 р. народився молодший брат Ангели Маркус Каснер, а 19 серпня 1964 р. – молодша сестра Ірена. На той час Горст Каснер уже керував коледжем для пасторів та був у пошані у лютеранській церкві Берліна-Бранденбурга [14, с. 677].

У офіційно на державному рівні атеїстичній Німецькій Демократичній Республіці Горст Каснер належав до тої частини лютеранської церкви, яка була лояльною до уряду Східної Німеччини. Він входив до групи теологів «Секції Вайсензеє» та, на думку керівництва НДР, належав до «прогресивних» сил церкви. Тому члени цієї родини мали право виїжджати на Захід Німеччини, але Герлінді Каснер було відмовлено у роботі в системі шкільної освіти НДР. Тому мати присвятила себе вихованню дітей. Отже, Ангела Каснер не відвідувала ні дитячого садочка, ні групи подовженого дня у школі. Це давало певний імунітет від ідеологічного впливу держави на розвиток молодої дівчини. Пріоритетним у молодші дитячі роки для Ангели було родинне виховання [12, с. 34].

Те, як людина проводить дитинство, суттєво впливає на її доросле життя, формує індивідуальні пріоритети й визначає ставлення до суспільних цінностей. Ангелу щиро любили у родині, тож раннє дитинство Ангели Каснер було загалом щасливим. Восени 1961 р., коли бурхливо обговорювали наслідки спорудження 13 серпня того року Берлінського муру, який не лише закріпив поділ Німеччини, а й став символом «холодної війни», Ангела Каснер пішла у перший клас середньої політехнічної школи в м. Темплін. У шкільні роки вона була добре соціально адаптованою ученицею. Помітними були її успіхи у навчанні, особливо з російської мови та математики. У 1973 р. Ангела Каснер на «відмінно» склала випускні іспити за повну середню школу. Звичайно, у шкільні роки вона була членом спочатку піонерської організації, а потім «Союзу вільної німецької молоді». Але особисто для Ангели це було більше формальним обов'язком, аніж покликом серця [17, с. 29].

Після закінчення школи Ангела Каснер вирішила вступити на фізичний факультет Лейпцизького університету імені Карла Маркса. Восени 1973 р. вона переїхала до Лейпцига. У студентські роки вона не належала до опозиційно налаштованої молоді, але її улюбленим письменником став дисидент Райнер Кунце. Крім навчання, студентка Ангела Каснер приділяла увагу й особистому життю. У 1974 р. на одній із зустрічей по молодіжному обміну зі студентами Москви й Ленінграда вона познайомилася зі студентом-фізиком Ульріхом Меркелем. Вінчання молодих людей відбулося в церкві Темпліна 3 вересня 1977 року [11, с. 41]. У ФРН це була осінь ліворадикального тероризму «Фракції червоної армії». Але політичні пристрасті проходили повз життя Ангели Меркель, яка системно та активно навчалася. Свою дипломну роботу «Вплив просторової кореляції на швидкість бімолекулярних реакцій у цупкому середовищі» вона на «відмінно» захистила у червні

1978 року. Родина Меркель не знайшла вільних робочих місць у Вищій технічній школі Ільменау й переїхала до Східного Берліна. Перспективний фізик, Ангела Меркель отримала роботу в Центральному інституті фізичної хімії при Академії наук НДР, який був розташований у східноберлінському районі Адлерсхоф. Однак у родинному житті з'явилися проблеми. Ангела не могла завагітніти, й 1981 р. вона розсталася з першим чоловіком, а наступного року розлучення було офіційно оформлене. У 1984 р. Ангела Меркель на роботі познайомилася зі своїм теперішнім чоловіком Іоахімом Зауером. Тривалий час вони жили цивільним шлюбом й оформили стосунки лише 1998 року [6, с. 35].

В Інституті Ангела Меркель працювала у відділі теоретичної хімії. 8 січня 1986 р. вона захистила першу (за нашими стандартами кандидатську) дисертацію на тему «Дослідження механізму розпаду з простим розривом зв'язків та розрахунок їх швидкісних констант на підставі квантово-хімічного та статистичного методів». Здобувши науковий ступінь доктора природничих наук, Ангела Меркель перейшла у відділ аналітичної хімії. На роботі вона брала участь у політичному житті, будучи членом районного комітету «Союзу вільної німецької молоді». Свою діяльність вона називає культурно-просвітницькою роботою, яка їй подобалася. Але Меркель так і не стала ані членом Соціалістичної єдиної партії Німеччини, ні учасником дисидентського руху. Наукові інтереси у цей час витісняли політичні [9, с. 88]. Але раціональний склад ментальності Ангели Меркель помітно позначається на її політичній діяльності, яка видається прагматичною та розрахованою на декілька кроків наперед.

Ситуація радикальним чином змінюється під час суспільно-політичної трансформації колишньої НДР. Ангела Меркель у листопаді 2009 р. згадувала, як 9 листопада 1989 р., в історичний день падіння Берлінського муру, вона зі знайомими відвідала Західний Берлін та вечеряла у зовсім незнайомих людей. Всі перебували у стані ейфорії та національного щастя [5, с. 42]. Вітер свободи для всіх став несподіваним. У грудні 1990 р. було розпущено Академію наук НДР. На той час Ангела Меркель уже робила політичну кар'єру. Спочатку вона стала членом нової східнонімецької партії «Демократичний прорив». У грудні 1989 р. в партійному офісі вона відповідала за роботу обчислювальної техніки. У лютому 1990 р. Меркель стала референтом лідера «Демократичного прориву» Вольфганга Шнура. Фактично вона курувала ідеологічну роботу партії та стала її прес-секретарем [14, с. 684].

Цікавий факт: біограф Меркель Герд Ланггут пише, що знайомі Ангели дивувалися з того, що вона робила політичну кар'єру в Християнсько-демократичній партії. Друзі Ангели Меркель вважали, що на той час її світогляд скоріше був ближчим до ідеології Партії зелених. Причому після об'єднання Німеччини мати Ангели Меркель брала участь у роботі соціал-демократів [9, с. 114].

Правда, ідеологія та політичний курс нових політичних сил – «Демократичного прориву», «Нового форуму», «Демократії зараз» – швидко змінювались. На заключному етапі історії НДР їх класифікували як ліві партії. Однак напередодні виборів до Народної палати НДР ці партії відмовилися від ідей соціалізму. 5 лютого 1990 р. християнські демократи створили коаліцію «Альянс за Німеччину», яка здобула перемогу на виборах до Народної палати НДР 18 березня 1990 року. Канцлер ФРН Гельмут Коль у цей час вирішив не робити ставку на колишні партії НДР та орієнтуватися на нові політичні сили.

Авторитет «Демократичного прориву» було підірвано, коли стало відомо, що його керівник Вольфганг Шнур співпрацював із Міністерством державної безпеки НДР. Саме Ангела Меркель вела пресконференцію, на якій керівництво партії давало оцінку цьому факту. Всі мали нагоду переконатися, що вона вільно володіє англійською та російською мовами [11, с. 115].

Перші вільні вибори до Народної палати 18 березня 1990 р. «Демократичний прорив» програв. Переможцем став «Альянс за Німеччину». Лідер східнонімецьких християнських демократів Лотар де Мезьєр створив нову правлячу коаліцію із «Альянсу», соціал-демократів та лібералів. Нарешті 12 квітня 1990 р. Лотар де Мезьєр став останнім прем'єр-міністром НДР. За результатом розподілу портфелів у рамках нової східнонімецької правлячої коаліції Ангела Меркель дістала посаду прес-секретаря першого й останнього вільно обраного уряду НДР.

Перебуваючи на цій посаді, А. Меркель була присутня на переговорах щодо підготовки Державного договору про створення валютного, економічного та соціального союзу, який був підписаний 18 травня 1990 р. у Бонні. НДР представляв парламентський секретар при Раді Міністрів Гюнтер Краузе, який відіграв помітну роль у просуванні політичної кар'єри Ангели Меркель.

Відомий соціолог З. Бауман слушно зазначає, що «...швидко стиснутий простір колективної уваги... перетворює навіть тиждень у політиці – тепер це не просто довгий, але задовгий період у життєвому циклі людської пам'яті» [1, с. 10]. Саме такі події тоді переживали ФРН та НДР. 4 серпня 1990 р. партія Меркель «Демократичний прорив» на позачерговому з'їзді прийняла рішення про злиття з Християнсько-демократичним союзом. Ангела Меркель була делегатом об'єднавчого з'їзду, який 1-2 жовтня 1990 р. відбувся у Гамбурзі. Звичайно, у великій народній партії можливості для політичної кар'єри були ширшими. На з'їзді відбулася її перша особиста бесіда з бундесканцлером Гельмутом Колем [17, с. 125].

31 серпня 1990 р. парламентський секретар уряду НДР Гюнтер Краузе та міністр внутрішніх справ ФРН Вольфганг Шойблє підписали Договір про об'єднання НДР та ФРН. Як заступник прес-секретаря Лотара де Мезьєра Ангела Меркель супроводжувала його у закордонних турне. Вона була присутня у Москві під час підписання колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції та на той час іще двома німецькими державами Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини (так званого договору 4+2) [12, с. 118].

Діяльність Ангели Меркель на посаді заступника прес-секретаря уряду НДР офіційно закінчилася 3 жовтня 1990 р., тобто у день об'єднання Німеччини. Після цього вона дістала штатну посаду в ранзі міністерського радника у Федеральному відомстві преси та інформації. Повернення до академічного інституту було неможливим, адже саму Академію наук колишньої НДР ліквідували разом із цією державою. Гюнтер Краузе, який очолював регіональне відділення ХДС у новій федеральній землі Мекленбург – Передня Померанія, запросив Меркель балотуватися до першого після об'єднання Німеччини складу бундестагу. Вона висунула свою кандидатуру по балтійському виборчому округу Штральзунд Північна Передня Померанія (о. Рюген) й водночас посідала шосте місце у партійному списку ХДС. Фактично Меркель подолала прірву між старою східнонімецькою елітою та переможною західнонімецькою елітою.

На перших загальнонімецьких виборах бундестагу 2 грудня 1990 р. Ангела Меркель у своєму виборчому окрузі здобула 48,5 % голосів виборців. Вона вперше отримала мандат депутата бундестагу. Водночас Г. Коль особисто запросив А. Меркель на міністерську посаду у своєму четвертому складі уряду. 18 січня 1991 р. 36-річна Ангела Меркель стала наймолодшим федеральним міністром в уряді Г. Коля, діставши портфель міністра у справах жінок та молоді. Звичайно, колишня громадянка НДР ще не мала серйозного впливу у ХДС. Її стрімка кар'єра всіма пояснювалася особистою протекцією бундесканцлера. Ангелу Меркель навіть називали «дівчинка Коля», яка лише йому завдячує продовженням політичної кар'єри [11, с. 125]. Однак її подальший тернистий політичний шлях не був усипаний самими трояндами без шипів.

У листопаді 1991 р. А. Меркель програла боротьбу за посаду керівника регіонального відділення ХДС у Бранденбурзі. Однак у грудні 1991 р. на федеральному з'їзді ХДС у Дрездені Меркель увійшла до вищої партійної ієрархії. Після відставки Лотара де Мезьєра та скандалу навколо Гюнтера Краузе, якого звинуватили у видачі незаконних ліцензій на будівництво автомобільних стоянок на автобанах, Ангела Меркель залишилась у ХДС єдиним політиком із колишньої НДР із чистою репутацією.

Це оцінили, й у червні 1993 р. А. Меркель нарешті очолила регіональну організацію ХДС у східнонімецькій землі Мекленбург – Передня Померанія [12, с. 138]. Коло політичних обов'язків Меркель у цей час обмежувалося внутрішньополітичними питаннями. Соціально-економічні проблеми, які загострилися внаслідок швидкого темпу об'єднання Німеччини, не сприяли високій популярності християнських демократів на Сході Німеччини. Утім, у всіх дебатах з приводу європейської політики, особливо на етапі ратифікації Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу, А. Меркель послідовно підтримувала європейський курс бундесканцлера Гельмута Коля.

За результатами наступних виборів до бундестагу, які відбулися 16 жовтня 1994 р., А. Меркель дістала у новому складі уряду Г. Коля посаду федерального міністра у справах навколишнього середовища та

ядерної безпеки. Попередником Меркель на цій посаді був відомий діяч ХДС Клаус Тьопфер. Але його погляди на контроль за діяльністю атомних станцій не влаштовували бізнесове лобі у партії. Утім, Меркель не зблизилася на цій посаді із Партією зелених. Вона підтримувала ідею посилення контролю за безпекою діяльності атомних станцій, але водночас виступала й за продовження терміну їхньої експлуатації. Як федеральний міністр у справах навколишнього середовища та ядерної безпеки А. Меркель у квітні 1996 р. з нагоди 10-річчя чорнобильської катастрофи побувала з першим візитом в Україні [3, с. 4].

Вибори до бундестагу 27 вересня 1998 р. закінчилися поразкою ХДС/ХСС та завершенням вдалої політичної кар'єри Г. Коля. Зменшилася й особиста популярність Ангели Меркель у одномандатному виборчому окрузі, але вона була обрана депутатом бундестагу. Офіційним наступником Г. Коля вважався Вольфганг Шойблє. Зрештою, 7 листопада 1998 р. він був обраний лідером Християнсько-демократичної партії. Ангела Меркель дістала посаду генерального секретаря партії, а Г. Коль залишився почесним головою партії.

Непогані результати ХДС на низці земельних виборів та успіх на виборах до Європейського парламенту у червні 1999 р. зміцнили внутрішньопартійні позиції топ-менеджера ХДС Ангели Меркель. Вона підтримала дії НАТО у Косово у березні–червні 1999 р., зазначаючи, що радикальний пацифізм лише розв'язує руки диктаторам.

Однак справжнім першим серйозним випробуванням для неї став скандал із нелегальними партійними фінансовими фондами християнських демократів. Ця інформація була оприлюднена у листопаді 1999 року. Гельмут Коль в інтерв'ю центральному федеральному телеканалу 16 грудня 1999 р. визнав цей факт. Але, посилаючись на чесне слово, Коль відмовився називати імена нелегальних спонсорів партії. Він наголошував, що кошти використовувалися лише на виборчі кампанії, і не бачив у цьому криміналу або корупційних інтересів.

22 грудня 1999 р. у газеті «Франкфуртер альгемайне цайтунг» була опублікована стаття генерального секретаря ХДС Ангели Меркель. Вона закликала партійців порвати зі старою гвардією. На її думку, партія має повірити в себе й без «старого бойового коня», як часто називав себе Коль, продовжити боротьбу з політичними конкурентами [8, с. 8]. Меркель відчула у собі натхнення повести партію у XXI століття. Але у доцільності цих амбіцій потрібно було спочатку переконати однопартійців, а потім виконати ще більшу задачу – зачарувати та прихилити на свій бік німецьких виборців.

18 січня 2000 р. федеральне правління ХДС зажадало від Г. Коля скласти з себе регалії почесного голови ХДС. Колишній бундесканцлер вступив у полеміку з новим лідером партії В. Шойблє. Останній 10 січня 2000 р. визнав, що мав справи з посередником у торгівлі зброєю Карлом-Хайнцем Шрайбером, який був головним нелегальним фінансистом ХДС. Хоча за місяць до того Шойблє заперечував цей факт на засіданні бундестагу. Суперечливі свідчення щодо цього дала й казначей ХДС Брігітта Баумайстер. Отже, топ-менеджмент християнських демократів загруз у бруді політичного скандалу. Настав час для кадрових висновків.

16 лютого 2000 р. В. Шойблє заявив про відставку з посади лідера партії та парламентської фракції. Ангела Меркель як генсек партії зайняла ключову позицію. Вона організувала дев'ять регіональних конференцій, на яких з рядовими членами партії обговорювалися політичні наслідки фінансового скандалу. На цих конференціях консолідувалася підтримка Ангели Меркель як потенційного нового лідера партії. Адже вона жодним чином не була причетна до скандалу.

Восени 2000 р. німці святкували десятиріччя об'єднання. А. Меркель високо оцінила внесок «європейської ідеї» у процес об'єднання Німеччини. У книзі, присвяченій десятиріччю вирішення німецького питання, лідер ХДС А. Меркель також нагадала про роль канцлера Г. Коля у завершенні процесу єднання східних та західних німців та у започаткуванні якісно нового етапу європейської інтеграції [13, с. 18]. Це був відкритий реверанс у бік щойно дискредитованого канцлера німецької та європейської єдності. Адже він залишив слід не лише у справах німецької прокуратури, а найголовніше – навічно закарбував свої досягнення у німецькій та європейській історії. Тому А. Меркель не була проти того, аби її називали «улюбленою дочкою» Г. Коля. Це свідчення політичної спадкоємності кращих досягнень Г. Коля у діяльності його потенційної наступниці було належним чином оцінено прихильниками Г. Коля, яких у партії залишалося чимало.

10 квітня 2000 р. на федеральному з'їзді ХДС в Ессені 897 з 935 голосів делегатів було віддано за обрання головою партії Ангели Меркель. Генеральним секретарем партії став Рупрехт Поленц. Головою парламентської фракції ХДС-ХСС став Фрідріх Мерц. Однак опозиція не змогла запобігти проходженню через верхню палату – бундесрат запропонованого правлячою коаліцією соціал-демократів та зелених урядового проекту податкової реформи. «Червоно-зелений» уряд зміцнився й не поступався опозиції на регіональних виборах.

Водночас усередині ХДС лідерство А. Меркель не було беззаперечним. На земельному рівні лідерські амбіції плекали Роланд Кох та Крістіан Вульф. Причому останній взагалі вважався найбільшим фаворитом Г. Коля. Але ці «кронпринци» не наважилися кинути відкритий виклик жінці. Утім, така людина в середовищі християнських демократів все-таки знайшлася. У лютому 2001 р. лідер фракції ХДС-ХСС Ф. Мерц висунув свою кандидатуру на посаду канцлера від християнських демократів. Хоча вже було відомо про намір Меркель балотуватися на виборах 2002 року.

Однак прем'єр-міністри федеральних земель від ХДС надавали перевагу лідеру баварської ХСС Едмунду Штойберу. За цих обставин дрезденський з'їзд ХДС у грудні 2001 р. відклав рішення про обрання кандидатури на посаду канцлера. Зате було затверджено пропозицію А. Меркель щодо «нового ринкового господарства», яке мало адекватно відповідати викликам європейської інтеграції та ризикам процесу глобалізації [9, с. 171].

Дотримуючись партійної дисципліни, 11 січня 2002 р. під час робочого сніданку із Е. Штойбером А. Меркель офіційно зняла свою кандидатуру та оголосила про своє рішення підтримати баварського прем'єр-

міністра як претендента на посаду бундесканцлера від ХДС-ХСС. Цей політичний маневр був необхідністю, адже інакше Меркель міг загрожувати вотум недовіри внаслідок очевидної поразки під час голосування з приводу обрання голови партії та кандидата на посаду канцлера. Позиція Меркель визначалася прагматичними політичними міркуваннями. Баварський консерватор Е. Штойбер був відомим скептиком щодо поглиблення процесу європейської інтеграції. Він гостро критикував ангажованість уряду Г. Шредера у справи Євросоюзу та певне обмеження суверенітету ФРН. Меркель не поділяла такий європейський скептицизм, але він був досить поширеним у середовищі електорату ХДС-ХСС. Тому особа Штойбера мала допомогти консолідації опозиційного електорату.

Водночас деякі німецькі журналісти висловлювали припущення, що як громадянка НДР А. Меркель до 1990 р. «теоретично» могла співпрацювати з таємною східнонімецькою службою «Штазі», яка нібито «допомагала» їй зробити чудову наукову кар'єру. У відповідь А. Меркель констатувала, що спецслужби НДР пропонували їй «співробітництво», але вона відповіла, що «непридатна для такої роботи, бо не вміє тримати язика за зубами й одразу все розповідає друзям» [6, с. 59]. Правда, А. Меркель не могла видавати себе за «дружину цезаря», тому не мала шансів за цих пікантних політичних обставин бути поза підозрою. Потрібно було ще попрацювати на посаді лідера християнських демократів, аби заперечити будь-які звинувачення «доброзичливців» та зробити наступний кар'єрний крок.

За результатами терактів 11 вересня 2001 р. у США німецькі християнські демократи наполягали на перегляді заходів внутрішньої безпеки у ФРН. Ставилася задача посилення процесу адаптації мусульман до демократичних цінностей німецького суспільства. У той же час німецька опозиція підтримала рішення «червоно-зеленої» коаліції про участь сил бундесверу в операції НАТО на території Афганістану.

Вибори до бундестагу 22 вересня 2002 р. з невеликою перевагою виграла коаліція соціал-демократів та Партії зелених на чолі з бундесканцлером Герхардом Шредером та віце-канцлером Йошкою Фішером. Ангела Меркель толерантно поставилася до поразки Едмунда Штойбера. Суттєвим фактором, який зумовив поразку ХДС-ХСС, стала миттєва реакція Герхарда Шредера на катастрофічну повінь на Ельбі, яка відбулася якраз напередодні виборів. Не менш важливим фактором стала позиція «червоно-зеленого» уряду щодо американських мотивів початку війни проти Іраку. Натомість Ангела Меркель висловила підтримку конфронтаційному курсу президента США Джорджа Буша.

Програвши вибори в бундестаг, Ангела Меркель очолила фракцію ХДС/ХСС, яка перебувала в опозиції до уряду «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Г. Шредером. Вона нарешті впевнено виграла боротьбу за лідерство у партії у свого основного відкритого конкурента Ф. Мерца. На федеральному з'їзді християнських демократів 11–12 листопада 2002 р. у Ганновері А. Меркель була переобрана на посаду голови ХДС [17, с. 132]. Політична кар'єра Ф. Мерца зупинилася.

Водночас А. Меркель бракувало чіткого зовнішньополітичного іміджу. Партнери Німеччини погано уявляли собі її орієнтири та пріоритети у міжнародній політиці. Напередодні початку американської війни в Іраку А. Меркель відвідала США, де знову цілком підтримала дії адміністрації президента США Дж. Буша-молодшого. Виступаючи під час зовнішньополітичних дебатів у бундестазі 18 березня 2003 р., А. Меркель назвала ультиматум С. Хуссейну «останньою спробою зберегти мир» та розкритикувала зовнішню політику «червоно-зеленої» коаліції, яка руйнує євроатлантичний міст між Євросоюзом та США [15, с. 6].

Утім, подальша розстановка сил у владі ФРН залежала не стільки від зовнішньополітичних справ, скільки від внутрішньої політики. Саме у цих питаннях А. Меркель почувалася набагато впевненіше, тим паче, що підстави для цього давав уряд Г. Шредера. Правляча коаліція соціал-демократів та зелених не досягла серйозних соціальних успіхів. Тому опозиційні християнські демократи впродовж 2003 р. виграли вибори до ландтагів у федеральних землях Гессен та Нижня Саксонія. Так Меркель посилила позиції у верхній палаті парламенту – бундесраті. Опозиція підтримала урядову «Програму дій-2010», спрямовану на реформування ринку праці та соціальної системи ринкового господарства. Але спроба проведення непопулярних реформ коштувала популярності соціал-демократам. 6 лютого 2004 р. федеральний канцлер Г. Шредер залишив посаду лідера партії. Його наступником став Франц Мюнтеферінг – майбутній архітектор великої коаліції та її головний «переговірник» під час складних дебатів щодо спільних дій соціал-демократів та християнських демократів.

Наприкінці лютого 2004 р. християнські демократи впевнено перемогли на виборах до ландтагу Гамбурга. У травні 2004 р. розгорнулася боротьба за посаду президента ФРН. Адже закінчився термін президента соціал-демократа Й. Рау. Конкуренти А. Меркель у ХДС – Роланд Кох та Фрідріх Мерц підтримали кандидатуру колишнього головного «кронпринца» Г. Коля – Вольфганга Шойблє. Однак фаворитом А. Меркель на посаду президента ФРН став колишній директор МВФ Горст Келлер. Його обрання 23 травня 2004 р. на посаду президента було оцінено як суттєве посилення внутрішньополітичних позицій А. Меркель та черговий ляпас соціал-демократам і зеленим [7, с. 44].

Ще як лідер опозиції А. Меркель позитивно оцінила вступ 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу відразу десяти нових країн-членів. Утім, християнські демократи вимагали ретельнішого ставлення до нових кандидатів на вступ. У цей час А. Меркель побувала у Туреччині, де наполягала на ідеї «привілейованого партнерства» з Європейським Союзом, яке мало замінити туркам членство в об'єднаній Європі. Говорячи про проблеми інтеграції турецьких емігрантів до внутрішніх реалій Німеччини, 20 листопада 2004 р. А. Меркель заявила, що «багатокультурне суспільство зазнало невдачі». Вона використала консервативний термін німецької «титульної культури» та розкритикувала небажання мусульман повністю адаптуватися до цінностей

європейської культури. Але Меркель не поділяє скептичних очікувань щодо найближчого майбутнього Європейського Союзу у сенсі пророцтв про остаточні «сутінки Європи». Навпаки, вона залишається переконаним прихильником просування процесу європейської інтеграції вперед, адже будь-які зворотні кроки не просто ведуть Європу в минуле, а й створюють додаткові ризики європейському миру, стабільності, свободі та демократії.

22 травня 2005 р. відбулися вибори у найбільшій та найрозвиненішій промислово федеральній землі Північна Рейн-Вестфалія, яка традиційно була оплотом соціал-демократів. Однак цього разу вибори завершилися впевненою перемогою християнських демократів. Після цього Г. Шредер оголосив про намір провести восени 2005 р. позачергові вибори до бундестагу. Адже «червоно-зелена» коаліція втратила більшість у бундесраті, а разом із нею й можливість проведення самостійного курсу.

30 травня 2005 р. президії ХДС та ХСС обрали А. Меркель кандидатом на посаду бундесканцлера. Її статус партійного та опозиційного лідера більше не піддавався сумніву. На позачергових виборах до бундестагу 18 вересня 2005 р. блок ХДС-ХСС отримав 35,2 %, а соціал-демократи 34,2 %. Такий результат виключив можливість використання обома «великими народними партіями» варіанта укладання коаліції з вільними демократами. У своєму виборчому окрузі № 15 в Штральзунді (Північна Передня Померанія, о. Рюген) А. Меркель набрала 41,3 % голосів. Своєю чергою соціал-демократи та зелені після цих виборів не мали більшості, потрібної для відтворення своєї правлячої коаліції. Розпочалися запеклі дебати на тему: кому – А. Меркель або Г. Шредеру – належить право спробувати сформувати новий склад коаліції. Під час попередніх коаліційних консультацій президент Г. Келлер переконав Г. Шредера «в ім'я Німеччини» відмовитися від конкуренції із Меркель за посаду канцлера. Тим паче, що сам Герхард Шредер уже знав про російську пропозицію вигіднішої роботи – керівника акціонерної корпорації, яка будує Північноєвропейський газопровід дном Балтійського моря.

На першому засіданні фракції ХДС-ХСС 20 вересня 2005 р. А. Меркель була переобрана на посаду лідера фракції, що дало їй можливість офіційно розпочати переговори про формування коаліції. Висувалася ідея створення принципово нової коаліції у складі християнських демократів, Партії зелених та вільних демократів. Але соціал-демократи запропонували ХДС-ХСС створити «велику коаліцію». П'ять тижнів тривали важкі та детальні коаліційні переговори між колишніми запеклими опонентами. 12 листопада 2005 р. Християнсько-демократичний союз, Християнсько-соціальний союз та Соціал-демократична партія Німеччини уклали коаліційну угоду.

Нарешті 22 листопада 2005 р. А. Меркель була обрана на посаду федерального канцлера 397 голосами з 611 депутатських мандатів. Вона побила відразу два рекорди: стала першою в історії Німеччини жінкою-канцлером та у свій 51 рік стала наймолодшим канцлером в історії ФРН.

Вона очолила другу в історії ФРН «велику коаліцію». Меркель також стала першим представником східнонімецьких федеральних земель на цій посаді та першим бундесканцлером, який має не гуманітарну, а природничу вищу освіту. Також показово, що її чоловік Йоахім Зауер, не бажаючи бути у центрі громадської уваги, не був на церемонії інавгурації дружини на посаді бундесканцлера.

З соціально-політичного погляду, Ангела Меркель є віддзеркаленням середньостатистичного німецького виборця. Відсутність «харизми» стала зручним засобом маскування у боротьбі з конкурентами всередині ХДС. Однак амбіції, працездатність, політична гнучкість виділили її на загальному тлі німецьких політиків-чоловіків.

Неабияку політичну майстерність А. Меркель довелося проявити під час формування персонального складу уряду «великої коаліції». Баварський прем'єр-міністр Е. Штойбер відмовився обійняти посаду міністра економіки. Це крісло, зважаючи на збільшення кількості соціальних проблем, обіцяло бути особливо гарячим. Керівником відомства федерального канцлера Меркель зробила Томаса де Мезьєра – брата останнього голови Ради Міністрів НДР Лотара де Мезьєра.

До європейської інтеграції А. Меркель продовжувала ставитися як справжня політична спадкоємниця Г. Коля. Вона вважає цей процес найкращим сприянням миру в Європі. Однак розширення Євросоюзу засвідчило нагальну потребу проведення глибоких реформ.

У березні 2006 р. А. Меркель як канцлер «великої коаліції» оприлюднила компромісну та помірковану програму реформ соціального ринкового господарства. Планувалося здійснити реформу федеральної системи з точки зору бюджетної та фіскальної політики, боротися з бюрократизмом, виділяти більше фінансів на наукові дослідження, розробляти альтернативні джерела енергії, підтримувати народжуваність, лібералізувати ринок праці та систему охорони здоров'я. Реформи мали ліберальний характер, що стало причиною подальшого загострення стосунків у Соціал-демократичній партії Німеччини та падіння рейтингу есдеків.

Діловий стиль А. Меркель не залишився непоміченим як усередині країни, так і за кордоном. Тричі поспіль у 2006, 2007, 2008 рр. журнал «Форбс» називав Ангелу Меркель найвпливовішою жінкою у світі. Журнал «Таймс» в 2006–2007 рр. включив Меркель до кола ста найбільш впливових людей планети. Іноді Меркель називають «тевтонською Маргарет Тетчер», причому не лише за спільні «перші професії» – хіміків, а й за прагматичний стиль вирішення складних політичних питань.

29 жовтня 2004 р. тодішній канцлер ФРН Г. Шредер разом із лідерами інших держав – членів ЄС підписали першу спільну Конституцію Європейського Союзу. Однак цей документ став серйозним подразником для європейських скептиків. Вони організували потужну кампанію проти ратифікації Конституції ЄС. В результаті в травні та червні 2005 р. ратифікацію Конституції ЄС, яка фактично перетворювала об'єднану Європу на федеративні «Сполучені Штати Європи», було

провалено на референдумах у Франції та Нідерландах. Перемога європейських скептиків була вражаючою, адже Франція та Нідерланди доти вважалися надійними прихильниками поглиблення процесу європейської інтеграції. Отже, політично-правову кризу, в якій опинився Європейський Союз, довелося вирішувати вже А. Меркель.

Влітку 2006 р. Меркель підтримала участь сил бундесверу у миротворчій операції в Лівані у складі контингенту Європейського Союзу. Це був важливий крок у процесі переходу від розмов про спільну оборонну політику ЄС до її практичної реалізації. Уряд «великої коаліції» також активно займався вирішенням внутрішніх німецьких проблем. 8 червня 2006 р. А. Меркель започаткувала практику регулярних звернень до громадян Німеччини через інтернет-подкаст із поясненнями політики «великої коаліції». Пріоритетом внутрішньої політики було названо підвищення якості освітньої системи Німеччини. Нове німецьке економічне диво сподівалися забезпечити на основі нових технологій.

1 січня 2007 р. членами Європейського Союзу стали Болгарія та Румунія. Це відкрило перспективи подальшої європеїзації Балкан. Але з іншого боку, загострило бюджетні проблеми об'єднаної Європи, поставивши питання пошуку балансу між поглибленням процесу європейської інтеграції та розширенням Євросоюзу.

У першому півріччі 2007 р. бундесканцлер А. Меркель та лідер соціал-демократів і міністр закордонних справ ФРН Франк-Вальтер Штайнмайєр виконували повноваження головуючих у структурах Європейського Союзу. Пріоритетами діяльності на європейському напрямку ФРН визначила: розробку нового Договору, який мав замінити «Договір про Конституцію для Європи», глобальний захист клімату, енергетичну політику, поглиблення трансатлантичного економічного співробітництва, активізацію співпраці з країнами Чорноморського регіону та Центральної Азії. ФРН закликала партнерів по ЄС погодитися на посилення повноважень Європейського парламенту та прийняття рішень з багатьох питань в Євросоюзі кваліфікованою більшістю голосів [2, с. 228].

27 березня 2007 р. за головування ФРН урочисто відзначили 50-річчя Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства. Ця подія стала важливою з точки зору погодження суперечливих позицій країн Євросоюзу щодо підготовки Договору, який мав замінити провалену під час процедури ратифікації першу спільну Конституцію ЄС.

Ангела Меркель наполягала на тому, аби посилання на Бога та цінності християнства були включені до проекту тексту першої спільної Конституції Євросоюзу. Цю ідею підтримали католицькі Польща, Ірландія, Італія. Але у тексті Лісабонського договору реформ закріплено лише положення про «культурний, релігійний та гуманістичний спадок Європи». Під час головування в ЄС А. Меркель активно не акцентувала увагу на проблемі можливого членства Туреччини. Вона лише розкритикувала турецького прем'єр-міністра Реджепа Ердогана, який під час візиту до ФРН застеріг місцевих турків від загрози асиміляції.

Меркель зазначала публічно, що Туреччина ні географічно, ні ментально не є європейською країною. Вона звернула увагу на наявність у Туреччині серйозних проблем із дотриманням прав людини. Турки зазначали, що насправді німецьких консерваторів лякає перспектива того, що в разі вступу до ЄС турецькі депутати матимуть третину мандатів у Європейському парламенті.

13 грудня 2007 р. в Лісабоні А. Меркель разом із іншими главами держав Євросоюзу підписала Лісабонський договір реформ [16, с. 19]. Це дало можливість нарешті подолати політично-правову кризу, яку третій рік поспіль переживав Європейський Союз після провалу ратифікації Конституції ЄС. Але попереду були серйозні випробування, пов'язані із ратифікацією цього договору.

Зусилля Меркель були оцінені спочатку на внутрішньополітичному рівні. 11 січня 2008 р. федеральний президент Горст Келлер нагородив Ангелу Меркель Великим хрестом ордена «За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина». Натомість А. Меркель запропонувала обрати Горста Келлера на другий президентський термін. Тандем президента й бундесканцлера працював досить злагоджено. Причому не лише у внутрішньополітичних, а й у міжнародних питаннях.

У лютому 2008 р. ФРН визнала незалежність Косово та закликала зробити це інші країни Європейського Союзу. Ще перебуваючи в опозиції, навесні 1999 р. А. Меркель підтримала військову операцію проти режиму С. Мілошевича у Югославії. ФРН виступає за посилення ролі Європейського Союзу у Косово та інтеграцію усіх балканських країн до об'єднаної Європи. Водночас на поверхні перебувають усі ризики, пов'язані із незавершеністю процесу європеїзації Балкан. Поширення європейських цінностей на Схід Європи також залишалось важливим напрямком зовнішньої політики ФРН.

Впродовж 2000–2005 рр. як лідер опозиції А. Меркель неодноразово критикувала особливі стосунки, які склалися між тодішнім бундесканцлером Г. Шредером та російським президентом В. Путіним. Пік критики настав, коли Шредер очолив акціонерне товариство, яке керує побудовою балтійського Північноєвропейського газопроводу. Але, очоливши «велику коаліцію», А. Меркель не відмовилася від реалізації цього проекту, який польські консерватори назвали новим енергетичним пактом Молотова–Ріббентропа. Бундесканцлер А. Меркель 10 лютого 2007 р. була присутня під час історичної промови В. Путіна на Мюнхенському форумі безпеки, коли російський лідер відверто висловив претензії до одноосібних дій США, особливо на пострадянському просторі. Але навіть за умов напружених російсько-американських відносин часів президентства Дж. Буша-молодшого Німеччина не збиралася відмовлятися від своїх національних інтересів у розвитку стратегічної співпраці з Росією.

Обрання 2 березня 2008 р. президентом Росії Д. Медведєва радикально не змінило німецько-російські відносини. Росія продовжує виступати проти ратифікації Європейської енергетичної хартії. Додаткове навантаження на взаємини Росії з країнами Європи наклали події

серпневої 2008 р. війни на Кавказі та визнання нею незалежності Абхазії та Південної Осетії.

1 травня 2008 року Ангела Меркель отримала премію імені Карла Великого за заслуги в справі розвитку Європейського Союзу. З промовою з цього приводу виступив президент Франції Н. Саркозі, який також став лауреатом цієї премії.

Напередодні світової економічної кризи рівень безробіття у ФРН вперше за 16 років був менший за три мільйони осіб. Європейська комісія критикувала намір німецького уряду скоротити оподаткування. Терміново довелося спільними зусиллями Євросоюзу рятувати від банкрутства Грецію та Ірландію. Світова економічна криза поставила під питання доцільність розширення кола країн, які є членами Монетарного союзу ЄС.

Досить часто зовнішньополітичні орієнтири Ангели Меркель збігаються з позиціями адміністрації президента США Барака Обами. Особливо це стосується виведення військових підрозділів із Іраку, розробки нової, ефективнішої стратегії дій НАТО в Афганістані, активізації близькосхідного мирного процесу, діалектичного поєднання дипломатичних зусиль та тиску щодо Ірану, «перезавантаження» відносин із Росією та Китаєм. Водночас зберігаються розбіжності між ФРН і США щодо Кіотського протоколу та засобів боротьби зі змінами клімату.

Серйозним зовнішньополітичним викликом для Євросоюзу став той факт, що 12 червня 2008 р. ірландці на референдумі відкинули пропозицію ратифікації Лісабонського договору. Епопея його ратифікації позначилася навіть на двосторонніх відносинах ФРН із іншими країнами ЄС. Непростими були німецько-польські відносини за часів перебування при владі у Варшаві братів Качинських. Вони розглядали можливість ратифікації Лісабонського договору реформ на умовах збереження суверенітету Польщі та її консервативних католицьких цінностей.

У самій ФРН процес ратифікації Лісабонського договору завершився лише у Конституційному суді. Ангела Меркель активно закликала підтримати цей документ, що мав відіграти важливу роль у нормалізації розвитку Євросоюзу після розширення та в умовах викликів глобалізації. Крім того, ратифікувавши цей договір, ФРН мусила дати позитивний приклад іншим державам Євросоюзу.

Світова економічна криза стала серйозним ризиком для стабільності спільної європейської грошової одиниці євро. Чимало уваги уряд Меркель за часів «великої коаліції» у 2009 р. приділив боротьбі зі світовою економічною кризою. Анархія на фондових біржах негативно позначалася на становищі пенсійних фондів. Реальною стала загроза послаблення статусу середнього класу та його стабілізуючої ролі в демократичному суспільстві. ФРН підтримувала обмеження та посилення контролю за офшорними зонами як оазами ухиляння від податків. Світова економіка, на думку А. Меркель, не повинна нагадувати казино та працювати за правилами джунглів.

Поміркована позиція християнських демократів із актуальних питань розвитку європейської інтеграції посприяла тому, що 7 червня

2009 р. вони виграли вибори до Європейського парламенту на території ФРН. ХДС закликала до завершення процедури ратифікації Лісабонського договору та до прогнозованого й відповідального розвитку ЄС. Тому Німеччина підтримала обрання на другий термін голови Європейської комісії Жозе Баррозу.

27 вересня 2009 р. відбулися чергові вибори до німецького бундестагу. ХДС закликала виборців підтримати А. Меркель особисто. За результатами виборів у неї з'явилася можливість відмовитися від коаліції із соціал-демократами та створити нову правоцентристську коаліцію із вільними демократами. Внаслідок коаліційних переговорів віце-канцлером і міністром закордонних справ став лідер Вільної демократичної партії Гвідо Вестервеллє. Однак проведення ліберальних реформ у Німеччині виявилося дуже непростою справою.

1 грудня 2009 р. набув чинності Лісабонський договір реформ. ФРН підтримала призначення колишнього бельгійського прем'єр-міністра Германа ван Ромпея на посаду президента Європейської ради, а британської баронеси Катрін Ештон – на посаду Верховного представника Євросоюзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики. Формально було завершено процес правового реформування ЄС, розпочатий ще 2001 р. «Декларацією про майбутнє союзу». Процес європейської інтеграції опинився перед потребою остаточної адаптації нових країн-членів, які вступили до нього 2004 та 2007 рр., до досягнень Спільного ринку. Лісабонський договір запропонував нові механізми вирішення проблем спільної аграрної та структурної політики. Однак на подолання прірви між рівнями соціального розвитку «старих» та «нових» країн Євросоюзу потрібно було чимало часу. ФРН декларувала намір обстоювати цінності свободи, демократії, миру та процвітання, гарантом чого є Євросоюз. Світова економіка за першу декаду функцію існування євро у 1999–2008 рр. зростала в середньому на чотири відсотки на рік. Однак немає запатентованих рецептів на всі часи. Економічна депресія 2009–2010 рр. внесла суттєві корективи.

Новий німецький уряд християнсько-ліберальної коаліції після різдвяно-новорічних канікул 2010 р. активно поринув у вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем. Найгострішим внутрішньополітичним питанням залишалося обговорення податкової реформи. Саме на цьому напрямку між старшим коаліційним партнером християнськими демократами та молодшим коаліційним партнером вільними демократами публічними стали суперечності. Німецькі ліберали наполягали на радикальному скороченні рівня оподаткування. Однак на заваді цьому опинився великий бюджетний дефіцит.

Зважаючи на цей фактор, було вирішено відкласти податкову реформу до 2012 року. Своєю чергою бундесканцлер Ангела Меркель заявила про збереження попереднього рівня оподаткування в рамках «пакту солідарності» принаймні до 2019 року. Нагадаємо, що саме цей податок уряд ФРН використовує на подолання соціально-економічних розбіжностей між «старими» та «новими» федеральними землями.

Так само активізувалася діяльність ФРН на міжнародній арені. Зокрема, у бундестазі опозиція наполягала на розгляді питання про виведення підрозділів бундесверу з Афганістану. Натомість міністр оборони ФРН молода політична зірка Карл-Теодор фон Гуттенберг закликав перекваліфікувати операцію бундесверу в Афганістані, визначивши її як конфлікт «внутрішній, а не міжнародний». Це дасть можливість бундесверу виконувати справді миротворчі функції, а не займатися «примусом до миру». Однак поки що афганське питання залишається найбільш гострою темою внутрішньополітичних дискусій у ФРН.

Водночас чисельна турецька громада Німеччини невдоволена позицією, яку міністр закордонних справ ФРН Гвідо Вестервеллє зайняв щодо перспектив членства Туреччини в Євросоюзі. Під час відвідання головним німецьким дипломатом Анкари прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Ердоган чітко заявив, що Туреччина не погодиться на «половинчасте» членство в ЄС. Однак у середовищі німецької еліти немає і навряд чи скоро з'явиться єдина позитивна думка щодо повноцінного членства Туреччини в об'єднаній Європі. Як свідчать дані соціологічних опитувань, до цього не готова й переважна більшість німців.

Активність німецької дипломатії говорить не просто про примірянням до ролі світової потуги, а й про готовність зробити конструктивний внесок у врегулювання найскладніших міжнародних проблем сучасності. Хоча найбільше зацікавлення Німеччини концентрується, звичайно, на діяльності Європейського Союзу. Він ініціював жорсткіший контроль за національними бюджетами. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), дефіцит державного бюджету ФРН у 2010 р. становив 73,2 млрд євро. Але це не завадило ФРН стати членом «великої двадцятки», яка контролює дві третини світової економіки і фактично є «тіньовим» світовим урядом.

Водночас більшість повсякденних зусиль уряду А. Меркель спрямовувалися на порятунок економіки ЄС. 25–26 березня 2010 року за головування Іспанії відбувся саміт Європейського Союзу. Головними питаннями порядку денного стали оцінки заходів, які національні уряди країн-членів застосовують у боротьбі з економічною кризою. Особлива увага була приділена проблемі фактичного грецького банкрутства. Зважаючи на цю сумну перспективу, канцлер Німеччини Ангела Меркель запропонувала, аби Євросоюз виключав із зони обігу спільної грошової одиниці євро деякі країни, якщо це буде необхідно для запобігання кризі. Причому йшлося не лише про «проблемну» Грецію, а й піренейські країни Іспанію та Португалію, які також в особливо гострій формі потерпали від кризи. Але чинні закони ЄС не дають права санкціонувати такий крок. Попри цей факт, Німеччина наголошувала, що загрозу спільній європейській валюті можна ліквідувати, якщо розробити стратегію її порятунку на тривалу перспективу. Але це призведе до скорочення соціальних витрат і неминуче загострить внутрішньополітичне становище у всіх країнах ЄС. Сплачувати за борговими рахунками, які виставила криза, доведеться ще принаймні два десятиліття.

Голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу назвав пропозицію Ангели Меркель про можливість виключення країн із зони євро «абсурдною та неможливою». Він нагадав, що власне державний бюджет Німеччини 2010 р. зведений з дефіцитом у 80 мільярдів євро. Тому Берліну навряд чи доцільно повчати інших, як економити на нагальних потребах. Крім того, якщо зона євро перетвориться на «шагреневу шкіру», це не просто поставить під сумнів перспективу її розширення за рахунок нових країн-членів, а й поховає амбіцію перетворити євро на глобальну фінансову альтернативу американському долару.

Проблема подальшого розширення ЄС також озвучувалась на брюссельському саміті. Особливе занепокоєння викликала непохитна позиція Сербії. Адже напередодні Белград зірвав заплановану зустріч делегації Євросоюзу з усіма лідерами балканських країн, яка мала відбутися за ініціативи Словенії. Але Сербія висловила невдоволення офіційним визнанням на цій зустрічі делегації Косово. Це вкотре засвідчило, що сербське керівництво не готове сплатити визнанням незалежності Косово за надання Сербії перспективи членства в ЄС. Чергового головного болю керівництву Євросоюзу додала й Угорщина, яка закликала відкласти рішення про вільний продаж угорських земель іноземцям, що було однією з передумов вступу Угорщини до ЄС. Крім того, «порадувала» й Туреччина, яка після визнання Швецією геноциду вірмен не лише відкликала посла зі Стокгольма, а й влаштувала провокаційні польоти військової авіації над спірними з Грецією островами в Егейському морі. У підсумку дводенної зустрічі, звичайно, всі проблеми вирішені не були, але Євросоюз принаймні засвідчив готовність продовжити системно та послідовно боротися з кризовими явищами, які спостерігаються як у економіці, так і в політиці.

Утім, Дж. Сорос в інтерв'ю німецькій газеті «Цайт» назвав економічну політику Німеччини «загрозою для Європи». На його думку, «стимулювання дефляції в європейських країнах може викликати тривалу стагнацію, яка стимулює націоналізм, соціальне напруження та вияв ворожих почуттів». Це все може «зруйнувати європейський проект». Президент США Барак Обама також застеріг країни Європейського Союзу від надто жорсткого курсу на економію коштів, оскільки погіршення кон'юнктури створить серйознішу загрозу, ніж боргова криза. Сорос закликав Німеччину взяти на себе тягар подолання кризи.

Економічна й фінансова інтеграція країн Єврозони виявилася меншою за політичні протиріччя. Механізм прийняття рішень у Європейському Союзі працює надто повільно. Ніхто не хотів платити грецькі борги з кишень власних платників податків, хоча президент Франції Н. Саркозі й закликав Німеччину створити спільну систему оподаткування. Євросоюз переживає поточні проблеми й не відмовиться від спільної грошової одиниці.

На думку А. Меркель, економія німецьких бюджетних коштів має стимулювати попит. Вона оптимістично оцінювала посилення експортної потуги німецької економіки за умов низьких податків та

прийнятного рівня інфляції. Водночас Німеччина не лише вчить економити інших, а й сама збиралася скоротити 60 млрд євро заборгованості федерального бюджету вже до 2012 року.

30 червня 2010 року Федеральні Збори Німеччини, до складу яких входять депутати нижньої палати парламенту – бундестагу та верхньої палати парламенту – бундесрату, обрали нового президента ФРН. Ці вибори стали унікальними у післявоєнній історії Німеччини, адже вони відбувалися внаслідок вперше створеного у політичній історії ФРН прецеденту – добровільної відставки президента Горста Келлера. Останній відмовився від посади внаслідок скандалу, викликаного його заявою про те, що в Афганістані бундесвер захищає німецькі економічні інтереси. Опозиційні соціал-демократи та зелені розглядали відставку Горста Келлера як свою вагому політичну перемогу над християнсько-ліберальною коаліцією на чолі з Ангелою Меркель. Вони сподівалися, що внутрішньокоаліційні та внутрішньопартійні суперечки завадять правлячій коаліції ефективно урядувати та призведуть до дострокових парламентських виборів. Причому дані соціологічних опитувань свідчили, що «червоно-зелена» коаліція потенційно могла сподіватися на перемогу у разі позачергових виборів до бундестагу. Але у такому стратегічному сенсі ці сподівання не виправдалися. Хоча до останнього моменту трималася політична інтрига.

Соціал-демократи та зелені розраховували, що вільні демократи умовою підтримки кандидата Християнсько-демократичної партії на посаду президента ФРН Крістіана Вульфа не лише назвуть відмову бундесканцлера Ангели Меркель від збільшення податків, а й займатимуть з цього приводу принципову позицію. В такому разі основний опозиційний кандидат на посаду президента Йоахім Гаук мав би непоганий шанс на перемогу. Однак ці розрахунки виявилися марними.

Новим президентом ФРН став колишній прем'єр-міністр землі Нижня Саксонія Крістіан Вульф. За своїми поглядами він ще більш консервативний християнський демократ, ніж Ангела Меркель. Зовнішньополітичним пріоритетом Вульф вважає відносини зі США та всередині Євросоюзу. Загалом від нового німецького президента не слід очікувати революційних змін, передусім зовнішньополітичного курсу. Адже відповідно до Конституції ФРН президент виконує головним чином представницькі функції, а повсякденні повноваження та відповідальність виконавчої влади залишається на плечах бундесканцлера. Утім, у складних внутрішньополітичних умовах Ангела Меркель потребує на посаді президента політика, який буде здатен до компромісів, але не ціною поступок у стратегічних питаннях. Це особливо важливо з огляду на падіння рівня популярності не лише особисто Ангели Меркель, а й християнсько-ліберальної коаліції загалом. За цих обставин, коли опозиція зміцнює свої позиції у ландтагах багатьох федеральних земель, для німецького уряду надзвичайно важливою є президентська підтримка і його роль як політичного посередника між владою та опозицією в процесі реалізації непопулярних соціальних реформ.

Проте вже зараз зрозуміло, що німецька політична еліта не збирається переглядати конституційні засади та запроваджувати прямі вибори президента. Адже в такому випадку президент, обраний на загальних виборах, матиме з правової точки зору більшу легітимність й опиниться над бундесратом. Однак така перспектива «централізації» влади лякає німців не лише з огляду на їхній трагічний історичний досвід, проти такої ідеї різко виступають земельні політичні еліти, які вважають нинішню федеральну форму правління близькою до ідеалу. Тож Крістіан Вульф матиме можливість виконувати конституційні функції президента ФРН достатньо ефективно, адже задля цього він має все – політичний досвід, авторитет у суспільстві та, головне, достатньо відповідальності та лояльності до демократичних традицій.

Розв'язавши внутрішньополітичний конфлікт, А. Меркель приділила достатньо уваги активізації відносин Європейського Союзу із Росією. 31 травня – 1 червня 2010 року у Ростові-на-Дону відбувся черговий саміт Росія – Європейський Союз. На порядку денному були традиційні питання співробітництва у багатьох галузях. Своєрідна програма російсько-європейського діалогу була накреслена ще 2003 року у Петербурзі, коли сторони поставили собі за мету формування так званих спільних просторів. Йдеться про спільний економічний простір, про досягнення Росією європейських політичних та соціальних стандартів, формування спільного безпекового, правового, культурного й освітнього просторів. Однак на ростовському саміті знову було підтверджено думку про суперечливий характер співпраці Росії та Євросоюзу. Наприклад, за обсягами двосторонньої торгівлі Росія є важливим партнером ЄС. Але у російському експорті домінують нафта й газ, натомість європейський імпорт представлений головним чином високотехнологічними товарами. Утім, й у питанні створення спільного енергетичного ринку сторони спільної думки не виробили. Росія категорично відмовляється від ратифікації «Європейської енергетичної хартії» та просуває «Газпром» у напрямку посилення контролю за торгівлею газом на європейському ринку, що суперечить положенням згаданої хартії.

Водночас створення зони вільної торгівлі між Росією та ЄС ускладнюється внаслідок непростих переговорів про вступ Росії до Світової організації торгівлі. У політичній сфері зберігаються різні позиції щодо врегулювання, зокрема, придністровського конфлікту. Але це не заважає Росії та ЄС активно співпрацювати у сфері глобальної безпеки. Зокрема, пожвавішали військово-технічні зв'язки російського військово-промислового комплексу головним чином з німецькими та французькими виробниками військової техніки. Крім того, Росія та ЄС зблизили позиції щодо афганської та іранської проблем, а також щодо створення палестинської державності. Водночас Росія «ревниво» ставиться до спроб Європейського Союзу ствердити свої інтереси в балтійсько-чорноморсько-каспійському регіоні та в Центральній Азії.

Найбільш гострою видалася дискусія з приводу європейських демократичних норм і цінностей. Напередодні саміту поглибився конфлікт,

пов'язаний із ув'язненням колишнього власника нафтового концерну «ЮКОС» Михайла Ходорковського. Його колишні європейські акціонери у судовому порядку вимагають компенсацій, але ця справа поки що не вирішена.

Утім, Європейський Союз виявився не готовим приносити свої економічні інтереси в Росії у жертву намірам демократизації існуючої у цій країні політичної системи. Так само суперечливо тривають переговори з приводу запровадження для громадян Росії безвізового режиму у країнах – членах Євросоюзу. Конкретні терміни завершення цих переговорів поки що не визначено. Загалом наявність серйозних проблем російсько-європейського діалогу свідчить про інтенсивність контактів та стрімкий розвиток співробітництва.

13 липня 2010 р. А. Меркель отримала нагороду данського європейського руху як «Європейка 2010 року» [10]. Так було не лише оцінено вже наявні її досягнення на ниві європейської інтеграції, а й висловлені сподівання на подальші успіхи. Американський аналітик Г. Кіссінджер слушно зазначає, що «успішна зовнішньополітична діяльність передбачає інтуїтивну спроможність передбачати майбутнє й таким чином керувати ним. Лідерство є мистецтвом перекидати мости через прірву, яка відділяє досвід і уяву» [4, с. 322].

27 липня 2010 р. Європейська комісія розпочала конкретні переговори про вступ Ісландії до Євросоюзу вже до 1 січня 2012 року. Водночас щодо вступу Туреччини Німеччина та Велика Британія посилали протилежні сигнали. Розширення було потрібно, аби показати, що Євросоюз «не втомився» від розширення та проблем. Утім, громадська думка в Ісландії була неоднозначно налаштована щодо перспективи такого вступу. Цей процес може мобілізувати європейських скептиків, які стверджують, що будь-яке розширення до 2020 р. може потопити перевантажений човен ЄС.

Виступаючи 22 вересня 2010 р. на 65-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, А. Меркель запропонувала, аби ФРН стала постійним членом Ради Безпеки ООН як представник інтересів Євросоюзу. Але в такому разі виникає питання: які інтереси представлятимуть інші постійні члени Ради Безпеки від Європи – Велика Британія та Франція. Цей факт свідчить, що насправді до вироблення спільної зовнішньої політики Євросоюзу у принципових питаннях ще далеко.

Осінь 2010 р. виявилася «гарячою» для багатьох європейських політиків. У більшості країн Європейського Союзу відбувалися акції протесту. Професійні спілки висловлювали незгоду з економічною політикою своїх урядів, котрі оголосили про запровадження заходів жорсткої економії та скорочення бюджетних витрат. Німеччина не так радикально пішла на скорочення зарплат і пенсій, робочих місць, аби зменшити дефіцити державних бюджетів і державні борги й порятувати спільну європейську грошову одиницю «євро».

В умовах світової економічної кризи Європейський Союз не встиг завершити цикл реформ, започаткованих за результатами розширень

2004 та 2007 років. Поглиблювалася криза економічної системи Європейського Союзу. За цих обставин будь-яке додаткове навантаження у вигляді вступу нових держав-членів, справді, могло виявитися критичним та ризикованим. Європейські транснаціональні компанії продовжують вкладати капітали й створювати нові робочі місця в країнах з дешевшою робочою силою. Внаслідок цього на початку 2010 року Китай офіційно випередив Німеччину за обсягами експорту.

За цих обставин Німеччина пропонує, аби країни Євросоюзу удосконалили та прийняли нову програму розвитку інноваційної високотехнологічної сфери економіки. Адже попередня така стратегія, прийнята у Лісабоні 2000 року, за перші десять років XXI століття, дала досить скромний результат. Нова інноваційна стратегія розрахована до 2020 року. Вона, зокрема, передбачає збільшення бюджетного фінансування нових досліджень у сфері енергозбереження та створення альтернативних джерел палива, розвитку нанотехнологій та безпечних для екології досліджень генної інженерії.

Також мова йде про посилення співпраці між різними науковими центрами країн – членів Європейського Союзу. Нові технології мають стати головним інструментом подолання економічної кризи та виведення Європейського Союзу на нові рубежі конкурентної спроможності на глобальному рівні.

Влітку 2010 р. Європейський Союз та США погодили надання Греції впродовж наступних трьох років понад 120 млрд євро. Більша частина цих грошей надійде від Євросоюзу, решту додасть зі згоди США Міжнародний валютний фонд. Такий розподіл відповідальності не є випадковістю, адже кредитні проблеми Греції залишаються тривожним симптомом для Євросоюзу. Політичні дебати негативно позначилися на курсі спільної європейської грошової одиниці щодо американського долара. Формально внаслідок цього дешевшим став експорт із зони євро, але одночасно подорожчали кредитні зобов'язання. Тому президент Сполучених Штатів Америки Барак Обама закликав бундесканцлера Ангелу Меркель рятувати Грецію, аби не стався рецидив світової фінансової кризи.

Термінова фінансова допомога Греції дала можливість уникнути оголошення країни банкрутом. Європейські партнери вимагають від Греції докласти хоча б мінімально потрібних зусиль для власного порятунку, аби за Грецією на дно кризи не пішли інші проблемні країни, такі як Іспанія, Італія, Португалія.

За цих непростих обставин міністри фінансів Євросоюзу у травні 2010 р. домовилися про створення фонду стабілізації євро в обсязі 300 млрд євро. Також було передбачено продовжити переговори щодо перегляду макроекономічних показників фінансової стабілізації. Німеччина та Франція наполягають, аби ці критерії стали жорсткішими. Водночас грецька криза уповільнила темп приєднання до зони євро нових держав Євросоюзу. Експерти прогнозують, що це стане можливим не раніше, ніж за два-три роки. Звичайно, якщо нові форс-мажорні обставини вкотре не внесуть свої корективи.

На сьогодні спільна грошова одиниця євро перетворилася чи не на останній дієвий символ європейської інтеграції. Саме на цьому наголошувала бундесканцлер Ангела Меркель, коли бундестаг приймав рішення про виділення понад 22 млрд євро для допомоги Греції. Меркель підкреслила, що по суті Німеччина допомагає не Греції, а рятує свою валюту, якою є євро. Однак соціологічні опитування свідчили, що більшість німців не розуміють, чому вони мають платити за вирішення соціальних проблем греків. Це коштуватиме Німеччині відмови від зменшення рівня оподаткування та обмеження соціальних витрат. Тому рішення німецького уряду щодо допомоги Греції було оскаржено соціал-демократами у Конституційному суді ФРН. Однак ще до рішення вищого німецького органу судового арбітражу християнські демократи й вільні демократи, які складають правлячу коаліцію, 9 травня 2010 року зазнали неприємностей на виборах до ландтагу федеральної землі Північна Рейн-Вестфалія. Це означало, що урядові ФРН у бундесраті доведеться докладати додаткових зусиль заради погодження законопроектів з опозиційними соціал-демократами. Однак у європейських справах курс німецької влади та опозиції залишається консолідованим, що сприяє збереженню особливої ролі Німеччини в розвитку Європейського Союзу.

1. *Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. – К., 2008.
2. Германия в XXI веке. – М., 2010.
3. Голос України. – 1996. – 27 квітня.
4. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? – М., 2002.
5. Der Spiegel. – 2009. – № 39.
6. *Evelyn Roll.* Das Mädchen und die Macht. – Berlin, 2001.
7. Focus. – 2004. – № 26.
8. Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1999. – 22 Dezember.
9. *Gerd Langguth.* Angela Merkel. Biographie. – München, 2007.
10. http://www.bundesregierung.de/nn_1264/Content/DE/Pressemitteilungen/BPA/2010-07-13-europaerin-jahres.html.
11. *Jacqueline Boysen.* Angela Merkel. 2. Auflage. – Berlin, 2005.
12. *Mein Weg.* Angela Merkel im Gespräch mit Hugo Müller-Vogt. Hoffmann und Campe, Hamburg 2004 aktualisierte Ausgabe: Mein Weg. Ein Gespräch mit Hugo Müller-Vogt. ebd., 2005.
13. *Merkel Angela.* Europa und die deutsche Einheit. Zehn Jahre Wiedervereinigung: Bilanz und Ausblick. – Freiburg, 2000.
14. *Norbert Seitz.* Angela Merkel // Wilhelm von Sternburg (Hrsg). Die deutschen Kanzler. Von Bismarck bis Merkel. – Berlin, 2006.
15. Süddeutsche Zeitung. – 2003. – 19 März.
16. *Weidenfeld Werner.* Lissabon in der Analyse. Der Reformvertrag der Europäischen Union. – München, 2008.
17. *Wolfgang Stock.* Angela Merkel: eine politische Biographie. Neuauflage. – München, 2005.

НОВА ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА НА МАРШІ

(замість висновків)

«Від здатності Європи до об'єднання залежать відповіді на важливі питання – розчиниться Європа у світовому процесі глобалізації чи виживе і поверне собі вагому роль у світовій політиці; буде вона "американізована", "ісламізована", "китаєзована" у стратегічній перспективі чи постане могутнім, самостійним і впливовим центром у майбутньому багатополюсному світі» [7, с. 304].

Однак становлення об'єднаної Європи стикається із серйозними проблемами. З одного боку, запровадження на межі XXI століття спільної грошової одиниці «євро» стало матеріальним символом успішності процесу європейської інтеграції. Однак монетарний союз не може автоматично «конвергувати», тобто зблизити рівні економічного розвитку багатих та бідніших країн – членів ЄС. Внаслідок цього економічного дисбалансу в Євросоюзі зберігаються серйозні протиріччя, які мають тенденцію до посилення в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. З іншого боку, найближчим часом навряд чи можливо вирішити питання гармонійної взаємодії між принципами національного суверенітету та розширенням повноважень наднаціональних органів влади Європейського Союзу. Ознакою цієї суперечності є складне формування транс'європейської еліти. Крім того, не можна забувати, що в більшості з 27 країн – членів Євросоюзу досить потужними є скептично налаштовані щодо ідеї створення «Сполучених Штатів Європи» представники еліт. Особливо це властиво новобранцям Євросоюзу та Великій Британії, де у 1980-х роках і виник «євроскептицизм» як суто англійське явище, спричинене «інакшим» ставленням до процесів європейської інтеграції. Причому зазначена тенденція не залежить від зміни поколінь та дії соціально-політичних механізмів рекрутування та ротації еліт у європейських країнах.

На початку XXI ст. об'єднана Європа залишається плодом власної історичної свідомості. Спільна європейська історія стає сукупністю засобів, за допомогою яких народи Європи відтворюють власне існування та надають йому смисл. Причому свою субстанціальну ідентичність Європа набуває у постійному діалозі з «не-Європою». Таким чином, Європейський Союз створює власні географічні, політичні, культурні, економічні межі.

Водночас Європу об'єднують не лише спільні інтереси, а й цінності. Щоправда, на початку XXI століття активізувалася дискусія щодо проблеми європейських цінностей. Зокрема, видатний німецький філософ Юрген Хабермас висунув на передній план декілька головних ознак, відмінностей «загальноєвропейських» цінностей: секуляризація; пріоритет держави по відношенню до ринку; соціальна солідарність, що домінує над суто виробничими досягненнями; скепсис стосовно всемогутності техніки, усвідомлення парадоксів прогресу; відмова від права сильнішого; орієнтація на збереження миру у світлі «історичного досвіду втрат». Втім, віднесення ним цих цінностей до ознак «європейської ідентичності» викликало гостру полеміку серед політиків і громадян країн – членів Європейського Союзу. Не лише науковим, а й актуальним політичним питанням вважається дилема: чи є європейські цінності унікальними, чи вони можуть претендувати на статус універсальних? [5, с. 23–24].

Особливо показовою у цьому зв'язку стала межа тисячоліть, коли загострився конфлікт нових соціальних норм і традиційних суспільних цінностей. Зокрема, певні цінності постмодерну, пов'язані із «деконструкцією», тобто максимальною індивідуалізацією та розпорошенням суспільної солідарності, створюють ціннісні соціокультурні бар'єри на шляху європейської інтеграції. Наприклад, легалізація евтаназії, одностатевих шлюбів, що наполегливо відстоюється лібералами з позицій прав людини, ставить перед європейською елітою проблему непростого морального вибору. Від його результату не меншою мірою, ніж від ефективності економічних заходів, які країни – члени Євросоюзу намагаються впроваджувати в процесі подолання глобальної фінансово-економічної кризи, що загострилася восени 2008 р., залежатиме історична оцінка адекватної відповіді європейських еліт на виклик сучасності. Причому цей стратегічний вибір повсякденно у своїй практичній діяльності свідомо або несвідомо здійснюють як палкі прихильники, так і опоненти об'єднаної Європи.

Починаючи від часів британського історика Т. Карлейля історичний процес індивідуалізується, пов'язується із діяльністю конкретних історичних особистостей. Однак успіхи європейської інтеграції, починаючи з другої половини XX ст., більше пов'язані з колективними зусиллями представників усього політичного класу країн Європи. З цієї точки зору не менш важливо враховувати й напрацювання, які стосуються ролі в об'єднанні Європи різних соціальних груп, як у Вільфредо Парето (еліт) або у Карла Маркса (класів). Також слід пам'ятати про

те, що існує явище «гіперболізації» особистості, коли посада, яку обіймає певний політик, надає їй не властиву для формальних функцій значущість. Існує і явище небезпечної дискредитації влади, коли вона опиняється у руках владоможця, не здатного розпоряджатися нею не лише у власних інтересах, а й у суспільних. Зрештою, будь-який політик є не лише тим, що він думає про себе, а й тим, що про нього думають інші, та ким він є насправді.

Проблеми кризи механізмів представницької демократії, які були засвідчені самим фактом провалу ратифікації у травні–червні 2005 р. першої спільної конституції Європейського Союзу (підписаної 29 жовтня 2004 р. в Афінах), актуалізують питання максимального наближення влади ЄС до громадян. Своєю чергою громадяни гостро ставлять питання, чи є в сучасній Європі політичні лідери, готові брати на себе відповідальність не лише за наявну ситуацію, а й за утворення сенсу досягнення стратегічної мети? Адже далекоглядних у процесі прийняття рішень та розважливих лідерів ніхто не може замінити. Тому, наприклад, Шарль де Голль міг дозволити собі заявити: «Я не продажна дівка, аби всім подобатися» [11, с. 88]. Натомість політики доби постмодерну більше уваги приділяють своєму іміджеві, ніж конкретним успіхам у діяльності.

У 1995 р. була опублікована книга американського соціолога Кристофера Леша «Повстання еліт та зрада демократії», присвячена саме цій проблемі. Зокрема, автор звертав увагу на те, що суть «меритократичного успіху» полягає у спробі втекти від спільної історичної долі з рештою народу. Врешті віртуальна соціальна мобільність не змінює сутності влади, а лише допомагає її зміцнити владним статусом за особисті заслуги. Проте нині еліти визнають небагато зобов'язань перед тими спільнотами, керівну роль у яких вони офіційно проголошують. «Міжнародна мова грошей кричить гучніше за місцеві діалекти» [4, с. 41]. Правда, ринкова механіка не заліковує прогалини тканини соціальної довіри, які з'явились внаслідок краху солідарності, яка від часів Великої французької революції була незаперечною європейською цінністю та рушійною силою процесу європейської інтеграції.

Розмірковуючи над цими проблемами, голова Європейської комісії (з вересня 1999-го по листопад 2004 р.) Романо Проді наголошував, що сучасність потребує зовсім інших політиків, «менше пов'язаних з негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і цілі групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; відкритіших до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [6, с. 8]. Цієї ж думки дотримується Юрген Хабермас, гірка констатація якого «Ах, Європа» (так промовисто називається його нова книга, що побачила світ у 2008 р.) багато в чому звернена саме на адресу нинішніх політичних еліт європейських держав. Активний прибічник і теоретик руху до європейського

єднання цілком справедливо визнає, що «політичний Союз був сформований через голови населення і до цього дня залишається проектом еліт – і функціонує він в умовах демократичного дефіциту, що пояснюється внутрішньоурядовим за своєю суттю і бюрократичним характером законодавства». Він дорікає урядам та елітам європейських країн тим, що у них немає бажання скільки-небудь глибоко і послідовно осмислювати долі ЄС, майбутнього Європи і всього світу. За ширмою офіційної політики, наголошує Хабермас, «євроскептики» й прибічники інтеграції блокують зусилля одне одного. Не ліпша ситуація, вважає філософ, і з розбіжностями, що стосуються політики нових членів Євросоюзу [5, с. 27].

Звичайно, історію європейської інтеграції неможливо розглядати без урахування ментальності політичних діячів, які впливають на її розвиток. За рольовим критерієм їх можна типологізувати на адаптерів, ініціаторів (які, як правило, мають вагомий політичний досвід та життєву мудрість), прозелітів, пропагандистів, дистриб'юторів. Зрештою, чинні політики обстоюють свої ідеї, інтереси. Водночас, паралельно зміцнюється влада апарату бюрократії, яка стає бездушною технократією, дуже далекою від ідеальної моделі бюрократії, розглянутої Максом Вебером. Через це європейські скептики лякають «брюссельською європейською бюрократією» дітей іще в колисці.

Втім, сучасний курс європейської інтеграції є своєрідним середньозваженим показником компромісу між професійними політиками та не менш професійними європейськими бюрократами, які, на відміну від перших, не залежать від ротації за наслідками чергових виборів. За цих обставин дуже важко вирізняти те, що політик зробив нового, порівняно зі своїми попередниками.

Допомогти у цьому можуть справді епохальні історичні події. 1 травня 2004 р. з розширенням Європейського Союзу до 25 країн-членів нова європейська політична еліта взяла у свої руки справу подальшого прогресу європейської інтеграції. Незабаром, 1 січня 2007 р., членами Європейського Союзу стали Болгарія та Румунія, довівши число країн об'єднаної Європи до 27. На черзі – інші балканські країни. Таким чином, об'єднана Європа зробила марш-кидок на проблемні Балкани. Ще більшою стала соціально-економічна та соціокультурна різноманітність, яка «інтегрується» у форматі Євросоюзу.

Це дає привід згадати про символічний історичний епізод, який стався у 1797 році. Тоді Наполеон Бонапарт, який щойно захопив більшу частину території Італії, запропонував зразковій і найдавнішій європейській республіці Сан-Маріно збільшитись за рахунок сусідніх територій. Тодішній капітан-регент Сан-Маріно Антоніо Онофрі відповів одному з предтеч процесу європейської інтеграції Наполеону, що «лише чесна бідність дає змогу Сан-Маріно сподіватися зберегти свободу та незалежність» [10, с. 11]. В умовах глобалізації така логіка вже не діє. Власне процес європейської інтеграції стає відповіддю більшості країн Європи на посилення конкурентної боротьби та на нові шанси

й ризики, які перманентно виникають на міжнародній арені. Правда, існує і така точка зору, висловлена фінським істориком П. Кальвокоссі. що «незалежно від того, де пройдуть кордони Європейського Союзу, він є регіональною структурою і ніколи не перетвориться на глобальну» [3, с. 18].

В умовах глобального поширення різноманітних цінностей західної цивілізації її адептам здається, що радикально налаштовані прихильники ісламу не лише намагаються законсервувати мусульманський світ у середовищі середньовічних цінностей, а й пробують нав'язати їх «аморальному» західному світові. Тому, на думку західних спеціалістів із боротьби проти тероризму, релігійний обов'язок змушує ісламістів знищувати невірних. Внаслідок цього ключовим моментом нейтралізації цієї тенденції вважається демократична «перебудова» ісламу. У сучасних умовах напруженого міжцивілізаційного діалогу існує унікальна можливість для поступової інтеграції мусульманської Туреччини, яка завдяки зусиллям К. Ататюрка та його політичних нащадків перетворилась на зразок «ісламської демократичної держави», до ексклюзивного християнського клубу, яким, на думку багатьох, є Європейський Союз [11, с. 47].

Отже, розширеному Європейському Союзу передусім потрібна стабільність. Вона багато в чому залежить від дієвості структур ЄС. Зазначимо, що 29 червня 2004 р. на надзвичайному саміті Європейського Союзу глави на той час ще 25 країн-членів обрали компромісну фігуру на посаду Голови виконавчого органу ЄС – Європейської комісії. Отже, наступником голови Європейської комісії Романо Проді, який забезпечив найбільше в історії європейської інтеграції розширення ЄС, став колишній португальський прем'єр-міністр, на той час 48-річний батько трьох дітей, католик Жозе Мануель Дурао Баррозу. Він навчався в США, що має суттєве значення для дієвості трансатлантичного діалогу. За свою політичну біографію Ж. Баррозу пройшов шлях від крайнього лівого політичного спектра до правоцентристського. Ставши прем'єр-міністром Португалії у 2002 р., він зумів мобілізувати політично різнобарвну урядову коаліцію з метою проведення непопулярних економічних реформ. Саме це, на думку європейських правоцентристів, потрібно розширеному Європейському Союзу. Жозе Баррозу наголосив, що метою його діяльності на новій посаді є підвищення статусу Європейської комісії як наддержавного органу виконавчої влади єдиної Європи.

Також слід зазначити, що Ж. Баррозу як португальський прем'єр-міністр доклав помітних зусиль для розвитку відносин з Україною. Зокрема, в лютому 2003 р. було підписано Угоду про трудову міграцію. Однак на посаді голови Європейської комісії у відносинах з Україною Ж. Баррозу був зобов'язаний керуватися спільною позицією країн ЄС.

Нагадаємо, що Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (тоді ще 12 країн-членів) була підписана в червні 1994 р. Тоді на хвилі українського європейського романтизму здавалось, що

Україна не набагато відстане від відмінників-абітурієнтів з інших країн Центральної Європи у просуванні до асоційованого та повноправного членства в ЄС. Але з'ясувалось, що у наступні роки Україна мусила би більш відповідально підходити до виконання положень зазначеної Угоди. Настав час прагматичної європейської політики України в процесі наближення до «копенгагенських критеріїв» (1993 р.) членства в ЄС. Зокрема, стає все очевидніше, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сферах не може бути забезпечено тільки зусиллями української влади. Входження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників як масового суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна європейська належність українців.

Крім того, відкритим залишається досить риторичне питання, чи потрібна Європейському Союзу інтегрована Росія. За президентства В. Путіна розпочалась реалізація низки важливих європейсько-російських проектів, зокрема, щодо створення спільного простру безпеки, енергетики, транспорту, науки та культури. Зазначена тенденція зберігається і впродовж першого терміну президентства Д. Медвєдєва. Стабільні відносини з Російською Федерацією необхідні ЄС для балансування американського та китайського геостратегічних впливів. З огляду на цей факт, Євросоюз не бажає інтегрувати Україну ціною погіршення відносин із Росією.

Водночас не можна не зазначити, що європейська інтеграція стала в Україні популярною національною думкою, а не ідеєю, яку можна швидко реалізувати на практиці. Адже варіант прискореного приєднання до ЄС України був би руйнівним для самого Європейського Союзу. Поки що зрозуміло одне, що попереду в України складні європейські будні, адже ЄС – не рай на землі і задаром ЄС нічого не дає.

Поки що в кулуарах європейських інституцій обговорюються питання наступного «балканського розширення» ЄС. Початок йому у 2007 р. поклали Болгарія та Румунія. Наприкінці 2004 р. Європейський Союз вирішував питання, чи розпочинати переговори щодо вступу Туреччини. Ця країна вже сорок років має статус асоційованого члена. З 2000 р. діє зона вільної торгівлі між ЄС та Туреччиною. Водночас європейська еліта не має чіткої позиції щодо перспективи вступу Туреччини. Адже цей крок може стати не просто черговим етапом розширення найбільшого в світі інтеграційного угруповання, а справжньою «цивілізаційною революцією». Звичайно, для більшості західноєвропейських країн турки вже не є екзотикою. В тій же Німеччині вони становлять найчисельнішу етнічну меншину. Колишній канцлер ФРН

Г. Коль навіть має невістку турчанку [13, с. 114]. До речі, після цього він уже не ставить питання щодо того, чи потрібно ЄС, прийнявши Туреччину, отримати спільний кордон із Іраком. Адже у разі вступу Туреччини Європейський Союз безпосередньо межуватиме з бурхливим Близьким Сходом. США розраховують, що завдяки цьому процес «демократизації» цього регіону просуватиметься значно швидше.

Але праві консервативні політичні сили в країнах ЄС виступають проти членства Туреччини, за збереження суто християнської Європи. Суттєвий вплив на європейську громадську думку також чинить уявлення про мусульман як «ісламських фундаменталістів», які ведуть збройну терористичну боротьбу проти західних ліберальних цінностей. З іншого боку, турецький уряд впродовж останнього десятиріччя неухильно проводив поступові реформи, спрямовані на зміцнення світського політичного режиму. Його головним гарантом досі виступає турецька армія. Водночас саме ця військова опора турецької демократії помітно шокує європейських лібералів. Крім того, є проблема адаптації ісламської Туреччини до правових норм ЄС. Адже Туреччина з її 70-мільйонним населенням, котре, так би мовити, підсвідомо живе за звичаєвим мусульманським правом шаріатом, відповідно до правових норм і квот ЄС матиме другу після ФРН кількість голосів у структурах ЄС. Але це навряд чи влаштовуватиме менші за кількістю населення країни – члени ЄС. Зокрема, Туреччина не погоджується на створення національно-державної автономії курдів. Країна не готова до критеріїв членства в ЄС із суто економічних причин. До цього не готовий і Європейський Союз, адже після прийому до ЄС нових країн-членів майже всі його ресурси спрямовані на зближення за рівнем розвитку цих країн з країнами «старої» Європи. Переговори про вступ Туреччини до ЄС офіційно розпочалися у квітні 2005 р., але вірогідно ця ісламська країна вступить до ЄС не раніше, ніж у 2015 році. Врешті, з приводу таких часових термінів на Сході є гарна байка: коли Ходжа Насреддін пообіцяв султану за десять років навчити віслюка розмовляти, він думав, що за цей час помре віслюк або султан.

Після формального завершення процесу розширення Європейського Союзу у 2004–2007 рр. справді настав новий етап політичної історії цього інтеграційного об'єднання. Внаслідок складного компромісу 27-ми держав-членів були погоджені кандидатури на посади комісарів виконавчого органу ЄС – Європейської комісії. Процедура затвердження цього вищого органу виконавчої влади передбачає голосування депутатів Європейського парламенту за всіх членів комісії, тобто без права заперечення когось персонально. Але кожен претендент на посаду європейського комісара має пройти співбесіду у профільних комітетах Європейського парламенту. Саме на цьому етапі, наприклад, з'ясувалось, що італійський кандидат на посаду європейського комісара з питань юстиції Рокко Бутільйоне, виступаючи з ортодоксальних католицьких позицій, заперечує одностатеві шлюби. Останні є фетишем для європейських демократів. Його кандидатуру було відкинуто.

У пошуку компромісу пропонувалась ідея перерозподілу повноважень між наявними членами Європейської комісії. Голова Європейської комісії Ж. Баррозу, своєю чергою, намагався переконати європейських парламентарів у тому, що «Європі не потрібні релігійні війни». З огляду на цю перспективу цікаво, як, наприклад, до легалізації шлюбів сексуальних меншин поставиться кандидат на вступ до ЄС мусульманська Туреччина. Адже на думку колишнього німецького міністра закордонних справ Й. Фішера, саме наближення цієї ісламської країни до спільних європейських цінностей стане днем перемоги у війні проти міжнародного тероризму [12, с. 84].

Зрештою, «європейська інтеграція покликана... розвинути нову політичну й інтеграційну модель, яка дозволила б європейському континенту повернути собі центральну роль у мирному управлінні світовими справами» [2, с. 7]. Це не так і просто, адже лише на переклад офіційних документів ЄС для 27 країн-членів щорічно треба сплачувати за послуги перекладачам 800 млн євро [14, с. 32]. Зазначимо тільки, що ці послуги розраховувалися ще до настання глобальної фінансово-економічної кризи. Тож з огляду на інфляцію на пошук мовного порозуміння Євросоюзу потрібно не менше мільярда євро.

Разом з тим європейська інтеграція залишається процесом, який є рівнодіючою одночасної взаємодії процесів «згори» та «знизу». У зв'язку з цим найактуальнішою лишатиметься проблема формування транснаціональних європейських еліт [13, с. 87]. Німецький політолог М. Хартманн зазначає, що «Європа залишається проектом еліт» [12, с. 7].

Втім, «кінцева» мета європейської інтеграції досі чітко не визначена: все ще триває конкурентна боротьба між різними підходами до тлумачення історичного минулого та майбутнього Європи. Однак прагматична європейська еліта послуговується настановою французького соціолога П. Бурдьє, який зазначав, що «справжня політична дія полягає в тому, аби користуватись знанням про ймовірне заради збільшення шансів можливого» [1, с. 109]. У середньотерміновій перспективі Європейський Союз намагається залишити всі опції відкритими. Зберегти такий курс непросто в умовах фактичної зміни поколінь європейської еліти.

По суті нині при владі в ЄС зберігається післявоєнне покоління європейської еліти. Слід мати на увазі, що внаслідок збільшення тривалості життя в країнах Євросоюзу, уповільнюється ротація європейської політичної еліти. Правда, вже за результатами виборів Європейського парламенту влітку 2009 р. до влади прийшла здебільшого нова вікова когорта, покоління 50-60-х рр. XX ст., яке зростало вже за умов створення Європейського Економічного Співтовариства. Головне, аби, говорячи словами Р. Проді, європейці не втрачали єдність, здобуту такою високою ціною, аби новим поколінням європейців більше не доводилось знову «шукати ту єдність, яку втратили після занепаду імперії Карла Великого і відтоді ніяк не могли віднайти» [6, с. 37].

Оптимізм щодо перспективи європейської інтеграції дає Декларація Р. Шумана (9 травня 1950 р.), яка зазначала: «Європа не буде створена одномоментно. Вона буде побудована завдяки конкретним досягненням, які спочатку створять солідарність де-факто» [8, с. 325]. Причому в цьому процесі окремий політик може підпорядкувати собі політичні обставини, лише якщо його особисті амбіції збігаються із цілями історії.

У цьому контексті виникає закономірне запитання: коли в Україні з'являться чесні політики та відповідальні державні діячі європейського ґатунку? Вірогідно, вже у перший день чергової виборчої кампанії. Але, якщо серйозно, то проблема європейської якості української еліти становить суттєву перешкоду на шляху європейської інтеграції України. Переважно периферійна, маргінальна ментальність української еліти зумовлює тривале перебування нашої держави між Європою та Євразією. Хоча таке геостратегічне становище є найбільш небезпечним для територіальної цілісності України в умовах глобалізації. Мабуть, українській політичній еліті треба прислухатися до думки відомого німецького діяча – Егона Бара, архітектора східної політики Віллі Брандта, який у вступі до нещодавно виданої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія» застерігає: «В сучасному проміжному статусі Україні навряд чи вдасться самостійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10-15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або – коли не номінально, то де-факто – знову зіллється в союзі з Росією» [9].

Водночас приєднання України до об'єднаної Європи або до Євразії спроможне серйозно змінити баланс сил та інтересів у всій системі міжнародних відносин. Це усвідомлює європейська еліта. На превеликий жаль, цього не можна сказати про український істеблішмент, оскільки «елітою» назвати його не можна. Які історичні катаклізми ще потрібно пережити Україні, аби вона нарешті чи не вперше отримала владоможців, готових насправді працювати не словом, а ділом? Зрештою, разом із Україною Європейський Союз має перспективу залишити Європу «європейською». Історія такий шанс дає, але не може його гарантувати. Заради цього європейський вибір України має нарешті стати свідомим вибором кожного її громадянина.

На тлі серйозних проблем і суперечностей всередині Євросоюзу 1 березня 2010 року щойно обраний Президент України Віктор Янукович свій перший закордонний візит здійснив до Брюсселя. Такий дипломатичний крок не був сенсаційним, оскільки у ході передвиборчої кампанії він неодноразово наголошував на прагматичних кроках, спрямованих на європейську інтеграцію України. Зрештою, налагодження робочого діалогу з європейською бюрократією є принципово важливим для кращого розуміння сторонами намірів одна одної. Чиновників Європейського Союзу насамперед тішить визнання українськими колегами цінності для України реального проведення реформ в усіх сферах життя.

З огляду на це, Євросоюз нічим не ризикував, коли 25 лютого 2010 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію, яка надає формальне право Україні звертатися з заявкою про вступ до ЄС. Але ця авансова пропозиція поки що не підтримується головним виконавчим органом влади Євросоюзу – Європейської радою. Напевно і європейські парламентарі очікуватимуть, наскільки можливим буде розблокувати процес реформ в Україні.

Адже поглиблення економічних проблем України може ще більше погіршити загальну європейську економічну кон'юнктуру. Але на переговорах щодо підготовки угоди про створення зони вільної торгівлі з Україною Євросоюз не має наміру автоматично відкривати свій ринок для українських товарів, якщо вони не відповідатимуть його вимогам. Це означає, що Україні доведеться проводити болісні структурні реформи, пов'язані з підвищенням продуктивності праці та зменшенням енергоспоживання на одиницю виробленого товару. Лише в разі вирішення цих стратегічних задач економіка України може виявитися конкурентоспроможною на спільному ринку Євросоюзу.

Важливою темою переговорів у Брюсселі стала також енергетична геополітика. Майже рік тому Україна та Євросоюз підписали меморандум про участь ЄС у процесі модернізації української газотранспортної системи. Однак за умов української внутрішньополітичної нестабільності вона так і залишилися декларацією. До реалізації конкретних проектів, спрямованих на модернізацію української газотранспортної системи, справа поки що не дійшла. Але об'єктивно Україна залишається головною транзитною країною для постачання газу в Європу. Проте європейське бачення енергетичної безпеки передбачає розширення джерел постачання газу й нафти до спільного європейського ринку.

Тому Євросоюз залишається зацікавленим у безпосередній реалізації положень Європейської енергетичної хартії, тобто допуску його капіталу та експертів до експлуатації газо- та нафтопроводів. Отже, Україні слід насамперед шукати внутрішньополітичний консенсус щодо визначення своєї енергетичної стратегії на середньотермінову перспективу, поки до завершення побудови обхідних газопроводів «Північний потік», «Південний потік», зрештою «Набукко» (йдеться про період 2016–2017 років) вона зберігає статус головного партнера Євросоюзу та Росії в цій справі.

Визнаючи важливість енергетичної складової стабільного економічного розвитку, Німеччина звертає увагу на трансатлантичні відносини. Зокрема, Євросоюз був шокований рекордним обсягом бюджетного дефіциту США 2010 р., який перевищив 1,5 трильйона доларів, тобто на сьогодні становить майже чверть валового внутрішнього продукту всіх 27 країн-членів Європейського Союзу. Однак ще неприємішним сюрпризом для європейців стала відмова американського президента Барака Обами від участі у раніше запланованому на травень 2010 р. євроатлантичному саміті у Мадриді. Це фактично означає, що

США не готові погоджувати з Євросоюзом спільні зусилля зі скорочення бюджетних дефіцитів та виведення світової економіки на нову траєкторію зростання.

Натомість представники Європейського Союзу 9 лютого 2010 р. у Брюсселі обговорювали стратегію розвитку своєї економіки до 2020 року. Причому відмінність європейської позиції від американської була разючою, насамперед у методах подолання бюджетних дефіцитів. До брюссельської зустрічі експерти наголошували, що вантаж соціальних проблем потужно тисне на курс і стабільність спільної європейської грошової одиниці євро. Тому було рекомендовано не просто тугіше затягнути паски, а й радикально переглянути обсяги державних соціальних зобов'язань.

Звичайно, ситуація зі станом національних економік у найбагатших та найбідніших країнах Євросоюзу є різною. Наприклад, Литва терміново шукає кредитної допомоги США. Попереджувальні страйки відбувалися у Болгарії, Німеччині та Румунії. Натомість парламент Португалії уже ухвалив драконівські заходи зі скорочення бюджетних витрат. Це стало аргументом для Європейської комісії, яка зажадала від Греції аналогічних зусиль. Німеччина висловила готовність підтримати грецьку економіку. Однак у самій Німеччині йдуть дебати щодо бажання уряду купити в Швейцарії вкрадену в банках таємну інформацію про німецьких вкладників, які у цій альпійській державі уникають податків.

15 вересня 2010 року виповнилося два роки з часу банкрутства американського банку «Леман бразерс», який започаткував нинішню світову економічну кризу. Фінансова хвиля банківських банкрутств після цього прокотилася світом, поставивши бідні та багаті країни перед загрозою краху виробництва та серйозними соціальними проблемами. Впродовж осені 2008 року й усього 2009 року уряди багатьох країн світу намагалися новими фінансовими вливаннями стимулювати економічний розвиток. Але, як і у разі інфаркту, штучними стимуляторами змусити хворе серце нормально працювати дуже складно.

Сьогодні економісти Міжнародного валютного фонду зазначають, що американська економіка потребує нових стимулів для розвитку. Причому серйозне занепокоєння викликає той факт, що США та Євросоюз сповідують різні антикризові підходи. Сполучені Штати за президентства Барака Обами активно збільшують дефіцит державного бюджету, стимулюючи виробничий сектор.

Натомість Європейський центральний банк, рятуючи курс спільної європейської грошової одиниці, змушує національні уряди країн Євросоюзу, навпаки, скорочувати дефіцити бюджетів та боротися з державними боргами. Посилення соціально-політичної напруги у багатьох країнах світу також є додатковим сигналом щодо економічних негараздів.

Експерти очікують на другу хвилю кризи, яка за своїми руйнівними наслідками може виявитися ще небезпечнішою, ніж перша. Передумови

для цього складалися впродовж 2010 року. Величезні фінансові ресурси, які були спрямовані урядами провідних країн світу на порятунок найбільших банків, прямі капіталовкладення у виробництво лише забезпечили пом'якшення кризи. Але її причини не були подолані. Головна з них стосується вичерпаності можливостей розвитку світової економіки на наявній ресурсній та технологічній базі.

Світова економіка справді стала глобальною, але цій реальності явно не відповідає існуючий ступінь координації дій національних урядів та транснаціональних корпорацій. Більшість капітанів світової економіки все ще переконана у можливості індивідуального комфортного порятунку. Але, сидячи в одному човні, який має пробоїну, пасажирам з квитками різного класу треба не витрачати енергію на боротьбу за індивідуальні порятункові засоби порятунку, а спробувати закрити цю діру.

Утім, дедалі гострішими стають демографічні дисбаланси між бідними та й багатими країнами, які також вносять свою вагому лепту у розвиток кризи. Розвинуті західні країни залишаються у складному демографічному становищі. Намагання урядів Франції та Німеччини скоротити соціальні видатки за рахунок збільшення пенсійного віку наштовхнулися на серйозний спротив профспілок.

Нікуди не ділася ще одна причина кризи, яка пов'язана із нівелюванням бізнесової моралі та етики у гонитві за надприбутками. За час, який минув з початку кризи, не було завершено реформування правил роботи світових фінансових ринків. Внаслідок цього спекулятивний капітал, як ракова пухлина, загрожує виробничим секторам економіки, провокуючи дефіцит кредитних ресурсів.

Водночас жорстка криза скоротила в економічно слаборозвинених країнах попит на високотехнологічні товари виробництва розвинутих країн. І не в останню чергу причиною песимістичних очікувань стало аномальне літо 2010 року. Сільськогосподарський сектор вже був розбалансований спробами використання продуктів харчування у вигляді біологічного палива. Внаслідок цього скоротилися площі посівів багатьох сільськогосподарських харчових культур. Додатковим негативним фактором стала посуха, яка останніми місяцями панувала у багатьох країнах світу та знищила врожаї. Зрозуміло, що ці негативні тенденції непокоять не лише громадськість, а й світовий істеблішмент. Очікувалося прийняття рішення щодо недоречності надто оптимістичних сценаріїв та згортання антикризових програм.

Верховний представник Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої політики та безпеки баронеса Катрін Ештон також закликала орієнтуватися на ефективність міжнародної діяльності Євросоюзу у багатьох регіонах. Заради цього планується посилити координацію у роботі політичної розвідки національних спецслужб та започаткувати власну політичну розвідку Євросоюзу. Водночас, спираючись на положення Лісабонського договору, пропонується покращити процес погодження національних зовнішньополітичних позицій

країн – членів Євросоюзу. Досвід роботи на цьому напрямку попередника Ештон Хав'єра Солани засвідчив, що саме ця традиційна сфера пріоритетності національних інтересів становитиме найбільше проблем у процесі формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки Євросоюзу.

Водночас Катрін Ештон довелося витримати й критику на свою адресу. Зокрема, відповідаючи на закид щодо нездійсненого візиту на Гаїті, вона зажадала власного літака, аби оперативніше вирішувати завдання. Втім, опоненти відразу зазначили, що в такому разі власний літак за «статусом» доведеться організувати президенту Європейської ради Герману ван Ромпею та голові Європейської комісії Жозе Мануелю Баррозу. Отже, доведеться знову залізти до кишені платників податків, які за часів світової економічної кризи дуже критично ставляться до діяльності «брюссельської бюрократії». Тим паче, що черговий привід для роздратування дає пропозиція працевлаштувати у штаті апарату Верховного представника Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки близько шести тисяч співробітників.

Однак така пропозиція обґрунтовується масштабом задач, які постають перед Євросоюзом. Серед цих пріоритетів Катрін Ештон назвала вимогу від США скасувати візовий режим для громадян усіх 27 країн – членів Євросоюзу. Серед актуальних проблем на пріоритетному місці залишаються переговори щодо можливості створення Європейського валютного фонду як інструменту подолання фінансових криз у зоні євро.

Отже, Європейський Союз отримав власну дипломатичну службу. Вже найближчим часом стане зрозуміло, наскільки її професійні зусилля відповідатимуть потребам забезпечення ефективного функціонування Євросоюзу на міжнародній арені та запровадженню європейських демократичних цінностей.

У багатьох західноєвропейських країнах стрімко збільшується чисельність мусульманської громади. З одного боку, цей процес відбувається за рахунок прибуття нових хвиль емігрантів, а з другого, завдяки збереженню високого рівня народжуваності. Однак внаслідок цього помітно поглиблюється культурний розкол між християнською та мусульманською громадами. Найбільш гострих форм ця тенденція набула спочатку у Нідерландах. У цій країні ліберальних свобод пуританство мусульман дедалі частіше дратує громадян. Цим пояснюють посилення позицій ксенофобських праворадикальних партій, які наполягають на обмеженні еміграції з мусульманських країн до Нідерландів.

Ще більші проблеми з порозумінням між християнською та мусульманською громадами виникли у Франції, де мусульман найбільше у Європі. Досі за обмеження у праві демонстрації культурних відмінностей з боку мусульманської громади виступав ультраправий «Національний фронт Франції», але після погромів, які безробітна мусульманська молодь декілька років поспіль вчиняла у передмістях Парижа,

жорсткішу позицію зайняв і французький президент Ніколя Саркозі. Він вважає, що носіння жінками головних уборів, які приховують обличчя, не лише є загрозою безпеці, а й суперечить французьким цінностям свободи, рівності й братерства.

19 травня 2010 року французький парламент розглянув проект закону про заборону носіння хіджабу та нікабу у публічних місцях. За порушення цього правила передбачено штраф у 150 євро. Своєю чергою особам, які примушують носити зазначені головні убори, загрожує до двох років виправних робіт. Правда, мусульманські інтелектуали зазначають, що європейські жінки також іноді ходять у досить щільних вуалях. Тому пропонується обходити нові норми шляхом заміни хіджабів вуалями. Однак такого простого вирішення суперечки навряд можна очікувати.

На розгляд Європейського парламенту винесено питання про заборону хіджабу в масштабі всього Євросоюзу. Однак проти цього виступили європейські правозахисні організації. Отже, до компромісу у вирішенні питання права мусульманок демонструвати свої релігійні переконання у публічних місцях в секуляризованих європейських суспільствах ще далеко. Гостроти полеміці додають і вимоги мусульманських громад зняти хрести й розп'яття зі стін у державних школах. Зазначені обговорення безпосередньо впливають на перебіг переговорів про вступ Туреччини до Європейського Союзу. Тому за «простим» питанням закриття жіночих облич приховується вже не лише велика політика, а й стратегія розвитку європейської інтеграції.

Досить важко вона формується й на східноєвропейському напрямку діяльності Європейського Союзу. 24 травня 2010 року у польському курортному містечку Сопоті відбулася неформальна зустріч представників міністерств закордонних справ країн – учасниць програми «Східного партнерства» та Європейського Союзу. Обговорювалися питання умов реалізації спільних програм співробітництва. Ініціатива «Східного партнерства» була урочисто започаткована у травні 2009 року в Празі. Тоді її учасниками стали Європейський Союз, Білорусь, Україна, Молдова, Вірменія, Грузія та Азербайджан. Географія представлених країн зробила цю форму співпраці фактично балтійсько-чорноморською політикою Євросоюзу.

Попри серйозні фінансові проблеми, Європейський Союз зберігає досягнутий рівень фінансування спільних програм у форматі «Східного партнерства». Водночас політичні обставини змусять провести певну диференціацію країн-учасниць, адже вони є надто різні не лише за обсягами економіки, політичним впливом, а й за європейськими інтеграційними амбіціями. Наприклад, із країн групи ГУАМ Азербайджан більше орієнтований на співпрацю з ісламськими країнами, насамперед Туреччиною. Однак у Баку вітають невизнання Євросоюзом незалежності Нагірного Карабаху та заперечення зв'язку між карабаським та косовським питаннями. Молдова й Грузія нині переживають період гострої внутрішньополітичної боротьби за владу між різними

політичними силами. Це обмежує потенціал партнерства. Вичікувальну позицію Євросоюз займає щодо Білорусі, на активізації співпраці з якою наполягає Україна.

Своєю чергою Україна очікує від відносин з Євросоюзом набагато більше, ніж всі інші учасники програми «Східного партнерства». На порядку денному залишаються переговори щодо Угоди про асоціацію і створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом. Сопотська зустріч підтвердила готовність Європейського Союзу сприяти реформуванню енергетичного ринку України. Євросоюз вітав початок реальної демаркації державного кордону України з Росією, що створює передумови для більш плідних переговорів про запровадження безвізового режиму для громадян України в Шенгенському просторі. Загалом у Сопоті було зроблено черговий крок до організації відносин Євросоюзу з його східними сусідами. Причому Україна переконливо показала, що не заперечуючи участі у такому форматі відносин, вона готова до якісно нового етапу взаємодії з Євросоюзом й у двосторонньому форматі. Звичайно, реалізувати потенціал такої співпраці буде можливо за умов подолання Україною та Євросоюзом негативних наслідків світової економічної кризи та послідовного дотримання Україною європейських правових норм та соціальних стандартів.

За цих умов точиться запекла боротьба за кращі конкурентні можливості у новій глобальній економіці, яка відродиться після кризи. Провідні світові гравці намагаються активно працювати ліктями в ситуації загострення конкуренції. Причому спільна європейська грошова одиниця залишається під тиском тягаря великих бюджетних дефіцитів у таких країнах, як Греція, Італія, Іспанія та Португалія. Попри це, поки що не переглядаються плани розширення зони євро. 1 січня 2011 року до євро приєдналася Естонія. Це дає підстави для обережного реалістичного оптимізму щодо подальшого розвитку процесу європейської інтеграції.

Загалом процес європейської інтеграції зустрів завершення першого десятиріччя XXI століття у складних умовах. Внутрішні проблеми, пов'язані із суперечливими спробами побудови федеративних «Сполучених Штатів Європи», наштовхнулися на запеклий спротив європейських скептиків. Результатом став провал процесу ратифікації першої спільної Конституції Європейського Союзу. Спроба подолати політично-правову кризу ЄС після цього наштовхнулася на протиріччя між країнами «старої» та «нової» Європи. Дванадцять нових держав-членів, які увійшли до об'єднаної Європи 1 травня 2004 р. та 1 січня 2007 р., сподівалися на пріоритетність уваги Євросоюзу до своїх потреб. Вони вважали, що основні ресурси мають бути кинуті на наближення їхніх соціальних стандартів до рівня «старих» країн Євросоюзу. Натомість Франція та ФРН переконували у доцільності завершення процесу федералізації Європи. Однак національні держави нових країн – членів ЄС ще не досягли етапу постнаціонального «багатокультурного» розвитку. Тому тут домінували скептичні ідеї щодо поглиблення

європейської інтеграції. Діаметральне розуміння стратегічної мети Євросоюзу 27-ма державами-членами ускладнило процес підготовки компромісного варіанта «основного договору», який мав вивести інституції ЄС зі стану правової кризи після провалу Конституції.

13 грудня 2007 р. у Лісабоні було підписано «Договір реформ». Основними його новаціями вважають запровадження нових посад - президента Європейської ради та верховного представника Євросоюзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики. Водночас Лісабонський договір передбачає розширення сфер застосування принципу прийняття рішень більшістю голосів відповідно до формули «подвійної більшості», тобто більшістю голосів від більшості країн із найбільшою кількістю населення. Завдяки цьому вдалося досягти бажаного компромісу, коли великі держави ЄС здобули визнання своєї провідної ролі у формуванні політики Євросоюзу, взамін менш населені країни ЄС фактично дістали колективне право вето, якщо вони консолідовано голосуватимуть.

Процес ратифікації Лісабонського договору збігся у часі із гострою першою фазою світової економічної кризи. Саме її виклики радикально змінили позицію непоступливих ірландців, які доти на референдумах регулярно провалювали ратифікацію договорів, спрямованих на поглиблення інтеграції. Ірландці останніми підтримали Лісабонський договір, який 1 грудня 2009 р. набув чинності.

У грудні 2009 р. першим президентом Європейської ради терміном на два роки з правом обрання главами держав ЄС ще на один дворічний термін став колишній бельгійський прем'єр-міністр Герман ван Ромпель. Хоча претендентами на це крісло були харизматичні політики, такі, як колишній британський прем'єр-міністр Тоні Блер або іспанський прем'єр-міністр Філіпе Гонсалес, однак глави держав Євросоюзу були переконані, що президентом Європейської ради має бути не харизматик із власними амбіціями, а прагматик-бюрократ, здатний робити неможливе в процесі пошуку компромісів. Тут спрацювала й інша логіка. Адже Герман ван Ромпель спромігся досягнути компромісу навіть між конфліктуючими бельгійськими валлонськими та фламандськими політиками. Небезпідставно очікували, що цей «миротворчий» досвід йому дуже знадобиться на новій посаді. Крім того, Г. ван Ромпель не збирався бути «імператором Європи». Він бачив виконання своїх обов'язків винятково у рамках функціональних обов'язків, окреслених Лісабонським договором без перетягування повноважень інших органів влади Євросоюзу.

Першим «неформальним» міністром закордонних справ Євросоюзу стала британська баронеса Катрін Ештон. Її призначення було не лише «компенсацією» Лондону за необрання Тоні Блера на посаду президента Європейської ради, а й результатом чергового компромісу. Адже Франція, ФРН та нові держави-члени ЄС хотіли бачити на цій посаді «свою людину». Отже, Катрін Ештон була покликана забезпечити безперебійну роботу механізму погоджень спільної зовнішньої та

безпекової політики Євросоюзу. Ця справа, як довела світова економічна криза, є непростою. Європейський Союз впродовж 2008–2010 рр. не спромігся сформувати спільну політику подолання кризи. Грецію від банкрутства вирішили рятувати «усім миром». Лише Словаччина відмовилася від цієї честі, наголосивши, що греки й без того багатші за словаків. Франція та ФРН намагалися боротися з рекордними бюджетними дефіцитами за рахунок скорочень соціальних витрат. Такий неоліберальний курс є особливо конфліктогенним для нових держав - членів Євросоюзу. За цих обставин справжнім випробуванням для еліт країн Європейського Союзу стає спроможність подолання економічної кризи з одночасним збереженням європейських демократичних та соціальних цінностей.

1. *Бурдье П.* Социолог под вопросом // Социс. – 2003. – № 8.
2. *Гоці С.* Урядування в об'єднаній Європі. – К., 2003.
3. *Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года. – М., 2000.
4. *Лэш К.* Восстание элит и предательство демократии. – М., 2002.
5. *Мотрошилова Н. В.* Юрген Хабермас: что происходит с Европой? // Современная Европа. – 2008. – № 4.
6. *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи. – К., 2002.
7. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підручник / В. А. Манжола та інші; за ред. Л. В. Губерського. – К., 2008.
8. *Шемятенков В.* Европейская интеграция. – М., 2003.
9. *Шнайдерс-Детерс В.* ЄС чи НАТО – зміна пріоритетів України? // Дзеркало тижня. – 2008. – № 11.
10. *Шор Д.* Сан-Марино от края до края // Киевский телеграф. – 17–23 октября 2008.
11. Europa. Ereignisse und Entwicklungen seit 1945. – Zeitgeschichte, Staaten, Perspektiven. – Freiburg, 1999.
12. *Hartmann M.* Eliten und Macht in Europa. Ein internationalen Vergleich. – Frankfurt-am-Meine, 2007.
13. *Offe C.* Herausforderungen der Demokratie. Zur Integrations und Leistungfähigkeit politischer Institutionen. – Frankfurt-am-Meine, 2003.
14. Wirtschaftswoche. – 2.09.2004. – № 37.

ЗМІСТ

5 *«Європа – це мрія про єдність» (замість вступу)*

17 *Життя особи в долі Європи: від Пан'європейського союзу до європейської конфедерації.* Ріхард Куденхов-Калергі

39 *Захисник малих народів у новій Європі.* Томаш Гарріг Масарик

66 *Прагматик європейської ідеї.* Жан Монне

83 *Пошук місця Британії в Європі.* Вінстон Черчілль

102 *Повернення Німеччини в Європу.* Конрад Аденауер

129 *За європейську Європу.* Шарль де Голль

151 *Нова східна політика і європейська інтеграція.* Віллі Брандт

178 *«La Dame de Fer» – найнепохитніша із всіх європейських політиків.* Маргарет Тетчер

199 *Від розрядки до закінчення «холодної війни» в Європі.*
Гельмут Шмідт

215 *Народження Європейського Союзу.*
Жак Делор

230 *Надії Східної Європи.*
Михайло Горбачов

249 *Канцлер німецької єдності об'єднує Європу.*
Гельмут Коль

272 *Символ демократичних змін у Східній Європі*
Вацлав Гавел

296 *Ідеал Європи від Бреста до Владивостока.*
Ганс-Дітріх Геншер

317 *Відродження європейської духовності.*
Іоанн Павло II

338 *Новий етап об'єднання Європи.*
Романо Проді

355 *Фрау «Німеччина» чи мадам «Європа»?*
Ангела Меркель

377 *Нова європейська політична еліта на марші (замість висновків)*

Науково-популярне видання

Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.

ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА: ВІД МРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ

Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу

Видання друге, доповнене і перероблене

Оригінал-макет *ФОП Єгоровець Н. О.*

Підписано до друку 29.04.2011. Формат $70 \times 100^1/_{16}$.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура «Book Antiqua».
Ум. друк. арк. 31,68. Тираж 1000 прим. Зам. 11-16.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.

В42 Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 395 с.

ISBN 978-966-518-566-6

У книзі подані політичні біографії сімнадцяти політичних діячів, котрі відіграли суттєву роль в історії європейської інтеграції: німців, французів, британців, чехів, австрійця, італійця, поляка, росіянина. Своїми ідеями, поглядами та діяльністю у XX – на початку XXI століть вони помітно вплинули на розвиток та формування сучасної моделі об'єднаної демократичної Європи. Багатий і оригінальний конкретно-історичний матеріал, який проаналізовано й узагальнено у книзі, дає змогу читачеві глибше зрозуміти основні передумови, етапи, характер, проблеми й перспективи європейського інтеграційного процесу. Неупереджена оцінка внеску історичних особистостей у складний процес кристалізації європейської ідеї та її реального втілення, подана на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи впродовж новітньої історії, дає змогу дістати адекватне уявлення про складність європейських процесів і, водночас, відчути їх людський вимір, їх живий творчий зміст.

Книга розрахована на політиків, істориків, журналістів, студентів, усіх, хто цікавиться історією та сучасним станом розбудови єдиного «європейського дому».

УДК 327.39:061.1ЄС](092)
ББК 66.4(4)